

ՀԻՅՈՑ ԲԶԳԻՐԲԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՐԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XVI Գ Ի Ր Ը

1907 թ.



Թ Ի Յ Լ Ի Ս

Էլեկտրաշարժ տպարան «ՀԵՐԷԷՍ» Ս. Պ. Եղիզարեանի, Մալաթ. փող. 5

1907

(22)

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԻ ԳԻՆՆ Է

Խմբագրատան մէջ

16 Գիրքը ի միասին՝	24	ր.
I—XII Գրքերից որեւէ մէկը առանձին՝	2	ր.
Երկու կամ աւելի գիրք ի միասին առնելիս՝		
Իւրաքանչիւրը	1	ր. 50 կ.
Առաջին գիրքը առանձին՝	3	ր.
XIII—XVI Գրքերից իւրաքանչիւրը	1	ր. 50 կ.

Ճանապարհածախսը խմբագրութեան վրայ է:

Ե ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

Առանձին գրքով հրատարակած աշխատութիւնները

1) Զաւախքի բուրժուէք	25	կ.
2) Զաւախք	1	ր.
3) Վարանդա	1	ր. 20 կ.
4) Սիսիան	80	կ.
5) Զանգեզուր	50	կ.
6) Գանձակի դաւառ ա. հատոր*).	80	կ.
7) » » ր. հատոր*).	80	կ.
8) Բուլանըլս (հաւաքեց Բենսէ)*).	1	ր. 50 կ.
9) Ժողովրդական առակներ՝ Ա. Մոլլա Նասր-էզ-զին 25 կ.		
10) » » Բ. Հոբոս » » 5 կ.		
11) Սասմայ ծուր	25	կ.

Բոլորը միասին փոխանակ 7 ր. 40 կ. 6 ր. ճանապարհածախսով:

ՄԱՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

1) Լեառւոնո. Ամուսնութեան զարգացումն, Թարգ. Ե. Լալայեանի.	20	կ.
2) Կանեսարիներ. Մարդարանութիւն. Թարգմ. Ե. Լ.	40	կ.
3) Պօզոդա. Նորնագոյն տեսութիւններ գերդաստանի, հասարակութեան և պետութեան ծագման մասին Ե. Լ.	30	կ.
4) Ռատցել. Տարերք ազգագրութեան. Թարգմ. Ի. Յարութիւնեանի.	30	կ.

Բոլորը ի միասին՝ փոխանակ 1 ր. 20 կ. մի ր. ճնարհածախսով:

Հայ աշուղներ. Ախվէրդեանի 1 ր. 50 կ.

*) Արժանացած են Սահակ—Մեսրոպեան մրցանակաբաշխութեան:

Ա Ր Ե Ի Ե Լ Ք

Օրագիր

Բաժանորդագիրն է 40 ֆր. Հասցէն Rédaction du journal «Arévelk» Constantinople.

ՀԱՅՈՑ ԸԶԳԵԳԻՐԵԿԱՆ ԲՆԱԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՐԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ
ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XVI Գ Ի Ր Գ

1907 թ.

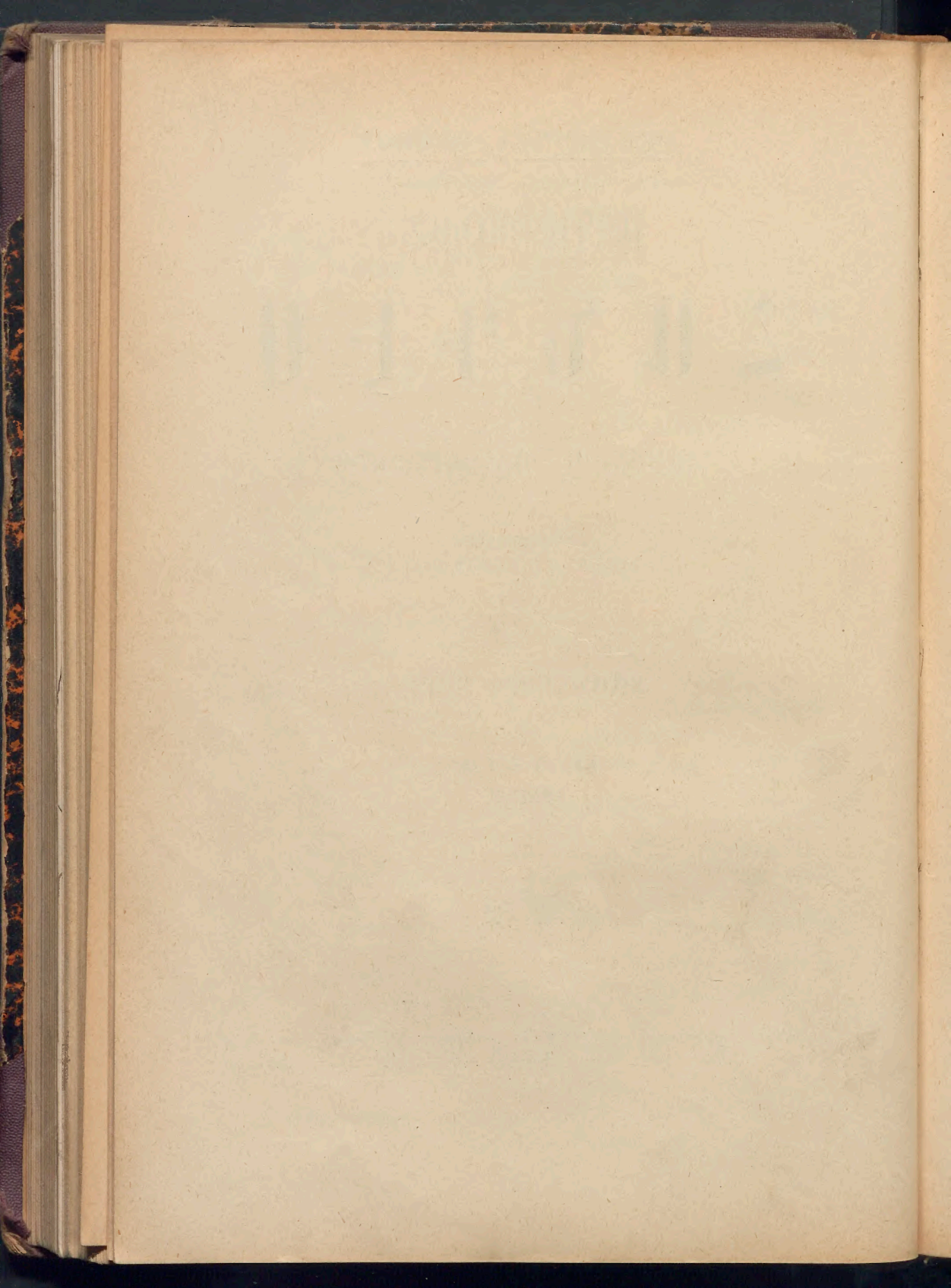


Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Էլէքտրաշարժ տպարան «ՀԱՆՐԱՊԵՏ» Ս. Պ. Նդիգարեանի, Մալաթ. փող. 5

1907

(22)



Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԿՈՆԴԱԿ ՄԿՐՏԻՉ Ա. ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵ- ՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ	5—8
ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌ. ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻԻՆ. Ե. Լա- լայեանի	8—65
ԴՈՒՐԱ, ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԱԽԱՂ. Սար. Յով.	66—68
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊԸ. Մ. Աբեղեանի	69—116
ՀԱՅՈՑ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԻՐԱԻՈՒՆՔԸ. (Տեպութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից. Խ. Սամուէլեանի	117—129
ԷԶՄԻԱԾԻՆ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ. Մա- րովբ վարդապետի.	130—196
ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՅՈՒՂԱՐԿԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԹԱ- ՂՈՒՄՆ. Գ. Վ. Յովսէփեանի	196—201
ԶՈՒՍՐԹՆՈՅ ԲԵԻԵՌԱԳՐԻ ԱՌԻԹՈՎ. Կ. Բասմաջեանի	202—203
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊԵՐՃ ՊՌՕՇԵԱՆ Ա. Մ. Էղե- կեան	203—204
ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ	206—208
ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ	209—216
ԾՐԱԳԻՐ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՀԱ- ՄԱՐ ՆԻՒԹԵՐ ՀԱՒԱՔԵԼՈՒ:	1—26
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:	

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր:

AZGAGRAKAN HANDESS

Revue ethnographique

trimestrielle, illustrée

publiée par

La Société Ethnographique Arménienne

X ANNÉE

1907. № 2.

Sommaire

Le district de Novo-Bayazet, ethnographie, par E. Lalayantz.
Doura, poésie populaire persanne.

Recherche sur l'épopée populaire arménienne, par M. Abeg-
hian.

Le droit coutumier arménien sur l'héritage, par Samouélian.

Etchmiadzin et les anciennes églises arméniennes, par arch-
Mesrop.

Le rite funèbre des patriarches arméniens. par G. arch-
Ovsépián.

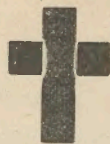
La stèle de Zouarthnotz. par Basmadjian.

Bibliographie.

Nécrologie, etc.

Programme pour collectionner des objets ethnographiques.

Adresse. Rédaction de la revue «Azgagrakan Handess», Tiflis,
(Caucase).



Հոկտեմբերի 29-ին ի Տէր հանգաւ Մկրտիչ Ա. Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը և նոյեմբերի 6-ին մեծ հանդիսաւորութեամբ ամփոփուեց էջմիածնում Ներսէս V կաթողիկոսի կողքին:

Վեհափառի մահուամբ Հայոց Ազգազրական ընկերութիւնը բացի ընդհանուր, համայն ազգի սիրելի ՀԱՅՐԻԿԻՑ գրկուելուց, զրկուեց նաև իւր բարձր Հովանաւորողից, Նրանից, որ գեւ յիսնական թուականներին ինքը հաւաքում էր ազգազրական նիւթեր և որ ունեցաւ Գարեգին Սրուանձտեանի պէս ազգազիր աշակերտ:

Չնայած միջոցների սաստիկ սղութեան և առօրեայ կարիքների բազմութեան՝ Վեհափառը հիմնեց էջմիածնում թանգարան, և սա ամենագեղեցիկ յուշարձանը կարող է լինել Նրա յաւերժական յիշատակին, եթէ Հայերս կուլտուրապէս այնքան նախապատրաստուած լինենք, որ կարողանանք սլահալանել և հարստացնել:

ՄԿՐՏԻՉ ԺԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ԲՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԲՆՀԱՐԱՆԵԼԻ ԿԸՐՕՔԵՆ
Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս անե-
նայն Հայոց Մայրապոյն Պատրիարք հաւնագական նախա-
մեծար Արքոռոյ Արարսեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ
Սրբոյ Կաթողիկէ **ԷԶՄԻՆՇՆԻ** Պատուաժան անդամոց
խորհրդոյ Ազգագրական ընկերութեան Հայոց որ ի Տփլիս,
Ազնուաժայլ Տիկնանց Հայկանուժի Մարտիրոսեանց, Նա-
սալիոյ Նուկուժարեանց եւ Մեծապատիւ պարոնայց Ա-
ղէսանորի Մելիք Ազարեանց, Առաքելի Սարուխանեանց,
Մնացականայ Խունուց, Բրիտանացի Տէր-Սարգսեանց,
Յովսէփայ Տէր-Իւարեանց, Եփրեմայ Մասնուրեանց եւ Ե-
րուանդայ Լալայեանց, դստեաց եւ որդւոց հարազատաց
Մայր Արքոռոյս, ողջոյն, սէր եւ Հայրապետական Օրհնու-
թիւն:

Յայտ լիցի, ո՛րդեակի իմ, զի ական արկեալ **ՄԵՐ** ի
կանոնադրութիւն նորակազմ ընկերութեանդ՝ բերկրութիւն
ելից զսիրտ **ՄԵՐ**:

Ապա՛հէն աւելորդ իսկ է յիշատակել առդէն զկարեւո-
րութիւն ձեռնարկութեանդ, զի յայտնի է ամենեցուն եթէ
յորայիսում իսաւարի անյայտութեան ծածկի յաչաց ող-
ջոյն անցեալն ազգիս, զորոյ զգարելու քաղաքաւորութենէն
առաւել անգիտեամբ աշտօր քան զիսիցիսմ ինչ, զի որ ինչ
զուցեն ի մասեւնագրութիւնս երանելի նախնեաց մերոց
ընծայեալս ցարդ ի յոյս, ինքնին՝ կարի սակաւ՝ չեն բա-

ւական լրացուցանել զպատմութիւն անցից եւ պատահա-
րաց բարուց եւ սովորութեանց, ընտիր եւ եթէ յոռի յատկու-
թեանց եւ ունակութեանց ցեղականաց, յորոյ միայն ի
ձեռն մարթ է ի վեր հսկել զպատկեր ողջոյն քաղաքակր-
թութեան ազգիս եւ աշխարհիս Հայաստանեայց ի սկզբ-
բանէ մինչեւ ցայսօր. մինչ յէջս հիմնաւորց մասենից ձե-
ռագրաց, ի բերան կենդանի ժողովրդեան, որպէս եւ ի
ներքոյ եւ յերեսու աւերակաց ո՛րպիսի բազմութիւն դեռ
եսս գրաւոր եւ անգիր յիշատակարանաց. պատմութեան
եւ աւանդութեանց, քանդակաց եւ իրաց, յորոց ի միջոյ
աչի հետախոյզ գիտնականին միայն ի վեր հանցեն որ ինչ
անծանօթն իցէ դեռ եւ սփռիցեն զոյս ընդ ամենայն իրս
ժամանակաց անցելոց. առ որ տարութեանցին միտք յետ-
նոյս յանսոյց ենթադրութիւնս:

Որդեակի իմ, կազմածի նորոյ Ընկերութեանդ, ան-
դամք որոյ չեն անծանօթ յազգիս ՄԵՐՈՒՄ, ոմանք ու-
սումնական երկասիրութեամբք իւրեանց, այլք հասունու-
թեամբ մաց, փորձաւորութեամբ ՚ի հանրային գործս եւ
պատկառանքով պատուոյն՝ յոր վայելեն ի հրապարակի, եւ
ապահէն երաւիքի հաւաստեաց, եթէ նպատակն որ առա-
ջադրեալ է ի կանոնադրութեան անդ, այսինքն են՝ ազ-
գագրական եւ մարդաբանական մանրագննին ուսումնա-
սիրութիւնք երկրիս Կովկասու, եւ ամին սահմանակից
աշխարհաց, պատկել պատկեցէ յաջողութեամբ զջանս
եւ գծեւներէցութիւնդ եւ զՄԵՐ լցցէ զիղձն եւ արդա-
րացուցէ զհաւաստ: Սակս որոյ շնորհ կալցին վասա-
կոց ձերոց ոչ միայն դպրութիւն Մերոյս Հայկազնեայն
ազգի այլ եւ որոց միանգամ բնակեալն իցեն եւ բնա-
կիցիւնն ի Կովկաս ազգաց դպրութիւնք եւ սերունդք:
Ի ձեռն համեստ գիտնոց վաստակողացդ յուսաւորեցի
պատմութիւն առ հասարակ եւ զպսուղ քրտանց ձերոց նա՛-
օրհնեցէ:

Եւ արդ՝ ՄԵՔ եւս որ սիրողս եմք գիտութեան եւ ջա-
նադիր պահպանութեան հայրենի յիշատակարանաց եւ ըստ

կարի ՄԵՐՈՒՄ սասար եւ խախուսող ա՛յնոցիկ որ զայն
կռեն ոգի եւ ի սմին սֆնիցին, զոհութեամբ սրբի ՕՐՀ-
ՆԵՄՔ հայրաքուր գնեռնարկութիւնդ զայդ մեծ եւ կարե-
ւոր եւ գնովանին ՄԵՐ ԶՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ, զոր հայցէք ըս-
տո՞ւման ընդհանուր ժողովոյ Ընկերութեանդ գումարելոյ
ի 11 յունիսի հերուան, սարածանեմք ի վերայ ուսումնա-
սէր Ընկերութեանդ, որ օր ըստ օրէ բարգաւաճեալ ծաղ-
կեսցի ձեզ ի փառս եւ ՄԵՁ ի խնդ. ամէն:

ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:

Ի 9 Մայիսի 1907 ամի.

Եւ ըստ տոմարիս ՌՅԾՁ

Ի Հայրապետութեան Մերում

ԺԴ ամի. Ի Տփլիս

թ. 851.

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌ

կ ա մ

ՓԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

Ը Ջ Գ Ը Գ Ր Ո Ւ Թ Ր Ի Ն

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՔ

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ¹⁾

Հասակ.—Այս գաւառում, հաւանօրէն բնութեան ազդեցութեամբ, միւս, համեմատաբար աւելի տաք, գաւառներից աւելի մեծ հասակում են ամուսնացնում թէ աղջիկներին և թէ տղաներին: Հնումը աղջկան՝ 14—18, տղին՝ 18—25. այժմ աղջկան՝ 16—18, տղին՝ 21—30, եթէ աղջկայ տարիքը քսանից անցնում է՝ ասում են «դախացած է», (պնդացած է):

Զինուորագրութեան չենթարկուելու արածնութիւն ունեցողները շատ անգամ 18 տարեկան հասակում են ամուսնանում:

Ամուսնացողների հասակների համեմատութիւնը.—Ընդհանրապէս ամուսինը կնոջից 2—10 տարով մեծ է լինում. մեծ մասամբ կոյսը կուսի հետ է ամուսնանում, և միայն «տունը մնացած» աղջիկներն են այրի տղամարդկանց գնում: Շատ հազիւ է պատահում, որ երիտասարդը այրի կնոջ հետ ամուսնանայ:

Ամուսնացողներն ըստ ազգութեան.—Օտարազգիների հետ ոչ անցեալում, ոչ էլ այժմ ամուսնութիւն տեղի չէ ունեցած: Նոյն իսկ օտար գաւառացիների հետ էլ հազիւ է պատահում: Շատ սովորական երևոյթ է օտարութիւնից վերադառնալ յատկապէս ամուսին ընտրելու համար:

Օրորոցախաղ կամ բեժեաւրքւա.—Հնումը յաճախ, իսկ այժմ երբեմնապէս պատահում է, որ երկու գերդաստան, ցանկանալով

¹⁾. Բացի իմ հաւաքածից, յատուկ իմ խնդրով նիւթեր ևն հաւաքել ինձ համար արժ. Եղիազար քահանայ Տէր-Միքայէլեանը և պ. Վ. Պետրոսեան: Ի նկատի եմ ունեցել նաև Ս. Փիլոյեանի «Կորած Մարգարիտը»:

բարեկամանալ միմեանց հետ, ուխտում են, որ եթէ իրենց տարբեր սեռի երեխաներ ծնունեն՝ միմեանց հետ ամուսնացնեն: Եւ եթէ ծնւում են՝ այս ուխտը սրբութեամբ կատարում են, հաւատալով, որ այդ ուխտի շնորհիւն է Աստուած իրենց որդի պարգեւել: Երբեմն էլ արդէն ծնւած երեխաներին միմեանց հետ նշանում են՝ նրանց օրօրոցների վրայ խազ քաշելով:

Ամուսնութեան զանազան դեպքեր.—Պատահում է, որ երկու ընտանիքներ, իրենց միջի արեան թշնամութեանը վերջ տալու համար խնամութիւն են հաստատում: Այսպէս՝ Խ. Յակոբը սպանել էր Կ.-ի որդուն.—որպէսզի արեան վրէժխնդրութիւն տեղի չունենայ, Յակոբը իւր աղջիկը տուել է սպանուածի հղբօրը:

Յաճախ պատահում է, որ երբ նշանադրուածներից մինը մեռնում է, նրա քոյրը (կամ եղբայրը) ամուսնանում է միւսի հետ, որպէսզի նշանադրութեան ժամանակ կատարուած ծախսերն իրար չանցնեն: Այսպէս՝ Յակոբ Շիկոյեանի մեծ աղջիկը մեռաւ՝ կրտսերը ամուսնացրին նոյն փեսացուի հետ:

Պատահում է նաեւ, որ հոտաղը (մշակը) երկար ժամանակ հաւատարմութեամբ ծառայելով մինի տանը՝ ամուսնանում է իւր տիրոջ աղջկայ հետ: Այս պատահում է երբեմն որպէս գնահատութիւն և վարձատրութիւն նրա հաւատարմի ծառայութեան, երբեմն էլ որպէս հետեանք գաղտնի սիրահարութեան:

Խնամութեան աստիճան.—Թէպէտ պահանջւում է արիւնակցութեան եօթ, իսկ ազգակցութեան հինգ աստիճան հեռաւորութիւն ամուսնական զոյգ կազմելու համար, սակայն զանազան միջոցներով մօտիկներն էլ են հասցնում: Իսկ եթէ ոչ մի կերպ չեն կարողանում պսակի թոյլտուութիւն ստանալ, ումանք կատարում են հարսանիքի հանգէսը, և պսակի փոխարէն հարս ու փեսին զաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ տանում եկեղեցի և նրա զուրը համբուրել տալիս ու դարձեալ նոյն հանդիսաւորութեամբ վերադառնում: Ժողովրդական կարծիքը այժմ ներողամտութեամբ է վերաբերւում դէպի սրանց: Այսպէս է վարուել, օրինակ, Նորատուղում Միսաք Ստեփանեանը:

Աղջկասես եւ «աղջիկ նարել».—Հարսնացուի ընտրութիւնը՝ «աղջիկ ճարկը» հնումը միանգամայն թողնւած էր երթտասարդի ծնողներին, առաւելապէս մօրը. «ամօթ ունեցող տղան» նոյն իսկ թաքնւում էր, երբ նրա ամուսնութեան մասին խօսք էր լինում: Ամուսնացողի մայրը, և հղբօր-կանայք դէրիններում, եկեղեցում և հարսնատներում ընտրում էին աղջիկ և որպէս զի կարողանան մօտից գննել նրան, մի որեւէ պատրուակով գնում էին նրա տունը՝ աղջկատեո: Վերջինիս ծնողները, ի հարկէ, հասկանում

էին սրանց գալու բուն նպատակը, սակայն բոլորովին ցոյց չէին տալիս, միանգամայն թուելով իրենց աղջկայ բարեմասնութիւնները: Եկողները գիտածա՞ր խմելու ջուր էին ուզում, որպէս զի աղջիկը առիթ ունենայ ներկայանալու, խօսեցնում էին Նրան, ասելը թելել տալիս, որ տեսնեն թէ աչքերի արատ չունի՞ և այլն: Աղջիկ-տեսից յետոյ գերդաստանական խորհուրդ էր կատարում, ուր հրաւիրւում էր անշուշտ և՛ նշանդրուողի մօրեղբայրը: Աղջկան քննադատելիս առաւելապէս ուշադրութիւն էին դարձնում նրա մօր բարեմասնութիւնների վրայ:

Այժմ թէև որոշեալ չափով նոյնը կատարւում է, սակայն նշանադրուող երիտասարդն այլ ևս այդպիսի չեզուր գեր չի կատարում. նա կամ ինքն է աղջկայ հետ ծանօթանալով սիրում, ընտրում և կամ գոնէ մօր ընտրածին իւր հաւանութիւնը տալիս:

Խօսք առնեմք.— Հարսնացուի ընտրութիւնից յետոյ յանձնարարւում են մի բարեկամի, որ խօսք բաց անի հարսնացուի ծնողների մօտ իրենց մտադրութեան մասին և իմանայ թէ արդեօք կտան աղջիկը, եթէ ուզեն: Այսպէս էին վարւում և վարւում էլ են, որովհետև մերժումը տղայի վարկը ձգում է, և շատ ծնողներ էլ անպատուութիւն են համարում իրենց, որ այս կամ այն հարևանից մերժուած երիտասարդին իրենք աղջիկ տան, միթէ իրենք այդ հարևաններից ստոր են, կամ իրենց աղջիկը նրանց աղջկանից պակաս գեղեցիկ է:

Աղջիկ ուզել.— Սովորաբար տղայի հօրեղբայրը կամ մօրեղբայրը, երբեմն էլ փեսան մի ուրիշ ազգական և կամ քահանան, ինչպէս նաև հայրը, զնում են աղջկայ տունը՝ «խնամախօս»:

Շատ անգամ երբ խնամախօսը մօտենում էր աղջկայ տան դռանը՝ կանգնում էր և ասում.

«Էկայ հա, աջ ոտքս եմ քցում» *):

— Բարով ես էկեր ես, Աստուած խերլի (շահաւէտ) անա, պատասխանում էին աղջկայ ծնողները՝ ներս հրաւիրելով, որովհետև արդէն յայտնի էր լինում իրենց նրա գալու նպատակը:

Խնամախօսը հետզհետէ խօսքը կենտրոնացնում է նշանուող տղայի գերդաստանի և իր բարեմասնութիւնների վրայ. «Գիտէք իմալ տղայ է, պիտնութիւն (հարբեցողութիւն, ուռսերէն ուռսերէն) չի գինայ, բոշ-բողաղ (քաղցած) ման գալ չի գինայ, գիշեր ցերեկ իրա բանին, իրա տան հօգսը կը հօգայ, չիւրմի (մինչև) իրկուն (երեկոյ) արուն քրտինք կը թափայ»: Որքան էլ

*) Դռան սեւեռքից անցնելիս նախ աջ ոտս եմ դնում, որպէս զի բարեբեր լինի իմ այս գալուստը:

տրամադիր լինեն աղջիկը տալու, այնուամենայնիւ առաջին անգամին մերժում են. պատճառաբանելով թէ «ժամանակ չունին» — միջոցները չեն ներում: Բայց երբ խնամախօսը կրկին պնդում է՝ ժամանակ են խնդրում մտածելու, այս արդէն նշան է համարուում, որ տրամադիր են տալու, որովհետեւ հակառակ դէպքում կըտրուէ կերպով ասում են, թէ աղջիկը դեռ ևս փոքր է, «քնում ա չի գարթնում»:

Մէկէլ, եթէ մտադիր են տալու՝ խնամախօսին հիւրասիրում են, իսկ եթէ մերժելու են, չեն հիւրասիրում:

Երբ խնամախօսը կրկին անգամ դիմում է վերջնական պատասխան ստանալու, սրանք պատասխանում են: «Գալում են» թող զան, բարով զան:

Եթէ չեն կարողանում անմիջապէս նշան տանել, նշանադրողներին հայրերը մի որեւէ խանութում կամ գինետնում, այգում, միջանի մարդկանց ներկայութեամբ մի երկու շիշ օղի են դատարկում միմեանց խնամի անուանելով և բարեմախտելով, որ «Աստուած խէր տայ», «Աստուած ամօթալի չթողայ»: Ի վերջոյ տղայի հայրը մի մատանի է տալիս աղջկայ հօրը՝ իբր ժամանակաւոր առհաւատչեայ: Յաճախ այս կերութեամբն քահանան էլ է ներկայ լինում:

Վերջին ժամանակներս սկսել են կանանց խնամախօս ուղարկել, որոնք և՛ յանձնում են մատանին աղջկայ մօրը:

ՆԵԱՆԴԵՐՏ:—Մի քանի օր կամ շաբաթ յետոյ տղայի հայրը իւր տղամարդ և կին բարեկամների հետ, միայն առանց փեսացուին, գնում էին հարսնացուի տունը՝ տանելով «սեղան» — այսինքն մի սկուտեղի մէջ ածած չոր մրգեր, մի գլուխ շաքար, լիմոններ, կոնֆէտներ: Սրանց վրայ դրուած էր լինում հարսնացուի համար ոսկիներ և մի մատանի:

Հարսնացուի տանը մի երկու բաժակ օղի խմելուց յետոյ *) փեսացուի հայրը յայտնում էր իրենց գալու նպատակը և վերցնելով «սեղանի» վրայից մատանին՝ տալիս էր հարսնացուի հօրը: Սա էլ վերցնում, ուղարկում էր հարսնացուին, որ միւս սենեակում կանանց մէջ էր լինում: Ապա հարսնացուի քահանան, որ անշուշտ հրաւիրուած էր լինում, և կամ, եթէ սա բացակայ էր, քաւորը, առաջարկում էր փեսացուի տղամարդ բարեկամներին հարսնացուին «խալաթ» (նուէր) տալ: Նախ քաւորը և ապա միւսները տալիս էին կամ ոսկի և կամ արծաթ դրամ: Հաւաքողը

*) Օղին անպատճառ ուղարկւում է փեսացուի տնից, բայց ցոյց չի տրւում հրաւիրեալներին:

բարձրաձայն յայտարարում էր բոլորին՝ իւրաքանչիւրի տուած նուէրը՝ ասելով. «Շէն կենայ այսինչ բարեկամը, հարսին խալաթ տուեց այսքան զրամ»:

Այս ժամանակ «սեղանը» տանում էին կանանց բաժինը, և մինչդեռ մինը օղի էր մատուցանում, տան տիկինը «սեղանի» և իրենց մրգեղէնից մի մի ափսէ լցնելով բաժանում էր օղի ընդունողներին: Սրանք էլ երկար բարեմախտութիւններ անելուց յետ վերադարձնում էին բաժակը, միքիչ ուտում մրգեղէնից և մնացածն ածում իրենց թաշկինակի մէջ և ամրացնում գօտկում, որ տաննն տուն, ուր քնհատ երեխաներն անհամբերութեամբ սպասում էին այդ մրգեղէնին: Սրանից յետոյ նախ տղամարդկանց և ապա կանանց ընթրիք էին տալիս, գեղնդ (կոյր պար) պարում և առաւօտեան ցրւում:

Կէս դար առաջ համեմատաբար աւելի ազատամիտները մի քանի կրիտասարգներ ուղարկելով բերել էին տալիս փեսացուին, որ լուռ ու մունջ նստում էր մի անկիւնում: Ընթրիքի ժամանակ նրա գլխին մի թաշկինակ ձգելով՝ երեսը ծածկում էին, որպէսզի աները նրա հաց ուտիլը չտեսնէր: Անսպարկեղտութիւն էր համարում նաև աներոջ և սրա չափահաս բարեկամների հետ ընթրիքի ժամանակ խօսելը:

Այժմ նշանդրէքին անշուշտ փեսացուն ներկայ է գտնուում. «սեղանը» այժմ էլ տանում են, որի վրայ բացի մատանուց և ոսկիներից՝ շատ անգամ դրուած են լինում նաև ոսկէ ապարանջաններ, գինտեր, ժամացոյց և այլն: Հարսնացուի քահանան առաջ է բերել տալիս հարսնացուին՝ որի երեսը բաղդադիայով ծածկուած է լինում: Քահանան փեսացուի ձեռքից բռնած տանում կանգնեցնում է հարսնացուի հանգէպ, սրա երեսից բարձրացնում է բաղդադիան՝ որ փեսացուն տեսնի նրա երեսը՝ ասելով. «Մենք անպարտ, դուք պարտական, լաւ տեսէք իրար, որ ձեր համաձայնութիւնը տաք»: Յետոյ հարցնում է փեսացուի համաձայնութիւնը՝ հարսնացուի հետ յօժարաւիամ նշանադրուելու մասին: Փեսացուն բարձրաձայն յայտնում է իւր համաձայնութիւնը: Բայց երբ քահանան նոյն հարցը տալիս է հարսնացուին՝ սա լուռ է մնում: Բարեկամուհիները հրում են հարսնացուի գլուխը, որ խոնարհացնի ու սրանով յայտնի իւր համաձայնութիւնը, սակայն հարսնացուն յամառում է: Այդ ժամանակ քահանան առաջարկում է. «Դէ՛ լաւ՝ եթէ համաձայն ես՝ իմ աւետարանս համբուրիր»: Այս անգամ հարսնացուն համբուրում է աւետարանը: Քահանան անմիջապէս խնդրում է մատանին, և մի ափսէի մէջ դրած տալիս է քաւորի ձեռքը: Ապա օրհնում է նշանը և վերց-

ներով մատանին տալիս է փեսացուին, որ դնի հարսնացուի աջ ձեռի մատը: Յետոյ գլուխ գլխի է դնում, Մաշտոցը գլխների վրայ դրած՝ «պահպանիչ» ասում: Երբ աւարտում է՝ ձայն է տալիս. «Աստուած շնորհաւոր անէ, աչքներդ լուս լինի»: Նոյնը կրկնում են բոլոր բարեկամները: Յետոյ քահանան մի ափսէ է ուզում և առաջարկում է փեսացուի տղամարդ բարեկամներին հարսնացուին խալաթ տալ: Այս գումարը յետոյ յանձնում են փեսացուի հօրը՝ որ ոսկիներ կամ ուրիշ զարդեր գնէ և բերէ հարսնացուին: Հետզհետէ այս խալաթ տալը վերջանում է: Հին ժամանակի նման այժմ էլ «սեղանը» բաժանում են կանանց մէջ, ընթրում, պարում և ցրում: Ձոնքանչը փեսացուին ճանապարհ ձգելով՝ նրա ընկերներից մինին յանձնում է մի «բողչա», որի մէջ լինում են եփած հաւեր, թխուածքներ, հալուայ և այլն, իսկ հարուստները՝ սրա փոխարէն՝ ուղարկում են գառը, որպէսզի հետևեալ օրը փեսացուն իւր ընկերների հետ քէֆ անէ: Նաղարազունի առաջնորդութեամբ վերադառնում են փեսացուի տունը, ուր թէյ խմելուց յետոյ նոյն նաղարազունով փեսացուն ընկերներով ճանապարհ է ձգում իւր քաւորին:

Վերջին ժամանակիս ազատամիտները փեսացուին պահում են իրենց մօտ և հենց այդ գիշեր հարսնացուի հետ միեկնոյն անկողնում քնեցնում:

Հարսնատես—Հնումը նշանադրութիւնից երկու երեք շաբաթ յետոյ փեսացուն մի գիշեր մի քիչ չոր միրգ և մի որևէ ընծայ կամ դրամ առած գնում էր աներանց տուն իր հարսնացուին տեսնելու: Ձոնքանչը ընդունում էր նրան և ցոյց տալով, որ աներն այդ մասին ոչինչ չգիտէ, ապա թէ ոչ կրքարկանայ և դուրս կանէ տանից փեսին, հիւրասիրում էր նրան ձուածեղով, որի վրայ մի քանի կաթ իւր մէզից էր սրսկում, որպէս զի փեսի սէրը զէպի իւր հարսնացուն սաստկանայ: Հետևեալ ժողովրդական երգն այդ նախապաշարումն է ակնարկում.

Փեսէն էկաւ տեղ արէք,

Շոով ձուածեղ աբէք:

Ձուածեղը ուտելուց յետոյ հարս ու փեսան, յաճախ փոքրիկ քենիներից մինի հետ, առանձնանում էին մի որևէ սենեակ, ուր մինչև լոյս քչփչում էին (սիրախօսում), սակայն հարսնացուն մինչև մի նւէր չստանար չէր սկսիլ փեսացուի հետ խօսել: Այս ընծան կոչւում էր «խօսալի»:

Այժմ գրէթէ ամեն շաբաթ երեկոյ փեսացուն առանց քաշուելու աներոջից՝ գնում է իւր հարսնացուի հետ գիշերելու և նոյնիսկ քնում է նրա հետ միասին: Այս ծայրայեղութիւնը թոյ-

լատրում է՝ մինչդեռ ամօթ է համարում ցերեկով աներանց տունը մտնելը կամ աներանց ներկայութեամբ հարսնացուի հետ խօսելը:

Զխօսկանութիւնը այս գաւառում ևս հարսնացուի առաքինութիւնն է կազմում, և նա փեսացուի ոչ մի բարեկամի հետ, բացի մանր երեխաներից, իրաւունք չունի խօսելու:

Փեսախում.—Երբեմն հարսնացուի ծնողները և նրա ազգականները հրաւիրում են փեսացուին իւր ընկերներով իրենց մօտ ընթրելու, զուարճանալու: Այս հրաւերքը փեսախում է կոչւում: Յաճախ փեսային էլ մի որեւէ ընծայ են տալիս:

Հարսահանգ.—Մայիսի մէկին, Համբարձման, Վարդավառին, Աստուածածնին, Ս. Պաշին փեսացուի մայրը մի որեւէ բացօդեայ տեղ հրաւերք է սարքում և հրաւիրում է հարսնացուին և նրա ու իր ազգականուհիներին: Այսպիսի հրաւերքները կոչւում են հարսահանգ, այսինքն հարսին դուրս, զբօսանքի հանելու հրաւերք և միշտ բացօդեայ տեղ են կատարւում, որովհետեւ մինչև պսակը հարսնացուն փեսացուի տունը չի մտնիլ: Այս հրաւերքներին փեսացուն, ինչպէս և ոչ մի տղամարդ, չի մասնակցում: Փեսացուն իւր մի քանի ընկերներով մի քիչ հեռու ման է գալիս և այնտեղից դիտում իւր հարսնացուին: Զոքանչը մեղքընալով՝ մի շիշ օղի, մի քիչ էլ ուտելիքէն ուղարկում է նրան, որ նա էլ իւր ընկերների հետ զուարճանայ:

Փայեռ.—Բարեկենդանին, Ծաղկազարդին, Լուսաւորչին, Համբարձմանը, Աստուածածնին և Ս. Պաշին փեսացուի տանից հարսնացուին «փայ» (բաժին), ընծաներ են ուղարկւում՝ մի սկուռղ չոր մրգեր, թխածքներ, գլխի շալ, կօշիկներ, զարդարանք և այլն: Հարսնացուի մայրն էլ այս առիթով հրաւիրում է փեսացուի և իւր ազգականուհիներին և հիւրասիրում ընթրիքով: Երբեմն էլ հարսնացուի մայրը մի շաբաթ երեկոյ մի գառ, մի քանի շիշ օղի, բրինձ, իւղ և թխածքներ է ուղարկում փեսացուին, որ յաջորդ կիրակի օրը իւր ընկերների հետ գնայ դաշտը քէֆի: Առանձին ուշադրութեան արժանի է ծաղկազարդի փայը, որովհետեւ յանձնւում է եկեղեցում: Այդ երեկոյ բոլոր նշանադրութեամբ աղջիկներն իրենց մայրերի ուղեկցութեամբ գալիս են եկեղեցի. գալիս են նաև փեսացուների մայրերը՝ բերելով իրենց հետ հարսնացուի համար բաղդատի, չիքիլա, կօշիկ, գլխարկ և այլն, որոնք և հէնց եկեղեցու մէջ յանձնւում են հարսնացուի մօրը: Հարսնացուի ձեռքը խաչաձև մօմ տալու սովորութիւնն այս գաւառացիների մէջ չկայ: Փեսացուի այն ազգականուհիները, որոնց ամուսինները հարսնա-

ցուի նշանագրութեան ժամանակ խալաթ (ընծայ) չէին տուել, այս հրեկոյ են բերում և եկեղեցում յանձնում նրա մօրը:

Հարսնացուի մայրը փայ և խալաթ տուողներին յաճախ հրաւիրում է իւր մօտ թէյի և ընթրիքի:

Նշանագրութեան ընթացքում եթէ հարսնաց կամ փեսայինց տանը որդեկութիւն պատահի, միւս կողմն անշուշտ մի գլուխ շաքար ընծայ է ուղարկում: Այս սովորութիւնը շատ հին է և ընծան եազղանդ է կոչւում:

Երբ ննջեցեալ էր լինում, դարձեալ միւս խնամոնք շաքար, գլխի աղլուխ, «բոխչա» այսինքն գաթաներ, կերակրեղէն և այլն էր ուղարկում: Երբ օտարութիւնից մինը վերադառնում էր՝ խնամոնք մի գլուխ շաքար էին ուղարկում իւր «գալ-բարի»:

Տուն կանչել.—Երբ հարսանիքի օրերը մօտենում են, հարսնացուի բարեկամներն սկսում են հարսնացուին «տուն կանչել» —հրաւիրել իրենց մօտ մի երկու օր մնալու, և մի ուրիշ ընծայ են տալիս:

Ղալան կտել.—Հարսանիքից 2-3 շաբաթ առաջ փեսացուի հայրը քաւորի և միքանի բարեկամների հետ գնում է հարսնացուի տունը՝ տանելով իւր հետ մի գլուխ շաքար, մի փարչ օղի, մի շալ կամ մի մինթանացու՝ հարսնացուի մօրը իւր կաթնագին կամ մաքաւանդիլ, մի չուխացու մահուտ հօթը՝ իւր «ամակ հախի» (երախտիքի վարձ): Երբ իրենց տնից դուրս էին ելնում, յաճախ փեսացուի հայրն ստում էր. եւ Տէր Աստուած, դու բարի սնաթի ուստ բերես, խնամուն կալես կապես, աւելի բան չուզի: Եւ երբ մտնում են հարսնացուի տունը՝ խնամին ընդ առաջ գալով ասում է. Բարով էկաք, լաւ լիքը գտք: —Փառք Աստծու, լիքն ենք, պատասխանում է քաւորը:

Քիչ նստելուց և մի քանի բաժակ օղի խմելուց յետոյ քաւորը ասում է. «Ուզում ենք մեր հօգին սկսենք... ինչ որ բերել ենք պիտմա ընդունես, մէ կծած խնձոր ան պիտմա դապուլ անես»:

Յետոյ ցոյց են տալիս բերած ընծաները և հարցնում, կամ ուղղակի առաջարկում 30—50 ր. իւր բաւոյ (գլխագին): Առաջները այս գումարի վերաբերութեամբ երկար սակարկութիւն էր տեղի ունենում, որ յաճախ անբաւականութիւնների տեղիք էր տալիս: Այժմ կամ բոլորովին և կամ շատ չնչին գումար են տալիս: Վերջապէս որոշում են նաև «խորակը», այսինքն թէ հարսանիքի ժամանակ փեսացուի հայրն ինչ պիտի ուղարկէ խնամուն՝ հիւրերին հիւրասիրելու համար: Թէ առաջները և թէ այժմ

ուղարկում են 12 նուկի¹⁾ օղի, 7 լիտր²⁾ միա, 5 լիտր բրինձ, 1 լիտր իւղ, 2 լիտր չարազ (չոր միրգ)։ այս բոլոր հաշիւները վերջացնելուց յետոյ որոշում են հարսանիքի օրը։

Քաւորի քամբեն.—Հարսանիքից երեք օր առաջ փեսացուի հայրը մի բարեկամի ձեռքով ուղարկում է քաւորին մի գլուխ (25-30 ֆունտ) շաքար, մի շիշ օղի կամ ռոմ, շատերը նաև 8-10 ր դրամ, և խնդրում, որ պատրաստուի իւր տղի «խաչը բռնելու»։ Քաւորը հիւրասիրում է բերողին։

Բոյ չափեմ.—Հարսնացուի հարսանեկան շորերը կեսրանքն են պատրաստում,³⁾ ուստի և մի օր հաւաքւում են բարեկամ կանայք շորերը ձեռնու և կարելու։ Մինչդեռ սրանք հիրասիրւում են փեսացուի մօր կողմից. մի կամ երկու կին մի թաշկինակով չոր մրգեր առած գնում են հարսնացուի տունը, այստեղ այս բերած քաղցրեղէնը տալիս են հարսնացուին⁴⁾, որպէսզի հարս ու փեսայ իրար հետ միշտ քաղցր ապրեն, և հարսնացուի չափը առնում, վերադառնում են ու հանդերձը ձեռում։ Ձեռող կինը սկրատը դնում է կտորին և ասում. «Մկրատը չի կտրում»։ Փեսացուի մայրը մի նուէր է տալիս նրան, որից յետոյ ձեռում են և բարեկամ կանանց մէջ բաժանում կարելու։

Տաւաղբիւր —Հարսանիքից երկու օր առաջ, սովորաբար հինգշաբթի օրը, փեսացուի տանը «տաշտադրէք» է լինում, պատրաստելու հարսանիքի համար հաց։ Հաւաքւում են հարս, աղջիկ ու չամուսնացած երիտասարդներ։ Մի պառաւ կին, հաց-թուխը, դնում է տաշտը հացատան մէջ տեղը, չորս մոմ վառում տաշտի շուրջը, մի մի մոմ էլ բաժանում այդտեղ հաւաքուած այդ հարս, աղջկան ու երիտասարդներին⁵⁾ և մաղը ձեռքն առնելով, բարեմախթում, որ ուրախութեան, բախտաւորութեան հաց լինի, և ապա հրաւիրում իրեն նուէրնէր տալ, որպէսզի սկսի ալիւրը մաղել։ Նախ փեսացուի մայրը, քաւոր կինը, փեսացուն և ապա այդ հրաւիրեալները դրամ են ձգում մաղի կամ տաշտի մէջ։ Ապա նա սկսում է մաղել և յետոյ հունցել, իսկ հրաւիրուած

¹⁾ 1 նուկին=12 ֆունտի.

²⁾ 1 լիտրը=3 ֆունտի.

³⁾ Մի քանի գիւղերում կեսրանք՝ ստացած բաշլլի դրամով.

⁴⁾ Հարսնացուն մրգեղէնը անմիջապէս մօրն է յանձնում, որովհետև օտարների ներկայութեամբ կեսրանց տնից բերուած բաներից ամօթ է համարւում ուտել։

⁵⁾ Այժմ այլևս հանդիսականներին մոմեր չեն բաժանում, այլ միայն տաշտի և մաղի շուրջն են վառում, այն էլ երբ ալիւրը արդէն մաղում վերջացնում են։

երիտասարդ—երիտասարդուհիները տաշտի շուրջը պար բռնած, վառած մոմերը ձեռներին «հայլի»-ներ երգելով պարում են: Խմորը հունցելուց յետոյ մի թեթեւ ընթրիք է մատուցւում բոլորին, որից յետոյ ցրւում են: Մնում են միայն մի քանի մստիկ ազգականուհիներ՝ հաց թխելուն օգնելու:

Հարսնացուի տանը տաշտադրէք տեղի չէ ունենում:

Եզ մորթիք.—Հացի պատրաստութիւնից լետոյ, հետեւալ օրը, ուրբաթ, շուաւօտեան, մսի պատրաստութիւնն են տեսնում: Փեսացուի հայրը իւր բարեկամներին հաւաքելով բերել էր տալիս իւր դռանը մի հզ կամ կով, որի ոտները կապում էին և պսակեցնում, երեսը դէպի արեւելք դարձրած: Նաղարա զուռնան սկսում էր ածել. մսագործը դանակը ձեռքին կանգնում էր և չէր մորթում՝ մինչև որ փեսացուն չէր գալիս մի «խալաթ» տալիս նրան և ոտը չէր դնում հզի վրան: Եւ երբ մսագործը «Աստուած շնորհաւոր անէ» ասելով դանակով խաչ էր քաշում հզան կողորդին և մորթում, փեսացուի մայրը մի կողպէք և քաւորը մի դանակ բերում թաթախում էին արեան մէջ և փակում էին: Կողպէքը փեսացուի մայրը պահում էր իւր մօտ և բաց անում հարս ու փեսի թագվերացից յետոյ, իսկ դանակը փեսացուն դնում էր իւր գրպանը և բաց անում առագաստի գիշերը: Եթէ այսպէս չանէին, փեսացուի թշնամին կարող էր եկեղեցի գալ, կամ պսակ գնալու միջոցին մի կողպէք կամ դանակ փակել և այսպիսով նորափեսին «կապ» քցել—զրկել առնականութիւնից:

Քաղաքում փեսացուի մայրը թաթախում է ձեռքը նոյն հզան արեան մէջ և խաչածն քսում տան դռան ճակատին, որպէսզի չսր աչք չդիպչի օճախին:

Մինչդեռ մսագործը քերթում է, կտրատում եզը, հարս աղջիկ երիտասարդների հետ պար բռնած պարում են, իսկ փեսացուն մի քանի երիտասարդների հետ՝ օղի են հրամցնում սրան նրան:

Եզ մորթէքի սովորութիւնը քաղաքում արդէն վերացել է, գիւղերումն էլ վերանում է:

Խնդրանք.—Եզ մորթէքի միջոցին փեսացուի տանից մարդիկ են ուղարկւում բարեկամներին և ծանօթներին այդ երեկոյ հարսանիք հրաւիրելու:

Հրաւիրելու. գնացողները կոչւում են խնդրակ: Սրանք լինում են կամ երկու երիտասարդներ, կամ մի պառաւ կին և մի փոքր տղայ: Երիտասարդները հրաւիրում են փեսացուի հօր, իսկ պառաւը՝ փեսացուի մօր կողմից: Տղամարդ խնդրակներն իրենց հետ փարչով օղի էին վերցնում, և եթէ հրաւիրեալը համաձայ-

նում էր հրաւերն ընդունելու՝ իւր համաձայնութիւնը յայտնում էր մի կամ երկու բաժակ օղի խմելով և բարեմախտութիւններ անելով: Եւ որպէսզի կարողանային հաշուել թէ հրաւիրեալներից քանիսը խոստացան գալ, որպէսզի ըստ այնմ պատրաստութիւն տեսնեն, նախապէս հաշուած փայտէ գդալներից կամ լուցիկու արկղիկներից մի մի հատ նուիրում էին հրաւերն ընդունողներին: Քաղաքում հրաւիրեալների անունները գրում էին մի թերթի վրայ, և հրաւիրեալն իւր ձեռքով իւր անունն հանդէպ գրում էր՝ եթէ գնալու էր՝ «բարի է», իսկ եթէ չէր ուզում գնալ՝ «չնորհակալ եմ»: Խնդրակներին չոր մի րգ կամ սև փող են նուիրում:

Վերջին ժամանակներս քաղաքում ձեռագիր կամ տպուած հրաւիրագրեր են ուղարկում, կէս գրաբառ, կէս աշխարհաբար գրւած՝ միայն փեսացուի հօր անունից, այսպէս... (այսինչը) խընդրում է Ձեզ հանդեձ ընտանեօք գալ և վայելել ուրախութիւն հարսանեաց որդւոյ իմոյ (այսինչի) ընդ օրիորդին (այսինչ), այսինչ ժամանակ:

Նոյն խնդրակներն երեկոյեան դէմ, երբ արդէն հարսնացուի հօրը խոստացուած «խորակը» — միսը, բրինձը և այլն, ուղարկուած է լինում, մի գլուխ շաքար առած գնում են հարսնացուի տունը և յայտնում, որ այդ գիշեր գալու են նրանց մօտ հիւր: Հարսնացուենք մի ուրիշ գլուխ կամ նոյն գլուխ (25—30 ֆ.) շաքարը նոյն խնդրակի միջոցով ուղարկում են թագուորենց, ասելով, թէ բարի գան, մեր գլխի վրայ գան, մեր աչքն էլ լուս ըլի՝ իրանց աչքն էլ:

Պետքէ ասել նաև, որ ընդհանրապէս շատ մօրդ հրաւիրելու պատճառն այն է, որ ամեն մի հրաւիրեալ «ծաղին» մասնակցելով, «խալաթ» տալով լիուլի վճարում է այն ծախսը, որ նրա համար անում է, այս պատճառով էլ շատ նեղանում են, երբ մինը մերժում է գնալ:

Գերեզման օրհնէք. — Երեկոյեան մօտ փեսացուն մի քանի երիտասարդ ընկերների հետ մի շիշ օղի և մի քանի գաթայ առած՝ քահանայի առաջնորդութեամբ գնում են գերեզմանատուն, ուր իրենց հին և նոր ննջեցեալների գերեզմաններն օրհնել տալուց յետ, խմում են օղին՝ ննջեցեալների հոգուն արքայութիւն բարեմախթելով և վերադառնում:

Թագաւոր նսել. — Երեկոյեան դէմ նաղարա — զուռնան նախ փեսացուի և յետոյ հարսնացուի դռանը՝ մի բարձր տեղ կանգնած նաւուղա է տալիս՝ աղագարարում է հարսանիքն սկսուելու մասին՝ ածելով «սահարի» եղանակը:

Նաւողտ տալուց յետոյ հարսնեւորներն սկսում են հաւար-

ուել. գիւղերում շատ անգամ նաղարա—ղուռնան փողոցէ փողոց անցնելով հաւաքում է հարսնեւորներին և բերում հարսնքատուն՝ փեսայի տունը: Այստեղ, բաւական վառում է մի մեծ շամալ—ծիթոտած կամ նաւթոտած ցնցոտիներից պատրաստուած ճրագ, որ վառում է մի բարձր ձողի ծայրին: Սրահում, մի սեղանի վրայ շարուած էին լինում չոր մրգեղէններով լի ափսէներ և օղիի և գինիի շշեր, մօտն էլ մի դատարկ ափսէ: Սեղանի մօտ մի կին և մի տղամարդ կանգնած ընդունում էին հարսնեւորներին և մի մի բաժակ օղիով հիւրասիրում տան գլխաւորներին: Սրանք էլ 1—3 ր. «խալաթ» էին ձգում ափսէի մէջ¹⁾ և ապա տղամարդը գնում էր գոմը, որտեղից անասուններին հեռացրել էին, աւելի և փսիաթներով ու կապերտներով զարդարել. կինը՝ հացատունը, իսկ երեխաները՝ գոմի սաքուն: Երբ գալիս էր քահանան, բոլորը ոտի էին կանգնում, և հրաւիրում նրան վերեւ, մեծ կան կանգնած տեղը, ուր նաև մի ներքնարկ էր ձգած լինում:

Երկու սաղիներ (մատուռակ) հարսնեւորներին շարունակ օղի էին հրամցնում. սրանցից մինը օղու ահագին կուժը կողքին կանգնում էր գոմի մէջ տեղում, միւսը՝ ձեռներին մի մի ափսէ, մինի վրայ մի քանի բաժակ, միւսի վրայ չոր մրգեղէն՝ գալիս կանգնում էր առաջին սաղի առաջ, օղիով լցնում բաժակները և գնում բաժանում հարսնեւորներին: Ամէն մինը վերցնում էր բաժակը և ասում՝ դառնալով դէպի քահանան. «Օրհնեա տէր», դէպի հարսնեւորները՝ «Կենդանութիւն, Աստուած շնորհաւոր անի», փեսացուի հօրը՝ (այսինչ) «Չան, աչքներտ լուս ըլլին, Աստուած միասին ծերացնի», փեսայացուին՝ (այսինչ) «Չան, բարով վայելես». ապա կրկին բոլոր հարսնեւորներին՝ «Էս ուրախութիւնը ամէն հայ քրիստոնէի տա՛ւը կամենայ Աստուած»: Ասելով այս բարեմախթութիւնը խմում էր և գնելով բաժակն ափսէի մէջ, միւս ափսէից փոքր ինչ «չարազ» (չոր մրգեղէն) էր վերցնում, ուտում:

Երբ հարսնեւորների մեծագոյն մասը եկած է լինում, քահանայի առաջարկով գնում են քաւորին բերելու: Մի ծերունի և բաւականաչափ երիտասարդներ մի մի վառած մեղրածո ձեռներին բռնած, նաղարա—ղուռնի և մի երկու շամալի առաջնորդութեամբ գնում են քաւորի տունը, շատ անգամ իի գլուխ շաքար և մի շիշ օղի ևս տանելով: Այստեղ օղիով և երբեմն նաև բոկբաշով հիւրասիրութեամբ յետոյ՝ վերադառնում էին հարսնքատուն, տանելով իրենց հետ ոչ միայն քաւորի ամբողջ ընտանիքը, այլև մի քանի փեսայ և ամուսնացած աղջիկ՝ իրենց բարեկամներով, որոնց քա-

¹⁾ Այժմ հետզհետէ վերանում է:

ւորը ինքն իւր կողմից էր հրաւիրում և որոնք կոչուած էին «քաւորի պըլընդ»։ Առաջից գնում էին հաղարա—ղուռնան, սրանից յետոյ մի ծառայ՝ գլխին դրած քաւորի խալաթը, որ մի մեծ սկուտեղի մէջ երկու երեք լիտրը չամիչ ու խուրմայ էր, չորս հատ մանրագլուխ շաքար՝ ամէն մինի գլխին մի մի վառած մեղրամոմ, երկու հատ էլ $1\frac{1}{2}$ ֆունտանոց կերոններ ¹⁾։

Խալաթի յետևից գնում էին խնդրակները՝ վառած մոմեր և շամալներ ձեռներին, շատերը պարելով. ամենից վերջը գնում էր քաւոր աղան իւր ընտանիքով։

Սրահի սեղանը ի պատիւ քաւորին աւելի ճոխացած էր լինում, և քաւորը, մանաւանդ քաւորկինը բոլոր հասնեորներից աւելի հիւրասիրւում էին։

Երբ քաւորը հաղարի դըրաոցով ներս էր մտնում, բոլորը, բացի քահանայից, ոտի էին կանգնում և նրան վերև, քահանայի մօտ էին հրաւիրում։ Եւ երբ կրկին նստում էին, մէկ մէկ ձայն էին տալիս. «Քաւոր աղա, բարով, քաւոր աղա, բարով»։

Խալաթի սկուտեղը դրւում էր քահանայի առաջ, որը մի երկու բուռ միւրգ էր վերցնում «Աստուած օրհնի քաւոր աղին» ասելով, և հրամայում էր ման ածել և ցոյց տալ բոլորին. ամենքը «Շէն կենայ քաւոր աղէն»—էին ասում։ Վերջը քահանան վերցնում էր երկու կերոնները և սկուտեղն ուղարկում կանանց բաժինը ցոյց տալու, որից յետոյ արդէն յանձնւում էր քերարչուն՝ հարսանիքի կառավարչին։

Քահանան կերոններից մինը պահում է քաւորին յանձնելու, իսկ միւսը մի թրի հետ կապում է և առաջարկում չամուսնացած երիտասարդներին գնել և այսպիսով դառնալ ազապ—պաօի (չամուսնացածների պետ)։ Քահանան ասում է. Օրհնեալ ժողովուրդ, եկեղեցու (այժմ քահանայի) օգուտն է, մի՛ խնայէք, թագաւորին սիրողը թող առաջ գայ։

Աճուրդը սկսւում է 20 կոպէկից և բարձրանում հնումը մինչև 70 կ. այժմ 2 բ. Գնողը վճարում է դրամը քահանային, համբուրում է նրա աջը և վերցնում թուրն ու մոմը։

Հիմա-սանեք.—Ազապ—պաշու թուրը ծախելուց յետո՝ տեղի էր ունենում հիմա-սանեքը. որ այժմ բոլորովին վերացել է։ Մի առաջամատոյցի կամ սկուտեղի մէջ ածում էին չարազներ և վերան դնում մի ֆունտ հինայ, հարսնացուի համար գլխի շորեր և ոտնաման, ու բոլորը կապում մի շալի մէջ։ Փեսացուի մօտիկ

*) Այժմ շաքարի փոխարէն դնում են կամ թէյի արծաթ գդալներ կամ մի ուրիշ ընծայ։ Մոմերը վառում են սկուտեղի եզրերին։

նորահարսները մինը զնում էր այդ հինան իւր գլխին այնպէս՝ որ առանց բռնելու վայր չընկնի և մի ձեռքն մի վառած մեղրամոմ, միւսին մի թաշկինակ առած՝ պարում։ հինան խաղացնում, նրա շուրջն էլ հարս ու աղջիկ պարում էին։ Մօտ կէս ժամ փեսացուի դռանը այսպէս պարելուց յետոյ, «հինան» յանձնում էին մի երկու երիտասարդի և դաւուլ-գուննի առաջնորդութեամբ հարս ու աղջիկ գնում էին հարսնացուի տունը։ Պէտք է նկատել, որ տղամարդիկ չէին գնում։ Հարսնացուի դռանը դարձեալ նոյն հարսը «հինան» վերցնում զնում էր իւր գլխին և խաղացնում։ Ուղեկցողները միանալով հարսնացուի տնից դուրս եկած հարս ու աղջկայ հետ՝ պար էին բռնում նրա շուրջը։ Կէս ժամաչաւ այստեղ ևս պարելուց յետոյ ներս էին գնում և հինա խաղացնողն այստեղ ևս պար գալուց յետոյ մի ընծայ էր ստանում և հինան յանձնում հարսնացուի մօրը։ Անմիջապէս շաղախում էին հինան և հարսնացուի ձեռներն զնում։

Հինա բերողներին պատում էին մի մի թէյի գդալ մեղր ուտեցնելով և մի մի ափսէ քիչմիշ, թխիլ և նոխուռ միասին խառնած լցնելով նրանց թաշկինակները, որ իրենց հետ տանէն։

Ապա հարսնացուներ պատաստում էին «եապիկ փոխան» կոչւող խալաթը.—չոր մրգեղէնով լի մի առաջամատոյցի վրայ զնում էին փեսացուի համար մի շապիկ, մի անդրավարտիկ, մի թաշկինակ և մի գոյգ գուլպայ և կապելով մի շալի մէջ, զնում էին մի ուրիշ հարսի գլխի, պար ածում, և միևնոյն ձևով ուղարկում փեսացուի տունը։

Նորօրհնէք.—Հնումը հինա-տանելուց, իսկ այժմ ազապաշու թուրք ծախելուց յետոյ տեղի է ունենում փեսացուի ռօրօհնէքը։ Փեսացուի այն հանդերձները, որ հագնելու է պսակ գնալիս՝ բերում զնում են քահանայի առաջ, փեսացուն՝ ունենալով իւր աջ կողքին քուռորին, ձախին՝ ազապաշին, չոքում էր (այժմ կանգնում)։ Մի բաժակ գինի էլ զնում են հանդերձների մօտ։ Քահանան օրհնում է հանդերձը և գինին տալիս փեսացուին՝ որ կէսը խմելուց յետո՝ տալիս է քուռորին խմելու։ Երբեմն ազապաշուն էլ են բաժին հանում։ Հանդերձ օրհնէքից յետոյ հարսնեղոնները համբուրում էին մաշտոցը՝ և քահանային խաչամբոյր տալիս։ Ապա տղամարդկանց մատուցում էր ընթրիք՝ բոգբաշ, ոտլմա և փլաւ։

Մինչդեռ տղամարդիկ ընթրում էին կանանց բաժնում. երեք կանայք չարագ են բաժանում. մինը՝ մի բաժակ օղի կամ գինի է տալիս, վերցնողը օրհնելով հարս ու փեսին՝ խմում է. անմիջապէս երկրորդ կինը «անուշ ըլի» ասելով մի թէյի գդալ մեղրի

վրայ երկու նուշ դնելով հրամցնում է, որ ուտէ՝ բերանն անուշ-
ցնէ: Ապա երրորդ կինը մեծ սկուտիկից մի ափսէի մէջ քիշմիշ,
թխիլ, նոխուտ և մի քանի կոնֆէտ ածելով հրամցնում է: Սա
հանում է թաշկինակը, փռում գոգը, ափսէն ամբողջովին դատար-
կում, և թաշկինակը հանգոյց ձգելով՝ ամրացնում գօտիից, որ
տանի տուն: Մինչև մազան բաժանում էին, տղամարդիկը աւար-
տում էին ընթրիքը, ուստի և ամանեղէնը հաւաքում՝ կանանցն
էին ընթրիք մատուցանում:

Սափրելու ծեսը:—Ընթրիքից յետոյ փեսացուն «թագաւոր
էր նստում»—բաղմում էր բերինքովայր դրուած մի կողովի
(քթոց) վրայ, որի տակ վառում էր մի ձիթի ճրագ: Դաւորը և
ազապաշին վառած կերոնները ձեռներին կանգնում էին նրա աջ
և ձախ կողմը, իսկ երիտասարդները մի մի վառած մոմ առած
շրջապատում էին նրան: Սափրիչը «Աստուած շնորհաւոր անէ»
ասելով սկսում էր ածիլել, և շերտ շերտ մազեր թողնելով, կը
հարցնէր. «Տղերք ջան, ով ա ուզում էս ածուն (կամ քեաս տունը)
վեկակել»: Մինը պատասխանում էր. «Ուստա ջան, ես եմ ուզում,
լաւ շաղկամ կըլի բուսած, առ մի շահի»: Եւ այսպէս զանազան
բանջարեղէնի անուններ տալով և 5—20 կ. նուիրելով սափրել
էին տալիս բոլորը: Երբ սափրիչն աւարտում էր՝ բոլորը միասին
բղաւում էին. «Աստուած շնորհաւոր անի»: Երբեմն ապէս էլ մինը
բղաւում էր. թագաւորը «թառն է»: Այս ժամանակ բոլորը մի-
ասին պատասխանում էին. «Աստուած զառն է»:

Սափրելուց յետոյ ազապաշին կամ միևնոյն սափրիչն սկսում
է փեսացուի շորերը հագցնել, նախապէս ցոյց տալով և ամէն մի
կտորը նրա գլխի վրայով երեք անգամ պտոյտ տալով և գովելով:
Այս միջոցին երիտասարդ մազսրները պար բռնած եայլի ասե-
լով պարում էին:

Այժմ քաղաքում թէ սափրելու և թէ շոր հագցնելու սովոր-
ութիւնները վերացել են:

Ուսկապ:—Թագաւորի շորերը հագցնելուց յետո՝ նազարա-զուռ-
նան կենտ պար էր ածում և մի հարս ձեռին վարդաշրի ¹⁾ շիշը (գի-
լապ) կաքաւում էր և մէջընդմէջ մօտենում՝ փեսացուի գլխին
ու վրան վարդաշուր սրսկում, որպէսզի նրանից անուշահոտու-

¹⁾ Վարդաշուրը այսպէս էին պատրաստում. երկու շաքաթ
առաջ ջրով լի շշի մէջ վարդ, երբեմն էլ մեխակ ու տարչին էին
ածում, խցանով փակում պահում. վարդաշուրը խաղացնելիս՝
խցանի փոխարէն մի թափանցիկ շոր էին կապում բերնին, որ-
պէսզի նրա միջից հոտաւէտ ջուրը սրսկուի:

թիւն բուրէ: Երբեմն այդ վարդաշրից սրսկում էին նաև քաւորի, ազապաշու և մաղրուորների վրայ:

Դեռ առաջին հարսը չդադարած կաքաւելուց, մի ուրիշ հարս ձեռին մի կանաչ թաշկինակ, (որ ուսկապ է կոչւում), սկսում է պարել և բերում ամրացնում է թագուորի կրծքին՝ աջ ուսից մինչև ձախ կտան տակը: Հնումը շատ անգամ մի ուրիշ հարս էլ կաքաւում էր ուսկապ կապողի հանդէպ մի ֆունդանոց շաքարի գրլուխ ձեռքին բռնած, որպէսզի թագաւորի «կանաչ կարծիրը» — ամուսնութիւնը՝ անուշ, բաղդաւոր լինի:

Հարսնահանգէ:—Ուսկապից յետոյ թագուորը քաւորի և ազապաշու, ինչպէս և իւր ծնողների ու բոլոր կին ու տղամարդ հարսնուորների հետ, դաւուլ-զուռնի և շամալների առաջնորդութեամբ և վառած մեղրամորեր շատերի ձեռին գնում են հարսնացուի տունը՝ Հարսնահանգէ:

Այստեղ, երբ փեսացուն մտնում է տղամարդկանց բաժինը, ուր խմբուած էին լինում հարսնացուի բարեկամները, երեք անգամ խոր գլուխ էր տալիս: Իսկոյն նրան պատասխանում էին. Բարով, բարով թագաւոր, ոտդ խէր ըլնի, վաճառդ շնորհաւոր ըլնի, բարով վայելիս:

Այս միջոցին մէկ էլ հարսնացուի եղբայրը վրայ էր պըրծնոյւ և թագաւորի քրոջը կամ եղբոր կնոջը համբուրում: Ապրիս, ապրիս գոչում էին այս ու այն կողմից, «խնամապաշ առաւ»:

Յետոյ նստում են, սկսում օղի խմել: Ապա հարսնացուի քահանան օրհնում է հարսնացուի հարսանեկան շորերը, որոնց մօտ դնում է նաև նշանի մատանին՝ մի բաժակ զինու մէջ ձգած:

Անմիջապէս հանդերձները տանում են կանանց բաժինը, ուր հարսնացուի վարպետը, նա որ կար ու ձև է սովորեցրել, սենեակի վարագոյրով առանձնացրած անկիւնում՝ «փարտի ետեւը» հագցնում է հարսնացուին՝ նախապէս մի ընծայ առնելով քաւորից: Յետոյ կանչւում է հարսնացուի եղբայրը՝ գօտին կապելու, որ կապում է ասելով. «Գնա, քուրս, Աստուած քեզ հաց տայ»:

Մինչդեռ հարսնացուն հագնւում էր՝ փեսացուն իւր մաղրուորներով մտնում էր կանանց բաժինը, իսկոյն զոնքաչն ու քիւնիքը գալիս համբուրում էին սրա երեսը: Մի տղայ մատուցարանի մէջ չոր մրգեղէն՝ մի ուրիշը մի շիշ շարբաթ (մեղրաջուր կամ շաքարաջուր) և մի բաժակ բռնած առաջ էին գալիս¹⁾ և իրենց ձեռքով խմեցնում և ուտեցնում թէ թագուորին և թէ նրա

¹⁾ Այս հիւրասիրութեան փոխարէն այժմ մրգեղէնի սեղան են բաց անում և հիւրասիրում նոր խնամիներին:

քաւորին ու ազապաշուն, իսկ հանդիսատես կանայք բղաւում էին. «նոշ, նոշ, նոշ (անուշ): Մի կին էլ նշախառն մեղր էր դղալով խրում թագաւորի և նոր խնամիների բերանները:

Երբ այս շիւրաօրու թիւնն աւարտում էր, նաղարա-զունան սկսում էր կենտ պար ածել: Հարսնացուի ազգականներից երկու հարս սկսում են պարել, մինի ձեռին վարդաշուր, միւսին՝ կարմիր ուսկապ: Բաւական պարելուց յետ նախ առաջինը վարդաշուր է սրսկում փեսացուի գլխին, յետոյ երկրորդը կարմիր ուսկապը կապում է նրա կրծքին՝ կանաչ ուսկապի վրայ՝ խաչաձև: Այսպիսով կատարում է պառանների օրհնանքը՝ «բարով կանաչ-կարմիրդ կապենք», այն է՝ բարով ամուսնանաս:

Ի վերջոյ քահանան գնում բռնում է հարսնացուի կունից, միւսից էլ հարսնեղբայրը և բերում կանգնեցնում թագաւորի հանդէպ՝ ձեռք ձեռքի տալիս և սկսում պսակի խորհուրդը կատարել: Երբ աւարտում է՝ զուռնաչին «Տանում են, աղէ—ջան, տանում են»-ի տխուր եղանակն է սկսում ածել: Հարսնացուի հայրն ու մայրը և միւս մօտիկ ազգականները մօտենում են մընաս բարե ասելու, և սկսում են լայ լինել: Փեսացուի կողմի բարեկամները մխիթարում են. «Ինչ էք լալիս, աղջիկ էք տուէր էք, տղայ էք առեր էք»:

Ի վերջոյ ուղևորւում են դէպի եկեղեցի. արշալոյսը արդէն ծագելիս է լինում. առաջից գնում է դաւուլ զուռնան, յետևից պարող երիտասարդներ, ապա հարսնեղբները՝ շրջապատած թագաւորին, որի ձախ կողմից գնում է թագուհին, յետոյ հարսնաղբէրը և յետոյ քաւորը, իսկ աջ կողմից ազապաշին: Թագուհու յետևից նրա քղանցքները բռնած գնում էր հարսնաքուրը: Աւելի հին ժամանակներում թագաւորը, որին աջ կողմից ուղևկցում էր քաւորը, ձախից՝ ազապաշին, բռնում էր մի թաշկինակի ծայրից, որի միւս ծայրից բռնում էր նրան հետևող թագուհին՝ աջ կողմը հարսնաղբերը, ձախ կողմը հարսնաքուրը: Թագուհու հայրն ու մայրը չեն գնում եկեղեցի: Թագաւորի հայրը փոքր ինչ մնում է սրանց մօտ մխիթարելու և ասլա գնում է ուղղակի իրենց տուն:

Հարսնացուի ծառան փակում է հարսնացուի տան դարպասը և չի թողնում հարսնեղբին տանելու՝ մինչև որ քաւորը մի քնծայ չի տալիս:

Մականներին մի քանիսը հարսնացուի տանից խուփ, շերեփ, գղալ և գաթայ են գողանում, որպէսզի նորահարսը խփի պէս բերան խուփ—«նիսոս լինի, շերեփի պէս՝ լաժանարար՝ տընտես. և գաթի պէս՝ դամթւոր:

Կաքաւելով ու կեցցէներ բղաւելով երբ հասնում են եկեղե-

ցի, ազապաշին ձեռի թուրն երբեմն մերկացնելով, երբեմն էլ ոչ՝ հպում է դռան կամարակալ բարին, և այսպէս բռնում, մինչև որ հարս ու թագուոր անցնում են նրա տակից և մտնում եկեղեցի։ Այսպիսով նա «արգելում է չարքերին՝ վնասելու սրանց»։ Մի-և նոյն կերպ վարւում է նաև՝ վերադարձին՝ ամեն մի դռնից մտնելիս։

Մինչդեռ եկեղեցում քահանան կատարում է պսակի խորհուրդը՝ հարս ու աղջիկ երիտասարդների հետ գաւթում պտրում են։ Եւ երբ քահանան աւարտում է՝ հարս ու թագուոր ձեռք ձեռքի բռնած կտնգնում են եկեղեցու սեղանի առաջ. քահանան մի «շուշպահ» (թաշկինակ) է կապում թագուորի կրծքին և Աւետարանը դնելով վերան՝ տակից աջ ձեռով բռնել է տալիս։ Ապա հարսնեւորները մօտենում համբուրում են Աւետարանը, թագուորի և թագուհու գլուխները և մի քանի կոպէք ձգում տիրացուի բռնած ափսէի մէջ յօգուտ քահանայի։

Եկեղեցուց դուրս գալուն պէս՝ սկսում են հրացաններ արձակել, բղաւել, գոտեմարտել, կաքաւել և կամաց կամաց գնալ դէպի թագուորի տունը, միայն ոչ եկած փողոցով։ Երբ ազգականների տան մօտից անցնում են, իսկոյն «սեղան» են դուրս բերում.— խմիչք, չոր մրգեղէն, ուտելիքներ են առաջ բերում և հիւրասիրում թագուորին և հարսնեւորներին։ Մօտիկները գառ են բերում և թագուորի առաջ ուզում են մորթել, քաւորը մի նըւէր տալով թոյլ չի տալիս։ Ուրիշներ էլ հաց, խորոված, սուրճ են առաջ բերում և եթէ բերողները հեռաւոր, աղքատ մարդիկ են լինում՝ քաւորը մի քանի կոպէկ ընծայ է տալիս։ Ուրախութիւնը իւր գազաթնակէտին է հասնում, երբ մօտենում են թագուորի տան դռանը, ուր ճոխ «սեղան» է բացուած լինում։ Մականները սկսում են երգել։

— Թագուորամէր դուրս արի,

Տես քե ինչեր եմ բերէ.

Թունտիր վառող եմ բերէ,

Տախդ աւլող եմ բերէ.

Կովեր կթող եմ բերէ,

Գլխտ դմփող եմ բերէ։

Թագուորամէրը թագուորահօր շալակն ելած դուրս է գալիս տնից, երկունս էլ պարելով յառաջում և ապա իջնում, միմեանց դէմ կաքաւում են. այս կաքաւի ժամանակ հայրը աշխատում էր մօրը համբուրել, իսկոյն վերջինս վազում էր դէպի թագուորը և համբուրում նրան ու հարսին և ներս հրաւիրում։ Շէմքի առաջ կտուրից չոր մրգեղէն, մանաւանդ չամիչ էին շաղ տալիս հարս

ու թագուորի վերայ, մի լաւաշ հաց ձգում հարսի զլիւն, որ նա զամթով լինի, մի կճուճ էլ դնում թագուորի ոտի տակ, որ կոտորի և այսպիսով չարը խափանէ:

Ապա թագուորը գնում էր տղամարդկանց բաժինը՝ ձեռն առնելով ազապաշու թուրը՝ իրր գաւազան, իսկ հարսին տանում էին կանանց բաժինը և կանգնեցնում փութի ետև: Սկեսուրը գալիս է և խնդրում, որ նստի, սակայն նա չի նստում, մինչև որ մի ընծայ չի ստանում: Եւ երբ նստում է, իսկոյն մի արու երեխայ բերում դնում են հրա գիրկը, որպէսզի նրա առջինեկը արու լինի: Սա էլ զրպա՛ ից հանում է քերած մանկական մի զոյգ գուլպա և նուիրում երեխային: Եւ երբ առաջին անգամ ճաշ հս տալիս հարսին՝ ամենից առաջ մածուն են ուտեցնում, որպէսզի նա պարզ երես դուրս գայ: Երբ հարսի մօտ կիսորանց կողմից մինը մտնում էր, հարսը անշուշտ ոտի էր կանգնում ի նշան յարգանքի:

Յետոյ ճաշ են տալիս նախ տղամարդկանց և յետոյ կանանց, առանձին խնդրակով հրաւիրելով նաև հարսի ծնողներին: Ծաշին այժմ ընտրւում է «թամատայ» — սեղանապետ և առաջարկում կենացներ թագաւորի ու թագուհու, սրանց ծնողների, քաւորի, ազապաշու և այլն, վերջում սպասաւորների և ապա՝ սեղանաւորները առաջարկում են թամատի կենացը:

Ծաշից յետոյ մեծ մարդիկ և կանայք ցրւում են, մնում են միայն մականները, որոնք դուրս են գալիս գաւիթը որձի (որսի):

Որձի.— Հարսի տանից մի ոչխար կամ գառ և կամ մի սագ, իսկ մականների տնից մի մի հաւ բերում հաւաքում են թագաւորի տան գաւթում կամ կտրանը, Դուրս է գալիս թագաւորը դառուլ-զուռնի առաջնորդութեամբ, շրջապատուած մականներով և ձեռքի թուրը մերկացնելով խփում մի հարուածով ոչխարի գլուխը թոցնում է: Եթէ չի յաջողացնում, խայտառակ է լինում, բոլորը վերան ծիծաղում են: Ապա թուրը կիսով չափ դնում են պատեանի մէջ և երկու մակար բռնում են մինը նրախակալից, միւսը ծայրից, բերանը դէպի վեր ուղղած. մականները մէկ մէկ վերցնում են մի մի հաւ կամ աքաղաղ, ոտներից բռնում և վիզը խփում թրին՝ կտրում և հաւը դէպի վեր ձգում: Եթէ չեն կտրողանում մի հարուածով կտրել, ծաղրի առարկայ են դառնում և յաճախ մի աքաղաղ իբր տուգանք վճարում: Այդ հաւերը հաւաքում են և այդ երեկոյի համար հաւով — փլաւ պատրաստում, այս պատճառով էլ այդ երեկոն «որձի իրիկուն» է կոչւում:

Ծաղ.— Որձի իրիկունը՝ թագաւորի դռանը կրկին տալիս է նաւորտը. հարսնեւորները կրկին հաւաքւում են. խնամոնց և քա-

ւորին գնում դառուլ գուռնի առաջնորդութեամբ պատուով բերում են: Տեղաւորում են դարձեալ առանձին առանձին, տղամարդիկ գոծում, կանայք հացատանը:

Տղամարդկանց մասում շուտով սկսւում է «Ծաղը».— թաղուորը մի երիտասարդի հետ կանգնում է հարսնեւորների մէջ տեղը: Երիտասարդը առնում է ձեռքը մի ափսէ և դիմում է նստահարսացուի հօրը՝ թագուորին մի խալաթ (ընծայ) տալու: Սա էլ 20—30 ռ. գնում է ափսէի մէջ. անմիջապէս երիտասարդը բարձր ձայնով ղրաւում է.

—Շէն կենայ խնամին, այսքան մանէթ թագաւորին խալաթ տուաւ, փոխն իր տղին ընի, շէն կենայ, շէն:

—Շէն կենայ, շէն կոչում են այս ու այն կողմից:

Խնամուց յետոյ խալաթ տալիս է քաւորը, յետոյ միւս հարսնեւորները: Սմինի խալաթն էլ բարձր ձայնով յայտարարւում է. վերջը ամբողջ գումարը հաշւում է և կրկին յայտարարւում հասնում է 100—500 ռ:

Այժմ քաղաքում այս սովորութիւնը վերացել է, մնացել է միայն ընթրիքը, որ տեղի է ունենում ծաղից յետոյ: Երբեմն ծաղը ընթրիքից յետոյ են անում, լաւ հիւրասիրում, որպէսզի առատութեամբ խալաթ տան:

Տղամարդիկ ընթրելուց յետոյ ցրւում են. մնում են միայն մականները: Այս միջոցին ընթրիք են տալիս նաև կանանց, որի աւարտին «օհնեզը» բաց են անում: Հարսի օթիտը, որ այդ օրը բերած են լինում, գնում են հարսնեւոր կանանց մէջ տեղը: մի հարս նստում է մօտը և մի ընծայ ստանալով թագուորի մօրից¹⁾ բաց է անում, ամեն բան մէկ մէկ ցոյց տալիս և դովաբանում: Հարսի օթիտը կաղմում էր՝

Մի ձեռք անկողին.

Մի գորգ.

Մի ջեջիւմ.

Մի արկղ (սնտուկ).

1—2 ձեռք հանդերձ.

Գուլպաներ և այլն.

նաև խալաթներ (ընծաներ) սկեսայրին, մեծ տեղորը, մեծ փեսին, քաւորին և այլոց՝ որևէ հանգերձեղէն, երես սրբիչ, փողի բսակ, գուլպաներ և այլն:

¹⁾ Նոր. Բայազէտում ջեհեզ բաց անողը հարսի գերդաստանից է լինում և ստանում է մի ոսկի ընծայ, որը, սակայն, վերադարձնում են, երբ հարսին դարձ են բերում:

Քաղաքում ջնհեզ բաց անելու սովորութիւնն աշդէն վերջացել է:

Օժիտը ցոյց տալուց յետոյ կանայք ևս գնում են, այնպէս որ մնում էին միայն մականները: Այս ժամանակ սրանցից ճարպիկը գողանում պահում էր թագաւորի թուրը և նրա երեսարբիչը: Թագաւորն իսկոյն թաղթ էր նստում, ընտրում մի քանի թուանքչիւներ, որոնք այս կամ այն մականին բռնում էին և մեղադրում այս թրի կամ մի ուրիշ բանի գողութեան մէջ: Իսկոյն թագաւորը մի տուգանք՝ մի հաւ, մի գառ, էր նշանակում և սրանք չարչարում էին մեղադրուածին, երբեմն փալախկալ խփելով, երբեմն մի սեան կապելով, մինչև որ տուգանքը կը վճարէր: Այս տուգանքներով հետեւել օրը այդ միւսնոյն մականները մի առանձին տեղ քէֆ էին սարքում:

Այս սովորութիւնն էլ այժմ վերացած է:

Թագ—կտրել կամ քազկտրել.—Հետեւել օրը, անշուշտ արեւը մայր մտնելուց յետոյ կատարում են թագ-վերացի ծէսը, քաւորի, ազապաշու և մօտ բարեկամների ներկայութեամբ: Այս միջոցին թագուորը վայր է գնում թուրը, որ սիշտ ձեռին բռնած էր ունենում և գիշերը հարսի մօտ քնած միջոցին իւր և նրա միջև դրած էր լինում, որպէսզի չկարողանայ մօտենալ նրան:

Նոյն գիշեր առաջատ էն մտնում. անկողինը պատրաստում է թագուորի ամուսնացած քոյրը կամ մօրաքոյրը, մօտը դնելով գինի, մրգեղէն և ցուրտ ջուր: Առաւօտեան նոյն անձը գալիս է վերցնելու սաւանը և խմբելով իւր շուրջը տան մեծ անգամներին՝ ցոյց է տալիս կուսութեան նշանը: Այդ օրը հարսին խաւիծ են ուտեցնում և օշարակ խմացնում:

Պսակից երեք—չորս օր անցնելուց յետոյ հարսը ջուր է տաքացնում և լուանում սկեսրայրի և տեգրների գլուխներն ու ոտները: Նուէրներ հարսին չեն տալիս:

Գլուխ լուացիք.—Առաջատի գիշերից ութ օր անց՝ հարսի մայրը մի գլուխ շաքար առած մի քանի բարեկամուհիների հետ գալիս է հարսի գլուխը լուալու: Հրաւիրում են նաև թագուորի մօտիկ բարեկամուհիները: Հանդիսաւոր կերպով լուանում են հարսի գլուխը, նրան օշարակ խմացնում և յետոյ իրենք ուտում, խմում են և մինչև երեկոյ գուարճանում:

Սաւ-հանգի.—Հարսը պսակից յետոյ երկու շաբաթ շարունակ իրաւունք չունի տանից դուրս գալու: Երբ այդ ժամանակամիջոցը անցնում է, հաւաքւում են նրա ընկերուհիները և նրան «սար հանում».—տանում գրօսնելու. կիր ու խում, գուարճութիւնը, երբեմն միացած ուխտագնացութեան հետ, յաճախ տևում է երեք օր:

ՏՂԱԲԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ

Իտեսսին.—Նոր-Բայազէտցիները մէջ դաշտանն սկսեալ է 15—16 և շատ հազիւ 13—14 տարեկան հասակում: Տեղում է 3—8 օր: Քաղաքացիները գործ են ածում մէջը բամբակ դրած շորեր, իսկ գեղջկուհիները մի որևէ շոր: Դաշտանին Նոր-Բայազէտցիք ասում են ամսական:

Եթէ դաշտանը սաստիկ է լինում, ձեռներին կիր են քսում. դաւա-խոտ կոչուած բոյսը եփում են և ջուրը խմացնում, իսկ եթէ շատ սաստիկ է լինում՝ նստեցնում են որձ ձիու եփ տուած թրիքի վրայ կամ մէջքին ետխու են քցում:

Ամլուքիւն.—Սյա գաւառում ևս ամլութիւնն անբախտութիւն և մեղքի պատիժ է համարւում: Գերդաստանի մէջ ամուլ կինը հալածւում է գրեթէ բոլորից, մանաւանդ սկեսուրից: «Աստծու անէծքն ա վրէն», «Աստծու պատիժն ա քաշում», «չոր կոճ ա», «անբար ծառ ա» ասում են բոլորը: «Փարչի բերանը պաշում ևս գիտում ևս էրեխայ ա» հեգնում են տեղեր-կնիկները: «Լաւ հշիւր (լինէիր) մէկն էլ քեզ (զ) կհիւնէր», «էրեխայ չունիս ջիգար (խիզ, գութ) չունիս» յանդիմանում են կուռուղ կանայք: Նոյն իսկ ամուսինն ամուլ կնոջ հետ լաւ չի վարւում:

Ամլութիւնը բացատրւում են այսպէս. իբր թէ չարքերը զաւակատան (արգանդի) մէջ պտուղը (ձուլ) խեղդում, արիւն են դարձնում: Ով որ սանձու ունի՝ նա «չարոցի» է: Չարոցը պատահում է քառսունքի ժամանակ և այնուհետև կինն այլ ևս չի յղանում:

«Չարը խափանելու»—չար ոգիներին հալածելու համար «թուղթ են անել տալիս» և կարում մինը գլխին, մինը վզին և մինը՝ թիկունքին և կամ մի տաս կողէկանոց տալիս են պատարագիչ քահանային, որ պատարագի միջոցին յիշելով չարոցից տանջուողին՝ կիսալուսնաձև կտրէ դրամը, որի մէջ մի թել անցկացնելով կինը կրում է իւր վզին, հաւատալով՝ որ դա թոյլ չի տալ չար ոգիներին իրեն մօտենալու:

Եւ եթէ թուղթ անելու շնորհիւ կինը յղանում է, անմիջապէս մի կտոր բամբակ են օրհնել տալիս քահանային պատա-

1) Բացի ինձնից, իմ խնդրով նիւթեր հաւաքեցին նաև պ. Վաղարշակ Պետրոսեան և արժ. Իգնատիոս սարկ. Տէր Մովսիսեան:

րազի ժամանակ, և պահում, երկունքի ժամանակ թիլիսմի թըղ-
թերի հետ ծննդկանի ոտները մօտ այրում, որպէսզի երկունքը
խտկոյն տեղի ունենայ, այլապէս տառն օր կը քաշի:

Ամլութիւնից աղատուելու համար բացի ժողովրդական դե-
ղերից*) դիմում են նաև հետեւեալ միջոցներին. ա. «Ծակ—քար»
—երբ միջից երեք անգամ անցնում են. ոմանք էլ այս կամ մի
ուրիշ ուխտատեղում քանդում են իրենց գօտին և դնում ներքե,
սպասելով, որ մի տղամարդ գայ վերցնի այդ գօտին և նորից
կապի իրենց մէջքին: Երբ այս ուխտից յետոյ նրեխայ են ունե-
նում, այդ գօտին կապողն անշուշտ կնքաւայր է դառնալու: Ծակ
—քարերից նշանաւոր են Օրտակլու գիւղի «Թուխ մանուկ» կո-
չուած քարաժայռը, Ալիդըւբի գիւղինը, և Նոր-Քայազէտից դե-
պի Դուլալի տանող ճանապարհի վրայ գտնուածը:

բ. Տեաւանդառաջին ամուլ կնոջը պարանով տան հերթիկից
հանում են կտուրը, և այս կրկնում երեք անգամ:

գ. Համբարձման գիշերը գետի ափին քառասուն թաս ջուր
են ածում ամուլ կնոջ գլխին:

դ. Ուխտում են, որ եթէ երեխայ ունենան, նախապէս շո-
րեր չպատրաստեն. և երբ յղանում են՝ մայրը իւր գոգնոցը թոն-
րի ակն է խրում, որպէս ակն կալ (թոնրի ակը կախող շոր). և
երբ ծնում է՝ այդ գոգնոցի մէջ են փաթաթում նորածինը, մին-
չև որ նա վեր է կենում և հարեաններից կտորներ խնդրելով՝
շոր կարում: Այսպիսի կտորներ հաւաքողը կոչւում է «ղիլակչի»:

ե. Ամուլ կնոջն ուտեցնում են մի նորածին երեխայի ընկեր-
քից մի կտոր խորոված, միայն այնպէս, որ ոչ դա, և ոչ նորա-
ծնի մայրը այդ մասին ոչինչ չգիտենան. այլապէս ոչ միայն ամ-
լութեան առաջը չի առնուիլ, այլ և նորածնի մայրը կամւանայ:

զ. Դիմում են զանազան ուխտատեղիներ, մանաւանդ Սևան,
որ մի որեւէ բան, օր. մոմ. ափսէ, մասունքի վրայից մի մատա-
նի և այլն, գողանում են և տանում իրենց հետ. և երբ երեխայ
են ունենում, գողացուած իրի նման մի օրինակ էլ ձեռք բերե-
լով՝ վերադարձնում են՝ կրկին ուխտ գալով:

Ուխտագնացութիւնից յետ ծնուած երեխան կոչւում է տու-
ածուրիկ, այսինքն սրբի տուած. նրան մկրտում են այդ միւսնոյն
ուխտատեղում և կոչում են նոյն սրբի անունով: Յաճախ այսպի-
սի երեխայի մազերը չեն խուզում մինչև 7—8 տարեկան հասակը,
երբ տանում են նրան այդ խնդրակատար ուխտատեղին, մատաղ
անում և երեխայի մազերը խուզել տալիս սրբի գերեզմանի վրայ

*) Տես «Ժողովրդական դեղեր» գլխում:

և ապա այդ մագերի կշռով մոմ առնում, այդ սրբի առաջ վառում: Եթէ երեխան Մշու սուլթանն ու կարապետի տուածն է լինում, նրա պարսնոցը անց են կացնում հարուստները՝ արծաթէ, իսկ աղքատները՝ պղնձէ մի մանեակ (օղակ), որ կարմրագոյն ակէ ունենում: Այս օղակը, որով երեխան սրբի գերին է դառնում, հանւում է միայն այն ժամանակ, երբ ու կարապետ ուխտ է գնում:

Օրինական ամուսնութեան մէջ մեծ մեղք են համարում բեղմնաւորութեան առաջն առնել, և հազիւ է պատահում, որ աշխատեն վիժել, որովհետեւ հաւատում են, թէ «հոգի են կորցնում», «մեղքի մէջ պիտի կորչին»: Սակայն և այնպէս՝ ցանկանալով գոնէ ուշ ուշ երեխայ ծնել՝ ծննդկանը շարունակ համարում է առաստաղի գերաններից մինչև եօթը և երեք օր անընդհատ աջ կողքի վրայ պարկում, որպէսզի եօթը տարին մի անգամ ծնի:

Ապօրինի կենակցութեան միջոցին անպայման աշխատում են վիժել, կամ, եթէ ծնւում է, խեղդել և ծածուկ թաղել և կամ ծածկաբար տանել և եկեղեցու դռանը ձգել, որովհետեւ հասարակական կարծիքը սաստիկ դատապարտում է ապօրինի կեցութիւնը և նոյն իսկ ապօրինի զաւակին: Վիժելու համար երկանք են դնում փորին և աղում, բարձր տեղից թռչում են, փորը գըրտնկում են, ճմրտում, ծանր բաներ վերցնում:

Յղութեան միջոցին կնոջ աշխատանքի և կենցաղի մէջ առանձին փոփոխութիւններ տեղի չեն ունենում. մինը արտը փոցխիլիս, մի ուրիշը դաշտում բանջար քաղելիս, երրորդը Նոր-Բայազէտից Ղուլսլիս ուխտ գնալիս չոքել ծնել են: Ուտեստի վերաբերութեամբ ևս մեծ փոփոխութիւններ չեն լինում, միայն շատերը մտքափոխ են լինում, զանազան ուտելիքներ, մանաւանդ թխու բաներ են ուղում: Սովորաբար այսպիսի կանանց բոլոր քմահաճոյքները կատարում են, վախենալով որ հակառակ դէպքում կարող է «անցուկ անել»—վիժել:

Նախքան ծնունդը երեխայի սեռը որոշելու համար դիմում են հետեւեալ միջոցներին:

ա. Զննում են յդի կնոջ փորը, եթէ կլոր է լինում և փոքր, բացի սրանից դէմքը աւոյգ, և սիրում է ձեռները կրծքին դնել, ասել է արգանդինը տղայ է. իսկ եթէ փորը անճոռնի է՝ մեծ, դէմքը դարկացած և սիրում է ձեռները կախ պահել՝ աղջիկ: Եթէ լողահալուց յետոյ փորը մեծանում է՝ տղայ է, եթէ փոքրանում՝ աղջիկ:

բ. Տղան աջ կողմումն է լինում, աղջիկը ձախ:

գ. Վարպետ կանայք շոշափում են, եթէ ձկան ձև ունի՝ տը-
ղայ է, թէ գորտի՝ աղջկայ:

դ. Եթէ չորրորդ ամսին է խաղում՝ աղջիկ է, իսկ եթէ հին-
գերորդին՝ տղայ:

ե. Եթէ սրտի տակն է խաղում և արագ՝ աղջիկ է, եթէ ա-
ւելի ներքև և հանդարտ, ձկան հման՝ տղայ:

զ. Գուշակում են նաև երազներից. եթէ մարգարիտ, ոսկէ
մատանի, քորոց են տեսնում՝ նշանակում է տղայ է լինելու, իսկ
եթէ լաչիկ, հանդերձ, ասեղ՝ աղջիկ:

է. Եթէ դանակ, թել, քորոց և՛ գտնում, գուշակում են՝ որ
տղայ է լինելու, իսկ եթէ ասեղ, կոճակ, ուլունք՝ աղջիկ:

ը. Հաց թխելիս խմորի մի գունտ ձգում են թոնիր, կրակի
վրայ, եթէ առանց ճաքուելու թխում է՝ ասում են տղայ է լինե-
լու, իսկ եթէ ճաքում է՝ նշանակում է աղջիկ է լինելու:

թ. Մատնոցի մէջ ջուր են ածում և վերան կանացի ստին-
քից մի կաթիլ կթում են. եթէ կաթը իջնում է ջրի յատակը՝
նշանակում է, որ սպասուող երեխան աղջիկ է, իսկ եթէ կանգ-
նում է երեսին՝ տղայ:

ժ. Եթէ յղի կնոջ ծծի պտուկը սև է՝ արգանդի պտուղը
աղջիկ է լինում, իսկ եթէ կարմիր՝ տղայ:

ժա. Եթէ յղի կնոջ պորտը դուրս ընկած է՝ ծնուելիք երե-
խան տղայ է լինելու, իսկ եթէ ներս ընկած՝ աղջիկ:

ժբ. Եթէ յղի կնոջ նստատեղին լայն է լինում, ծնուելիք
երեխան տղայ է լինելու, իսկ եթէ նեղ՝ աղջիկ:

Յղութեան ընթացքում կանայք աշխատում են գեղեցիկ և
լաւ մարդկանցով իրենց շրջապատել, որպէսզի սրանց մինի դէմ
արգանդի երեխան խաղալով, նրա բնութիւնը և գեղեցկութիւնը
ստանայ: Նաև երկարավիզ փորչից են ջուր խմում, որ ծնուելիք
երեխան երկարավիզ լինի: Չու են գողանում ուտում, որպէսզի
երեխայի այտը պուն (փոսիկ) ունենայ: Ուխտատեղիներում ուխ-
նեթեմ (սրբի գերեզմանի հող) են ձգում բերանները, խաչալուայ
ջրից խմում և համբուրելով ուխտատեղին՝ ձեռքը դնում են իրենց
մարմնի այն տեղում, ուր կը կամենային որ ծնուելիք երեխան
խալ ունենար:

Երբ մօտենում են երկունքի օրերը՝ կանայք սկսում են առա-
տաձեռն դառնալ, ողորմութիւն բաժանել, ամենի հետ շատ լաւ
վարուել, նրանց օրհնէնքին՝ «բարով էտ նեղ տեղից ազատուես»
արժանանալ, նրանք դնում են հացը իրենց փորի վրայ և խաչ-
փակ (խաչածն) կտրում տալիս շանը, որ կուշտ ուտի և իրենց օրհ-

նի: Եւ որովհետեւ նրանց «մէ ոտը էս հանդէն ա, մէկէլը էն» նախապատրաստուում են մահուան և հաղորդուում են:

Երկուցն սկսուելիս կանչուում են տատափորը, ծննդկանի մօրը և մի քանի բարեկամուհիներ: Տատափորը նախ և առաջ սկսում է աղօթել. «ս. Աստուածածին, քո ծնունդի, քո անարատ ծնունդի սատարէն (ի սէր) դու բարի աղափութիւն տաս իմ ողորկանին, կալած կապած բողջէն բանաս՝ որդին մօրից բաժանես»: Ապա մէջքի կողմից շալակում է տղոցկանին և թափ տալիս՝ որպէսզի «երակները բացուին և ծնունդը շուտ տեղի ունենայ»:

Այնուհետեւ աշխատում են երկուցքը հեծալցնել և դիմում են հետևեալ միջոցներին:

Տղոցկանի գօտին, կոճակները, մազերն արձակում են և վերցնում նրա գինտերը, մատանիները, ապարանջանները: Միաժամանակ արձակում են նաև նրան շրջապատողների և նրա ամուսնու գօտիները: Նոյն սենեակում եղած բոլոր խփած պահարանները, արկղները և ամանները բաց են անում, որպէսզի «տղոցկանի արգանդն էլ բացուի»: Ամուսինը դրսից իւր չուխի փէշով ջուր է բերում և խմացնում նրան: Ջուր են ուղարկում քահանային՝ որ օրհնէ՝ նախապէս մի խճճուած թել արձակելով և այդ ջուրը բերում խմացնում են: Նոր-Բայազետում կարապետնց տանից բերում են սուրբ Աստուածածնի ձեռքը (փայտից շինած), ձգում ջրի մէջ և խմացնում: Ընդհանրապէս մի որևէ, բայց առաւելապէս Շաղկուկնց, Նարեկը բերում գնում են հացի շտեմարանի վրայ, նախապէս մի հաց դնելով և շուրջը մոմեր վառելով և յետոյ հրաւիրում են քահանային, որ գայ այդ Նարեկից մի քանի գլուխ կարդայ ծննդկանի վրայ: Համայիներ են բերում և կապում ծննդկանի վզից, նրա շուրջը պողպատ, շիշ, դանակ, դաշոյն, սուր ևն հաւաքում, որ չարերը չկարողանան մերձենալ: Ծննդկանին մի քանի անգամ պատոյտ են անում թոնրի շուրջը և ապա կանգնեցնում նրա մօտ. թոնրի մէջ մի քիչ կրակ են անում և ծննդկանին կանգնեցնում նրա վրայ մի ոտը թոնրի մի շրթին, միւսը՝ միւս շրթին: Այս միջոցին մինը հերս է գալիս դիտմամբ: Ասում են ինչի՞ եկար ոտդ ծանր է: Իսկ նա պատասխանում է. Զէ ոտս շատ թեթեւ է:

Արու երեխան 2—3 օր աւելի ուշ է ծնւում քան աղջիկը, իսկ վերջինս՝ երբ լրանում է 9 ամիս, 9 օր, 9 ժամ և 9 բողջն: Սովորաբար տղան ծնւում է լուսնի նորին, իսկ աղջիկը՝ լուսնի խաւար միջոցին:

Հաւատում են, որ երեխան մօր արգանդում շնչաւոր է, մի-

այն հոգի չունի, հոգի է առնում ծնունդ լուպէին Գարբիէլ հրեշ-
տակապետից, որը և գրում է նրա ճակատագիրը:

Ծննդկանը ծունր է դնում մի շորի կամ ներքնակի վրայ՝
հրեւը դէպի արեւելք դարձրած: Երկու կին, որ տեղական բար-
րաւով կոչուում են Վանկաբարձ, բռնում են նրա կոնքերից, տատ-
մայրը շոքում է նրա յետեւում և երկու ձեռքով հուփ տալիս յե-
տոյքը: Երբ ծնւում է երեխան, պորտը կապում են և դնելով
ցանի (աթարի) վրայ՝ զանակով կտրում են, նախապէս մի ըն-
ծայ՝ պորտ կտրելու առնելով: Դանակը պղծուած համարելով չեն
գործածում, մինչև որ մեռնաջրի մէջ լուանալով չեն որբում:

Պորտի արիւնից տատմէրը քսում է աղջիկ նորածնի երե-
սին, որպէսզի նա գեղեցիկ լինի. իսկ եթէ տղայ է՝ զանց է առ-
նում այդ ասելով՝ «Ճուճն երեսին կարկատան ա» (եթէ տգեղ էլ
լինի՝ ոչինչ, տղայ է): Մինչև պորտի ընկնիլը տանից կրակ դուրս
չեն տալիս:

Տղայի պորտը ձգում են շուկան, եկեղեցու, ուսումնարանի
գաւթի կտուրը, որպէսզի երեխան մարդամիջի, եկեղեցասէր,
ուսումնասէր, առևտրասէր լինի, իսկ աղջկանը թաղում են մի
մութ անկիւնում՝ որպէսզի համեստ, ամօթխած լինի: Այս նա-
խապաշարմունքից յառաջացել է հետեւեալ անէծքը. «Պորտ կըտ-
րողիդ հէրն անիծած, տես ուր է քցել պորտդ»:

Պորտը կտրելուց անմիջապէս յետոյ մի կապերաի վրայ
տաք մոխիր են ածում և ծննդկանին վերան պարկեցնում 4—5
ժամ, մինչև որ արիւնը քանւում է, միանգամայն դառնով կամ
փեշտմալով փորը կապում են, ապա տեղափոխում իւր անկողնի
մէջ:

Ազատուելուց, տեղական բարբառով «պարկելուց» անմիջա-
պէս յետոյ լաւաշ հացով սոխ ևն փաթաթում և տալիս ծննդկանին
որ ծամի թափի և մնացածը իւր գլխի վրայով երեք անգամ
պտոյտ տայ և դուրս ձգի, որպէսզի չար ոգիները եթէ ներկայ
են, հեռանան և ծննդկանի լեարդը (ջիգերը) չհանեն տանեն:

Ապա մեխակով ու կինամոնով թէյ են խմացնում, կըր
պղպեղ (բիբար), տաք կոճ (خمدره), ղոխչան, կինամոն (տար-
չին) ծեծում են, մեղրով շաղախում և ուտեցնում ծննդկանին,
որ ոյժ ստանայ:

Եթէ ծննդկանի ընկերքը շուտով չի ընկնում, մի շիշ են
տալիս նրա ձեռքը՝ որ մէջը փչի: Եւ երբ ընկնում է՝ եթէ առջի-
նեկի է՝ թաղում են ծնունդ տեղում, եթէ ոչ՝ շէմքի մօտ կամ
դուրսը մի առանձին տեղ, որպէսզի շունը չգտնի ուտէ, ապա
թէ ոչ կինը կը զրկուի ծննդաբերութեան ընդունակութիւնից:

Ծննդաբերութեան ներկայ եղողները խնդրում են նորագատուած ծննդկանին, որ իրենց օրհնի: Նա էլ ձեռքը դնում է սրանց գլխներին և օրհնում: Հաւատում են, որ այդ տեղ ներկայ է լինում հրեշտակը և արձանագրում է ինչպէս ծննդկանի գոհունակութիւնը կամ դժգոհութիւնը, այնպէս և նրա օրհնութիւնը:

Ծննդաբերութիւնից յետոյ տնեցիները հսկում են, որ ծննդկանը ուշագնաց չլինի, և այս նպատակով խօսեցնում են նրան, ձեռք մի կծիկ են տալիս որ կծկի, բայց եթէ ուշագնաց է լինում՝ ականջներից քաշում են, թևերի տակը տրորում, երեսին ջուր սրսկում: Կարծելով որ ուշագնացութիւնը պատահել է նրանից, որ չարքերը նրան բռնել են՝ հրացան են արձակում, որ փախցնեն սրանց, կամ փափախ են ծածկում ծննդկանի գլխին, որ չար ոգիները խափուին, կարծեն թէ ծննդկանը դա չէ, այլ սա մի տըղտաբաղ է և հեռանան. նրա անկողնի վրայ գարի են ածում և մի ձի բերում. որ այդ գարին ուտի: Ձին խրխնջում է և նրա ձայնից ծննդկանը սթափւում: Նաև մի հաւ են մորթում և գլուխը տան հերթիկից կտուրը ձգում, հաւատալով որ չար ոգիներն էլ նրա հետեից դուրս կը դնան:

Ծննդկանին պարկեցնելուց յետոյ տատմայրը լողացնում է նորածնին. նախ աղ է քսում բերնի առաստաղին, թևերի տակ, և տաք աղաջրի մէջ լողացնում սրանց սապոնի, միայն գլխին քսում է ձուրի դեղնուցը, որ խոշորուկ հիւանդութիւնը չստանայ, և յետոյքին՝ աղ և մուր՝ որ տեղատեղութիւն չունենայ: Տաշտի մէջ մի որևէ պողպատէ կամ երկաթէ իր են դնում, որպէսզի չար ոգիները չմերձենան: Լողացնելիս տատմայրը շարունակ աղօթում և բարեմախտութիւններ է անում. «Քրիստոսի ական ջուրն հինի, զրախտի ջուրն հինի, ջրի դայտի լի ապրես, աջողակ հինես, ջանով հինես»:

Լողացնելուց յետոյ խանձարուրդում է՝ «դոնդաղում ա», եթէ առջինեկ է՝ տատի բերած բալուրցով, իսկ եթէ մի քանի երրորդը՝ մօր նախապէս պատրաստած շորերով:

Սրանից յետոյ տատմայրը գրկում է խանձարուրդ (դոնդախը), վերան երկու հաց դնում, ձեռքին ծայրը մի սոխ ցցած շամփուր առած շէմքն ու պատը խաղելով դուրս գալիս տնից, բարձրանում կտուրը և դէպի արեւելք դառնալով, աղօթում. «Լուս արեգակ, դու էս էրեխին դամթ տաս», «հօրն ու մօրը սաղ ջան տաս», յետոյ ձեռի շամփուրով խաչաձև գիծ է քաշում գետնին, խաչակնքում և վերադառնում, թեթևութեամբ նստում է ծննդկանի անկողնի վրայ և 3 անգամ հարցնում. — Մարեամ (ինչ էլ որ լինի ծննդկանի անունը), Թս եմ թեթև, թէ դու:

Սա պատասխանում է. նա եմ թեթև:

— Թեթևութիւնով անցնի, պատասխանում է տատմայրը և տալով նրան երեխան՝ ասում. Աչքդ լուս հընի, Մայրամ, աւետիք որդի աւեր ենք, ֆնացական որդի հընի:

Սրանից յետոյ տան փոքրերը վազում են բարեկամներին տները և «աչքի լուս» տալիս՝ հաղորդելով երեխայի ծննդեան մասին: Մի որևէ բան նուիրելով սրանց՝ բարեկամուհիները ծննդգաւաթ են պատրաստում և գալիս ծննդկանին տեսութեան: Ծննդգաւաթը բաղկանում է խաւիժից, հալուայից, եփած հաւից, խմորեղէններից, ձուածեղից, մեղրից, շաքարից և այլն:

Եթէ նորածինը տղայ է, սաստիկ ուրախանում են թէ ծընողները և թէ բարեկամները, իսկ եթէ աղջիկ՝ ծնողներն այնքան տխրում են, որ բարեկամներն ստիպւում են լինում մխիթարել նրանց, յուսադրելով, որ տղայ էլ կունենան: Մեծ ուրախութիւն է պատճառում մանաւանդ երբ աղջինկն (առաջին որդին) է աղայ, որովհետև «առաջինկը յառաւօտ է, կը հընի կխասնի խօր քաւակին», մինչդեռ «աղջիկը դըսի պատ ա».— այսօր կայ՝ վաղը կը գնայ, «աղջկայ ոտներն աւազան՝ գլոյսը գերեզման» պիտի լինի: Տղան կոչւում է վարդաշալակ, աղջիկը՝ քաքաշալակ:

Ահա այն մի քանի նախապաշարմունքները՝ որոնց դիմում են արու որդի ունենալու.

Հարսանեկան շորերը ձեւելիս՝ դիտմամբ դրսից մի տղայ են ներս բերում:

Հարսը կեսբանց տուն առաջի՝ անգամ մտնելիս՝ մի արու երեխայ են գիրկը դնում:

Առաջին անգամ երեխային լողացնելիս՝ տատմայրը եթէ երեխան արու է՝ կաթնայի մէջ մի քանի թաս ջուր է թողնում, որպէսզի սրա յաջորդը ևս տղայ լինի, իսկ եթէ աղջիկ՝ բոլոր ջուրը ածում է, որպէսզի «ինչպէս ջուրը կտրւում է, այնպէս էլ աղջկայ «քոքը» (արմատը) կտրուի.— այլևս աղջիկ չծնի:

Միևնոյն տրամաբանութեամբ տղայի պորտը կտրելիս մի քիչ երկար են թողնում, իսկ աղջկանը՝ հէնց արմատից են կտրում:

Կնուկ.— Ծննդաբերութիւնից մինչև կնունքը թէ ծննդկանը, թէ նորածինը և թէ տատմէրն ու մանկաբարձները (տատմօրը օգնող կանայք), անսուրբ են համարւում. մարդիկ նրանց հետ շատ չեն շփւում, նրանց հետ հաց չեն ուտում, նրանց ձեռքից բան չեն վերցնում, և նոյն իսկ այն իրերը և ուտելիղէնները, որոնց նրանք ձեռք են տուել՝ պղծուած են համարում և չեն գործածւում. ուստի և սրանց համար առանձին ամաններ են պահում,

որոնք յետոյ մեռնաջրով սրբում են: Ծննդկանը սրբւում է միայն այն ժամանակ, երբ «մեռն է գալիս տուն», այնպէս որ եթէ երեխան մեռած ծնուի կամ առանց մկրտուելու մեռնի՝ նա (ծննդկանը) անսուրբ կը համարուի, մինչև որ նոր օրդի ծնի և մկրտուի տայ: Չմկրտուած երեխան ևս անսուրբ համարուելով եկեղեցական թաղման ծիսակատարութեան չի արժանանում. նրան թաղում է տատմայրը բակի մի անկիւնում:

Մկրտութիւնը տեղի է ունենում ծննդաբերութիւնից 3—8 օր յետոյ, շատ հազիւ՝ աւելի ուշ: Մկրտութեան առաւօտը ծննդկանը կիսից վայր լուացւում է, սրբւում. տատմայրը լողացնում է երեխային և ապա՝ մի գլուխ շաքար կամ մի եփած հաւ տանում քաւորին ու հրաւիրում նրան եկեղեցի՝ մկրտելու երեխային:

Ոյս գաւառում ևս քաւորը տոհմական է լինում, որին փոխում են միմիայն այն դէպքում, երբ «նրա ձեռքը տան վրայ չի գալիս», այսինքն երբ նրա մկրտած երեխաները չեն սպրում և կամ սանամայրը շարունակ աղջիկներ է ծնում:

Քաւորը մեծ յարգանք է վայելում, սանամայրը նրա հետ չի խօսում, նրանց դռնով չի անցնում, նշանաւոր տօներին նրան «բողջա» կամ «սեղան» է ուղարկում, երբեմն փոխադարձաբար մի ընծայ ստանալով:

Տառմէրը երեխային գրկած տնեցիներից մի քանիսի հետ գնում է եկեղեցի. պէտք է ասել, որ երեխայի հօրը արգելւում է ներկայ լինել մկրտութեան խորհրդին: Մկրտութիւնը կատարելուց յետո՝ երեխան քաւորի գրկում, ձեռքերին մի մի մոմ, քահանայի առաջնորդութեամբ գալիս են ծննդկանի տունը: Երբ քաւորը երեխային տալիս է ծննդկանին, սա անկողնու մէջ նստած տեղից փոքր ինչ խոնարհում է, համբուրում երեխայի խանձարուրը և վերցնում նրան, ապա երկու մոմը առնում ձեռքը: Աւետարանի ընթերցումից յետոյ ծննդկանը երեխային պարկեցնում է իւր աջ կողմում յատկապէս դրուած բարձի վրայ, որի երկու կողմում մի մի հաց է դրուած լինում, «որպէսզի երեխան դովըթւոր լինի»:

Սրանից յետոյ կրճրճի ճաշ է տեղի ունենում. հրաւիրուած են լինում 20—30 տղամարդ և կին՝ ճաշելու: Ճաշի ժամանակ բարեմախտութիւններ են անում երեխայի և ծնողների համար՝ «Աստուած հօրով մօրով պահի»: Նախ ճաշում են տղամարդիկ առանձին և ապա կանայք առանձին: Քաղաքում այժմ տղամարդիկ և կանայք թէև միասին մի սեղսն են նստում, սակայն տղամարդիկ առանձին, վերելը, իսկ կանայք առանձին՝ ներքեւում:

Քաւորը շատ անգամ մի որևէ ընծայ է բերում սանամօրը և սա էլ նրա փոխարէն մի բան է նուիրում:

Այժմ հետզհետէ ընդհանրանում է սանիկի համար քաւորի կողմից մի արծաթէ կամ ոսկէ խաչ տանելու ռուսական սովորութիւնը:

Անունների ընտրութիւնը վերապահուած է գերդաստանի հօրը. շատ քիչ դէպքերում ուշադրութիւն են դարձնում մօր ցանկութեան: Ընդհանրապէս դնում են այն սրբի անունը, որին նուիրուած է նրա ծննդեան օրը, այս պատճառով և սրբերի անունների ամենից աւելի են պատահում: Սովորական է նաև գերդաստանի մեռած անդամների անունները տալ նորածիններին, որպէսզի այսպիսով վերականգնեն նրանց յիշատակը: Այժմեան ծերունիների անունների մէջ գերակշռում են սրբերի և թրքական անուններ, նոր սերնդի մէջ՝ հայկական և մասամբ ռուսական:

Ահա մի քանի անուններ՝ իրենց կրճատումներով:

ՏՂԱՄԱՐԴԿԱՆՑ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

I Սրբերի

Եղիա, Եղօ.

Ենովք, Ենօք.

Յակոբ, Յակօ.

Յարէթ.

Աբրահամ, Աբրօ,

Թադէոս, Թադօ.

Սարգիս, Սերգօ.

Սաչատուր, Սաչօ, Սաչիկ.

Համբարձում, Համբօ.

Աւետիս, Աւօ, Աւետ.

Յարութիւն, Յարօ, Յարթէն.

Բարեաղամ, Բադօ.

II Թրքական

Ասլան.

Զիվան.

Զոհրար, Զորար.

Զիվանշիր.

Մաջնում.

Սայեաթ.

Արզման.

Օրդուխան.

Բէջան.

III Հայկական

Հայկ-Արամ, Հայկարամ.

Տիգրան.

Գեղամ.

Խոռէն.

Մուշեղ.

Վաղարշակ, Վադօ.

Արեշատ.

Նաւասարդ, Նաւօ.

Մնացական, Մնէ.

Աստուածատուր, Ասպատուր,

Ասատուր, Ասօ.

Սիրական, Սիրօ.

Կիրակոս, Կիկօ

Պատուական.

Յովազ.

Մանուկ, Մնօ.

Հայրապետ Հայրօ.

IV Ռուսական

Իվան.

Կնեազ.

Չեմիզով.

Սերգէյ, Սերգօ.

ԿԱՆԱՆՑ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

I Սրբերի

Մարիամ, Մարո, Մարգուշ.

Ովսաննա, Օսան.

Գայիանէ, Գարան.

Նունէ.

Սանդուխտ.

Հոբիսիմէ, Հուէի, Խոռոմ.

Շողակաթ, Շողօ.

II Թրփախան

Նարգիզ.

Ջումրուխտ.

Ջէյնալ.

Ղատրֆա, Ղատօ.

Ջաւահիր, Ջաւօ.

Սանամ.

Մարալ.

Նունուֆար.

Սալի, Սալիի.

Սուսանբար.

Խանում.

Ջանան.

Ազիզ.

Ալմազ.

Գիւլնազ, Գիւլօ.

III Հայկական

Թագունի, Թագօ.

Ծաղիկ, Ծագօ.

Տիրունի, Տիրուն.

Աշխէն, Աշխօ.

Ջանաղան, Ջանօ.

Իսկունի, Սկուն.

Ասողիկ.

Սրբունի, Սրբօ.

Արիգնագան, Արեգ.

Վարսենիկ, Վարսօ.

Արուսեակ, Արիւս.

Վարդունի, Վարդօ.

Նազէ.

Նազլու.

Սաթենիկ, Սաթօ.

Հայկանոյշ, Անուշ.

Շուշանիկ, Շուշան.

Մարգարիտ, Մարքրիտ.

Լուսիկ, Լուսօ.

Ծովինար, Ծովիկ, Ծովօ.

IV Ռուսական

Կատինկա, Կատօ.

Սօնիչկա, Սոֆօ.

Մեռոնհանգեք.—Մկրտութիւնից յետոյ երեք օր շարունակ երեխային չեն լողացնում և միևնոյն մեռն շորի մէջ են պահում, որպէսզի «մեռնը քաշայ ջան, ցած չգայ», թէ չէ անմեռն (անպատկառ) կը լինի:

Երեք օրից յետոյ «մեռնից հանում են».—գալիս են քահանան, տատմէրը և մանկաբարձները: Քահանան մի մաքուր ամանի մէջ լուանում է երեխայի այն մասերը, ուր մեռն է քսուած: այս ջուրը լցնում են ջրհորը, կամ աղբրի աղը, թոնիրը և կամ հողէ գնտեր են շաղախում, ու պահում, որ երբ մուկը կամ շունը ըի ամանի դիպչելով պղծեն, այդ գունատը ջրի մէջ լուծելով լուանան դրանց և այսպիսով սրբեն: Այս միևնոյն ջրով լուացում են նաև տատմայրն ու մանկաբարձները, որ սրբուին: Սրանից յետոյ տատմայրն ամբողջովին լողացնում է երեխային:

Ոյժմ հետզհետէ վերանում է մեռոնից հանելու համար քահանային հրաւիրելու սովորութիւնը: Նրա կատարելիքը տաժարն է անում:

Քառասունք.—Ծննդկանը քառասունք է պահում թէ «գողնքից» (անկողնուց, առագաստից) և թէ «արևից», այսինքն ծննդեան օրից սկսած քառասուն օր շարունակ ոչ առագաստ է մտնում և ոչ էլ արևին երևում: Նա տանից դուրս է գալիս միայն արևի մայր մտնելուց յետոյ և գիշերները, և այն էլ ձեռքին մի շամփուր կամ դաշոյն բռնած, որպէսզի չար ոգիները նրան չմերձենան:

Երեխային ևս այս քառասունքի ընթացքում արևին չեն ցոյց տալիս, գիշերները տանից դուրս հանելիս կրծքին մի կտոր հաց են դնում, և շէմքից անցնելիս «Յիսուս Քրիստոս» են ասում, որպէսզի «չարերը հալածուին»:

Նաև ամբողջ քառասունքի ընթացքում ծննդկանի մօտ գիշեր-ցերեկ անշուշտ ճրագ են վառում, որպէսզի «չարերը չմօտենան»:

Քառասունքի ընթացքում եթէ մի մարդ է ներս մտնում, կամ ննջեցեալ են անցկացնում տան մօտից, կամ միս են բերում տուն, պէտք է անպատճառ երեխային իւր տեղիցը բարձրացնեն, այլապէս նա քառասուփակիս կամ «կոխ» կը լինի, այսինքն կ'սկսի հետզհետէ նիհարել և յետոյ, եթէ միջոցների չգիտեն, կը մեռնի:

Քառասունքակոխ երեխային բժշկելու համար «կայծակի հետ երկնքից իջած երկաթից» շինուած «քաւիլը» չորեքշաբթիամօտի, ուրբաթմօտի և կիրակմօտի երեկոներին բռնում են երեխայի գլխին և ջուր ածում:

Նոյն նպատակով երեխային դնում են մի մաղի մէջ և փողոցներում ման ածում:

Նաև գողանում են մի լաւաշ հաց այն տանից, որի բնակիչներին կոխուել է երեխան, ծակում այդ լաւաշը և երեխային միջից անցկացնում:

Կոխուած երեխային երեք օր յաջորդաբար ցանի (աթարի) հետ կշռում են, եթէ երեխայի քաշն աւելանում է, գուշակում են որ ապրելու է, իսկ եթէ պակասում է՝ ասել է՝ մեռնելու է:

Քառասունքը լրսնալիս ծննդկանը լողանում է, լողացնում երեխային և մկրտութեան կերոններն ու մի քանի մօմ առած զրնում է եկեղեցի:

Գուշակութիւններ երեխաների մասին.—Առջինեկ տղան ընդհանրապէս շնորհալի և միքանի առանձնայատկութիւնների տէր

է համարուած. այսպէս ղոլինջ (փորացաւ) և կարկուտ կտրող է լինում:—Երեք անգամ խփում է փորացաւ ունեցող մարդու կամ անասունի փորին՝ ասելով. «Ես տեսայ շունը շանը միսը կերաւ»։ «Իմ ձեռք ղոլինջին դեղ ա» և փորացաւը կտրուած է: Կարկուտ եկած միջոցին նա վերցնում է մի հատ կարկուտ և դնելով տան շէմքի վրայ՝ դանակով կտրում է, և «կարկուտն էլ այդպէս կտրուում է», դադարում է:

Եթէ երեխան «շապկով» (ձուրի թաղանթով) է ծնում, ասում են, քաջերի սերնդից է, շատ քաջ և բաղդաւոր պիտի լինի:

Եթէ ընկերքի աղիքը միքանի անգամ փաթաթուած է լինում նորածնի վիզը, ասում են. թէ այդքան անգամ նոյն այդ սեռից երեխայ պիտի ծնի նրա մայրը:

Ծննդեան և Զատիկի գիշերը ծնուած տղաները «եղունգ աւել» են լինում: Եթէ ծնողները չեն կամենում այդ՝ նրանց եղունգներին հինա են դնում, իսկ եթէ կամենում են՝ մի գառն են մատողում և սրա թիակը երեխայի հետ մկրտութեան օրը տանում են եկեղեցի և ապա պահում, որ մեծանալիս նրա վրայ ևս նայէ և գուշակութիւններ անի:

Մանկասածուքիւն.—Մովորաբար նորածնին առաջին անգամ գիշերը ծիծ չեն տալիս, այլ միշտ լուսաբացին: Շատ անգամ էլ դիտմամբ ուշ են տալիս, որպէսզի նա քնկոտ լինի: Նախ մայրը կթում է ծիծը, որ վատ մասերը, դալը, անցնի, և այս անշուշտ ոչ տղամարդկանց ներկայութեամբ. որովհետև այլապէս ծիծը կը ծակծակուի: Յետոյ տատմայրը ոսկի է բռնում նորածնի բերանին, որ հարուստ լինի, կամ հաց դնում բերանին, որ զսմարով լինի, և կամ մեղր, շաքար քսում շրթունքներին՝ որ քաղցրախօս դառնայ:

Մովորաբար ծիծ են տալիս մինչև կրկին յղանալը կամ 1—3 տարի:

Կաթը աւելացնելու համար ուխտ են գնում Փաշաքեանդ գիւղի «կաթնաղբիւրը» և նրա ջրով լուանում ծծերը: Նաև հատիկ են անում ուտում, այսինքն ցորենը բովրում են և քիշմիշի հետ խառնելով ուտում: Շատերն այդ հատիկը տանում են Փաշաքեանդ և Կաթնաղբիւրի ջրից վերան սրսկում և ապա ուտում:

Կաթը շատ եղած միջոցին կթում են մոխրի վրայ և լցնում թոնրի աղը:

Կաթը իբրև դեղ ևս գործ են ածում. այսպէս աղջիկ երեխայ ունեցողի կաթը կթում են ռոպ (ձայն տուող) ականջի մէջ աջ ծծինը ձախ ականջը, ձախինը՝ աջ, ասելով. «Յաւ քաղա, ցաւ քաղա»: Նաև բաժրակի վրայ կթելով դնում են ցաւոյ աչքի վրայ:

Ծծից կտրելիս ծծին քսում են «աւզա» (մի դառն դեղ է) կամ ծեռտ, ցելա: Նաև բուրդ կամ ձկան գլուխ են գնում ծծի վրայ և վախեցնում երեխին ասելով. «վա՛յ վա՛յ, բորոն մտի ծոցը, բորոն ծիծը տարեր ա»: Մի հատ էլ ձու եփում են և տաք տաք դնում սառը ջրով լի կթի կանթին, որ հովանայ, և երեխային ասում են, որ գնայ վերցնի, որպէսզի «ինչպէս որ տաք ձուն է հովանում կթից, այնպէս և նա հովանայ ծծից»:

Երբ երեխան լալիս է և ծիծ ուզում՝ ասում են.

Կթոց կոտրե

Կաթը թափե.

Այսինքն կովկիթը կոտրուել է և կաթը թափուել է:

Եթէ ծծից կտրած երեխան մի առժամանակից յետոյ կրկին սկսի ծիծ ուտել, մեծանալիս նրա «աչքից սար ու քար կպատուի» (սաստիկ չար աչք կունենայ):

Սակաւակաթ մայրերը իրենց երեխաներին կերակրում են կովի կաթով, հետը խառնելով մի քիչ թէյ և նաբաթ՝ կամ շաքար: Իբր պտուկ (СОКОКЪ) գործ էին դնում եզան եղջիւր՝ վերան կովի պտուկ անցկացրած: Երեխային զբաղեցնելու համար մի շորի մէջ միքանի մանր կտոր շաքար և հաց են փաթաթում և դնում նրա բերանը՝ որ ծծի:

Երեխային լողացնում են մինչև քառասունքը՝ օրը միայն մէկ, երբեմն նաև երկու անգամ, իսկ քառասունքից յետոյ՝ օրամէջ¹⁾: Նախքան քառասունքը լողացնում են հաւկթով, այսինքն հաւկիթը ջարդում են մի ամանի մէջ, մի քիչ ջուր աւելացնում և լըցնում երեխայի գլխին ու ժարմսին և ապա տաք ջրով լողացնում: Քառասունքից յետոյ հաւկթի փոխարէն սապոն են գործածում:

Մինչև քառասունքը լողացնելիս տաշտի մէջ երկաթէ կամ պողպատէ մի իր են ձգում, որպէսզի չար ոգիները չկարողանան մօտենալ:

Լողացնելիս յաճախ բռնում են երեխայի գլխից և բարձրացնում տաշտից, նորից իջեցնում, որպէսզի վիզը երկարի: միանգամայն երգելով.

Յէրկնավզիկ,

Թափ տու ջրիկ,

Շալկայ մսիկ,

Չաղամաթի²⁾ քունը քզիկ:

1) Ոմանք ծնունդ շաքաթի չորեքշաբթի, ուրբաթ և կիրակի օրերը չեն լողացնում՝ մեղք համարելով:

2) Աշխարհի.

Երեխային խանձարուերիս նրա տակը տաքացրած հող են դնում, որպէսզի թէ տաքացնի երեխային և թէ քաշի միզելուց յառաջացած թացութիւնը:

Նորածնին մօտաւորապէս մի շաբաթից յետոյ օրօրոց են դնում: Առաջին անգամին տատմայրն է դնում և երեք անգամ շան պէս հաջում, «հաֆ, հաֆ, հաֆ» և այս այն նպատակով, որ երեխան մեծանալիս որքան էլ հաչեն վրան՝ չկարողանան կծել:

Եւ այս նախազգուշութեան համար տատմայրը ընծայ է ստանում:

Երեխայի եղունգները երկարելիս թաթախում են ալիւրի մէջ, որ իրենք իրենց կտրուին:

Որպէսզի առամները հեշտութամբ դուրս գան և ընտերքների քորը դադարի՝ երեխայի ձեռքը կանաչ սոխ են տալիս՝ որ շարունակ ծամի, նաև ամէն օր լողացնում են:

Երբ երևում են առաջին ատամները, «ատմախատիկ» են անում.—եփում են ցորեն, կանեփ, ոսպ և սիսեռ, ապա սրանց հետ խառնում չամիչ և պնդուկ (կաղին):

Հրաւիրելով բարեկամ կանանց իրենց երեխաներով, օրուայ հերոսի գլուխը ծածկում են մի թաշկինակով և ատմահատիկը լցնում գլխին ասելով.

Ուրախութիւնով ատմահատիկ հընի.

Ուրախութիւնով ատամ խանես.

Բաղդաւոր հընես. հօրով մօրով հընես:

Այս միջոցին երեխայի առջև դնում են մի դանակ և մի սանր: Երբ վերցնում են երեխայի գլխից թաշկինակը՝ դիտում են, թէ նա նախ դանակն է վերցնում, թէ սանրը: Եթէ դանակը վերցնի՝ գուշակում են, որ մօր յաջորդ որդին տղայ է լինելու, իսկ եթէ սանրը՝ աղջիկ:

Եթէ ատամները շատ շուտ հանեն, ասում են. «Աստուած խէր անա, մէկի գլուխը տան մէջ կուտայ»—տնեցիներէից մինը կմենի:

Երբ առաջին անգամ քցում են ատամները, վերցնում ձգում են թոնրի ակն ասելով.

«Առ քե շան ատամ,

Տու ընձի գառի ատամ»:

Երեխայի մազերը առաջին տարուայ ընթացքում չեն խուզում, հաւատալով, որ կըհիւանդանայ: Առաջին անգամ խուզելիս խուզողին նախ մի նուէր են տալիս. ապա խուզուած մազերը հաւաքում են և մի պատի ծակ խրում, որ երեխայի գլուխը չցաւի:

Եթէ երեխան չի կարողանում քնել, դնում են նրան մի մա-

դի մէջ և տանում նախրի առաջ բռնում ասելով. «Ձորէն ես գալում, բուն բեր իմ տղին»:

Եթէ երեխայի բերանից ջուր է գնում՝ կանչում են քաւորին, որ ձկոյթը դնի նրա բերանը, ջուրը դադարի գնալ:

Եթէ երեխայի բթից խլիճ է գալիս, ասում են. «Ուրնքն էկե խելք ա բերէ»:

Վախեցած երեխային բժշկելու համար օրօրոցի կամարի և երեխայի գլխի, սրտի և ոտների վրայ խաչաձև բամբակ են դնում. մի առ ժամանակ մնալուց յետոյ հաւաքում են այդ բամբակը միասին և լուցկիով վառում. եթէ մի անգամից վառուեց բոլորը՝ այդ նշանակում է՝ որ այս միջոցը կօգնի և վախը շուտով կանցնի, իսկ եթէ բոլորը չվառուեց՝ այդ նշանակում է, որ վախն ամբողջովին չի անցնելու. այս պատճառով միևնոյնը կրկնում են երեք անգամ: Մի անգամ ևս միևնոյն տեղերում բամբակ դնելով՝ կրկին հաւաքում են և ջրի մէջ թաթախելով դնում երեխայի գլխի տակ, և այդ ջրից մի քանի կաթ նրա բերանը կաթեցնում:

Որպէսզի երեխային շուքը չկծի, տատմէն ու երեխայի մայրը նստում են օրօրոցի երկու կողմը, տատմայրը օրօրոցի կամարի տակով տալիս է երեխային՝ մօրը և կամարի վրայով կրկին վերցնում: Կրկնելով այս երեք անգամ՝ տատմայրը հաջում է, և ասում. «Հմֆ, հմֆ, ես քեզ կծեմ, շները չկծեն»:

Որպէսզի երեխան ուռազմաց չլինի, «չթալցնի», ծնողները տօն են պահում Թալիլիա բժշկի յունիս ամսին պատահող տօնը, որը և կոչւում է «թալալոց»:

Երեխան ուռ լեզու ելնելիս՝ 7 եկեղեցու բանալիներ են քրտում բերանին:

Նաև տանում են տաւարի մսուրի առաջ կապում, և խոտ դէմ անում ասելով. «Թէ մարդ ես՝ խօսն, թէ տաւար ես՝ խոտ կէ»:

Երեխային չար աչից պահելու համար կապոյտ ուլունքներ, «օրօճիկ» (խխունջներ) և նարօտը կապում են օրօրոցից:

Աչքով տուռղի շորից կտրում են և օրօրոցի տակ վառում, ապա երեխային աղօթել տալիս այդ շնորհը ունեցող պառաւներին:

Չար ոգիներից ազատելու համար քարձի տակը հրահատ, հացի կտոր են դնում, գիշերը մօտը ճրագը շարունակ վառ են թողնում: Երեխային վախեցնելիս ասում են.

Սուս արշամօրօզ (արշամուրուք) էկաւ.

Բօքոն էկաւ.

Բուղդալաւաշ, արի էս տղին տար:

Տէրտէրն էկաւ՝ յանկաջդ կը կտրա:

Երեխային ոտի վրայ կանգնեցնելիս ասում են.

Ա՛թ,

Տոտի (ոտի) տակը վաճռի:

Կամ՝

Մնի, մնի տան, տան:

Եւ կամ.

Մնի, մնի մաստանայ,

Քո մէջն ուտա քաստանայ:

Երեխային զբաղեցնելու համար օրօրոցի կամարից կախ են անում եղլիկ—մի թելի անցկացրած խխունջներ (օրօճիկ) և վէգեր: Երբեմն այս թելի վրայ աւելացնում են նաև ուլունքներ, որոնք պահպանում են երեխային զանազան հիւանդութիւններից:

Եթէ երեխան մի որևէ մարմնական պակասութիւն է ունենում, վերագրում են ծնողների մեղքին. իսկ եթէ չար է լինում, վատ և անհանգիստ՝ համարում են չորեքմուտի, ուրբթմուտի կամ կիրակնամուտի մերձեցման արգասիք, որովհետև այդ օրերը մեղք է համարում առաքատ մտնել:

Եթէ երեխան դեղնում է, ասել է նրա մօտ եկել է մինը՝ որ դեղին ուլունք է ունեցել մօտը, ուտտի և բժշկելու համար նոյնպիսի դեղին ուլունքներ են կախում երեխայի վրայից:

Երեխան ձմրուկ (ДОМОТА) հիւանդութիւնը ունենալիս մի բոքոն (կլոր բաղարջ) են անխօս տանում շառաջի առաջ դնում և սա հասկանալով որևէ նպատակը՝ վերցնում է մի կտոր կաշի, խաչաձև կտրում և տալիս բոքոն բերողին, որը և բերում կապում է երեխայի բազկին:

Երբ երեխան սկսում է ցիւաւել, լողացնելիս ջրի մէջ մի կտոր միս են ձգում, որ «երեխին միս բերի»: Եւ կամ նոյն նպատակով մի չաղ կնոջ խնդրում են երեխայի գլխին ջուր ածէ:

Երբ երեխան սռէպ ստէպ հիւանդանում է, ասում են թէ «նորուց է առել», այսինքն լուանի (նորի) ազդեցութեան է ենթարկում: Բժշկելու համար երեխային տանում են ներկարարի խանութը, ուր ներկարարը երեխայի հետ բերած մոմերը խփում է լեղակի կարասի բերանին, վառում և ապա՝ երեխային բռնելով լեղակի կարասի վրայ՝ մատը թաթախում է լեղակի մէջ և քսում ճակատին, քթին, աչքերին: Այս աշխատութեան համար նրան մի հաւ են ընծայում:

Եթէ մի մօր երեխաները չեն ապրում, այլ հետգհետէ նիհարում են և մեռնում, այդպիսուն կոչում են «բըղաղոս», և նրան բժշկելու նպատակով դիմում են հետևեալ միջոցների.

ա. Նորածնի ականջի դմակից փոքր ինչ կտրելով խորովում

են և լուաշ հացի մէջ փաթաթած ուտեցնում են ծննդկանին, խափելով թէ գառան խորոված է:

բ. Յատկապէս շրջում են գետի ափը, որպէսզի տեսնեն գորտ որսած օձ: Եւ երբ տեսնում են գորտը օձի բերանում՝ աւսում են. «Գորտն այսինչ թղպոտի դեղն ա»: Յետոյ խփում են օձին և խլում նրանից գորտը, բերում տուն՝ չորացնում, եօթը բանեցրած ասեղ խրում վերան և եօթը գոյնի մետաքսէ թելերով կապոտում և կապում թղպոտի թեւատակից: Ծննդաբերութիւնից յետոյ արձակում են այս և եօթը ճանապարհի մէջտեղ թաղում:

գ. Եօթը գոյնի սնրանեցնել մետաքսէ թել, խայաթի, ձըգում են մի կողպէքի կանթի վրայ և տալիս պատարագիչ բահանային, որ «աշխարհ գալիս», կողպէքը և թելը հանգուտէ: Թըղպոտ կինը պահում է այս կողպէքը իւր մօտ մինչև ծնելը, երբ բաց են անում և թելերը այրում:

դ. Նորածնի ընկերքը թաղում են նրա ծնուած տեղում հետեւալ ձևականութիւնով.

ա. Ոմանք վերան անբանեցրած երեք ասեղ են խփում և մի պալտ դնում, ասելով. «Աչքտ ետանց կտրես, էս ա բունը»:

բ. Ոմանք եօթը գոյնի թելերով թելած եօթը անբանեցրած ասեղ են խրում և դնում մի անբանեցրած կճուճի մէջ, կարմիր խփով ծածկում և ապա թաղում:

գ. Ոմանք էլ մի տաքացրած ասեղով դաղում են նորածնի ոտները, մէջքը, ճակատը և ապա այդ ասեղը մի անբանեցնել մեխի և ընկերքի հետ դնում կճուճի մէջ և թաղում:

դ. Նոյն նպատակով նորածնի ձայրը կամ մի ուրիշ մօտիկ անձնաւորութիւն վերցնում է երկու ափսէ, մինի մէջ իրենց տանից միքիչ ալիւր, միւսի մէջ միքիչ իւղ ածում և տնիստ գնում եօթը տնից «ալիւր ու իւղ մուրալու»: Ապա այդ իւղ ու ալրով մի մարդակերպ հաց են թխում, որին կոչում են «կուկու». երեք օր՝ չորեքմտին, ուրբաթմտին և կիրակնաւորին դնում են երեսայի բարձի տակ, որից յետոյ անխօսել տանում են թաղում դերեզմանատնում:

Թղպոտ կանանց ազատուելուց յետոյ չեն թոյլ տալիս քնելու, թէ չէ սատանաները կը գան և նրա փայծաղը կը գողանան կը տանին և այն ժամանակ ծննդկանն ուշագնաց կը լինի, և երբ սատանաները այդ փայծաղը գետի ջրի մէջ թաթախեն՝ ծննդկանը կը մեռնի: Այս պատճառով էլ երբ ծննդկանը ուշագնաց է լինում՝ հրացաններ են արձակում՝ ուղղելով դէպի գետը, հաւատալով որ սատանաներն այդ ուղղութեամբ գնալիս կը լինեն, հետեւապէս և կարող են վախեցնել և ստիպել յետ բերել փայծաղը:

Ծննդկանի սանճուն (փորացալ) կտրելու համար մկրատով ջուրը մկրստում են:

Նոյն նպատակով մի բապուն՝ կամ տրեխ և մի գդալ զնում են մի ամանի մէջ և ծածկած տանում, առաջարկում ծննդկանին ասելով. «Ել շուտով գդլա» (գդալով կեր) իսա (այս) խաւիծ»:

Ծննդկան եղած միջոցին եթէ տանը շունը կամ կատուն ցկնին, ծննդկանը իւր երեխան վերցնում և զնում նրանց ձագերի վրայով անցնում է, որպէսզի իւր երեխայի «ցաւը այդ ձագերը տանին», թէ չէ, շունը կամ կատուն կը գան դէպի իրեն, և այսպիսով սրանց ձագերի «ցաւը իւր երեխան կը տանի» — կը մեռնի:

Նաև եթէ մի յղի կին գայ ծննդկանի մօտ սրա երկունքի ժամանակ, նրա երկունքի ցաւն էլ կը փոխանցուի սրան:

ԺՈՂՈՎՐԻԱԿԱՆ ԴԵՂԵՐ

Նոր-Բայազէտի գաւառում ևս գիւղացիները թէ առողջապահիկ դրութիւնը և թէ նրանց հայեացքը բժշկութեան վրայ միանգամայն նման լինելով միւս գաւառների հայ գիւղացիների դրութեան ու հայեացքին, ես աւելորդ եմ համարում կրկնել այստեղ ևս այն բոլորը, ինչ որ ասել եմ Գոնձակի և Բորչալուի գաւառների ուսումնասիրութեան մէջ: Այս միայն կաւելացնեմ՝ որ գաւառը իւր քաղաքով ունի միմիայն երկու բժիշկ, որոնցից մինի բնակավայրն է Նոր-Բայազէտ քաղաքը, միւսինը Ներքին-Ախտան: Երկունսն էլ չափազանց ծանրաբեռնուած են: Քաղաքում կայ մի բուժարան, ներկայ գաւառապետ պ. Ս. Ղորղանեանի և գաւառական բժիշկ պ. Ջաքարեանի նախաձեռնութեամբ բացուած: Մի բուժարան էլ Ն. Ախտայումն է: Պաշտ է ուրեմն՝ որ ահագին ասպարէզ է թողած սափրիչներին, հեքիմ կանանց, սնդիկներին, ժանաւանդ բանիմաց պառաւներին, որոնց բժշկական գիտութիւնից առաջ ենք բերում հետևեալ դեղերը Ն):

Ականջապալ. ա. կաթեցնում են ալանջի մէջ 1) օղի, 2) նաւթ, 3) ձիթենու տաքացրած իւղ, 4) աղջիկ երեխայ ունեցողի ծծի կաթը՝ եռացնելուց և փոքր ինչ հովացնելուց յետոյ, 5) եփած նռան հիւթը:

բ. Դնում են ալանջի մէջ 1) սոխի ծիլը՝ ձիթի մէջ տապալ.

¹⁾ Գոնձակի գաւառ բ. հատոր եր. 84—88. Բորչալուի գաւառ. Ազգագրական Հանդէս X գիրք. եր. 151—157.

²⁾ Նիւթեր հաւաքել է նաև պ. Վ. Պետրոսեան:

կելուց և փոքր ինչ հովացնելուց յետ, 2) մեղրամոմից հաւի իւղից և կտաւատի ձէթից պատրաստած պատրոյգ:

գ. Կապում են ականջին 1) խորոված խնձորը՝ նախապէս կիսելով, 2) բողկը և դդումը միասին եփելուց և փոքր ինչ հովացնելուց յետ:

դ. Եթէ ականջը սանձու է տալիս՝ մեղր են լցնում ականջի մէջ և աղաջրի մէջ եռացրած փսիաթի կտորը վերան դնելով՝ թաշկինակով կապում են, մինչև որ մեղրը բերանից և պնչերից գալ թափուի:

ե. Որդնոտած ականջի մէջ կաթեցնում են 1) այծի լեղի, նախապէս ծիրանի դառն և ծեծած կորիզ խառնելով, 2) ծխամուրճի կեղտը:

Աւարքեան դիւ.—Որոշելու համար թէ կինը պահպանել է «պտղելու» (յղանալու) յատկութիւնը՝ երկու օր շարունակ մի սիսեռ են պահում սեռական անդամի մէջ, եթէ այս ժամանակի ընթացքում սիսեռը ծլում է՝ այդ ապացոյց է՝ որ կինը պահպանել է յղանալու յատկութիւնը: Եւ որպէսզի նա պտղի, վերցնում են 3 մսխալ չոր գէրջակ, 1 մսխալ տաք և նոյնքան դեղին կոճ, մանրացնում, ոչխարի դմակով շաղախում և բամբակը սրա մէջ թաթախելով դնում կնոջ սեռական անդամի մէջ, և ութ օր շարունակ օրական մի անգամ փոխում, յուսալով, որ այսպիսով կը բացուի արգանդի բերանը:

Եթէ այս միջոցը չի օգնում, մի ամիս շարունակ օրական մի անգամ մի չոր, անծեծել գխտոր են դնում կնոջ անդամի մէջ. որպէսզի վատ հիւթերը ծծէ: Առողջացած է համարւում՝ երբ գխտորն այլ ևս չի փափկում, ուռչում:

7—8 տարուայ ամուլ կնոջը բժշկելու համար «բուլ են տալիս», այսինքն մի կճճի մէջ լցնում են ոչխարի բշկուլ (կըտըտուր, դեք), և մի բաժակ ջուր, և բերանը խփով ծածկելուց և շուրջը խմորով պատելուց յետ իջեցնում են թոնիրը: Եւ երբ եփ է գալիս՝ հանում են, բերանը բաց անում, և կնոջը նստեցնում են վերան:

17—18 տարուայ ամուլ կնոջը բժշկելու համար դարձեալ բուլ են տալիս, միայն քիշմիշով.—3 ֆունտ քիշմիշ և մի բաժակ ջուր ածում են մի կճճի մէջ, բերանը խփով փակում, խմորով պատում և երկու օր շարունակ թողնում հով թոնրի մէջ: Ապա հանում են, բաց անում և անմիջապէս կնոջը մերկ նստեցնում վերան: Գոլորշու ազդեցութեամբ արգանդը մաքրւում է: Այս փորձը կատարւում է միայն մի անգամ:

Չոռւած արգանդն ուղղելու համար վերցնում են 2 ֆունտ

անհալ մեղր, $\frac{1}{2}$ ֆ. տաք և նոյնքան դեղին կոճ, կրիայի երկու ձու, միասին շաղախում, և ութ օրուայ ընթացքում, օրական երկու անգամ մի մի քիչ բամբակով դնում անդամի մէջ: Ասում են, թէ այդ բաղադրութիւնը ձգողական զօրութիւն ունի և ծուռած արգանդը ձգում, իւր տեղն է քցում:

Որոշելու համար թէ ամուլութիւնը ամուսնուց է թէ կնոջից՝ մի հուկիթ են դնում կնոջ սեռական անդամի մէջ, և երկու օրից յետոյ հանում, կտորում են և գնում: Եթէ արիւն է քաշել իւր մէջ՝ ամուլութիւնն ամուսնուց է, իսկ եթէ անարատ է փնայել՝ կնոջից:

Ամուսնեան դեմ. — Խմացնում են 1) կովի հալած իւղ, 2) սինա-
վաքի կոշտած բոյսից պատրաստած թէյ, 3) գոմէշի կաթ՝ աւելուկի սերմ խառնած. 4) էրնջուկ բոյսի ծեծած արմատից պատրաստուած թէյ:

բ. Լողացնում են.

գ. Մի կաթսայի մէջ դարի են եփում, բերանին շոր քաշում և տէրքին մերկ նստեցնում վերան:

Այրուած. — ա. Քսում են 1) թանաք, 2) խլինք, 3) կփի տակի ցեխ, 4) ձէթի փրփուր:

բ. Կաթի սեր, ալիւր և հաւկիթի դեղնուց շաղախում են, հացի նման թխում, չորացնում և յետոյ փոշիացնում և ածում այրուածի վրայ՝ նախապէս սեր քսելով:

գ. Լորին այրում են և փոշիացնելով ցանում վէրքի վրայ:

դ. Փթած փայտը տրորում են և վրան ցանում:

Աչքացաւ. — ա. Ուռած աչքին դնում են սպիտակ թոք, որ արիւնը քաշի:

բ. Ծխի մէջ են նստում, որովհետև արտասուելը առողջաբար է:

գ. Օղի են կաթեցնում աչքի մէջ:

դ. Ձմեք, այսինքն ձեան ազդեցութիւնից յաւուր աչքերի վրայ տրեխի կտոր են դնում՝ նախապէս ջրի մէջ փափկացնելով:

Ասամնացաւ. — ա. Ատամի վրայ դնում են 1) աղ, 2) մեխակ, 3) բամբակ՝ օղիում թաթախած, 4) այրած սպիտակ շերի փոշին, 5) ձիթով շաղախած և եփ տուած ալիւր (մուրթուշա):

բ. Դադում են գուլպի տաքացրած ճաղով:

գ. Խնկի մուխ են տալիս:

դ. Խոնկը օղու մէջ կակղացնելով դնում են ատամին:

ե. Ապակու կտորը կրակի մէջ ձգելով սաստիկ եռացնում են, ապա ձգում քացախի մէջ և այսպիսով հալեցնում, ապա բամբակը թոշում են սրա մէջ՝ և դնում ցաւոյ ատամի վրայ:

զ. Կարմիր պղպեղն եփում են, ջուրը քամում և բամբակը թռչելով նրա մէջ՝ դնում ատամի վրայ:

է. Ուրցից պատրաստած օղիով ողողում են բերանը:

Արբեցողութեան դեմ.—Արբեցողի կինը իւր մէզից խմացնում է աճուսնուն, առանց նրա գիտութեան:

Արիւն կտրել.—(վէրքից հոսող արիւնը՝ զաղարեցնել հոսելուց). ա. 1) Վէրքի վրայ դնում են բամբակ, 2) սարդի ոստայն, 3) ծեծած շաքար, 4) այրած բուրդ:

բ. Դադում են երակը:

գ. Կտրուած տեղին դնում են 1) իշի թրիք, 2) մանրացրած շիպ և 3) յաբէթ:

Բկացաւ.—ա. Բերանը քացախով ողողում են:

բ. Լիմոնի աղ են քսում բկին՝ ներքուստ:

գ. Փիփերտ կամ հաց ու պանիր կոչուած բոյսը կաթով եփում են և կապում բկին:

դ. Կտաւատը ծեծում են և ձիթով ու կաթով եփում, շինում «տլայ», քաշում բկին:

Դլխացաւ —ա. Տաքացրած աղ են դնում գլխին:

բ. Դլուխ սոխը կիսում են և կապում ճակատին:

գ. Կաթ, իւղ և փոքր ինչ շաքար միասին եփ են տալիս և ապա հովացնելով խմում են:

դ. Տաք կոճը տրորում են օղիի մէջ և գլխին քսում:

ե. Հաւաստրաչափ իւղ և մեղր հալելով միասին՝ տաք տաք խմում են:

զ. Նաւթով հունձում են ալիւրը և երկու ժամ պահում գաղաթին:

է Տաւարի ուղեղը օղիով շաղախում են և կապում գլխին:

ը. Մանածը (թել) փաթաթում են գլխի բոլորը և չորս տեղից ամրացնում:

թ. Մեխակ, մեղր, հինայ, տաք—կոճ, կինամոն, պղպեղ միասին շաղախում են և կապում նախապէս տծելած գլխին և այսպէս պահում 3 օր շարունակ:

՝Իոսնուկ.—ա. Լուսնի նորին մատը դնում են գորտնուկի վրայ և եօթն անգամ ասում.

Թաղա նորը նորեր ա,

Նորի կտոր կորեր ա,

Իմ աղբերը գլխեր ա,

Պատի տակը տափեր ա:

բ. Վառվառէ կուտի կամ մի այլ սրբի մատրան տակ մի ձու են թաղում ասելով.

Ձուն էս տեղ փշի,

Գորտնուկն էլ էս տեղ փշի:

Այս միևնույն անէծքը կրկնելով, միայն ձուի փոխարէն թաղուած իրի անունը տալով 1) մսի կտոր են թաղում գետի ափին, 2) 7 գարի են թաղում թոնրի շրթի մօտ:

գ. Օձի շապկից մի կտոր դնում են հացի մէջ և ուտեցնում գորտնուկ ունեցողին, առանց նրա գիտութեան:

Դող.—ա. Մի ծեծած սխտոր կապում են թևին, միքանի օրից կապուած տեղը ուռչում է և ջրակալում. ծակում են և ջուրը թափում:

բ. Ուտեցնում են 1) քացախով սխտոր, 2) շէն տնից խընդրած հաց ու պանիր, 3) թանէ սպաս, 4) հում ձու՝ հարելով օդու մէջ:

գ. Վախեցնում են՝ վատ լուր հաղորդելով կամ սարսեցնում՝ սառը ջուր ածելով վրան կամ հանդերձի քղանցքը վառելով:

դ. Ծանր քար են շալակել տալիս և ման ածում:

Թոփախ.—նմում են 1) եփուած աւելուկի ջուրը, 2) կովի նոր կթած կաթ, առանց թոյլ տալու՝ որ կթելուց յիտոյ գետին դրուի:

Թոյնի դեմ.—նմում են 1) կաթ, 2) մածուն:

Թոփերի բորբոսում. (սաթլջամ).—ա. Արիւն են առնում և լողացնում, արգելելով կծու և թթու բաներ ուտել:

բ. Բօքօ կոչուած ծաղիկը եռացնում են և թէյի պէս խմում:

Լուծելու դեմ.—ա. Քամած մածնի մէջ ծեծած շիբ են ձգում և կապում փորին 2—3 ժամ, կրկնելով 3—4 անգամ:

բ. Ուտում են եփած աւելուկ, փշատ, աղանձ (տապակած ցորեն):

գ. Նստում են թոնրի կամ տաքացրած աղիւսի վրայ:

դ. Լողացնում են երեխային՝ նախապէս ջրի մէջ նոր հաւած վարունգ ձգելով:

նաւթուխ.—ա. Մօր փոխանը փաթաթում են գլխին և այնպէս քնում:

բ. Ննչում են մի կտոր շորի մէջ և ձգում ճանապարհի վրայ, որ մի ուրիշը վերցնի և այսպիսով ցաւը փոխանցուի նրան: Նոյն աւրամաբանութեամբ մօտենում են մէկին ծածկաբար և յանկարծ նրա գլուխը կծում՝ ասելով. Օգս վրէդ: Իսկ սա եթէ գիտակ է՝ պատասխանում է. Ջաղցից եմ գալում՝ գլխս ալլոտ է, այսպիսով թոյլ չի տալիս, որ խարբուխը իրեն անցնի:

գ. Կապոյտ կտորը այրում են և ծուխը քթին տալիս:

Խումրա ա. Երբ երեսը կապուում և ուռչում է՝ խումրա է լինում, իշի ականջի արիւն են քսում:

բ. Կենդանի գորտ են կապում հրեսի վրայ:

Կողքացաւ.—ա. Կողքին դնում են շորերի մէջ փաթաթուած:

1) տաքացրած աղիւս, 2) խուփ, 3) աղ:

բ. Եախու են կապում, պատրաստելով այսպէս. խունկն ու քաֆրին (камфора) օդու մէջ լուծում են և սրա մէջ կապոյտ թուղթը թրջելով կապում կողքին: Կամ եզան լեզի, խունկ, մեղր և քաֆրի միասին եփում են և սրա մէջ թրջում կապոյտ թուղթը:

Կոսրուած ոսկր.—ա Եախու են կապում պատրաստելով այսպէս. տուխտը, ձուի դեղնուցը, աղը, օդին միասին խառնելով շաղախում են և շորի վրայ քսելով կապում կոտորուած տեղի վրայ: Ութը օր շարունակ օրը մէկ անգամ փոխում են:

Հազի դեմ. ա. Ունաբը կաթով եփում են և խմում:

բ. Գինի են եռացնում, խմում:

գ. Խնձորի մէջ խունկ լցնում, խորովում, ուտում են:

դ. Իւզով տապակած սխտոր են ուտում:

ե. Գլուխ սոխը կրակի մէջ թաղելով եփում են և ուտում:

զ. Հում հաւկիթ են խմում:

է. Տաք ջրով լողանալիս սառոյցի կտորներ են կուլ տալիս:

ը. Մեղր են ուտում:

թ. Ձիու, իշի կաթ են խմում անօթուց:

ժ. Ոտները սառը ջրի մէջ են դնում:

ժա. Կրծքին այծի կամ խոզի ճարպ են քսում:

ժբ. «Հաւախոռ» կոչուած բոյսով, կամ սև պղպեղով թէյ են պատրաստում, խմում:

Ձայնը կսրուելու դեմ.—ա. Խունկ են ծամում:

բ. Հում հաւկիթ են ուտում:

գ. Խորոված սոխ են ուտում:

դ. Տաք կաթ են խմում:

ե. Բուրդ են դնում կրծքին և թիկունքին:

Ձեռքի նակնոց.—Ձիթապտղի իւզը և այծի ճրագուն միասին խառնելով քսում են ձեռքերին:

բ. Ոչխարի դմակ, նաւթ են քսում:

գ. Մեղրամոմը ձիթով եփում են և քսում ձեռքերին:

Մսիկերը երկարացնելու համար. ա. Եաւշան կոչուած բոյսը կաթով եփում են և մաղերին քսում, հետեւի օրը լուանում:

բ. Չոզանով լուանում են:

գ. Մսի ճիւղ են ուտում:

դ. Գարնանը՝ կենդանիների կուռն (թրիբ) են քսում մաղերին։
Մաղսի դեմ (Жолыб).—Իշի կաթնուկ կոչուած բոյսի հիւթը քամում են և մի մասնոցաչափ ածուծ մի բաժակ կաթի մէջ՝ խմում։

Մահնաւունչ.—Մատի ծայրն ուռչում է և ցաւում։ ա. Կապում են ծեծած սխտոր։

բ. Կապոյտ թել են անցկացնում ուռած տեղի միջով։

գ. 1) Ծեծած խուրմա, 2) շաքարով հունցած խմոր, 3) միասին շաղախած հաւկիթ, ալիւր, և շաքար 4) ձիթով եփած սոխ են դնում մատին։

դ. Այծի լեղու մէջ են դնում մատը 3—4 ժամ։

ե. Կովի պնչի մէջ են կոխում մատը։

Մեղեացաւ.—ա. Մէջքին պուլիկ (банка) են քցում, այսինքն մի կտոր թուղթ են վառում պուլիկի մէջ՝ և բերնքափայր ամրացնում մէջքին։

բ. Եախու են քցում։ Եախուն լինում է կամ ձէթով եփ տուած ծամոն, կամ օղի, քաֆրի և մանրած խոնկ։ Եախուն դնում են թղթի վրայ քսած և անփոխել պահում են 8 օր։

գ. Մէջքը մերսում են (մասսաժ են անում)։

Մկնասաւ.—ա. Ալաքլունգ կոչուած միջատը չորացնում են, փոշիացնում, կաթի սերով շաղախում և քսում մկնատամի վրայ։

բ. Բրնձից իւղ են հանում և քսում։

գ. Ուռնու ճիւղերի հիւթն են քսում։

դ. Շաքարի թուղթը վառում են, բաժակը բռնում ծխի վրայ և ստացուած մուրը քսում մկնատամին։

ե. Առաւօտը ատամի կեղտ են քսում։

Մոլոֆու.—ա. Սառը ջրով լողանում են և մազոտ շապիկ հագնում։

բ. Փաթաթում են ջեջիմի մէջ և մի չորեքմուտք, ուրբըթմուտք և կիրակմուտք գիշեր ծածկաբար դնում թաւալում մի այնպիսի տան կտրան, որի տէրը երեք անգամ է ամուսնացել։

Մ.սաժի.—ա. Տաք ջրով լողացնում են և տաք անկողնում պարկեցնելով քրտեցնում։

բ. Պղպեղով և կիսածոնով պատրաստած թէյ, կամ պղպեղով օղի են խմացնում։

գ. Լուծողական են տալիս։

դ. Մրսելուց կամ տենդից ուռած փորը բժշկելու համար իշի կաթնուկ բոյսի հիւթից միքիչ ածուծ են կաթի մէջ և խմեցնում։

Մրսկոսութեան դեմ.—Ուռի կամ կաղամբի տերեւներով ծած-

կուս են մերկ մարմինն ամբողջապէս՝ տաք անկողնի մէջ պառկեցնելով: Հիւանդը նախ սոսկում է և ապա սաստիկ քրտնում:

Յօդացաւի դեմ.—Այս հիւանդութիւնը գաւառում չափազանց տարածուած է՝ բնակարանների խոնավութեան պատճառով և կոչւում է քամի:—ա. Ճահճային որդեր ածելով համաշափ օդու մէջ 40 օր պահում են, մինչև որ որդիքը լուծւում են. ապա սրանով շփում են քամոտ տեղերը:

բ. Կարմիր պղպեղը չորացնում, մանրում են և օդու մէջ ածելով քսում են մարմնին և կախում հով թոնիրը:

գ. Գարնանը եղինջով ծեծում են մերկ մարմինը:

դ. Գամոտ տեղի մի կէտի վրայ սնկան ծաղիկ են դնում, որ վէրք գոյացնէ և շարաւ քաշէ: Վէրքը փակելու համար քսում են կաթի սեր և անալի կարագ:

Շան կծածի.—ա. Լորին կիսում և դնում են կծած տեղի վրայ:

բ. Նաւթով հունցում են ալիւրը և կապում վէրքի վրայ և կամ ուղղակի նաւթ քսում:

գ. Սպիտակ շիբը կաթով եռացնում են և քսում վէրքին:

դ. Կծող շան մազը իւր տիրոջ խմորի հետ շաղախելով դնում են վէրքի վրայ:

Շփանց լինել. (угарь)—ա. Օշարակ են խմում:

բ. Գլխին տաք ջուր են ածում:

գ. Ճակատին սոխ են կապում:

Կատաղած Շան կծածի դեմ.—ա. Շանը սպանում են, մէջ տեղից կիսում և կծուածին բերում գիակի մէջ տեղով անցկացնում:

բ. Կէմով (ջով, խոտէ թոկ) կապում են մէջքը և տանում էջմիածնի գաւառի Փարպի գիւղը՝ ուխտ:

գ. Չեն թոյլ տալիս կծուած օրը մինչև լոյս քնի:

դ. Վայրի մեղուն սպանում են, տրորում, գարու ալիւրի մէջ շաղախում, մի գնդակ շինում և կուլ տալիս:

ե. Եթէ նկատում են, որ ազատուելու չէ՝ տանջանքը կարճելու նպատակով հերթիկից մոխիր են մաղում վերան, որ շուտով խեղդուի:

Օձի կծածի դեմ.—ա. Կծած տեղից փոքր ինչ բարձր կապում են, որ թոյնը չտարածուի: Յետոյ կենդանի հաւի յետոյքը դնում են կծած տեղին: Հաւը սատակում է, ուրիշն են դնում, մինչև որ այլևս չեն սատակում:

բ. Կծուած տեղին թթու մածուն են քսում:

գ. Գետինը փորում են և կծուած տեղը 5—6 ժամ թաղում այդտեղ:

դ. Ածելիով կծուած տեղը կտրատուած են (չրատուած), արիւն է գալիս, ապա թանով կամ մածունով լուանում են:

Շիլ աչք ուղղելու համար ջրաղացի պտտող քարի վրայ դրնում են եօթը ճիւղ ունեցող մի վառուած ճրագ և շիլ աչք ունեցողին աչքերը կապած մօտեցնելուց յետ՝ յանկարծ բաց են անում: Ուռած ծծիւն.—ա. Տգրուկ են կպցնում:

բ. Հաց ու պանիրը եփում են կաթով և ծծի վրայ կապում:

գ. Սառն աւազ են դնում ծծի վրայ:

Ուռուցուոր (водянка, ջրգողութիւն).—Խմացնում են 1) եզան լեզու կոշտող բոյսից պատրաստուած թէյ, 2) կաթ՝ կաթեցնելով մէջը իշի—կաթնուկ կոշուած բոյսի հիւթից 9 կաթիլ՝ իւրաքանչիւր բաժակին:

Ջութուած (ушибы).—Ջութուած տեղի վրայ կապում են մի նոր մորթած հաւ, նախապէս ջախջախելով:

բ. Նոր մորթած ոչխարի մորթին տաք տաք փաթաթում են ջարդուած տեղին:

գ. Խնկով, օղիով և քաֆրով եախու են պատրաստում—միասին շաղախում—և կապում ջարդուած տեղի վրայ:

Մրացաւ.—Ուրցից պատրաստած օղի են խմում անօթուց:

Վախեցածին.—ա. Վախենալուն պէս միզում են և մի ամիս խմում:

բ. Դեռ ևս լուսը չբացուած, լռելեան մի ամանով ջուր են տանում դռնէ դուռ ման ածում և եօթը տան գուլթանի շղթայ մէջը թրջում:

գ. Մի չորեքմտի, կամ ուրբաթմտի և կամ կիրակմտի երեկոյ վախեցածին լռելեան տանում են ոչ բնական մահով մեռած կամ մի թուրքի գերեզմանի վրայ, ձեռքերն ու ոտները իրենց հետ վերցրած ջրով լուանում և ջրի ամանը, որ սովորաբար խեցի է լինում, կոտրում են նոյն գերեզմանի վրայ և յետ դառնում:

դ. Վախ բռնող կանանց վախը բռնել են տալիս:

Տեռասետուրեան դեմ.—Ուղտի մէզ են խմում:

Յրսի արածի.—ա. Գետինը փորում են, ձեռքերն ու ոտները մէջը դնում, հողով ծածկում և ձէթ ածում վերան:

բ. Պառկեցնում են գոմէշի տաք թրիքի մէջ:

գ. Հինայ են քսում ցրտի տարած տեղին:

դ. Բողկը փորում են, ձէթ լցնում, եփում և կապում ցրտի տարած տեղին:

Յրսից ուռած վեճ.—ա. Կտաւատը կաթով շաղախում են, թխում, և տաք—տաք կապում վէրքի վրայ:

բ. Փիփերտը և սոխը միասին եփում են և կապում վերքի վրայ:

գ. Նոյն կերպ դնում են կաթով եփած աւելուկ, որ «պիլի-մաստ» է կոչւում:

Փորագաւ. ա. Հաց ու պանիր կոչուած բոյսը կաթով ու սոխով եփում են և տաք տաք կապում փորին:

բ. Նոյն կերպ գործադրում են կտաւատը՝ կաթով եփելով:

գ. Նստեցնում են տաք սալի, աղիւսի կամ թոնրի շրթի վրայ:

դ. Աւելուկը եփում են և ջուրը խմում:

Քարի խփելուց յառաջացած վերք.— Խանձուր են անում, այսինքն մի կապոյտ կտոր խանձում են, լցնում ձէթի մէջ և մի շորի վրայ քսելով կապում վերքին:

ԽԱՀ, ԹԱՂՈՒՄՆ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՅ՝

Նոր-Բայազէտի ժողովուրդն էլ խոր հաւատում է ճակատագրին, այս պատճառով և՛ ոչ այնքան բժշկութեան, որքան սրբերի միջամտութեան և կախարդութեան հն դիմում՝ օրհասը փոքր ինչ յետաձգելու: Այսպէս՝ խնդրում են քահանային՝ որ Հազարափրկչի կամ մի այլ մասունք բերի հիւանդին համբուրել տալու կամ բժշկութեան աւետարան կարդայ նրա գլխին և կամ եկեղեցում, ժամառացութիւնից յետոյ ծանուցում անէ՝ նրա ծանր հիւանդութեան մասին և խնդրէ ժամուորներին «Տէր ողորմեա» ասել, նրա համար բժշկութիւն հայցել: Երբ այս միջոցները չեն օգնում, պառկեցնում են հիւանդին մի սայլի վրայ և մի ոչխար առած գնում մօտակայ զօրաւոր սրբերից մինի դուռը, մատաղ անելու և բժշկութիւն հայցելու, նրա հանդերձից մի կտոր կտրում են և կապում սուրբ համարուած ծառի ճիւղերից, որպէսզի նրա հիւանդութիւնը այդտեղ կապուած մնայ և կամ նրա շապիկը հանում տալիս են մի աղքատի, որպէսզի այսպիսով նրա հիւանդութիւնը սրան փոխադրուի:

Թէ քաղաքում և թէ գիւղերում կան միքանի տիրացուներ ու քահանաներ՝ որոնք «գիր են անում», «անճար» հիւանդներին առողջացնելու:

Հիւանդութեան ժամանակ թէ հիւանդը և թէ նրա շրջապատողները շատ սնոտիապաշտ են դառնում, և աշխատում են ամէն մի բանից գուշակութիւն անել, այսպէս՝ եթէ բուն բուայ

¹⁾ Բացի ինձնից իմ խնդրով նիւթեր հաւաքեց այս մասին նաև պ. Ռ. Ազատեանը:

կամ ազնաւը կուայ հիւանդի տան մօտ, հաւն արագադի պէս կանչէ, այս նշան է որ հիւանդը մեռնելու է. եթէ նա, հիւանդը, յաճախ տեղը փոխէ՝ նշանակում է որ մահուան հրեշտակը նրան երևում է, եթէ երազում ննջեցեալներից տեսնի, կամ զառանցանքի մէջ ննջեցեալի անուն տայ՝ նշանակում է՝ որ ննջեցեալները նրան կանչում են: Եթէ շարունակ նա պծխում է քիթը՝ այդ նշանակում է, որ հոգին գուրս է գալու:

Գուշակելու համար թէ հիւանդն ատողջանալու է թէ ոչ՝ մի ամանով ջուր են տալիս նրան խմելու, և մնացած ջուրը սրսկում մի որեէ կենդանու, յաճախ շան վրայ. եթէ սա սրսկում է, գողում, այդ նշանակում է, որ հիւանդը մեռնելու է:

Երբ հիւանդը ցանկութիւն է յայտնում տեսնելու մի որեէ սիրելի անձնաւորութեան, նրան անմիջապէս կանչում են, և եթէ նա հեռու լինելով չի կարող հասնել՝ նրա հագուստից մի որեէ բան բերում ձգում են սրա երեսին, որպէսզի «կարօտը առնէ» և հանգիստ մեռնի:

Երբ մօտենում է հոգեվարքը՝ հրաւիրում են քահանային, որ նրան սրբութիւն տայ, որպէսզի նա «անօրէնք չմեռնի»:

Երբեմն՝ կամենալով յետաձգել մահուան բռնէն՝ սաստիկ աղմուկ են բարձրացնում, հրացան արձակում, որպէսզի «հոգեդարձ» լինի: Այսպիսին երեք կամ եւթը որ դարձեալ ապրում է:

Եթէ հիւանդը հեշտութեամբ է հոգին աւանդում, ասում են արդար է եղել, իսկ եթէ երկար չարչարուելուց յետ՝ մեղաւոր:

Արդար մարդու հոգին առնում է Գարբիէլ հրեշտակը, հրեզէն սուրը ձեռին բռնած և մի վարդ տալով հիւանդին, իսկ մեղաւոր մարդու հոգին առնում է չար հրեշտակը՝ «գրողի գլրի» ուղեկցութեամբ: «Գրողի գլրը» մի չար պառաւ է լինում, որ ուղեկցում է «գրողին», այդ չար հրեշտակին՝ և ցոյց տալիս հիւանդների տները: Մօտենալով հիւանդին՝ չար հրեշտակը երկաթէ տաքացած շշի մի հարուածով հանում է հիւանդի արիւն-թաթաղ հոգին և վարդի փոխարէն՝ փուշ տալով նրա ձեռքը՝ հեռանում:

Մի 86 տարեկան պառաւ կին պատմում էր, թէ ինքը տեսել է իւր ամուսնու հոգեառ հրեշտակին, բարձրահասակ ու արեգակնափայլ. նրա ճառագայթներն ուղիղ իւր աչքերին են ընկել, ուստի և չի կարողացել երկար նայել. ծածկել է աչքերը և երբ միքանի բռնէից յետոյ բացել՝ ամուսնուն արդէն մեռած է գտել: Նոյն պառաւը տեսել է նաև իւր սկեսրոջ հոգեառ հրեշտակին, սակայն սա մարդակերպ չէ եղել, այլ մի գունատ վառ կրակի:

Հոգին աւանդելուց յետոյ՝ մօտիկները թափուում են վերան, համբուրում և բարձրաձայն լալիս:

Եթէ մեռնողի աչքերը բաց են մնացել, ասում են թէ աշխարհից դեռ չէ կշտացել, և աշխատում են փակել: Ձեռքերը խաչաձև դնում են կրծքին և վերժակով ծածկում: Անմիջապէս խունկ ծխում:

Եթէ մահը գիշերն է պատահում, տնեցիները այլ ևս չեն քնում և նոյն իսկ քնածներին էլ վեր են հանում, որպէսզի «հրեօճակակոխ» չլինեն:

Կարիւղոյն չափ վաղ հրաւիրւում է քահանան ննջեցեալի վերայ հոգոց ասելու. որից յետոյ հանում են ննջեցեալի շորերը. ոտները ուղղում, մի թելով նրա հասակը չափում, որ նրա համեմատ դագաղ պատուիրեն, որովհետև հաւատում են, որ եթէ դագաղը փոքր լինէ մեծ լինի՝ տնեցիներից շուտով մի ուրիշն էլ կը մեռնի:

Ընդհանրապէս զգուշանում են կենդանի մարդկանց հասակը միորեւէ չափով և մանաւանդ՝ թելով չափել, որովհետև սովորաբար միայն դագաղ պատուիրելու ժամանակ են չափում:

Սրահում կամ մի սենեակում, որի յատակը տախտակած չէ, մի փոս են փորում, կողքերին երկու քար դնում և սրանց վրայ մի լայն տախտակ ձգում: Ապա առանց մի որեւէ ձևականութեան, որ ընդունուած է ուրիշ գաւառներում, մի կաթսայ մաքուր սառն ջուր բերում. դնում են փոսի մօտ և հրաւիրում քահանային՝ օրհնելու: Այս ծէսը կատարելուց յետոյ՝ ննջեցեալին՝ եթէ տղամարդ է՝ ժամհարը կամ ուրիշ տղամարդիկ, իսկ եթէ կին՝ պառաւ կանայք լողացնում են: Աւելացած ջրով լուանում են իրենց ձեռքերն այդ տան մէջ գտնուող բոլոր կանայք, որպէսզի աշխարհի «ցաւ ու չոռից» ազատուեն: Միևնոյնն անում են նաև «հրեշտակակոխ» եղածները—այսինքն հանգուցեալի հոգի աւանդած միջոցին քնած եղողները, որպէսզի ազատուեն հիւանդութիւնից:

Փոսը՝ որի մէջ թափուում էր ննջեցեալի վերան ածած ջուրը՝ հողով լցնում են, և վերան եօթն օր շարունակ ձիթի ճրագ վառում, որովհետև հաւատում են, որ հրեշտակն եօթն օր շարունակ այդ փոսի վրայ կանգնած՝ պահապանի դեր է կատարելու:

Լողացնելուց յետոյ ննջեցեալին տանում են մի առանձին սենեակ, և հասարակ կտաւով պատնքում.—մի պարկ կարում՝ անցնում վերան և միայն երեսի տեղը բաց թողնում: Քահանան պատանքի աւելացած կտորից՝ որ «ըլջըկ» է կոչւում մի գօտի և մի խաչաձև վարշամակ է պատրաստում և իւր ձեռքով գօտին կապում ննջեցեալի մէջքին՝ ու վարշամակը դնում երեսին:

Պատանքի աւելացած կտորը միքանի օր հացատան սիւններից մինի վրայ բաշ անելուց յետոյ տալիս են ննջեցեալին լողացնողներին:

Պատանքած ննջեցեալին գիւղերում փաթաթում են մի կրտորի մէջ և դնում հասարակաց նաժի մէջ, իսկ քաղաքում, դազադի մէջ և «եքեփաւում», «վառում» ծածկում: Երեխայի երեսքաշը լինում է մի գունաւոր թաշկինակ, աղքատ մարդկանցը՝ միքանի արշին չիթ, իսկ հարուստներինը մետաքսի կամ թաւիշի գունաւոր կտոր: Այս երեսքաշը թաղելիս վերցնում են և ուղարկում քահանային՝ իբր նուէր, որից շատ անգամ նա շուրջաւ է կարել տալիս իւր համար:

Դազադը շինում են հասարակ տախտակներից և ներքուստ սպիտակ միտկալով պատում, իսկ արտաքուստ՝ եթէ երեխայի կամ երիտասարդի համար է՝ կանաչագոյն, եթէ միջահասակի՝ կարմիր, իսկ եթէ ծերի՝ սև գոյնի կտորով ծածկում ու նեղ ժապաւէններով զարդարում:

Թարմ ծաղիկներով դազադը զարդարելը կայ թէ քաղաքում և թէ գիւղերում:

Դազաքում հարուստները ննջեցեալին հանդերձ են հագցնում, ընտրելով նրա հանդերձներից ամենալաւը, մնացած հանդերձները երեք օրից յետոյ լուանում են՝ ու տալիս՝ փոխանն ու շապիկը ժամհարին կամ ննջեցեալին լողացնող կնոջ, իսկ միւսները՝ քահանային: Այս տուրքը կոչւում է «կողոպուս»:

Հետզհետէ բարեկամ և ազգական կանայք խմբւում են ննջեցեալի տունը և երբ դազադը դնում են սենեակի մէջտեղը երեսը դէպի արեւելք դարձրած ու ոտների ու գլխի մօտ կերոններ կամ մոմեր վառում, տնեցիները շրջապատում են ու սկսում ողբալ: Թէ գիւղերում և թէ քաղաքում կան յայտնի «գովք» ասող կանայք, որոնք նստում են ննջեցեալի սնարի մօտ, լալիս և բարձրաձայն ողբեր կամ «գովք» ասում: Միւս կանայք կատարեալ լուռութեամբ լսում են ողբը և երբ մի տիւնը աւարտում է՝ խմբովին «վայ վայ» են անում և լալիս:

Ահա միքանի «գովքեր»:

Ամուսնու վրայ

Ախ իմ գլխաւոր ջան,

Մենձ տանուտէր ջան,

Մանտր բալէքի տէր ջան,

Տուն հարի տուն, արեւիզ դուրբան:

Չարսու բազարիդ դուրբան,

Գալած ճամբէքիդ դուրբան,

Մեռնիմ էդ չինարի բոյիդ,
 Որ հիմա դարցել ա մէյիդ (դիսկ):
 Գրողի լուսը քունար,
 Աշխարքն էլ հուրիշ մարդ չկամր,
 Քոռցած լուսը համա քե՞ տեսաւ,
 Վայ ումուտ (յոյս) ապաւա (ապաւէն) ջան, ջան, ջան:
 Շատ իր ապրել աշխարիս վրէն,
 Մանր բալէքիդ ուրախութէնը տէսէ.
 Որ նրանց վիզն էլ իմնու խետ զանիր,
 Զեռքներս ծոցներս անօթի թողիր:
 Տուն արի, մարդ ջան, ջան, ջան,
 Նամուսիդ զուրբան, ջան, ջան,
 Թասիրիդ մատաղ, ջան, ջան,
 Ղէյրաթիդ մեռնիմ, ջան, ջան:
 Ճժեռն անօթի են՝ հաց կուզեն,
 Հոնուտ տամ, ձէն արա, բա-ջան,
 Հնչի մեզի թողիր խլղի մուխտէջի,
 Վզներս ծուռը, փորներս անօթի:

Որդու վրայ

Այ իմ նխշուն գառ ջան,
 Ի՞նչ չինըրի ծառ ջան,
 Քեզ էլ մեռնիմ, քո բոյին էլ,
 Քեզ էլ զուրբան, քո յըշկէրին¹⁾ էլ:
 Քո պստի բէրնին զուրբան,
 Վայ իմ եղնիկ բալա ջան,
 Վայ իմ ջըհէլ ջիվան ջան,
 Իմ թազա թաքաւոր ջան:
 Ախչիկ ի ջոկում որ քե պսակի,
 Նշանի մաննիկը քաղքից ի բերում,
 Կանաչ կարմիր կօսպանտ ի²⁾ կապում,
 Բը հոնը ա նազարի զուռնի ձէն չեմ լսում:
 Յաշկէրդ բաց, բալա ջան,
 Ժամ են տանում, ոտներիդ զուրբան,
 Էն ճարտար լիզուիդ զալադին զուրբան,
 Հնչի լուռեցիր, հնչի չես խօսում:
 Ել վեր տես՝ զոնախ են էկէ,
 Խինա ենք դրէ, նաբօխտ են տալում,

1) աչքերին 2) էի.

Եւ շորերդ խաբի, գիւարդ (վարդեջուր) ցանենք
Տանենք ժամը պսակենք բերենք:

Ախ խնամի ջան, հարի տես բալիս,
Պսակի շորերը խաբցըրեր եմ,
Անդուռ անակոշկա (անպատուհան) հորի մէջ դրէ,
Տես բալէս ինչ քաֆը մօր ա ոստ էկէ:
Եարար իսանից էլ արսըզ բան գէնի,
Հէքուց մէկէլ օր էս հմէնը պտի հնցնի,
Վայ ես Խմալ մոռնամ իմ ազիզ բալին,
Վայ խողը գլխիս, փոշին արևիս...

Սովորաբար ննջեցեալին մի օրից աւելի տանը չեն պահում, այլ տանում են եկեղեցի և դնում կամ եկեղեցում և կամ սրա մօտ և յատուկ այս նպատակով շինուած մի սենեկում, որ կոչւում է «վեռլասուն»:

Այս գաւառում կանայք չեն ուղեկցում ննջեցեալին ոչ միայն եկեղեցուց մինչև գերեզմանատուն, այլև տանից մինչև եկեղեցի: Դիակառք ոչ բաղաքում և ոչ գիւղերում չկայ. դաճալը տանում են տղամարդիկ կամ ուսերին դրած և կամ ձեռներին բռնած: Սովորաբար դաճաղի երեսը բաց է լինում, և դաճաղի խուփը մի մարդ գլխին դրած տանում է ամենից առաջ. սրան հետևում են տիրացուները և քահանաները, ապա չորս մարդ՝ դաճաղը բռնած և ի վերջոյ տղամարդ յուղարկաւորողներ՝ շրջապատած սգւորներին:

Ընդհանրապէս չափահաս ննջեցեալների համար պատարագ են մատուցանել տալիս և ապա թաղում: Պատարագի ժամանակ ննջեցեալը դրուած է լինում եկեղեցում, կամ յատակին և կամ սե ծածկոցով ծածկուած մի սեղանի վրայ, երեսը դէպի արևելք ուղղած: Գլխի և ոտների մօտ վառում են կերօններ: Հարուստները վառել են տալիս եկեղեցու ջահի մոմերը ևս: Պատարագի միջոցին բաժանում են «պաշոնեքը».—ննջեցեալի բարեկամներից մինը՝ ձեռին մոմեր ու դրամ դարսած մի մատուցարան՝ ծխատէր քահանայի առաջնորդութեամբ բաժանում է քահանաներին մի մի մոմ և 20—50-ական կոպէկ, պատարագիչ քահանային՝ մի ըուրլի և տիրացուներին 5—10-ական կոպէկ: Պատարագի աւարտին պատարագիչ քահանան մօտենում է դաճաղին և «հոգւոց» ասում: Եւ դառնալով դէպի ննջեցեալի մօտիկ ազգականները՝ մխիթարում ասելով. Սուրբ հոգով մխիթարուէք: Միևնոյնը ասում են նաև յուղարկաւորողները:

Պատարագի աւարտին, որ տեղի է ունենում ժամը 9—10.

ին, որովհետեւ միշտ առաւօտեան ժամասացութեան կից են անում, յուղարկաւորողները ցրւում են, իսկ միքանիսը տան քահանայի հետ սգաւորներին տանում են տուն:

Ճաշից յետոյ սգատուն հաւաքուած կանայք սգաւոր կանանց տանում են եկեղեցի՝ հրաժեշտ տալու ննջեցեալին: Այս տեղ կըրկին սկսում է սարսափելի կոծը և «գովքը», որից յետոյ բոլորը վերադառնում են սգատուն:

Ժամը 3½—4-ին սկսում են զանգը տալ հատիկ հատիկ—միայն մեծ զանգը խփում են մի անգամ, սպասում մինչև ձայնը կտրուի, յետոյ կրկին խփում, այսպէս շարունակում են 5—10 րոպէ: Այս եղանակից բոլորը հասկանում են, որ «մեռելի զանգ են տալիս»: Յուղարկաւորողները հաւաքուած են եկեղեցի, գալիս են սգաւոր տղամարդիկ քահանայի և մօտիկների ուղեկցութեամբ: Սկսում են կատարել թաղման կարգը, որի ժամանակ բոլոր ներկայ կողմերին մոմեր են բաժանում և սրանք վառած բռնում են: Ապա միևնոյն կարգով տանում են գերեզմանատուն: Ճանապարհի վերայ գտնուող տներից մարդիկ դուրս են թափւում, որ իրենց «ցաւն ու չուրը» մեռելը հետը տանի: Մանտանգ հիւանդները աշխատում են մի կերպ դուրս պրծնել: Շատ անգամ սրանք թելով չափում են իրենց հասակը ու թելը ուղարկում զագաղի մէջ դնելու, որպէսզի իրենց «ցաւն ու չուրն» էլ թելի միջոցով փոխանցի մեռելին:

Գերեզմանը փորում են ազգական ննջեցեալների մօտ 2—3 արշին խորութեամբ: Գերեզմանահատները, որ սովորաբար ժամհարը կամ աղբատ մարդիկ են լինում, վարձատրւում են նընջեցեալի միքանի հնոտիներով և երկու անգամ ճաշի են հրաւիրւում:

Թաղման եկեղեցակաւ կարգը կատարելուց յետ, յուղարկաւորողները մօտենում են սգաւորներին և նրանց ձեռքը սեղմելով ասում. «Սուրբ հոգով մխիթարուէք»: Սրանք էլ հրաւիրւում են սրանց հէնց գերեզմանի մօտ պատրաստած սեղանից մի բաժակ օղի խմել և մի քիչ չոր միրգ ուտել: Բոլորը գրեթէ միատեսակ բարեմախառում են. «Աստուած հոգին մխիթարէ, յետի պատաստանը քաղցր անա»:

Սրանից յետոյ կամ վերադառնում են եկեղեցի և երեկոյեան ժամասացութիւնից յետոյ, կամ ուղղակի, գնում սգատուն՝ հոգունաց ուտելու: Մատուցանում են բոզբաշ և փլաւ, երբեմն նաեւ թարմ ձուկ և խաշլածա (իւղի մէջ կարմրացրած միս): Հոգունաց ուտողների թիւը չափազանց մեծ է լինում, որովհետեւ բացի յուղարկաւորողներից գալիս են նաեւ գրեթէ բոլոր աղքատները: Եւ

եթէ միորեք բարեկամ կամ հարեան չի գալիս հոգունաց ուտելու, նրա տունն են ուղարկում մի աման բոգրաշ և 2—3 հատ հաց: Ո՛չ մի բարեկամի չեն մոռանում, մանաւանդ որ սրանք էլ մինչև այդ հոգու հացը սրգա-սեղան են ուղարկում իրենց, որովհետև մինչև այդ ժամանակ սգուորները սիրտ չեն ունենում իրենց համար մի որեք բան պատրաստելու: Սգասեղանը բաղկացած է լինում փլաւից, ձկից, խաշլամից, իսկ պատ օրերին՝ լոբիից, սիսեռից, բոխուց և միքանի շիշ օղի ու գինուց:

Թաղման երկրորդ օրը քահանան գալիս է ննջեցեալի տնեցիներին «սգից հանելու» այսինքն մինչև այդ օրը տանը նստած սգաւոր տղամարդկանց շուկայ տանելու: Միանում են նաև մօտիկ բարեկամները և մտնելով մի գինետուն, գինի և օղի են պահանջում ամէն մի բարեկամի հաշուին, խմում, ննջեցեալի համար բարեմախտութիւններ անելով և երբեմն բոլորովին հարբած դուրս գալիս: Վերջին ժամանակներս քաղաքում քահանան դադարել է այս ծէսին մասնակցելուց: Այս ծէսից յետոյ միայն տղամարդիկ դուրս են գալիս տնից և գնում իրենց գործին:

Ննջեցեալի մօտիկ ազգական կանայք եկած են լինում սգատուն և այստեղ մնում են 3—4 օր, մինչև որ իրենց տեղբայրները կամ սկեսուրները չեն գալիս սգատուն, մխրթարում սգուորներին և տուն տանում իրենց: Հետզհետէ գլխից թուր բարեկամ և նոյն իսկ հարեան կանայք գալիս են սգատուն՝ մխրթարելու:

Թաղման եօթներորդ օրը կստարում են «այլ եւ օխսեք» («այդ և եօթը»): Հաւաքում են բարեկամ տղամարդիկ և կանայք և քահանայի հետ գնում են գերեզմանատուն, ուր գերեզմանի վրայ եկեղեցական կարգը կատարելուց ու «լաց ու կոծից» յետ խմում են մի մի բաժակ օղի՝ բարեմախտութիւններ անելով և վերադառնում սգատուն՝ ճաշելու:

Միքանի օրից յետոյ կանայք վերցնելով իրենց հետ միքանի կտոր սապոն, միքանի ֆունտ շաքար և մի գլխի սև շալ՝ սգաւոր կնոջ համար, գալիս են սգատուն, լուանում ննջեցեալի շորերը, որպէսզի կարողանան բաժանել և սգաւորների գլուխները՝ որպէսզի սգից եխեն: Սրանից յետոյ միայն սգուորները սկսում են տանից դուրս գալ և իրենց գործով զբաղուել:

Երբ օտարութիւնից մի որեք ազգական վերադառնում է, վերցնում է իւր հետ մի քահանայ և նրա հետ միասին այցելելով սգուորներին՝ «հոգոց» է ասել տալիս:

Տարուայ ընթացքում առաւելապէս հետեւեալ «մեռելոց» օրերին օրհնել են տալիս ինչպէս նոր, այնպէս և հին ննջեցեալների գերեզմանները. Համբարձման չորեքշաբթի օրը, բարեկենդանի

Հինգշաբթի օրը՝ ջոօրհնէքի երկուշաբթի օրուայ փոխարէն, ի յիշատակ Վարդանանց հաւատակների, Աստուածածնի վերափոխման և Ս. Խաչի երկուշաբթի օրերը:

Սովորաբար ամէն շաբաթ օր, ճաշից յետոյ կանայք գնում են դերեզմանատուն, իրենց սիրելիների գերեզմանների վրայ ողբալու և օրհնել տալու, այս պատճառով էլ քաղաքում՝ քահանաները հերթով սպասում են գերեզմանատանը:

Առաջին տարուայ նշանաւոր տօների նախօրեակներին բարեկամ կանայք և տղաժառանգներ գնում են մխիթարելու սգուողներին:

Գերեզմանատները բոլորովին անխնամ են թողնուած, գերեզմանները խուժը խուժը և անկանոն կերպով կուտակուած են միմեանց մօտ: Ընդհանրապէս շատ քչերի վրայ կան գեղեցիկ գերեզմանաքարեր: Սրանց մեծ մասը դաճաղածն է՝ հոսստիճան սլառուանդանով¹⁾:

¹⁾ Այս դաւառի բնակարանները, ընտրիչները զգեստները և ընտանեկան կեանքը միանգամայն նման լինելով Վայոց Ձորի, Բորչալուի գաւառի և այլ հայաբնակ գաւառներին՝ որ արդէն մի քանի անգամ նկարագրել ենք, աւելորդ նամարեցինք այստեղ ևս կրկնել:

Գ Ո Ւ Ր Ա

(Պարսկական վիճակախաղ)

Սովորութիւնների և խաղերի մէջ կան այնպիսիները, որոնք մեծ ազդեցութիւն են ունեցել ազգերի մասնաւոր դաստիարակութեան գործում. այդ սովորութիւնների շուրջը և նրանց բնոյթը պատճառ է եղել ժողովրդական գեղեցիկ բանահիւսութեան ու այլ ստեղծագործութիւնների: Ահա այդպիսի խաղերից մէկն է վիճակախաղը, որի շուրջը ստեղծւել է մեր ջան-գիւղում-ներից և լէլէներից շատերը, որոնք մեծ մասամբ ժողովրդական մտքի և զգացմունքի գեղեցիկ արգասիքներ են:

Այս վիճակախաղի ծագումն և զարգացումը ուսումնասիրելուն նպաստելու յուսով ես ցանկանում եմ նկարագրել պարսկական դուրան, որ միանգամայն նման է սրան, և որ մինչև այժմ մնացել է հարաւ-արեւելեան Պարսկաստանի մահմեդական և զրադաշտական պարսիկների մէջ:

Սա տեղի է ունենում այսպէս: Ամեն տարի Սաֆար ամսի 26-ին (ապրիլի 27-ին) ջահէլ կանայք և աղջկերքը հաւաքւում են մի անդ, իրենց ընկերուհիների հետ Դուրա խաղալու. ուր նրանցից մէկը վերցնում է մի կաւէ պտուկ (պուլիկ), որին պարսիկները դուրա են ասում և պտրտեցնում է ներկայ եղողների մէջ՝ ու ամեն մէկից վիճակահանութեան համար հաւաքւում է նշաններ, — որին ասում են Մարա, — այդ մարաները լինում են՝ կոճակ, հլունք, մատանի, ականջի օղ, մի խօսքով այդպիսի իրեր — այդ իրերը Դուրայի մէջ լցնելու պատճառով էլ խաղը կոչւում է նոյն անունով. ապա մարաներով լի Դուրան դնում են այդու. ծառերի կամ խոտերի տակ, ուր մնում է մինչև հետեւալ օրը՝ այն է Սաֆար ամսի 24-ը. այդ օրն է տեղի ունենում իսկական խաղը: Հաւաքւում են խաղւորները միասին, ուր բերւում է Դուրան. ապա կապում են խաղացողներից նրա աչքերը, որը աւելի շատ գիտէ ժողովրդական խաղեր ու երգեր և նստեցնում են մէջ տեղը. զրանից յետոյ կապում են մի երկրորդի աչքերը ևս, որի ձեռքը տալիս են վիճակահանութեան համար հաւաքւած մարանների դուրան. վերջինս հանում է պտուկից մարանները մէկ-մէկ ու բռան մէջ հուպ տւած պահում և դառնում երգչին. «այս մարայի բաղդը ասա»: Այսպէս ասած՝ գուշակը արտասանում է մի ոտանաւոր այդ մուրայի բաղդին և երբ վերջացնում է՝ հրաւիրում է տիրոջը վեր-

ցնել իր մարան և այգպէս շարունակ մինչև վերջացնում է բոլոր մարաները: Խիստ հետաքրքիր է թէ ինչպէս են լաց լինում, արցունք թափում կամ թէ ուրախ ծիծաղում և հրճում այդ նախապաշարած խեղճերը, իրենց բազդի երգը լսելուց յետոյ:

Այժմ կը բերիմ այստեղ այդ խաղի ժամանակ արտասանւած ոտանաւորներէց մի քանիսը, թէ պարսկերէն և թէ հայերէն թարգմանութիւնը (չը նայած որ թարգմանութիւնը անհարթ է և բնագրի քաղցրութիւնից շատ հեռու), որոնք իրենց բովանդակութեամբ շատ նման են մեր ջան-գիւղումի ոտանաւորներին: Դրանց մէջ կան այնպիսիները, որոնք պարծանք կարող են դառնալ շատ բանաստեղծների երկերում: Այս օրինակներն, որ բերում եմ, գրւած են Քերմանի բարբառով:

Ռուկը գօլ վելամ փիչիդա դիդամ

Բէ շիրինի եարամ հէջ քի նա դիդամ

Բէ շիրինի վելամ հիւրի-Ֆէրի բուդ

Նգադարշ Ամիր-էլ-Մամինն *) բուդ:

Սիրունու վարդ երեսը ծածկւած տեսայ,

Եարիս պէս քաղցր ոչ որ չը տեսայ.

Անուշիկ ևարս հիւրի-Ֆէրի էր,

Իսկ պահապանը՝ Ամիր-էլ-Մամինն էր:

Բը փոշտը բաղ դիդամ մահը նովրա,

Ջադամ դամչի սալ դամ ջլովրա,

Բա ումուղը Խուդա-Շահը մարդում

Միեանը սաղ ջիւուն բորդամ գիրովրա:

Պարտիդի յետեը տեսայ նորալուսնին

Մտրակով խփեցի և ընկայ առաջ.

Մարդկանց Տէր-Աստուածը վկայ՝

Որ հարիւր ջահէլի մէջ տարայ գրաւը:

Ողին բալա միեա, Ֆէլ-Ֆէլ մուլուսա,

Լըունա զոնչա քոն թամամ բէ բուսամ.

Լըունա զոնչա քոն չալմա Ֆիեալա

Ֆիեալա մէյ բուրոն թամամ բէնուշամ:

Էն վերիցն արի, սիրուն եար իմ,

Շրթներդ փունջ արա՝ որ լրիւ պագնեմ,

Շրթներդ փունջ արա, աչքդ Ֆիեալա

Ֆիեալան գինի լեցրու, որ ամբողջ խմեմ:

*) Ամիր-էլ-Մամինը — Մուհամմէդի հօրեղբոր որդի միևնոյն ժամանակ և նրա աղջիկ Ֆաթմայի ամուսին Ալին է, որին Շիա մահմէդականները առաջին խալիֆ են համարում և տալիս են Ամիր-էլ-Մամին տիտղոսը: Ծան. յօդ.

Լաբը բուն ումադի չարդաթ թլա-ի
 Սար-գարդան բը աշուղ մի նումայի
 Իլահի մադարտ ֆեր բէ միրաւի
 Թո՛ւ բէյքաս միշոււի ոււ վար մանայի:
 Շրթներդ գունաւորել են ոսկեգոյն շղարշաւոր,
 Սիրահարածի ես նման ոտքից ց'գլուխ,
 Երանի թէ պառաւ մայրդ մեռնի:
 Դու անտէր ֆնաս ու երեսդ գէպի ինձ գաս:
 Միւխնը քունը դարուն դարեայը սրա,
 Վոլը մա. ուսեր մաթար բէ խաբա.
 Բիւտարին նէյ, շքար բըմաղղը բաղում
 Խորաքը գէլբարամ հար շար գօլարա:
 Դաւրուն *) լեռան այն կողմը ծոֆն է ջրերով,
 Սիրեկանս անքուն է լուսնեակ երեսով.
 Բերէք նազ, շաքարը նշով
 Ամեն իրիկուն սիրիլիս անոււ է վարդի ջրերով:
 Ին կարը մա հաստ քի մի քունատ արդարի
 Սար թու սար բիլտ բէքշամ մորվարի
 Սաք թու սար բէքշամ թլայ մորվարի
 Ին ջոււն եարմ աստ քի մի բունատ արդարի
 Նա իմ հարն է, որ ջրում է (արտը կամ ալգին է ջրում)
 Ծայրէ ի ծայր բահդ ծածկիմ մարգարիտներով,
 Ծայրէ ծայր ծածկիմ բահդ ոսկով, մարգարտով,
 Նա իմ ջիւան եարս է՝ որ ջրում է (արտը):
 Բը մէյդունը բոլանդ գեաշտամ չափ ու աասա
 Միեանը սաթ ջիւան գէլմ թորա խաստ.
 Միեանը սաթ ջիւան շաղտ նա քեարդի:
 Բը դո անգուշտ քաղզ կաղտ նա քեարդի:
 Մեծ հրապարակով շրջեցի աջ ու ձախ,
 Հարիւր երիտասարդի մէջ սիրտս քեզ կպաւ.
 Հարիւր երիտասարդի մէջ ինձ չը խղճացիր՝
 Երկու մաստ համակով ինձ չուրախացիր:
 Մգար շահրը շումա քաղզ գերուն աստ.
 Մորաքեաք դար դալամդոն պաֆարուն աստ
 Ագեար դալամ նա բուդ—բա չուղը ֆէլ-ֆէլ,
 Ագեար քաղզ նա բուդ—բա ֆարդէյը գէլ:
 Մթթէ ձեր քաղաքում թուղթը շատ թանգ է,
 Թանաքը գրչամանում պաֆարուն է դառել.
 Եթէ գրիչ չը կար—պղպղից ցօղունով գրէիր,
 Եթէ թուղթ չը կար—սրտի վարագոյրի վրա գրէիր:
 ՍԱՐ—ՅՈՎ

*) Դաւրունը արէ որ գանուււ է Գերմանի նահանգում:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊԸ

Մ. ԱՔԵՂԵԱՆԻ

Մորենացու հին պատմութեան ժողովրդական աղբիւրը յայտնի է: Դժուար է ընդունել, որ նա մինչև Արտաւազդ ժողովրդական երգերից, զրոյցներից ու վիպասանքից օգտուէր, իսկ այնուհետեւ բոլորովին անուշադիր թողնէր ժողովրդական աղբիւրը: Նա Տրդատից առաջ «զկնի մահուանն խորովու մինչև ցթագաւորութիւնն Տրդատայ ի ժամանակս անիշխանութեան» պատմութեան համար աղբիւր դնում է Փերմեղիանոս եպիսկոպոսի գիրքը: «Պատմութիւն հալածանաց եկեղեցւոյ», որի համար աւելացնում է թէ հեղինակը շարայարել է վրան և թագաւորների գործերը (Բ. հե): Այդպիսի գիրք եղել է թէ չէ, այդ չէ մեզ հետաքրքրում. բայց ինչ որ Մորենացին այդ գրքից օգտուած է դնում, որ հայոց պատմութեան է վերաբերում, մասամբ Ագաթանգեղոսի մէջ կայ կամ ամբողջապէս կամ համառօտ, բայց այնպէս որ ինքը Մորենացին կարող էր ընդարձակել՝ հիմնուելով Ագաթանգեղոսի վրայ. մասամբ ևս այնպիսի պատմութիւններ են, որ Ագաթանգեղոսի մէջ չկան և չէին կարող լինել մի Եկեղեցւոյ Հալածանքի պատմութեան մէջ, թէկուզ վրան աւելացրած լինէին թագաւորների գործեր ևս: Այսպէս են, օրինակ, Արտաշրի արարքները Հայաստանում, Օտայի՝ խորովիդիստին պահելը, Աշոցան ազգից Տաճատի մասին, Տրդատի մի քանի քաջագործութիւնները, Մամիկոնեանց զրոյցը և այլն, — բոլորը այնպիսի պատմութիւններ, որ վիպական բնաւորութիւն ունին: Կարծում ենք, այդ ամենը ժողովրդական ծագում ունին, թէպէտ և պատմագիրը լռում է այդ մասին: Թէ դրանք Մորենացու ստեղծածը չեն, վկայ է այն, որ Մամիկոնեանց ծագման մասին զրոյցը կայ և Սեբեոսի պատմութեան մէջ:

Սեբեոսի երեք դպրութիւնն ևս նոյն հեղինակի գործ պէտք է համարել. հակառակ պատճառաբանութիւնները մեզ համոզիչ չեն թւում: Բ. դպրութեան մէջ, Մամիկոնեանց ծագման զրոյցը սկիզբն աղաւաղուած է, միջից դուրս ընկած լինելով հայ Արշա-

կոնսիսների ցանկը մինչև Մեծն Սոսրով¹⁾։ Պատմութիւնն այստեղ դրուած է ձինաց դեսպանների բերանին, բայց շարունակութիւնն այնպէս է տարած, որ չի իմացուած թէ որտեղ է վերջանում դեսպանի, իսկապէս ճենաց գուսանների խօսքը, և ուր պատմագիրն իրենից է խօսում։ Կարելի չէ ընդունել, թէ ճենաց գուսանները իմանային Հայաստան փախած երկու եղբայրներից Հայոց սպարապետներ են ծագում։ «Ասեն գուսանքն և ի մերում աշխարհիս» խօսքից երևում է, որ հայոց մէջ ևս գուսաններն աւել են Մամիկոնեանց ծագման պատմութիւնը։ Եւ Սերէոսն իսկապէս այդ պատմութիւնն է արել, միայն մասամբ ճենաց դեսպանների բերանին դրած։

Բացի սրանից՝ Սերէոսի պատմութեան Գ. Դպրութեան մէջ ևս կան ժողովրդական պատմութեանքներ, որոնց մասին, ինչպէս և Յովհան Մամիկոնեանի և միւսների մասին ներքեւում կը գրենք։

Պարսից պատերազմը։—Այսպէս կոչում ենք մեր հին վէպը, որովհետեւ դրա մէջ պատմուած է եղել այն մեծ պատերազմը, որ դարեր շարունակ տուել են հայերը պարսից դէմ։ Դա եղել է մի ընդհանուր ազգային վէպ, որի մէջ իրենց տեղն են ունեցել հայ թագաւորները և երկրի զանազան իշխաններ, բայց գլխաւորապէս Տարօնի և Սասնու տէր Մամիկոնեանը, որոնք սպարապետ և արքայորդիների դայեակ են եղել։ Նրանց մատը խառն է գրեթէ ամեն բանի մէջ, և վէպի պատմութիւնները մեծ մասամբ նրանց պարծանքի համար են յայտնուած, այնպէս որ վէպը դառնում է և Մամիկոնեանց վէպ։

«Պարսից պատերազմը», ինչպէս մեր «Սասնու ծռերը», կապուած է մի նոր ցեղի ծագման հետ մի կողմից Հայոց Մամիկոնեան սպարապետութեան, միւս կողմից Պարսից Սասանեան հարստութեան։ Հայ Արշակունեանց և Սասանեանց մէջ սկսում է մի մեծ կռիւ, որ տևում է մի քանի սերունդներ՝ Սոսրով, Տըրգատ, Սոսրով, Տիրան, Արշակ, Պապ, Վարազդատ և Արշակ,—և վերջանում է Հայոց թագաւորութեան երկսի բաժանուելով, իսկապէս ընկնելով։ Ժողովուրդն ուրեմն իւր տէրութեան անկումն ըմբռնել է իբրև հետեանք դարաւոր կռուի Պարսից դէմ։ Կռուի ոգին եղել են սպարապետները, որոնց մի քանի սերունդներ երևան են գալիս սկսած Մամիկոնեանց ծագումից,—Մամիկ-Կոնակ, Արտաւազդ, Վաչէ, (Արտաւազդ և) Վասակ, Մուշեղ և Մա-

¹⁾ Սր. Մալխասեան, Սերէոսի պատմութիւն և Մ. Սորենացի. եր. 102.

նուէլ: Այս կողմից վէպը վերջանում է Մամիկոնեանց յաղթանակով և փառքով:

Տեսնենք այդ վէպի սերունդները կամ, մեր այժմեան վէպի բառով, «ճիւղերն» առանձին առանձին, որով և մօտաւորապէս կը վերականգնուի վէպի ընդհանուր բովանդակութիւնը:

1. Խոսքով. Մամիկ-Կոնակ: Երկու եղբայրներ չինական նշանաւոր տոհմից, Թագաւորի երկրորդի որդիք, Մամիկ և Կոնակ, գօտուելով ապստամբում են Ճենաց Թագաւորից, որ իրենց համամայր եղբայրն է, բայց յաղթուելով՝ ապաստանում են Պարթևաց Վաղարշի որդի Արտաւան Թագաւորի մօտ, որ Հայոց Վաղարշի որդի Խոսրով Թագաւորի ազգականն (եղբայրն) է: Արտաւանը, որպէս զի իւր և Ճենաց Թագաւորի մէջ խաղաղութիւնը չվրդովուի և միանգամայն իւր երդումը պահած լինի, նրանց իրենց աղիտով ուղարկում է Խոսրովի մօտ Հայաստան¹⁾:

¹⁾ Սերէոս եր. 12 հտ. Խորենացի Բ. Յա. Երկու պատմագիրները շատ նման, երբեմն և նոյն բառերով են պատմում. բայց կան և խոշոր տարբերութիւններ: Յիշենք միայն, որ ըստ Խորենացու Մամիկոնեանց նախնին մի հոգի է՝ Մամգուն, ձեռագիրներին մէջ նաև Մամգոն, Մամկոն, իսկ Սերէոսի մէջ երկու եղբայր՝ Մամիկ եւ Կոնակ, որոնք պարզ կերպով նուազական են Մամ եւ Կոն անունների: Իսկ զոյգ անունների իբրև մի անձի անուն ընդունուելը, ինչպէս Մամ-Կոն Խորենացու մէջ, յատուկ է ժողովրդական վէպին, որ օրինակ գտնում ենք և մեր նոր վէպի մէջ: Պէտք է կարծել, որ Խորենացու պատմութեան մէջ հենց Մամ-Կոն մի անուն է համարուած եղել: Յիշենք երկու պատմագրի և այս էական յարաբերութիւնը, Խորենացու մէջ Մամկոն ապաստանում է ոչ թէ Արտաւանի մօտ, այլ նրա յաջորդ Արտաշէրի մօտ, որ իսկոյն մեռնում է, և յաջորդը՝ Շապուհ ուղարկում է նրան Հայաստան ճիշտ այն ժամանակ, երբ Տրդատ գալիս է Թագաւորելու Հայոց: Տրդատն ընդունում է Մամկոնին, և երբ ինքը հիւսիսական ազգերի դէմ կռոււմ է, Մամկոն սպանում է Ողական ամրոցի տէր Սղուկ Սլկունուն և Տրդատի հրովարտակով տէր և նախարար դառնում Սլկունեաց փոխանակ՝ իշխելով նրանց կալուածներին (Բ. 2դ): Այս իսկ վիպական միջադէպը դժբախտաբար միայն Խորենացու մէջ ունենք: Մեզ թուում է թէ ժողովրդական պատմութեան մէջ ասուել է և Խոսրովի օրով, որ նոյնպէս հիւսիսական ազգերի դէմ կռու է ունեցել: Այս կարծիքի հիմն այն է, որ Սերէոսը Մպարապետութեան ազգի ծագումը դնում է Մամիկ-Կոնակից, և Խոսրովի օրով սպարապետ դնում է Կոնակ, իսկապէս Կոնակ: Կնշանակէ երկու եղբայրը մի նշանաւոր գործ պիտի կատարէին, որ Կոնակն արժանանար սպարապետութեան: Մենք վերևում մեր կարծած ձևով գրինք:

Խոսքովը (Տրդատ) պատերազմում է հիւսիսական ազգերի դէմ: Այդ ժամանակ նրանից ապստամբում են Տարօնի Ողական ամրոցի տէր Սլկունեանց՝ Սղուկ նահապետը և Սիմ լեռան բնակիչները: Թագաւորը խոստանում է նրան տալ Սլկունեաց իշխանութիւնը, ով իւր մօտ կրբերէ Սլկունեաց նահապետին: Մամկոն խաբէութեամբ սպանում են Սղուկին, և Տրդատ նրանց է տալիս Սլկունեաց կալուածները և նախարար կարգում նրանց (Սոր. Բ. 37., տես մեր նախորդ ծանօթութիւնը):

Այսպէս երկու եղբայրները հաստատուում են Տարօնում և Սիմ լեռան վրայ. նրանց ամրոցն է Ողական: Նրանց սերունդը, Մամիկոնեանք, ինչպէս գրում է Սեբէոս, «գառնում են մեծ ազգ, այն է հայոց սպարապետներ»: Առաջին սպարապետն է Կոնակ, «սպարապետ Մեծին Խոսրովու», 1) որի համար ասում են թէ 100 տարի է ապրել և թէ մեռնելիս ունեցել է «զհերս և զաչս և զսելիս և զգաւրութիւն մանկութեանն»:—Իսկ մի ժողովրդական զրոյց, որ յիշեցնում է Սիմ լեռան Ծովասար գագաթի վրայ հովուութիւն անող Մարգարի զրոյցը (Գրոց և Բրոց եր. 38):

Վէպը Հայոց սպարապետութեան ծագումը պատմելուց յետոյ՝ անցնում է սպարապետների վարած «Պարսից պատերազմի» ծագման պատճառին, այն է՝ Վաղարշի որդի Արտաւանը գիշերը անկողնում աստղերին նայելով, ինչպէս մեր նոր վէպի մէջ Ձե-

1) Սեբէոսի մէջ (եր. 13 հտ.) դրած է. «Մինչ արքայ Խոսրով ի Միջագետս էր, Կարոս կայսր գումարէ ամբոխ զաւրաց բազմաց, և դիմէ ի վերայ արքային Խոսրովայ. անտի աճապարեալ ընդդէմ նորա ելանէ Կոռնակ սպարապետ մեծին Խոսրովու հաւրն Տրդատայ... Մեռանի Կարոս ի պատերազմին հանդերձ միով որդւով իւրով Կարիանոսիւ»: Խորենացին (Բ. հթ) Սեբէոսից տարբեր է դնում. Կարոս և որդին Կոռնոս սպանում են Արտաշրի դէմ կռուի մէջ...» սպանաւ Կարոս ի Յոնինոյն: Նոյնպէս և Կոռնոս, որ ի վերայ Կոռնակայ չողաւ յանապատ, ընդ որում և Տրդատ»: Այս Կոռնակ զօրավարի գոյութիւնը կասկածելի է համարւում և թերեւս սխալ ընթերցումածից ծագած (Տաշեան, Ագաթ. եր. 123): Բայց մի անգամ որ ստեղծուել է Կոռնակ զօրավար պարսից, ինչպէս Խորենացու մէջ է, և մենք Սեբէոսի մէջ գտնում ենք այդ Կոռնակին դարձրած Հայոց Խոսրով թագաւորի զօրավար, պատճառն այն է միայն, որ Սեբէոսին վէպից ծանօթ է եղել, որ սպարապետները ծագում են Մամիկոնականից և որ առաջին սպարապետն եղել է Կոնակ: Ուստի և ինչ որ Խորենացին պարսիկ զօրավարի համար է պատմում, Սեբէոսը Հայոց զօրավարի համար է դնում, աւելացնելով և նրա ծերութեան մասին եղած զրոյցը, և անունը պահելով Կոռնակ փոխանակ Կոնակի:

նով Յովանը, իմանում է, որ ով ապստամբի իւր տիրոջից՝ կը թագաւորի, Արտաղուխտը, Սասանեան Արտաշէրի սիրելին, որ իրրեւ նաժիշտ նոյն ննջարանում էր պառկում, լսելով թագաւորի այդ խօսքը՝ իմացնում է Արտաշէրին, որ ապստամբում է Արտաւանից, կռուելով յաղթում, սպանում է նրան, և տեղը թագաւորում ինքը՝ Սասանեան հարստութեան հիմնադիրը (Յունարէն Ագաթ. սկիզբը):

Հայոց խոսքովը իւր ազգականին, եղբօրը, օգնել է ուզում, բայց չի կարողանում. և ապա երբ Արտաւանը սպանւում է, սկսում է իւր վրէժխնդրութեան տասնամեայ կռիւները, որ պատմում է Ագաթանգեղոսը, անշուշտ իւր կոնակ զօրավարի ձեռով: Պարսից թագաւորը նեղն է ընկնում և կռուի մէջ չկարողանալով քան անել հայերին, խորհրդի է կանչում իւր մեծամեծներին. Անակը գալիս է Հայաստան, դաւաճանութեամբ սպանում է խոսրովին, բայց ինքն էլ իւր բոլոր ընտանիքով սպանւում է:

Այստեղ վերջանում է, ինչպէս կարծում ենք, վէպի առաջին ճիւղը, որ մի հետաքրքիր վիպական պատմութիւն է իւր ամբողջութեամբ:

2. Տրդատ, Արտաւադ:—Պարսից թագաւորն որ լսում է խոսրովի մահը, «զուարճանայր, զուարթանայր, տօն մեծ ուրախութեան առնէր զօրն զայն. և բազում ուխտ և ատրուշանացն առնէր»: Նա զօրք է ժողովում, գալիս Հայաստան, տիրում, գերում: Կոտորում է հայոց թագաւորական տունը: խոսրովի որդիներից Տրդատին, «մանկիկ մի փոքրիկ», Յունաստան է փախցնում Արտաւադը Մամիկոնեան (Որդի Կոնակայ), իսկ Օտայ Ամատունին խոսրովի խախտի պահում է Անի ամրոցում: Արտաշէրն Արտաւադի ցեղը կոտորում է. Արտաւադի քոյրերից մէկին միայն ազատում է Տաճատ Աշոցան ազգից, որ և պսակւում է նրա հետ (Ագաթանգեղոս. Գ. խորհրդ. Բ. ՀԶ. ՀԸ.):

Արտաւադը ¹⁾ դայեակ լինելով մեծացնում է մանուկ Տրդ-

¹⁾ Ագաթանգեղոսի մէջ, ուր գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրած է թագաւորի և Ս. Գրիգորի վրայ, Տրդատին Յունաստան փախցնողի համար անորոշ «ոմն» է գրած: Խորհրդային որոշ Արտաւադը Մանդակունի է դնում, որ և յետոյ սպարապետ է դառնում (Բ. ԶԲ. ԶԵ. Գ. Զ.): Ագաթանգեղոսի մէջ ևս (ՃԻԳ) Տրդատի օրով յիշում է Արտաւադ սպարապետ ամենայն զօրացն Հայոց», և «իշխանն «Սպարապետութեան զօրացն Հայոց աշխարհին», «սպարապետն մեծ» (ՃԺԲ. ՃԽԶ): Վերջին կոչումները պաշտօնի անունով են գրած, բայց ինչպէս նոյն տեղում «իշխանն թագակապ՝ իշխանութեան ասպետութեան», «թագադիր ասպետն» ասելով Բագրատունիք են հասկացւում, նոյնպէս և սպարապե-

դատին, որը յաղթանդամ հսկայ դառնալով ծառայում է Լիկիանէսի մօտ ու շատ քաջագործութիւններ է անում (Ագաթ. ԺԹ. Խորեն. Բ. ՀԹ.): Վերջը մենամարտելով Գոթաց թագաւորի հետ՝ գալիս է թագաւորում Հայաստանում, կռոււմ պարսից դէմ. և «Խնդրէր զքէնս վրիժուց իւրոց հայրենեացն» (Ագաթ. Դ. ԺԱ. Խորենացի Բ. ԶԲ. ԶԷ.):

Վէպի շարունակութիւնն այնուհետև դժբախտաբար միայն Խորենացուց գիտենք, որովհետև Ագաթանգեղոսն այլ ևս ուշագրութիւն չի դարձնում Տրդատի աշխարհական կեանքի վրայ և պատմում է գլխաւորապէս քրիստոնէութեան քարոզութիւնը Հայաստանում: Բայց և այնպէս կարող ենք ասել, որ վէպի մէջ պատմուած է եղել թէ Տրդատի բազմաթիւ քաջագործութիւններից յետոյ՝ խաղաղութիւն է եղել, որ և յիշում է Բիւզանդ (Գ. 17): Վիպական է և Տրդատի կռիւը հիւսիսական ազգերի դէմ, թերևս և նրա ամուսնութիւնն ու սիրահարութիւնը Հռիփսիմէի վրայ՝ ըստ Ագաթանգեղոսի, և Տրդատի մահը իւր իշխանների ձեռով:

3. Խոսքով, Վաչէ:—Թագաւորում է Տրդատի որդի Խոսրով. սպարապետ է Արտաւազդի որդի Վաչէ, որ յաղթում է հիւսիսային ազգերին Տրո. Գլուխ լեռան վրայ և Օշական բերդի մօտ: Թագաւորը վարձատրում է իւր քաջերին: Խաղաղութիւնն երկար չի տևում, որովհետև յանկարծ յարձակում են պարսիկները: Վաչէն զբաղուած է Խոսրովակերտի անտառը տնկելով. թագաւորը պարսից դէմ ուղարկում է Բզնունի Դատարային, որ դաւաճանում է անցնելով պարսից կողմը: Ապա գալիս է ծերունի Վաչէն,

տուլթեան, սպարապետ ասելով՝ Մամիկոնեանք: Բիւզանդի մէջ յայտնի կերպով սպարապետութեան իշխանութիւնը ժառանգական է և Մամիկոնեանք են սպարապետ: Այստեղ (Գ. Դ.), Տրդատի որդի Խոսրովի օրով յիշում է Վաղէ որդի Արտաւազդայր նահապետ Մամիկոնեան տոհմին, յազգէ սպարապետութեան Հայոց. «Վաչէ որդի Արտաւազդայ ի Մամիկոնեան տոհմէն, զօրավար ամենայն Հայոց Մեծաց»: Այս Վաչէն Խոսրովի ժամանակ արդէն ծերունի է (Գ. Ը.): Անշուշտ այս Վաչէի հայր Արտաւազդը նոյն է Ագաթանգեղոսի Արտաւազդ սպարապետի հետ, ինչպէս և Խորենացու Արտաւազդ սպարապետի հետ: Բայց ինչո՞ւ է Խորենացու մէջ Արտաւազդը Մանդակունի և ոչ Մամիկոնեան, այդ անհասկանալի է. թերևս մի պատմուածքի մէջ Մանդակունի է յիշուած եղել, եթէ չուզենք ասել, ինչպէս ուրիշները, թէ Խորենացին Մամիկոնեանը Մանդակունի է շինել Մամիկոնեանց նսեմացնելու համար: Զպէտք է մոռանալ և այն, որ ըստ Խորենացու Արտաւազդ Մանդակունին գործում է այն ժամանակ, երբ դեռ Մամիկոնեանց նախնին Հայաստան չէր եկել:

յաղթում պարսիկներին, պատժում Բզնունեաց իշխանին: Բայց պարսիկների օգնութեամբ ապստամբում է Աղձնեաց Բակուր բղեշխը. հայ զորքերը պատժում են նրան: Նորից յարձակում են պարսիկները և պատերազմի մէջ ընկնում է ծերունի Վաչէն. զօրավարութեան գործը յանձնում է Մամիկոնեան տան փեսաներին՝ Արշաւիր Կամսարականին և Անդովկ Սիւնուն, որոնք և պիտի կրթեն ապագայ սպարապետ մանուկ Արտաւազդին: Իւր մահով մեռնում է Խոսրով և թագաւորում որդին Տիրան (Բիւզանդ Գ. 7. 8. 9. 11.):

Այս ճիւղի մէջ հայերն արդէն իրենց երկրի պաշտպանութեան համար են մտածում. ներս է մտնում հայի իշխանների ապստամբութիւն ու դաւաճանութիւն. բայց Մամիկոնեանք քաջ կուում են և թագաւորի հաւատարիմ ծառաներ են:

4. Տիրան եւ Արեակ, (Արտաւազդ եւ Վասակ).—Այս ճիւղը մի սիրուն պատմուած է Մամիկոնեանց և յատկապէս Վասակին բարձրացնելու համար: Ամբողջը կազմուած է մի շարք նոյն շըրջանին պատկանող, իրենց մէջ փոքրիկ ամբողջութիւններ կազմող վէպերից, ինչպէս են հայր Մարգպետի, Տիրանի կուրացման, Գնէլի սպանման և այլն և այլն, մասին պատմուածները, որոնք միանում և մի մեծ ամբողջութիւն են առաջ բերում: Մենք միայն համառօտ բովանդակութիւնը կակնարկենք:

Հայր Մարգպետը, յայտնի չէ թէ ինչու կոտորել էր տալիս շատ նախարարների, մանաւանդ Ռշտունեաց Արծրունեաց տոհմիւր: Մեհենդակ Ռշտունու Տաճատ որդուն և Վաչէ Արծրունու Շաւասպ որդուն, երկուսն ևս ստնդեայ երեխայք, բերում են թագաւորի առաջ, որ հրամայում է նրանց սպանել: Բայց Տիրանի որդի Արշակի դայեակները, Արտաւազդ և Վասակ,—վերջինս չի իմացնում ո՛ւմ որդին է,—«որք էին զօրավարք ամենայն զօրացն Հայոց», վրայ հասնելով՝ ուժով ազատում են այդ երեխաներին, և թողնելով իրենց սան Արշակին, առնում գնում են իրենց աշխարհը՝ Տայոց ամուրները, ուր և մեծացնելով նրանց պսակում են իրենց աղջիկների հետ: «Եւ նստան անդ ամս բազումս, և թողին զայլ տունն իւրեանց», այսինքն Տարօն, «և ոչ խառնէին նոքա ի խորհուրդս Հայոց մինչև ի բազում ամս» (Բիւզ. Գ. 18):

Այսպէս մի բարի գործի համար երկպառակութիւն է ընկնում թագաւորի և իւր զօրավարների մէջ: Տիրանն իւր պատիժը ստանում է. Շապուհ Վարազը մի ձիու պատճառով կուրացնում է Հայոց թագաւորին, որովհետեւ «զօրավարքն չէին անդ, այլ սարտուցեալ էին»: Բայց Մամիկոնեանց տեղ գործում են նրանց

փեսաները, Անդոկ Սիւնին և Արշաւիր Կամսարական Յունաց կայսրին օգնութեան են բերում. պարսիկները յաղթւում են. Վարազ Շապուհը պատժւում է, Տիրանն ազատւում և թագաւորւում է Արշակը, որի առաջին գործը լինում է հաշտուել Մամիկոնեանց հետ: Վարդանը Մամիկոնեանց նահապետ է կարգւում. նրա եղբայր Վասակը՝ «պարապետ, իսկ կրտսեր եղբայր Վահանը՝ նոյնպէս «ի պէտս զօրաց»: Կարգաւորւում են և ուրիշ նախարարներ և կաթողիկոս է ընտրւում Ներսէս: Իւր պատիժը ստանում է և Հայր Մարդպետը, որին սպանում է Շաւասպ Արծրունի (Բիւզ. Գ. 20. 21. Դ. 1—3. 14.):

Այնուհետև գալիս է Յունաց կայսեր մօտ դեսպաններ ուղարկելը և Յունաց հետ կռիւը, Արշակաւանի պատմութիւնը, Գնէլի և Կամսարականների սպանումը, որոնք նոյն շրջանին պատկանող անկախ պատմաժողովներ ևս կարող են եղած լինել (Դ. 5. 11—13. 15. 19):

Անպայման բուն վէպի մասերն են կազմում Արշակի և Շապուհի յարաբերութիւնները, իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով, և վերջապէս երեսուն չորս տարուայ պատերազմը, որի հետեւանքը լինում է Արշակի և Վասակի եղբրական վախճանը և Հայոց երկրի աւերումը. (Դ. 16—18. 20.—43. 45—55. 58. 59. Ե. 7.):

5. Պապ եւ Վարագղաթ, Մուշեղ:—Հայոց թագաւորութեան ժառանգը, Պապ, որ Յունաց մօտ է, Վասակի որդի, Մուշեղի ջանքով գալիս է իւր հօր երկրին թագաւորելու Յունաց օգնութեամբ: Երկու յոյն զօրավար նրա հետ են՝ 600 բիւր, որ է վեց միլիոն զօրքով: Մուշեղ սպարապետն ևս ժողովում է Հայոց զօրքը և ինքը մենակ սպանում պարսից երկու զօրավարներին, Զիկ և Կարէն, իրենց զօրքերով և մինչև ի բուն ի սահմանս ի Դանձակ Աորպատականի զերկիրն յիւր վտարեալ ունէր: Շապուհ թագաւորն անձամբ գալիս է Հայոց վրայ և բանակ դնում ի Թաւրէզն: Մուշեղն ընկնում է նրա բանակի վրայ և կոտորում: Շապուհ միաձի փախչում է իւր բանակն ու գանձերը և կանանց թողնելով Մուշեղի ձեռին, որ մեծ ազնւութեամբ է վարւում գերեալ կանանց հետ: Մուշեղին ամբաստանում են Հայոց թագաւորի մօտ թէ արձակեց թշնամի թագաւորի կանանց: Պապի սրտի մէջ կանած է ընկնում գէպի Մուշեղը:

Կրկին անգամ կռուի է գալիս Շապուհ արքան, Պապը չի ուզում, որ Մուշեղը կռիւ մտնէ, «զի բարեկամ Մուշեղն թագաւորին պարսից» և այժմ էլ «ի պարսիկս խօսի», որովհետև կռուի նախընթաց փոքրը Մեհրուժանից, պարսից բանակից պատգամա-

ւորներ էին եկել Մուշեղին: Բայց միջնորդում է ս. Ներսէսը, և Մուշեղը երդուելով՝ գնում է կուռ, յաղթում պարսիկներին, միայն Աղուանից Ուռնայր թագաւորին, թէպէտ և կարող էր սպանել, չի սպանում, այլ արձակում է: Դարձեալ ամբաստանում են Մուշեղին թէ թշնամի թագաւորին արձակում է և թէ Հայոց թագաւորին սպանել է ուզում: Մուշեղն արդարանում է:

Նորից յարձակում է Շապուհը. բայց Մուշեղն և յոյները դարձեալ յաղթում են և պատերազմը դադարում է (Ե. 1—2. 4. 5):

Այնուհետև գալիս է ապստամբ իշխանների պատիժը, որոնք Արշակի ժամանակ պարսից կողմն էին անցել: Ամենից առաջ պատժւում է, նոյն իսկ կռիւների ընթացքում, Հայր Մարգարէտը, որ Փառաճեմ թագուհուն անպատուել էր. տեղը նշանակւում է Դղակ անունով մէկը, որ Հայոց թագաւորին դաւաճանել է ուզում, բայց բռնւում, նոյնպէս պատժւում է. (Ե. 3. 6.) Ապա կարգով պատժւում են և միւս ապստամբները, որոնց թւում և Աղձնեաց ըղեշը, որ իշխանների մէջ ամենից առաջ ապստամբողն է եղել: Եւ այսպէս Մուշեղը փառաւորութեամբ վարում է իւր սպարապետութիւնը (Ե. 8—20):

Սակայն երկար չէ քաշում Մուշեղի փառքը. Պապ թագաւորը դաւաճանութեամբ սպանւում է յոյներից. իշխանները ոչինչ չեն անում. թագաւորում է Վարազդատ, որ «մանուկ բանսերթուկ» է: Բառ Սահառունին, Վարազդատի դայեակը, ամբաստանում է Մուշեղին նրա չգործած հին մեղքով, և դաւաճանութեամբ ընթրիքի ժամանակ սպանել տալիս Մուշեղին և ինքն առնում սպարապետութիւնը (Ե. 32—36): Այսպէս չար հատուցումն է լինում Մուշեղին «ի վերայ բազում վաստակոց»:

6. Մանուէլ, Արեակ:—Մանուէլն իւր եղբոր հետ ազատւում է պարսից գերութիւնից. Բառից խլում է սպարապետութիւնը. կռուով հալածում Վարազդատին, սպանում է Բառին՝ իւր «եղբոր» վրէժն առնելով: Սկզբում բարեկամանում է Պարսից հետ, բայց յետոյ Մեհրուժանի քսութեամբ կոտորում է պարսիկ Սուրէնի զօրքերին, որով և կուռ է սկսւում Հայոց և Պարսից մէջ: Երեք անգամ յարձակւում են պարսիկները, բայց միշտ յաղթւում են և սպանւում է վերջապէս դաւաճան Մեհրուժանը: Եւ վերջ է դրւում պարսից պատերազմին: Մանուէլը՝ թագաւորիցնելով Պապի որդի Արշակին, եօթ տարի փառքով իշխում է և խաղաղութեամբ մեռնում: Նրա մահից յետոյ սակայն Հայոց թագաւորութիւնը հաստատ չի ֆնում և ընկնում է (Ե. 37—43):

Վեպի միութիւնը:—Արդեօք այս բոլորը, որ մենք համառօտ բերինք, կարճ է մի վէպ համարուել: Կարծում ենք: Այս ամենը

կազմում է մի մեծ ամբողջութիւն, թէպէտ և ոչ գեղարուեստական: Մի ընդհանուր գործողութեան կապ, մի բարոյական դրութիւն տեսնել այս ամբողջի մէջ՝ իբրև միութեան կենտրոն, հարկէ կարելի չէ: Բայց և այնպէս՝ դա մի վէպ է և ունի իւր միութեան կենտրոնը այն ձևով, ինչ ձևով որ Ֆիրդուսու Շահնամէն ունի: Այստեղ միութիւնը կազմում է Իրանի և Թուրանի կռիւը, որ իրար հետ կապում է բազմաթիւ իրար յաջորդող սերունդների մասին պատմուած տարբեր վէպեր. իսկ մեր այս մեծ վէպի միութիւնն է Հայոց և Պարսից պատերազմը: «Ոչ թողից զքեզ և ոչ որդւոց քոց զվրէժ նախնեաց իմոց և զմահն Արտեւանայ արքայի», Արշակ թագաւորի այս խօսքը առաջնորդ է սկզբում Հայոց համար կռուի մէջ և կարելի է ասել մնում է նաև մինչև վերջը: Բայց շուտով դրութիւնը փոխւում է. պարսիկները ուզում են հայերին հնազանդեցնել իրենց, և հայերը կռւում են աւելի իրենց անկախութեան համար: Այս է ընդհանուր կապը կամ ընդհանուր դրութիւնը, որի մէջ կատարւում են սերունդների յաջորդութեամբ բազմաթիւ վէպեր:

Ի՞նչ ընդհանուր միութիւն կարելի է տեսնել, օրինակ, մեր Սասնու ծռերի՝ չորս սերունդների մէջ: Միութեան տեսակէտից մեր հին վէպը նոյն իսկ աւելի բարձր է նորից, քանի որ նորի մէջ չկայ մինչև անգամ այն ընդհանուր դրութիւնը, ընդհանուր շահն ու խնդիրը, պարսից և հայոց դարաւոր ձգտումներն իրար վերաբերմամբ, որ կայ հին վէպի մէջ: Սանասարի և իւր եղբօր, Առիւծաձև Մհերի, Դաւթի և փոքր Մհերի վէպերն իրարուց անջատ բաներ են և կապուած են գրեթէ միայն հօր և որդու կապով: Այդ ճիւղերից իւրաքանչիւրը նոյն իսկ մի քանի անկախ վէպերից ու զրոյցներից են կազմուած, բայց և այնպէս միասին մի վէպ են, որովհետև մի մարդու գլխի եկած բաներ են. և բոլոր սերունդների ճիւղերն ևս միասին մի ընդհանուր վէպ են, որովհետև հերոսները հայր ու որդի են: Մեր «Սասնու ծռերի» կենդանի օրինակը բացատրում է մեզ մեր հին վէպի ընդհանուր յատկութիւնը. այն է Մամ-կոնից մինչև Մանուէլ պատմուածնեւրը նոյնպէս մի վէպ են կազմել և աւելի ևս հեշտութեամբ, քանի որ մի ընդհանուր դրութիւն գոնէ եղել է, որով յօրինուել է մի շղթայ, որի օղակները թէպէտ և մէկը միւսից անկախ՝ բայց և իրար հետ կապուած են եղել:

Այդ շղթայի ամեն մի օղակը, սակայն, որ մի անկախ վէպ կամ զրոյց է, ունեցել է հին վէպի մէջ, և ունի նոր վէպի մէջ, իւրաքանչիւրն իւր բարոյական դրութիւնը, որից ծագում է գործողութիւնը, որև սակաւ անգամ ազդում է նաև յաջորդ վէպի:

էջ, ուստի և երբեմն այս կամ այն մասի մէջ անկախ զրոյցները համեմատաբար աւելի սերտ են կապուում իրար հետ: Վերլուծել հին և նոր վէպի ամեն մի օղակը և ցոյց տալ թէ ինչ բարոյական դրութիւն է կազմում գործողութեան հիմունքը, այդ մեզ շատ հեռուն կտանէր: Միայն նկատենք, որ մի քանի անկախ մասերի մէջ միութիւն չի երևում, կամ այն պատճառով, որ պատմագիրների մէջ չի պահուած, կամ որ ժողովրդականի մէջ ևս չի եղած, ինչպէս նոյնը տեսնում ենք մեր նոր վէպի մէջ: Դարձեալ՝ մեր հին վէպի, ինչպէս և նորի մէջ, կան բազմաթիւ կրկնիկն պատմութեան, կամ ինչպէս ֆրանսիացիք ասում են՝ double emploi, այսինքն միևնոյն դէպքը, փոքր ինչ փոփոխուած ձևով, պատմում է մի քանի գործող անձերի վրայ, կամ թէ միևնոյն դիպումը փոխանակ մի անգամ պատմել պրծնելով՝ կրկնուած ձևով փոքր տարբերութիւններով մի քանի անգամ պատմում է նոյն իսկ մի հերոսի համար: Ժողովրդական վէպ էական յատկութիւններից մէկն է այս, որ գտնում ենք մեր հին վէպի մէջ: Այսպիսի կրկին պատմութեանքներ են անպայման հիւսիսական ազգերի արշաւանքները խորով կոտակի, սրա հօր Տրդատի, սրա հօր Մեծն խորովի օրով, և եթէ աւելի բարձր գնանք ըստ խորենացու, Մեծն խորովի հօր Վաղարշի օրով ևս, որ թո՛ւն է վիպական Արտաշէսի, որի օրով դարձեալ արշաւում են հիւսիսային ազգերը: Այսպիսի կրկին պատմութեանքներ են և պարսիկների բազմաթիւ յարձակումները միևնոյն թագաւորի կամ զօրավարի օրով, ինչպէս Վասակի ու Մուշեղի: Խորենացին, օրինակ, մի յիշատի ճակատամարտով վերջացնում է պարսից դէմ կռիւը Պապի ժամանակ, իսկ Բիւզանդը, որ հաւատարիմ է մնում ժողովրդական պատմութեան, երեք անգամ Շապուհին յարձակուել է տալիս Հայոց վրայ: Հին վէպի կրկին պատմութեանքներից յիշենք և Աղձնեաց բղետիս ապստամբութիւնը և պատժուելը, մէկ խորովի օրով, երբ Բակուր բղետիս որդիներից մէկն ազատւում է. մէկ էլ Արշակ թագաւորի օրով, երբ ամենից առաջ Աղձնեաց բղետին է անցնում Շապուհի կողմը, «և պարսպ ածէին ի Հայոց կուռէ, որ Զորայն կոչեն, դրունս գնէին և զատուցին զիւրեանց աշխարհն ի Հայոց»: Պապի ժամանակ Մուշեղը բոլոր ապստամբ իշխանների հետ, ինչպէս վերևում գրեցինք, պատժում է և Աղձնեաց իշխաններին. «Զերբակալ արարեալ զբղետիսն Աղձնեաց, առնմին կոտորեցին զկանայս և զորդիս նոցա ի գերութիւն վարեցին»:

Հին վէպի մասին այսքանով բաւականանում ենք, որովհետեւ մեր նպատակը չէ առանձին ուսումնասիրութիւն անել այդ մաս-

սին, այլ միայն Հայ ժողովրդական վեպի տեսութիւնն ամբողջացնելու համար՝ ցոյց տալ, որ մենք բացի Խորենացու մէջ յիշուած առասպելներէից և վիպասանքից, ունեցել ենք և բուն պատմական վէպ, կամ աւելի ճիշտ՝ վէպեր:

Ը.

Հին Վէպի Մնասորդներ

Վեպի յարասելութիւնը:—Ժողովրդի մէջ հին զրոյցները հեշտութեամբ չեն մոռացուած: Մի վէպ, ինչպիսին է «Պարսից պատերազմը», բոլորովին անհետ կորչել չէր կարող. դրանից այս կամ այն միջադէպը, այս կամ այն հերոսի անունն ու արարքը երկար դարեր պիտի ապրէին ժողովրդի բերանին իբրև հին զրոյցներ, իհարկէ կրելով դարերի ազդեցութիւնը և կերպարանափոխ լինելով: Ասել չի ուզիլ, հին վէպի միջադէպերից մէկը կամ միւսն աւելի այն կողմերում պիտի ապրէին, որոնց վերաբերում են. օրինակ՝ Սիւնեաց մէջ պիտի պահուէին Սիւնեաց իշխանների վերաբերեալ զրոյցները, Տարծնոյ և Սասնոյ կողմը՝ Մամիկոնեանց վերաբերեալ:

Մենք մեր պատմագիրների մէջ գտնում ենք մեր հին վէպից շատ քիչ հատուածներ կենդանի մնացած ծաւր դարուց յետոյ, չհաշուած Խորենացին: Եթէ քիչ է, պատճառն այն չէ, որ շատ բան մնացած չի եղել, այլ մենք շատ մատենագիրներ չենք ունեցել, որ հին վէպի մնացորդների վրայ ուշադրութիւն դարձնէին: Այդպիսի միջադէպերից են Սիւնեաց Անդոկի և Բաբիկի և գլխաւորապէս Մամիկոնեան Մուշեղի զրոյցները:

Անդոկի եւ Բաբիկի զրոյցը:—Սիւնեաց Անդոկը, Փառանձեմ Թագուհու հայրը, որ Մամիկոնեան տան փեսան է, յաճախ Տիրանի և Արշակի վէպի մէջ դուրս է գալիս իբրև կարևոր գործող անձն: Արշակի գերութիւնից յետոյ Պարսից Շապուհն առանձնապէս աւերում է Սիւնեաց աշխարհը. «Եւ զազգն Սիւնեաց տոհմին զամենայն այր ի չափ հասակի կոտորեցին, և զկանայս սպանին և զամենայն մանր մանկտիսն ներքինիս հրամայէր աւանել, և խաղացուցանել յերկիրն պարսից: Եւ առնէր զայս ամենայն վասն վրիժուցն Անդուկայ, որ եղև պատերազմ ընդ ներսէ՛հ արքայ Պարսից» (Բիւզ. Գ. 58): Մանուէլի ժամանակ Սիւնեաց տան մնացորդներից առաջ են գալիս Բաբիկ, Սամ և Վաղինակ. Բա-

բիւլը դառնում է Սիւնեաց նահապետ և Մանուէլի նիզակակիցն է կսիւնների մէջ:

Սիւնեաց աշխարհի այս աւերման զրոյցն անա ուրիշ ձևով պատմուած գտնում ենք Մովսէս Կաղանկատուացու (հրատ. Մոսկվա 1860. Բ. հատոր. Ա. գլ. եր. 81 հտ.) և Ստեփանոս Օրբելեանի մէջ (Մոսկվա. 1861 գլխ. Ը—Ժ. եր. 19 հտն.): Օրբելեանն այդ զրոյցն առնում է «յասացուածոց սրբոյն Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի», որին անուանում է Քերթողահօրն Մովսիսի աշակերտ» (եր. 19, 25, 26, 32, 39, 64, 67): Ըստ Կաղանկատուացու՝ զրոյցը ժողովրդական ծագում ունի և առաջին անգամն է գրի առնուած. նա այսպիսի յառաջաբանով է սկսում. «Գտանին զրոյցք արեւելից կողմից (հասկանալի է՝ Հայոց աշխարհի), որք ոչ են անկեալ ի գիրս հնագիր պատմագրաց, զորս պատշաժ վարկաբ մակագրել ի տանն տողաչափութեան մերում»: Երկուսի մէջ ևս կատարեալապէս նոյն զրոյցն է, մեծ մասամբ բառացի նոյն, միայն Կաղանկատուացին փոքր ինչ համառօտ է պատմում: Հաւանօրէն Կաղանկատուացին ևս առել է Պետրոս եպիսկոպոսի «ճառից» կամ «ներբողումից», վերջինիս յառաջաբանով միասին. որով Կաղանկատուացու յառաջաբանի դէմքը Պետրոսինն է, այսինքն Պետրոսն է այդ զրոյցն առաջին անգամ գրի առնողը:

Զրոյցի մէջ պատմում է թէ ինչպէս, երբ Արշակի գերութիւնից յետոյ հայերն ընկնում են Պարսից Շապուհի իշխանութեան տակ՝ Անդոկ Սիւնին իրեն անպատուած է զգում Պարսից արքունիքում, ապստամբում է Շապուհից, աւերում Տիգրանը, գալիս Սիւնիք, ամրանում Բաղաբերդում: Շապուհը հրամայում է «ելանել ի Սիւնիս և գերել զխօսուն և զանասուն». պարսիկները մի բանի անգամ կուում են Անդոկի դէմ, բայց բան անել չեն կարողանում. երկիրը քսան և հինգ տարի աւեր է մնում. Անդոկը Հռոմայեցոց կողմն է անցնում. Շապուհը մի պղնձի սանդ է դնում, լի մոխրով, իւր դռանը, որ ով գայ՝ «կոփէին ի նմա և ասէին. Սիւնեաց տէրութիւնն ընդ այս մոխիր ի վայր լիցի, և նոցա կեանքն և խորհուրդն»: Բայց Անդոկի որդի Բարիկը ծպտեալ անցնում է Պարսից մօտ, ծառայում է բանակում, և մեծ քաջութիւն անելով՝ նախատինքի սանդը վերացնել է տալիս ու տէր դառնում Սիւնեաց:

Մուսեղի գրոյցները.—Վիպական ոգու ընդհանուր յատկութիւններից մէկն էլ այն է, որ նոյն իսկ ամենահին առասպելները նոր կատարուած նման դէպքերի ազդեցութեան տակ միշտ նորոգուելով և յարմարուելով նոր կեանքին՝ ժողովրդի մէջ պատ-

մեում են իբրև նոր բաներ, յաճախ բողոքովին նոր անուններով: Ժողովուրդն այնքան հաւատում է այսպիսի պատմութեան, որ յաճախ ականատեսներ էլ են երևան գալիս, նոյն իսկ այնպիսի հին առասպելների համար, որ հեթանոսական աստուածներին են վերաբերում և գտնւում են, օրինակ, Հնդկաց սրբազան գըրքերի մէջ: Եւ ժողովուրդն իրաւունք ունի, որովհետեւ պատմութիւնը միշտ նորոգուելով կրկնւում է. ամէն հին միշտ նոր է, և ամեն նոր՝ հին:

Այսպիսի վիպական նորոգութեան օրինակ է մեր Մուշեղի, հետը և Մանուէլի, վէպը, որի մէջ տեսնում ենք թէ ինչպէս դարերի ընթացքում քաղաքական կեանքի ազդեցութեան տակ վէպը կորցնում է ընդհանուր ազգային բնաւորութիւնը և դառնում տեղական վէպ. «Պարսից պատերազմը» դառնում է «պատերազմ Տարսնոյ», որից անբաժան է և Սասունը. և վերջը նոր դէպքերի ազդեցութեամբ աւելի ևս փոփոխուելով, կամ աւելի ճիշտ՝ հին վէպը նոր յօրինուելով՝ հին Պարսից պատերազմը դառնում է Սասնու կռիւնախ արարների, Բաղդատի խալիֆայի և ապա Մսրայ մելիքի դէմ:

Մուշեղի վեպն ըստ Սեբեոսի:—Սերէոսը, որ իւր պատմութիւնը վերջացնում է Մաւրասի միապետելուց (661 թ.) յետոյ, 6-րդ դարի և 7-րդի սկզբի պատմութիւնները վերցնում է մեծ մասամբ ժողովրդական աւանդութիւններից, որոնց ժողովրդական ծագումը յաճախ շատ պարզ երևում է պատմութեան եղանակից: Այսպիսի պատմութեան մէկն է Գ. գլխի պատմութիւնը (Ս. Պետերբ. 1879. եր. 36 հտն.)¹:

1) Բ. և Գ. գլուխների թերթերը խառնուած են իրար. Գ. գլխից մի հատուած ընկած է Բ. գլխի մէջ, և այս հատուածի մէջ ևս յետ առաջ ընկած մասեր կան: Այս աղաւաղումը յաջողութեամբ ուղղած է Ստ. Մալխասեանը (Սերէոսի պատմ. և խորհրդագի, եր. 105 հտն.), բացի մի կտորից, որի մէջ «որ» (եր. 30) բառը դուրս է ընկած: Մենք ուղղում ենք. «Ապա եկն ինքն արքայն Անուշ Լուսան խոսրով, որ (եր. 30) և արար Պատերազմ մի մեծ ի Մելիտինէ»... (եր. 34): Մալխասեանն այս հատուածի մէջ «որ» բառի տեղ դնում է «որպէս ասացի» բառերը, որոնց տեղն է հետեւեալ հատուածի մէջ. «Քանզի խորհուրդ արարեալ խորիհին արանց և համահարզանց և փուշտիպանաց արքային, զի սպանցեն զՈրմիզդ և նստուցեն թագաւոր զորդի նորա զՍոսրով (եր. 31—32): Արդ վասն զի մայր Շապհոյ... և սրտիւ արիագոյն, որպէս ասացի (եր. 34), խորհուրդ արարեալ լուծանել զնա և առնել իւրեանց առաջնորդ... (եր. 32): «Որպէս ասացի» խօսքն այստեղ ակնարկում է վերևում դրուած խորհուրդ արարեալին: Այս կերպ ուղղուած բնագրի միջից «որ» բառը դուրս է մնում:

Վահրամ Մերհանդակ ապստամբում է Սասանեան Որմիզդ թագաւորից (579—590 թ.) աշխատելով վերացնել Սասանեան տունը: Որմիզդն սպանւում է և տեղը թագաւորեցնում են որդուն, «մանուկ տղայ» Սոսրովին՝ (590-628 թ.), որին քեռիքը փախցնում են Յունաց մօտ: Վահրամը թագաւորում է ամբողջ Պարսկաստանում: Սոսրովը Յունաց Մօրիկ կայսեր (582—602 թ.) կողմից օգնութիւն է գտնում. երկու յոյն զօրավարներ գալիս են զօրքով կռուելու Վահրամի դէմ և Սոսրովին իւր հօր գահի վրայ նստեցնելու:

Ժողովւում են Սոսրովին օգնելու և Հայոց տշխարհի զօրքերը, որոնց գլուխն է Մուշեղ Մամիկոնեան: Պատերազմը խմբւում է Ատրպատականում: Վահրամը կռուից առաջ բանագնացութեամբ փորձում է Մուշեղին իւր կողմը գրաւել խոստումներով, բայց չի յաջողում, և սաստիկ պարտութիւն կրելով փախչում է:

Սոսրովն ուրախ է, բայց նրա ուրախութիւնը թերի է. «զի ապրեցաւ տիրատեացն այն (Վահրամ) և գնաց»: Մօտի մարզիկը պատասխանում են. «Ձտիրատեացն զայն նոքա (հայք) զերծուցին. քանզի մերով աչաւք իսկ տեսաք, զի կալաւ զնա Մուշեղն այն Մամիկոնեան, և ետ նմա երիվար և զէն, և արձակեաց»:

Սոսրովը հաւատում է և ուզում է Մուշեղին նենգութեամբ իւր մօտ հրաւիրել և սպանել. բայց չի յաջողում. ապա Սոսրովի բարեկամ Մօրիկը Մուշեղին կանչում է պալատը, «և այլ ոչ ետես զերկիրն», աւելացնում է պատմագիրը: Նրան ուղարկում են Թրակիա, ուր բռնւում է և մի բարձր ծառից կապուելով սպանւում (եր. 52):

Այս իսկ վիպական պատմութեամբ, որ Սերէոսի մէջ գեռ շատ տեղ բուն ժողովրդական գոյն ունի, որի հիմքը, սակայն, անպայման պատմական է, Բիւզանդի Մուշեղի վէպի մի նորոգութեամբ պատմութեանն աչքի է ընկնում: Միակ էական տարբերութիւնն այն է, որ Յունաստանից յունաց զօրքերով իւր ըսպանութեամբ հօր գահը ժառանգելու համար եկող թագաւորը ոչ թէ Հայոց Պապն է, այլ Սասանեան Սոսրովը: Նմանութեան մէջ առանձնապէս աչքի է ընկնում այն, որ երկուսի մէջ ևս Մուշեղը թշնամի բանակի հետ հաղորդակցութիւն ունի և մեղադրւում է թէ կարող էր թշնամի թագաւորին սպանել, բայց չի սպանում. և հօր գահը ժառանգող թագաւորը թշնամանում է Մուշեղին և ըսպանել ուզում նրան:

Անշուշտ Բիւզանդի մէջ Մուշեղի վէպը, իբրև 5-րդ դարու, ունի իւր ժամանակի գրոշմը. իսկ Սերէոսի մէջ՝ իւր դարինը: 7-դ դարում հայ թագաւոր չկար. արաբներից առաջ հայ զօրքը

ծառայում էր Պարսից և Յունաց, և այս երկու հարիւր տարուց ի վեր: Բնականաբար Մուշեղի վէպն ևս իւր նոր ձևի մէջ, հին էութիւնը պահելով, պիտի կրէր ժամանակի կնիքը: Նա դարձեալ հայ զօրքի գլուխն անցած կուում է Յունաց զօրքի հետ միասին պարսից դէմ, բայց ոչ Հայոց թագաւորի որդուն իւր հօր գահի վրայ հաստատելու համար և ոչ ապստամբ հայ իշխանների դէմ, այլ Պարսից: Եւ նա իւր վախճանը գտնում է ոչ թէ ընթերթի ժամանակ, այլ թրակիրայում, ինչպէս ժամանակի շատ հայ իշխաններ:

Մուշեղի վէպի մի ուրիշ պատմութեամբ պահել է մեզ և Յովհանն Մամիկոնեանը, որի մէջ կան մեր հին վէպի և ուրիշ արձագանքներ ևս: Ուստի տեսնենք այդ գրութեան մասին ընդհանրապէս:

Յովհանն Մամիկոնեան:—Յ. Մամիկոնեանի և ասորի Զենոր Գլակի «Տարօնոյ պատմութիւնը» մի կեղծիք է, և կեղծիք երկուսն ևս մի և նոյն հեղինակի, որ իրեն կոչում է Յովհաննէս՝ Մամիկոնեան եպիսկոպոս: Կեղծիքն երևում է գրքի Յիշատակաբանից, որի մէջ հեղինակն անում է կեղծած գրքերի համար մի սովորական գիւտի պատմութիւն: Հեղինակը չգիտէ նոյն իսկ թէ ինքն երբ է ապրում. նա ասում է թէ իւր գիրքը գրել է «ի ժամանակս թագաւորութեանն Հերակլեայ (610—641 թ.), և ի մահուն Սոսրովու (590—528 թ.), հրամանաւ Ներսիսի հայոց կաթողիկոսի (կաթողիկոսացած ոչ վաղ քան 642 թ.) և իշխանութեան Մամիկոնեան Վահանայ, զոր մայրենեօք Կամսարական կոչեն»: Այս Մամիկոնեան Վահան Կամսարականը, սակայն, մի տեղ (եր. 56) արդէն մեռած է և իւր որդի Տիրանն է իշխում «յառաջ քան զգնալն Հերակլի ի պարսիկս» և երբ «ելանէ Հերակլ և սպանանէ զՍոսրով (590—628 թ.) ութ տարի յետոյ, ուրեմն 636 թուին, սպանուում է նոյն իսկ Վահանի որդի Տիրանը՝ Մահմեդի քեռորդի Աբդուհիմի դէմ կուռելիս: Մի ուրիշ տեղ, սակայն, (եր. 56), 681 թուին զեռ իշխում է նոյն Վահան Կամսարականը՝ Ներսէս կաթողիկոսի հետ, որը այդ ժամանակ մեռած էր:—Այսպէս իւր կեղծած ժամանակի համար նոյնիսկ տեղեկութիւն չունի հեղինակը, և շատ պարզ է, որ չի կարող նա 7-րդ դարու մարդ համարուել, այլ ամենավաղը, 8-րդ դարու, մեր կարծիքով, ևս աւելի ուշ, 9-րդ դուցէ և 10-րդ դարու:

Ի՞նչ է Յովհ. Մամիկոնեանի գիրքը, «պատմութիւն Տարօնոյ»:—Շատ պարզ կերպով ժողովրդական զրոյցների մի ժողովածու, որ իրական պատմութեան հետ գործ չունի, և ընդհակառակն՝ ունի ժողովրդական զրոյցների ամենայն յատկութիւն:

Միամիտ ընթերցողն էլ գիտար թէ հաւատայ այդ պատմութեանքների եղելութեանը. նոյն ինքն հեղինակն այդ զգացել է, որ Յիշատակարանի մէջ գրում է. «Ազաչեմ դմանկունս եկեղեցւոյ Աստուծոյ, զի յորժամ զշարագրութիւնս զայս ընդօրինակէք, մի ինչ թուեսցի ծաղր ումիք, այլ և զիմ պատճեանն անպակաս և լի գրով դրոշմեսցիք զհետ գրելիացդ»:

Զենոբ Գլակի մասն ևս պատմական ոչ մի արժէք չունի. որովհետեւ՝ ինչպէս Գր. Սալաթեանը ցոյց է տուել (Զենոբ Գլակ, Վիեննա, 1893 եր. 75), «ոչ վաղ քան է դարը», մեր կարծիքով՝ 8-րդ դարուց ոչ վաղ, — քանի որ երկսի հեղինակն ևս մէկ է, — դանազան աղբիւրներից քաղած սարքած մի պատմութիւն է. միայն, կարծում ենք, աղբիւրների մէջ աւելի տեղ պիտի տալ «ազգային եկեղեցական յետին աւանդութիւններին», և որ գլխաւորն է մեզ համար՝ այդ աղբիւրների մէջ պիտի մտցնել նաև ժողովրդական աւանդութիւնները:

Այսպիսի ժողովրդական աւանդութիւններից ենք համարում Գիսանէ և Դեմետր աստուածների մասին պատմածները, Տըրգատի կոիւր Տարօնում, այլ և Յովհ. Մամիկոնեանի մասին՝ Մուշեղի և Գայլ Վահանի և այլոց մասին պատմածները: Կարծում ենք, ժողովրդական հիմունք ունի և քրմերի պատերազմը, որ մի կողմէն ևնք թողնում՝ մեր նիւթին չվերաբերելուն համար:

Դեմետր եւ Գիսանէ = Մամիկ եւ Կոնակ. — Ոչ մի հիմք չկայ կարծելու թէ Զենոբի ամբողջ պատմութիւնը Դեմետրի և Գիսանէի մասին սարքած է «մշակելով» և «կերպարանափոխելով» Ազաթանգեղոսի պատմածը Աշտիշատի Վահեղանեան մեհեանի մասին (Սալաթ. եր. 53 հտն), և իբրեւ թէ Զենոբը «նկարագրելով հուշակաւոր Աշտիշատը» «գիտմամբ յանգէտս է ձևանում» Աշտիշատի աստուածների մասին և իբրեւ թէ յայտնի աստուածների փոխարէն նա Աշտիշատում դնում է Գիսանէի և Դեմետրի կուռքերը¹⁾:

1) Սալաթեանի աչքից փախած է, որ Զենոբը Աշտիշատը չի նկարագրում և այդ կուռքերն Աշտիշատում չի դնում: Զենոբի համար Աշտիշատի կուռքեր և Դեմետրի ու Գիսանէի կուռքեր շատ որոշ և տարբեր են, և երկուսն ևս յիշում է նա: Աշտիշատի կուռքերը կանգնում են երկու եղբայր Դեմետր և Գիսանէ. «Եկեալ յԱեսիօս և կանգնեցին զկուռսն զայնոսիկ յանուն կոոցն, զոր ի Հնդիկս պաշտէին» (եր. 36): Շատ տարի՝ եր անցնելուց յետոյ այս երկու եղբոր որդիքը «եկեալք» «ի լեան Բարբեայ... կանգնեցին երկուս կուռս, զմինն յանուն Գիսանեայ, և զմինն յանուն Դեմետրեայ: Եւ ետուն նոցա ի սպասաւորութիւն զազգս իւրեանց»: Քրմերի կոիւր սրանք են անում, թէպէտ և Աշտիշատի

Ձենորն Աշտիշատի մեհեանների մասին երկրորդաբար յիշատակելով՝ խօսում է միայն Դեմետրի և Գիսանէի մեհեանի մասին, սր կործանելով ս. Գրիգոր՝ տեղը եկեղեցի է շինում, ս. Կարապետի նշխարքի մի մասն այստեղ դնելով (եր. 33. 36 հտ.): Դա ս. Կարապետի վանքն է, Իննականեան տեղիք: Բացի սրանից Ձենորը ս. Յովհաննու մասունքը դնել է տալիս և մի փոքր ձորակի մօտ՝ Եփրատից ձիու երկու կամ երեք արշաւանօք հեռու, ուր նոյնպէս եկեղեցի է շինում ս. Գրիգորը: Դա Ագաթանգեղոսի (եր. 470) պատմածն է, որից անցել է Ձենորին: Ագաթանգեղոսի մէջ երկու տեղ է յիշում,—Աշտիշատ և Աշտիշատից քիչ հեռու «յանդիման մեհեանացն մօտ ի գետն Եփրատ», ուր ջրբիները կանգնում և ուր վկայարան է շինում ս. Գրիգորը ամփոփելով Յովհաննու մասունքը. իսկ Ձենորն այս երկու տեղը յիշելով հանդերձ՝ դնում է և մի երրորդ տեղ, Դեմետրի և Գիսանէի կամ Իննականեան տեղիքը, ուր նոյնպէս, ինչպէս ասացինք, ս. Գրիգորն ամփոփում է ս. Յովհաննու մասունքը:

Արդ պիտի կարծել թէ կամ Ագաթանգեղոսի (ինչպէս և Բիւզանդի, Գ. 3. 14. 16) յիշած Յովհաննու մատուռը նոյն է Ձենորի ս. Կարապետի հետ, կամ տարբեր են այդ երկուսը: Եթէ տարբեր են, այն ժամանակ պիտի կարծել թէ յետագայ դարերում հին ս. Յովհաննու մատուռի մօտիկ տեղերում Բարքէ սարիլանջին մի նոր վանք է շինուել ս. Կարապետի անունով, որի վրայ անցել է ս. Յովհաննու մասունքը Լուսաւորչի ձեռքով թաղելու աւանդութիւնը և այս աւանդութիւնը ժողովրդից առնելով յիշում է Ձենորը, ապա բերում է նոյն աւանդութիւնն Ագաթանգեղոսից: Իսկ եթէ նոյն են, որ մեզ աւելի հաւանական է թւում, այն ժամանակ պէտք է ընդունել, որ միևնոյն Յովհաննու մատուռն կամ ս. Կարապետի ծաղումը երկու անգամ է պատմում Ձենորը, մէկն Ագաթանգեղոսից առնելով, միւսը ժողովրդական աւանդութիւնից: Երկու դէպքում էլ, ասում ենք, Ձենորի բերածը ժողովրդական աւանդութիւնից է ծագում. որովհետեւ, ճիշտ է, մարդիկ իրենցից շատ բան կարող են ստեղծել, բայց նրանց

կուռքերի քրմերն ևս մասնակից են (եր. 25, 29): Երբ Դեմետրի կուռքը կործանւում է, պաշտօնեայք կուոցն «եղեալ գնացին յԱշտիշատի կուռն» (եր. 32): Այնուհետև Աշտիշատի մեհեանին է ակնարկում (եր. 38) «կամէաք անցանել և դնալ ի տեղի մեհեանիցն»... Եր. 8. «Աստ իսկ որջացեալ էր մահ յերկուս տեղիս», որոնցից մէկն է իննականեան տեղիք, իսկ միւսն Աշտիշատինը: Տես և եր. 28. «երկու բաբինք»:

ստեղծածն էս միշտ մի հիմքի վրայ հաստատուած է լինում: Տեսնենք ինչ է ասում Զենոբը:

Դեմետր և Գիսանէ ցեղով ի Հնդկաց էին և եղբայր, դաւադրութիւն են սարքում իրենց արքայի դէմ, որն իմանալով այդ՝ զօրք է ուղարկում նրանց սպանելու կամ երկրից հալածելու: Նրանք փախչում ապաստանում են Վաղարշակ թագաւորի մօտ, որև նրանց տալիս է Տարօնոյ երկիրն իշխանութեամբ: Այստեղ նրանք շինում են Վիշապ քաղաքը, մշտիշատում էլ կանգնում են այնտեղի կուռքերը: Տասնուհինգ տարի յետոյ թագաւորը սպանում է երկու եղբօրը, բայց իշխանութիւնը տալիս է նրանց երեք որդոց, որոնք Կուառս, Մեշտի և Հոռեան աւաններն են շինում իրենց անուաներով:

Այս պատմութեան մէջ պարզ երևում է Մամիկոնեանց նախնիքների՝ Մամ-Կոնի զրոյցի մի մթնացած արձագանք յետին դարերի: Ճիշտ է այստեղ անունները տարբեր են, բայց նշանակութիւն չունի. անունները միշտ կարող են փոփոխուել, և մեր նոր վէպի մէջ էլ այդ տեսնում ենք լի ու լի: Մամիկոնեանց ծագումն ըստ Բիւզանդի, Խորենացու և Սեբէոսի չինական է, բայց այստեղ երկու եղբայրը Հնդկաստանից: Երկու դէպքում ևս այդ պէտք է առնուի ոչ իսկական մտքով. Հնդկաստան ու Զինաստան իբրև արեւելեան հեռաւոր երկիրներ միշտ իրար տեղ գուրս են գալիս թէ մեր հեքաթների և թէ խօսքի մէջ: Մեր նոր վէպի մէջ հենց, օրինակ, երկու եղբայրը՝ Սանասար և Բաղդասար (այլ և Բամելիք, Ասլիմելիք) կամ մի կռապաշտ թագաւորի որդիքն են, կամ Բաղդադու Ուալիֆայի, կամ Հնդկաց մելիքի որդիքը և կոչւում են նաև Ապաղլ Քերիմ և Սինամ-Քերիմ: Թէ Զենոբի պատմածը Մամիկոնեանց նախնիների մասին է, երևում է նրանից, որ նա Տարօնոյ երկիրը այս երկու եղբօր սերունդների կալուած է դնում իշխանութեամբ, միաժամանակ և կոչւում է «երկիրն Մամիկոնէից», «Մամիկոնէից տուն» (Եր. 8, 9, 13, 15):

Կուառ, Մեղտէս և Հոռեան, շարունակում է այնուհետև Զենոբը, ելնում են Քարքէ լեռը և երկու կուռք են կանգնում, մէկը Գիսանեայ անունով, միւսը Դեմետրեայ, որոնց սպասաւորութեան են տալիս իրենց ազգը: «Գիսանէս զի գիսաւոր էր, և վասն այնորիկ նորա պաշտօնեայքն գէսք էին թողեալ»: Քրիստոնեայ դառնալուց յետոյ էլ, աւելացնում է Զենոբ, որպէս զի իրենց հին հաւատը յիշեն՝ «հնարեցան ծամ միայն թողուլ ի գլուխ մանկանցն»:

Արդեօք օղբից է վերցրած այս աստուածների մասին պրածը,

թէ որ և է հիմք ունի:—Յայտնի է որ հին եկեղեցիներն ու վանքերը ընդհանրապէս որեւէ հեթանոսական սրբավայրի տեղում են շինուած. Յովհաննու մատուռի, կամ ս. Կարապետի տեղում ևս, որի շէնքը նոյն իսկ Լուսաւորչին է վերագրուում, մի հեթանոսական սրբավայր պիտի ենթադրել. Չորիսերի կանգնելը իհարկէ մի պատճառ չէ, որ Աշտիշատից քիչ հեռու Յովհաննու մասունք ամփոփուի և մատուռ ու վանք շինուի: Այդ տեղ կամ ժօտիկ տեղում եղել է հեթանոսական պաշտամունքի վայր, որի յիշողութիւնն է Ջենորի մէջ եղածը Գիսանէի և Դեմետրի մասին:

Ինչ են այս անունները:—Գիսանէ, Գիսանէս, անպայման գէս, գիսան բառից է, միայն յունական վերջաւորութիւն տուած, որպէս զի անձի անուն երևայ. նոյն ինքն Ջենորը այդ անունը կապում է զ'ս բառի հետ: «Գիսանեայ տեղիք», «Իննականեան տեղիք Գիսանեայ կողմ» (եր. 15 հտ. 32, 36) Քարքէ սարի վրայ է, ուր և ս. Կարապետն է շինում արդ. մինչև այժմ ևս այդ լեռը, որի վրայ շինուած է ս. Կարապետը, կոչուում է Մշոյ ծամ, որ նոյն է գէս: Պարզ է, որ «տեղիք Գիսանեայ» լեռան անուն է, թերևս պաշտելի լեռան:

Իսկ Դեմետր անունը պարզաբար յունաց գիցուհու, մայր երկիր Դեմետրի անունն է, որ երկրագործութեան, մշակութեան աստուածուհի է, և վիշապ լծած կառք է նստում: Սրա դուստր Պերսեփոնէն, որի պաշտամունքը նոյն է, ինչ որ իւր մօրը, կ'ընէ Հադէսի, որ ստորերկրեայքի կամ Սանդարամետրի աստուածն է, միանգամայն նշանակում է և մահ: Ինքը Դեմետր աստուածուհին հայոց մէջ թարգմանուած է Սանդարապետ, Սանդարամետապետ կամ Սանդարամետ (տես Նոր Բառ գիրք հայկ. լեզուի, ուր բերած է վկայութիւն նաև «Կոչումն ընծայութեան սրբոյն Կիւրղի երուսաղեմացւոյ» թարգմանութիւնից): Պորենացու մէջ կայ «Խնդրել հրաման պատասխանուոյ ի սանդարամետապետէն (կամ Սանդարամետէն) Պրողէիադայ», ուր այս բառը դործածուած է Եգիպտացոց Սերապիս աստուծու համար, որ դժոխքի, ստորերկրեայքի աստուածն էր, և որին պատկերացնում էին օձերով շրջապատուած. Սանդարամետ բառը բաւական գործածական է և նշանակում է երկիր, խորք երկրի, դժոխք. գործ է ածուում և սանդարամետը անդնդոց: Արդ իննականեան տեղիքը, ուր Դեսանէ Դեմետրի կուռքերն են եղել, կոչուում է «դուռնի դժոխոց», «դուռն մահու». «Ձոր օրինակ ընդ դրունս քաղաքի զօրք ժտանեն, նոյնպէս և այս տեղիս դուռն եր դիւաց, զի այնչափ էին դէքն ի տեղուջն Դեսանէ, որչափ ի սանդարամետս անցնողոց» (եր. 8, 32): Այս ի նկատի ունենալով, ինչպէս և այն, որ մեր

Դեմետրի հետ ևս կապուած գտնոււմ ենք օձ ու վիշապ, այն որ նա շինուած է Օձ կամ Վիշապ քաղաքը, կարծոււմ ենք, որ Իննակնեան տեղերոււմ հղել է Սանդարամետ—Դեմետր աստուածութեան պաշտամունքը, և որ այդ տեղը համարուել է Սանդարամետի դուռ: Չպէտք է մոռանալ, որ մեր հին աստուածները, ոչ միայն մատենագիրներ, այլ և հենց ժողովրդի մէջ յունական նոյն կամ մօտիկ աստուածների անուններով են կոչուել: Այսպէս և Սանդարամետապետ կամ Սանդարապետ անուն տեղ գործ է ածուել և Դեմետր: Իսկ Գիսանէ, Գիսանեայ անունը, կարծոււմ ենք, Դեմետրի մի մակդիր եղած պիտի լինի, որի յաջորդ ու Կարապետն ևս իբր «գիսաւոր այր» է երևում: Այդ մականունը յետոյ ըմբռնուել է իբրև Իննակնեան տեղի կամ Մշոյ Ծամի անուն, և վերջը իբրև առանձին անձնաւորութիւն և եղբայր Դեմետրի: Այս հին աստուածութեան կամ աստուածութիւնների անուններն այնուհետև փոխանակել են Մամիկոնեանց նախնեաց անուններին: Երկու տարբեր առասպելներ շփոթուել են, և Գիսանեայ-Դեմետրի անունով պատմուել է Մամ-Կոնի գրոյցը:

Հիւսիստիսան ազգերի դէմ կռիւ:—Հին վէպից Չենորի մէջ գտնոււմ ենք և Տրդատի կռիւը հիւսիսային ազգերի դէմ, որը սակայն կրած է գրական ազդեցութիւն: Դա նոյն կռիւն է, որ Պորենացին (Բ. ՁԴ. ՁԵ.) Աղուանքում է դնում, Չենորի մէջ այդ կռիւը լինում է Վրաստանում, ուր կռոււմ են միայն Տրդատի զօրքերը, և Տարօնում: Այստեղ կռիւ վարողն է ինքը Տրդատը Հռոմից վերադառնալուց յետոյ՝ ինչպէս Պորենացու մէջ: Մեղ թոււմ է թէ Բիւզանդի մէջ Տարօնում հիւսիսային ազգերի դէմ մի կռիւ կայ յիշուած՝ միայն Տրդատի որդի Պոսրովի օրով: Սանէսանի զօրքերը տարածոււմ են ամբողջ երկիրը, և նրանց մի մասը բանակ է դնում «ի լերինն որ կոչի Յլու գլուխ»։ Վաչէ զօրավարը, որ այդ ժամանակ գնացել էր «գերկայն ճանապարհ ի կողմանս Յունաց», գալիս յարձակոււմ է հիւսիսայինների դէմ և ամենքին կոտորում: Այս կռուի տեղը, Յլու գլուխ, որ թագաւորը բաշխում է Վաչէին իբրև քաջութեան պարգև (Բիւզ. Գ. 7. 8), կարծոււմ ենք՝ նոյն է, ինչ որ ուրիշ տեղ (Գ. 14) յիշուած Յուլ լեռը, որ է Տարօնոյ Տաւրոս լեռը: Եթէ այս ենթադրութիւնը ճիշտ լինի, այն ժամանակ Բիւզանդի մէջ հիւսիսականների կռիւ պատմոււմ է Տարօնում Յունաստանի հեռաւոր ճանապարհից դարձաւ Վաչէի համար, ինչ որ Պորենացու և Չենորի մէջ նոյն կռիւը նոյն հանգամանքներով պատմոււմ է Տրդատի համար՝ առաջին մէջ Աղուանքում, իսկ երկրորդի մէջ՝ Տարօնում: Դրանք ժողովրդական վէպի նոյն միջադէպի արձագանքներ են՝ տարբեր

ձևով պատմուած: Զենորի մէջ գտնուած ենք նոյն իսկ հին վէպի մի գիծ այս կռուի մէջ. այն է Աղձնեաց իշխանի դաւաճանելն իւր թագաւորին և պատժուելը:

Տարօնոյ պատեւագլուխը:—Միևնոյն գրքի երկրորդ մասը, որ Յովհան Մամիկոնեանի անունով է յայտնի, մենք գրեթէ ամբողջապէս ժողովրդականից ենք ծագած համարում: Ժողովրդական զրոյցն ու երգը իբրև աղբիւր դնում է հեղինակը մութը կերպով գոնէ պատմուածքներից մէկի համար. Մմբատի նիպակակից Վարազ Պալուսին մեծ կոտորած է անում, ուստի և բլուրը, ուր կուտակուած էին պարսից զիաւները, կոչւում է Վարազաբլուր: Մօտիկ գիւղացիք երգ ու պարով գիմաւորում են յաղթական հայերին, «ընդ առաջ եղեն նոցա պարաւորքն և երգս առեալ բազում ինչ իրաց» գովէին: Որ և յետոյ ի հոտել դիականց և յորդնել շէր հանեալ տսէին. «Կերան քաղանք զմարմինս դիականց Վարազայ, և գիրացան: Կուզ կերեալ, ուռաւ որպէս զարջ և աղուէս հպարտ եղև քան զառիւծ: Գայլ, քանզի շատակեր էր, պայթեաց. և արջ, քանզի զոր ուտէն» չմայ առ ինքն, ի սովոյ մեռաւ. Անգեղը, քանզի ագահ էին, նստան և այլ ոչ կարացին վերանալ, մկունք քանզի շատ կրեցին ի ծակսն, ոտքն մաշեցան»:

Մի կողմ թողնելով Վարդ Պատրկի կնոջ մասին պատմածը և վերջին երկու հատուածը Ծիծառնայ խաչի և Տիրանի մասին, որոնք անկախ զրոյցներ են, մնացածը կամ հին վէպի մնացորդ են կամ անկախ տեղական զրոյցներ, որոնք սակայն հին վէպի շուրջն են խմբուած եղել: Հին վէպից այստեղ մնում է դարձեալ Մուսեղի զրոյցը, որ պատմուած է հետեւեալ ձևով:

Նիխորճէսը սպանում է Պաբսից Որմիզդ թագաւորին. որդին՝ Զամբ Խոսրով փախչում է Յունաց երկիրը և Մօրկից զօրք առնելով՝ գալիս է նուաճելու իւր երկիրը: Մշոյ տէր և Խուրայ, Տարօնոյ ու Սասնոյ իշխան Մուսեղիւն Դուինում Հայոց մարզպան է կարգում Խոսրովը և ինքը յունաց զօրքերով գնում զէպի Բահլ Շահաստան: Յոյները հպարտութեամբ չեն ուզում Հայոց զօրքի հետ մի տեղ բանակել, այլ մի օրուայ ճանապարհ հեռու են բանակ դնում: Այս ժամանակ Նիխորճէս թագաւորը յարձակում է Մուշեղի վրայ, որ քաջալիրով իւր զօրքերին և ս. Կարապետին օգնական կանչելով՝ յաղթում է Նիխորճէսին և նրա գլուխը կրտսրում ձգում իւր մաղախը:

Խոսրովն ուրախ է և ուզում է պարգև տալ հայերին, բայց յոյներն ամօթով մնալով որ յաղթութիւնը հայերն են տարել, նախանձում են Մուշեղին, և Մօրիկը ուղարկում է Խոսրովին ասելու. «Գիտե՞ս դու զայդ, որ արքայի մահու սպառնայ Մուշեղ»:

Սոսրովը մտածում է դարան մահու գործել Մուշեղին, կանչելով նրան իւր մօտ. բայց Սոսրովի քոյրը իմանալով հղբօր նենգութիւնը՝ իմաց է տալիս Մուշեղին, և սա քառասուն իշխանի հետ զինուած ձեռով գալիս է թագաւորի վրանի դուռը, «և ամենայն խստութեամբ տուեալ պատասխանի և ի լոյսածեալ զմահու դարանն, թքակոծեցին գնա... Իբրև զայն լուաւ թագաւորն՝ երկեալ, քանզի մանուկ էր»։ Ապա Յունաց զօրավարին էլ խիստ պատգամ է ուղարկում Մուշեղը, ու գալիս է իւր գաւառը։

Մինչև այստեղ Մուշեղի այս վէպը միևնոյն դրոյցն է, ինչ որ Սեբէոսի պատմածը, միայն աւելի մանրամասն է, ժողովրդական ձևով։ Նոյնպիսի ժողովրդական բնաւորութիւն ունի և շարունակութիւնը, որ չկայ Սեբէոսի մէջ։

Սպանւում է Մօրիկը և Սոսրովը գնում է Մօրկի մահուան վրէժն աննելու։ Նա մարդ է ուղարկում Մուշեղին, որ իւր հետ վայ. բայց Մուշեղը պատասխան չի տալիս։ Սոսրովը վերադարձին իւր քեռորդի Միհրանին երեսուն հազար զօրքով ուղարկում է Տարօն Մուշեղի վրայ՝ հրամայելով նրան բռնել և Պարսկաստան տանել, և «գտեղհան, յորս նա զհաւատսն ունէր, կործանել և զկրօնաւորսն սպանանել»։ Ս. Կարապետի կրօնաւորները փախչում են Ողական, ուր ամրանում է և Մուշեղը. Պարսիկները գալիս են եօթն խոտաճարակներին կոտորում։ Մուշեղ իշխանը, որ հարիւր քսան տարեկան ծերունի է, այդ լսելով՝ «գաւուրս եօթն իբրև զմիռեալս զնէր անխօս»։ Զօրքը խնդրում է նրան Միհրանին ճանապարհ դնել, և նա կանչում է իւր մօտ Վահանին, որին Տարօնի իշխան էր կարգել, երբ ինքը Դուինում Հայոց մարդպան էր, ուղարկում է Միհրանի գէմ։ Վահանը, որ նոյնպէս ծեր է, ութսունութ տարեկան, խորամանկութեամբ կոտորում է Միհրանի բոլոր զօրքերին և քառասուն հոգի միայն զրուցատար թողնում Պարսից թագաւորի համար։ Իւր երկրում խաղաղութեամբ մեռնում է Մուշեղը, և նրա տեղը Մամիկոնեան տան իշխան նշանում է Վահանը։

Սոսրովը երկրորդ անգամ Վահանի վրայ ուղարկում է Միհրանի հօրեղբայր Վախտանգին երեսուն հազար զօրքով։ Վահանից հարկ և հնազանդութիւն են պահանջում, բայց նա մերժում է, և դարձեալ յաղթում պարսիկներին։ Նոյն տարին մեռնում է Վահանը և տեղն անցնում իւր որդին՝ Սմբատը, որ կռուի մէջ օգնական էր իւր հօրը։

Միւս տարին Սոսրովը, դարձեալ քսանհազար զօրք է ուղարկում Տարօն Սմբատի վրայ. հարկ և հնազանդութիւն ուղեւրու։ Բայց Սմբատ յաղթում է Վախտանգին և մինչև անգամ նրա

կնոջն ու որդուն գերում է և Այծից բերդը դնում: Վախտանգի եղբայրը՝ Սուրեն քսան հազար ժարդով գալիս է գնելու իւր եղբոր կնոջն ու որդուն, բայց սրան էլ Սմբատը ճանապարհ է դրնում: Սոսրովը դարձեալ ուղարկում է Տիգրան անունով մէկին քսան հազարով, որ պահանջում է Մուշեղի և Գայլ Վահանի ոսկորները: Սմբատը սրան յաղթում է և ապա մեռնում է և տեղն անցնում որդին՝ Վահան Կամսարական, որ հօր օգնականն էր նրա կռիւների մէջ:

Տասնութ տարի յետոյ Սոսրովը յիսուն հազար զօրք է ուղարկում Տարօնը Վարդուհրի անունով մէկի ձեռով. բայց Վահան Կամսարական իւր որդի Տիրանի հետ յաղթում է Պարսիկներին, և վերջանում է Տարօնոյ պատերազմը:

Այս վէպը իսկ ժողովրդական պատմուածք է, իսկապէս պատմուածքներ, որոնց մէջ որոշ տեղերում երևում են խմբագրողի յաւելումները, ինչպէս են՝ եր. 16, խոտաճարակների աղօթքը, գլուխների վերջերում (եր. 28, 29, 43, 49) դրած տեղեկութիւնները ս, Կարապետի վտնքի մասին, այլ և վանահայրերի և իշխանների յաջորդութիւնները: Խմբագրութիւնը կատարուած է շատ միամիտ կերպով: Բուն վէպն է Մուշեղի և Գայլ Վահանի մասը՝ մինչև Մուշեղի մահը, որ մի ամբողջութիւն է կազմած եղել. իսկ շարունակութիւնը խմբագրողի իրեն աւելացրածն է, բայց ոչ ստեղծածը: Տարօնի ժողովրդի մէջ եղել են տեղի անունների բացառութեան համար բազմաթիւ տեղական զրոյցներ, որոնք կապուած են եղել Պարսից պատերազմի հետ: Այդ անկախ զրոյցներն ահա ժողովել է խմբագրողը և իբրև շարունակութիւն գրել Մուշեղի և Գայլ Վահանի վէպին: Այդ զրոյցներից մէկը կամ միւսը հաւանօրէն նոյն իսկ ժողովրդի մէջ ևս կապուած կը լինէին Մուշեղի և Գայլ Վահանի անուանը, բայց անհաւանական ենք համարում, որ նոյն ինքն ժողովրդի մէջ այն զրոյցներն ՚ի մի համախմբուած լինէին և ժողովրդի մէջ ստեղծուած լինէր որդեգրողի յաջորդութիւնը՝ Մուշեղը, Գայլ Վահան, Սմբատ, Վահան Կամսարական, Տիրան, Թէպէտ և այդպիսի յաջորդութիւնը, ինչպէս տեսանք, յատուկ է մեր հին և նոր ժողովրդական վէպին: Ծիշտ է, Գայլ Վահանի զրոյցի մէջ ևս, ինչպէս և մեր արդի վէպի մէջ, կան երկու անուան, Առազս և Կորի, բացատրութեան զրոյցներ (եր. 24. 28), բայց այսուհետև Գայլ Վահանի զրոյցի վերջը և յաջորդների զրոյցները ամբողջապէս, կարելի է ասել, կազմուած է այսպիսի տեղական զրոյցներից՝ որոնք անուններ բացատրելու համար են շինուած: Այս հանգամանքը ստիպում է մեզ ընդունել, որ հեղինակն է յաջորդութիւնը սարքել. որովհետև

չենք կարող կարծել թէ ժողովրդի ¹⁾ մէջ հէնց տեղական անունների բացատրութեան զրոյցներից կազմուած լինէր մի յաջորդութեան շղթայ: Դրանք անկախ զրոյցներ են եղել, և ընդհանուր միայն այն են ունեցել, որ Պարսից պատերազմի շուրջն են խմբուած եղել, և խմբագրողը հաւաքելով այդ զրոյցները՝ սարքել է յաջորդութիւնը նմանելով Մուշեղի և Գայլ Վահանի վէպին, այն է՝ ինչպէս Մուշեղի ծերութեան ժամանակ Գայլ Վահանն է կըռուում, նոյնպէս և Գայլ Վահանի ծերութեան համար՝ նրան օգնական է որդին՝ Սմբատ: Սա էլ ծերունի է (եր. 41. 47) և իրեն օգնական է՝ որդին Վահան Կամսարական, — սրան էլ իւր որդին՝ Տիրան:

Այդ բոլոր զրոյցները կարելի չէ ասել թէ միայն Մամիկոնեանց վրայ են պատմուած եղել: Գայլ Վահանի թոռ Վահան Կամսարական, հաւաստեալ մասամբ նոյն Գայլ Վահանն է, կրկին պատմուած. բայց Կամսարական մականունը ցոյց է տալիս, որ նա Մամիկոնեան չէ եղել, ինչքան էլ խմբագրողը բացատրէր թէ նա «մայրհնիօք» այդպէս է կոչուել: Վահանի որդի Սմբատի անունը յիշեցնում է Սմբատ Բագրատունուն. նրա վրայ էլ կայ պատմուած (եր. 44) Սմբատ Բագրատունու Մեհրուժանին պսակելու պատմութեան նման մի բան: Պարսից զօրավարը մարդ է ուղարկում խոստանալով մեծութիւն, միայն թէ Մուշեղի և Գայլ Վահանի ոսկորները տայ իրեն: Ճիսկ նոքա կալիալ պատգամաւորն, հրացոյց շամիրուր մի երկաթի, և եզ պսակ շուրջ զճակատովն և ասէ. կաց տեսանեմ թէ վասն քո զինչ պարգևս տայցէ ինձ, որ ես քեզ պսակ եղի»: Այս Սմբատի անունը հին վէպի Սմբատի մի արձագանք է լոկ, ինչպէս և Մուշեղը հին վէպի Մուշեղն է:

Իսկ ո՞վ են Գայլ Վահան և Վահան Կամսարական, որոնց վրայ գալիս են պարսից զօրավարները, և որոնց տեղ մենք կըսպասենք, որ հին վէպի Մանուէլ Մամիկոնեանը դուրս գար: Գայլ Վահանի անունը, կարծում ենք, փոխանակած է Մանուէլեան 5-րդ դարու հերոս Վահան Մամիկոնեանի Պարսից դէմ վարած կռիւների ազդեցութեան տակ. իսկ Վահան Կամսարականի անուն

¹⁾ Չհաշուած Պորպէս, Գարնար, Գրգուռ անունների համար զբաժնեքը, մենք այդտեղ գտնում ենք հետեւեալ անուններն ու զբանց զրոյցները. Սոխնչ (եր. 32), Մահու ագարակ, Թիլ (եր. 54), Մահու բլուր (36), Այծից բերդ (36. Սրեմաձոր, Սրինց ձոր, Գողոց աղբիւր (39), Ժողովս (40), Թմբրաձոր, Վարազաբուր, Շիրականիք (42), Հոնրնկէց (44, 46), Մոգուց գերեզման (45), Հանդիսեանք (47), Յետսանկ (48), Մահու առիթ (47), Եուրայ (48), Ներքին Անկնիս, Վայր Անկնիս, Պաղակ, Փանդիկ 52), Հայկերտ (53):

մէջ մնում է յիշողութիւն Արշաւիր Կաթողիկոսականի որդիներէն՝ Վահանի, որոնք գործակից էին Վահան Մամիկոնեանին՝ սրա վաւած կոնիւններում ընդդէմ պարսից Սուրէն, Միհրան և ուրիշ ղօրավարներին: Թէ Վահան Մամիկոնեանի մասին զրոյցներ են եղել, երևում է Սերէոսից, որին ծանօթ չէ Ղազար Փարպեցու պատմութիւնը, որ և հաւաստեալ ժողովրդական աւանդութիւններից առնելով՝ Փարպեցուց տարբեր պատմում է Վահանի ապստամբութիւնը, պարսիկներին հալածելը և Գերանեայ դաշտում պարսիկներին յաղթելը: Այս Սերէոսը պատմում է թէ ինչպէս Վարդան Մամիկոնեանը ապստամբում է Խոսրով Անուշ Ընդուն թագաւորից, սպանում է Սուրէն մարզպանին. թագաւորն ուղարկում է Վարդանի վրայ Միհրան անունով մէկին, ապա և ուրիշներին. և նոյն իսկ ինքը թագաւորն է գալիս Վարդանի վրայ, բայց նա էլ յաղթւում է և իւր կնոջը գերի թողնելով Հայոց ձեռին՝ փախչում է: Այս Վարդանի յիշողութիւններն են անշուշտ որ մնացել են Տարօնոյ պատերազմի մէջ, միայն Վահան ու Սմբատ անունների տակ:

Վարդան Մամիկոնեանի մասին շատ բան չգիտենք. իսկ Վահանի բնաւորութիւնը յայտնի է Փարպեցուց, որը շատ լաւ բնորոշում է Վահան Վաղարշ թագաւորի բերանով. «Մի գուցէ, ասում է Վաղարշ, յղեալ քո առ Վահան՝ և նա պատճառանօք քաղցր խօսելով ընդ քեզ՝ խաբիցէ զքեզ և քնաս ինչ առնիցէ: Վասն զի այրն ինքն քաջ է և բազմալիք է. քանզի և ցայժմ ոչ այնքան այնպիսի գործեալ վճարեաց նա և որք ընդ նման էին՝ լոկ քաջութեամբ» (Եր. 488): Եւ այդ բնաւորութիւնը երևում է Վահանի բոլոր արարքների մէջ, երբ նա կոտորում է պարսիկներին: Նոյնպիսի բնաւորութիւն գտնում ենք և Տարօնոյ պատերազմի մէջ Գայլ Վահանի համար: «Յիրաւի է ինձ անունդ (Գայլ), ասում է ինքը հերոսը, քանզի դամ կոտորեմ, երթամ և այլ գամ»: Բայց այդ Գայլի նման կոտորող Վահանը ոչ այնքան քաջութեամբ, ճակատ առ ճակատ կռուելով է յաղթում թշնամիներին, որքան խաբէութեամբ. խորամանկութեամբ: Նա «իմաստութեամբ» որսում է պարսիկներին և թակարդի մէջ ձգելով՝ ջարդում է: Ժողովուրդը սովորաբար, և ոչ միայն մեր մէջ, խորամանկութիւնը խելք է համարում, իսկ խորամանկութիւնը կռուի մէջ «իմաստութիւն» է մեր Տարօնոյ պատերազմում: Մինչ հայ իշխանները, զլխաւորապէս Գայլ Վահանը, այսպէս իմաստուն են հանդիսանում, պարսիկներն անմիտ են և խաբւում են: Շատ պարզ երևում է, որ այդ զրոյցների մեծ մասը պատմուել են պարսիկներին ծաղրելու համար: Ժողովրդական ծաղրն ու զուարճախօ-

սութիւնը շարունակ ցոլում է Տարօնոյ պատերազմի մէջ: Ծաղրական է նոյն իսկ այն երգը, որ բերուած է Վարազաբլրի համար:

Տարօնոյ պատերազմի մէջ առանձնապէս աչքի է ընկնում և ս. Կարապետի կատարած դերը: Ճիշտ է, հեղինակն իւր կողմից աշխատել է բարձրացնել տեղական սրբավայրի նշանակութիւնը, բայց նրա աւելացրածն ու ժողովրդականը տարբերում են: Վէպի ու զրոյցների մէջ հէնց ս. Կարապետը մեծ տեղ է բռնել: Թշնամիների նպատակներից մէկն է Հայոց հաւատի տեղը կործանել և հայ կրօնաւորներին սպանել: Եւ պարսիկներն այդ տնում են: Ս. Կարապետի կրօնաւորներն իրենք էլ հարկաւոր դէպքում մասնակցում են իշխանների վարած կռուին, և ինքը ս. Կարապետը օգնում է հայերին՝ երեւելով կռուի մէջ իբրեւ «այլ մի զիսաւոր», որ լոյս փայլէր ի հերաց նորա, և զաչս թշնամեացն կուրացուցանէր» (եր. 54. 48): Սրանք ժողովրդական պատմութիւններ են:

Ամփոփելով մեր գրածները Սերէոսի և Յովհան Մամիկոնեանի մասին՝ մենք գտնում ենք, որ Սերէոսը ժամանակագրական տեղեկութիւնների մէջ դրուած՝ բերել է հին վէպից հատուածներ. նախ Մամիկոնեանց նախնի եղբայրների՝ Մամիկոնեանի Հայաստան գալը, ապա նրանց սերունդներից (չհաշուած Վարդանանց պատերազմը, որ եղիշէից է առնուած, թէպէտ և Կարմիր մականունը և ժողովրդականին է ակնարկուած) Վահանի, Վարդանի և Մուշեղի մասին զրոյցներ: Նոյն ձևով հին վէպից հատուածներ գտնում ենք զանազան տեղեկութիւնների մէջ ցրուած և Յովհան Մամիկոնեանի մէջ, հետը վերցրած և Զենոբի մասը: Այստեղ ևս պատմուած է երկու եղբոր Հայաստան գալը և Տարօնում հաստատուելը միայն աստուածութեան կամ աստուածութիւնների հետ շփոթուած. ապա մի կսիւ հիւսիսային ազգերի դէմ, յետոյ Մուշեղի զրոյցը և նոր Գայլ Վահանի և միւսների մասին: Երկու մատենագրի մէջ ևս նիւթը գրեթէ միևնոյն է, միայն Սերէոսն անշուշտ աւելի պատմական ձևով է և ժօտիկ է իրական պատմութեանը և Վահանի ու Վարդանի արարքները Մուշեղից առաջ է դրած, իսկ Յովհան Մամիկոնեանը աւելի ժողովրդական ձևով է պատմած. Վարդանի մասին, որ հաւաստեալ էապէս պատմական է, չկայ, այլ միայն Վահան և միւսները, բայց Մուշեղից յետոյ: Երկու մատենագրի մէջ ևս դրանք հին վէպի ժողովրդական արձագանքներ են, որոնք նման լինելով հանդերձ՝ իրարուց տարբեր են: Կատարեալ նմանութիւն պահանջել ի հարկէ չենք կարող, քանի որ միևնոյն աղբիւրից և միակերպ չեն օգտուած այդ երկու հեղինակը որոնք ժամանակով ևս անպայման իրարուց

հետու են: Զպէտք է մոռանալ, որ ժողովրդի մէջ նոյն իսկ միևնոյն ժամանակում նոյն զրոյցները տարբեր տարբեր ձևերով են պատմուած:

Առանձնապէս Մուշեղի վէպի համար պէտք է նկատել, որ Տարօնոյ պատերազմի մէջ ևս Մուշեղը կուռում է, ինչպէս Սեբէոսի մէջ, պարսից դահի ժառանգի համար: Ծիշտ է, այստեղ Մուշեղը չի սպանուած, բայց վերջը նա կոռին մասնակից չէ, և Վահանը Մուշեղի մահուան վրէժ առնելու կարիք չունի, ինչպէս Մանուէլը, այլ նա միայն վերջինիս կռիւներն է անում պարսից դէմ: Միւս կողմից՝ վէպը կորցրել է ընդհանուր ազգային բնաւորութիւնը և դարձել է տեղական զրոյց Տարօնոյ, որի հետ է և Սասունը: Սասունցիք արդէն, իբրև Սանասարի ցեղ, մասնակից են կռիւներին: Հայ թագաւոր չկայ, բայց կռիւը դեռ պարսից դէմ է: Երկրում իշխում են պարսիկները, որոնցից ապստամբում են Տարօնոյ և Սասնոյ տէրերը և կուռում են տեղական անկախութեան համար: Պարսից կողմից գլխաւոր ձգտումն է հպատակեցնել հայերին և հարկի տակ դնել նրանց՝ քանդելով նրանց սրբավայրը: Հայերը միշտ յաղթող են դուրս գալիս: Տարօնոյ պատերազմի այս ընդհանուր բնաւորութիւնն այնուհետեւ մնում է նոր վէպի մէջ, միայն նոր պատմական դէպքերի ազդեցութեան տակ կերպարանափոխուած. այն է պարսից տեղ արաբացիք են անցնում և Տարօնի տեղ Սասունը, որ յետագայ դարերում աւելի նշանաւոր դեր է խաղացել: Այդ անցման մի պատմութեամբ մենք տեսանք Տարօնի վէպի մէջ, որ վերկուած դրինք:

Սասնոյ Սանասարի ուղի Մուշեղ:—Տարունի վէպից իմանում ենք, որ Տարօնոյ և Սասնոյ տէր Մուշեղը դարձած է Սասունցոյ նախնի Սանասարի որդի՝ Մուշ անունով, նա Սասնոյ տէրն է, իսկ Տարօնը յետ է մղուած՝ դառնալով նրա նշանած կամ կինը: Ուրիշ խօսքով վէպի գլխաւոր կենտրոնը Տարօնից արդէն փոխադրուած է Սասուն, և Մուշեղի հին վէպը միացած է Սասնոյ աւանդութեանը: Այս տեղափոխութիւնն ու փոփոխութիւնը շատ հեշտութեամբ պիտի կատարուէր, քանի որ հին Մուշեղը միանգամայն և Սասնոյ տէրն է, և նրա նախնի երկու եղբայրների Հայաստան գալու և Սիմ լեռան ստորոտում՝ Տարօնում բնակելու աւանդութիւնն ըստ էութեան միևնոյն է, ինչ որ Սանասարի և իւր եղբոր աւանդութիւնը: Յովհան Մամիկոնեանի մէջ արդէն, ինչպէս տեսանք, Մամիկոնեանց ծագման աւանդութիւնը մթնացած ու շփոթուած էր ուրիշ աւանդութիւնների հետ, ուստի և հեշտութեամբ նրա տեղը կարող էր անցնել Սանասարի և իւր եղբոր աւանդութիւնը:

Մի ուրիշ էական փոփոխութիւն էլ այն է, որ Սասնոյ Մուշեղը կուռում է ոչ թէ պարսիկների դէմ, այլ արաբացիների. և վէպն ունի արաբական շրջանի բնաւորութիւն, մինչ Յովհան Մամիկոնեանի մէջ այդ ազդեցութիւնը չի երևում: Արդարեւ, այստեղ ևս Մուշեղի յաջորդներից Տիրան Մամիկոնեանը կուռում է Արաբացոյ դէմ. բայց նա մի անկախ զրոյց է, որը կարող է և իւր պատմական հիմունքն ունենալ, քանի որ արաբները Հայոց վրայ Տարօնի կողմից ևս յարձակում են դործել: Այս պատմական յիշողութեան և զրոյցի ազդեցութեան տակ հէնց Մուշեղի վէպի մէջ հին պարսիկներին կարող էին փոխանակել արաբացիք:

Այսպիսի փոփոխութիւնների հետ Տարունի վէպը պահում է դեռ հին վէպի մի քանի էական գծեր. Մուշեղը իւր հօր հետ կուսակից է Յունաց և կուռում է նրանց հետ միասին, ճիշտ է՝ ոչ Հայոց թագաւորի որդու համար, ինչպէս Բիւզանդի մէջ, և ոչ պարսից թագաւորի որդու համար, ինչպէս Սեբէոսի և Յովհան Մամիկոնեանի մէջ, այլ Միջագետքի մի թագաւորի, Պերդի որդի Շահրիամի համար, որ թէպէտ և հռոմայեցի է կոչւում, բայց իւր և իւր հօր անունը պահում է դեռ պարսկականի յիշողութիւնը: Հին վէպից է անշուշտ և Արգնի սեռ Բակուրի դաւաճանելը հայերին և հաւատն ուրանալով արաբացոյց կողմն անցնելը: Դա Աղձնեաց Բակուր բղեթիսի դաւաճանութիւնն է և պարսից կողմն անցնելը:

Հիմ վէպի մնացորդներ նորի մեջ:—Դժբախտաբար մենք չունենք մեր վէպի բազմաթիւ հին ու անթերի պատմութեան և Տարունի վէպից յետոյ անմիջապէս ստիպուած ենք նոր վէպի պատմութեանը անցնել, որով վէպի զարգացման շրջանները մութն ու անորոշ են մնում. բայց և այնպէս ունեցած մի քանի հին պատմութեանը, թէպէտ և թերի, կարողանում ենք ըմբռնել հին վէպի կերպարանափոխութիւնը, որով նոր վէպն է կազմուած: Միւս կողմից՝ նոր վէպի մի քանի կենդանի, մեր աչքի առաջ ունեցած, յատկութիւններից հասկանալի է լինում մեզ համար այն փոփոխութիւնը, որ Բիւզանդի Մուշեղի վէպը կրել է Սեբէոսի, Յովհան Մամիկոնեանի և Վակիդիի մէջ:

Տարունի վէպի մէջ պարսիկներին, տեսանք, փոխանակել են արաբացիք, որոնք և մնում են նոր վէպի մէջ, միայն շատ բնականօրէն 7-րդ դարու արաբների փոխանակ հանդէս է գալիս Բաղդադու խալիֆայութիւնը, որ աւելի նոր ժամանակի յիշողութիւն է, և որի հետ աւելի շատ յարաբերութիւն են ունեցել Տարօնի և Սասնոյ իշխանները: Միւս կողմից՝ մեր վէպի մէջ կենդանի կերպով տեսնում ենք թէ ինչպէս Բաղդադի խալիֆաներն, իբրև ա-

ւելի հին ժամանակի յիշողութիւն, տեղի են տալիս նորագոյն Եգիպտոսի, Մարայ մելիքներին, և մի քանի պատմութեան մէջ մինչև անգամ չեն յիշատակում: Հին թշնամի ազգի տեղը նորի անցեալը կատարում է ուրիմն ժամանակագրական կարգով: Բայց ինչքան էլ հին հերոսին կամ ազգին փոխանակում են նորերը հինը երկար ժամանակ դեռ մնում է այս կամ այն պատմութեան մէջ կամ մենակ, կամ նորի հետ միասին, մինչև հետզհետէ յետ մղուելով մթնանում է և վերջը նոյն իսկ մոռացութեան տրւում: Այս տեսնում ենք նոր վէպի մէջ Բաղդադու խալիֆաների վերաբերմամբ. նոյնը պէտք է ընդունենք և պարսիկների համար:

Պարսիկների անունը ճիշտ է մենք չունենք գտնէ մեզ ծանօթ պատմութեան մէջ. բայց հին վէպի Պարսից Շապուհ արքայի անունը դեռ մնում է իբրև Շապի արքան, կամ աւելի ազաւաղութ՝ Շրպրքան Խորասան (1-ն 169 հտն. 3-րդ 46 հտն. 57 հտն.): Դա Դաւթի, հին Մուշեղի փոխանակի, ոտին է, որ իբրև փահլան է հանդիսանում: Շապի արքան փալեանի հետ միասին, կամ նրա փոխանակ, նայելով պատմութեանին՝ նոյն դերը կատարում են Խոյ (խոյ), Համզայ Լոռայ, Համզայ փահլանները, Օղան Տողան թագաւորը կամ թագաւորները «Այու էն եանէն». կամ Զինմաչինի թագաւորը, Հալաբայ թագաւոր, Լանդբադ թագաւոր և ուրիշներ (1-ն 169 հտն. 2-րդ, 42 հտն. 3-րդ 45 5. հտն. 124 հտն. 3-րդ. 485 հտն. 5-րդ. 523 6-րդ, 48. 7-րդ. 33 հտն. 9-րդ. 388 հտն. 447) — որոնք զանազան ժամանակների յիշողութիւն են, և որոնց բոլորի հետ կուում է Դաւթ և ընդունում ու շղթայում է. բայց ազատւում է Զինով Յովանի օգնութեամբ: Ուրիշ պատմութեան մէջ Շապի արքան փալեանի դերը կատարում է Բաղդադու խալիֆան և նոյն իսկ Մարա մելիքը, որոնց նշանածին առնում են Դաւթ կամ Աբլաղ (որը իւր որդի Դաւնիկ որբիկի հետ Դաւթի և Սանասարի փոխանակն է), ուստի և կոխ են գալիս Դաւթի կամ Աբլաղի ու սրա որդի Դաւնիկ որբիկի (Դաւթի) վրայ: Այս միևնոյն միջադէպը կրկնութեամբ պատմւում է և Մհերի համար, որ առնում է Հալաբայ թագաւորի նշանածին, և թագաւորը խորամանկութեամբ բռնում և հորի մէջ է ձգում Մհերին, բայց սա հորից ազատւում է մի պառաւի օգնութեամբ: Հալաբայ այս թագաւորին փոխանակում է և Շապի արքան, միայն ոչ Խորասան կամ Խորասանու, այլ Լոռուայ, որ շփոթութիւն է անշուշտ:

Այսպէս տեսնում ենք՝ հին վէպի պարսից Շապուհ արքան, Մուշեղի ոտիւր, նոր վէպի մէջ դեռ մնում է Շրպրքան Խորասան կամ Խորասանու, Շապի արքան անունով իբրև ոտի Դաւ-

Թի կամ, նոյն պարագաներով, նրա որդի Մհերի: Բայց նրան փոխանակել են յաջորդաբար՝ պատմական զէպքերի ազդեցութեան տակ՝ ի միջի այլոց Բաղդադու խալիֆան և Մսրայ մեղիքը: Հին ժամանակ անշուշտ դեռ երկար այս կամ այն պատմաժողովների մէջ՝ Շապի արքան զխաւոր դերն էր կատարում, մինչև որ յետ մղուելով Բաղդադու խալիֆայի և ապա Մսրայ մեղքի առաջ՝ համեմատաբար երկրորդական դեր է առել, այն է պարսից գաշնակից Բակուրինը:

Այսպիսի փոփոխութեամբ նսեմացել և աւելի ևս աննշան են դարձել և հին Մուշեղն ու Պապ Թագաւորը:

Հին վէպի Հայոց Թագաւոր Պապի անունը նոր վէպի մի պատմութեան մէջ միայն գտնուում ենք, Ե. Լալայեանի ձեռագիր պատմութեան մէջ, որ այս յօդածը գրելուց յետոյ բարի եղաւ մեզ յանձնելու: Պապի անունը, որ իբրև յաւելւած մտցնում ենք այստեղ, հաստատում է մեր կարծիքները, և հաւատացած ենք, որ ապագայում նոր պատմութեանը այս կարծիքը բոլորովին կըճշտեն: Պապը, ինչպէս անուան ստուգաբանութիւնը պահանջում է, դարձել է մեր դիցազնների պապը, այսինքն Մովսէս կամ Փրկչաւ խանութի և Քեռի Թորոսի հայրը, ուրիշ պատմութեաներով կամ լոկ խաչապաշտ Հայոց Թագաւոր է կոչւում, կամ խաչապաշտ Ղումրիկ Թագաւոր: Պապը հայոց Թագաւոր է ըստ վէպի և նստում է Կապուտկողում. իսկ Կապուտկող անունը, ինչպէս սկզբում ևս նկատել ենք, շփոթուած կարող է լինել հին Կապուտայ (նոյն և Սանդուխտ բերդ) Արտագերից բերդի հետ, որ հին Պապի և Մուշեղի վէպի մէջ մեծ դեր է կատարում. այստեղ յայտնի է ամբաստում Փառանձեմ Թագուհին, որ գերում է Շապուհ արքայից: Նոր վէպի մէջ Հայոց Պապ Թագաւորի (խաչապաշտ Ղումրիկ) թշնամին է փոխանակ Շապուհի իհարկէ Սենեքերիմ, կամ Բաղդադու խալիֆան, Մսրայ մեղիք կամ լոկ կռապաշտ Թագաւոր, որ յարձակւում աւերում է մեր Հայաստանը ու հայ ազգը փչացնում և գերի առնում կամ բռնի կին առնում Հայոց Պապ Թագաւորի աղջկան:

Հին վէպի և Տարօնոյ պատերազմի Ողականի և Մշոյ տէր Մուշեղը նոր վէպի մէջ դեռ Մշոյ Թագաւոր է, բայց դարձեալ ոչ ժամանակակից պարսից Թագաւորների, այլ նրանց յաջորդ Բաղդադի խալիֆայի ինչպէս Տարունի վէպի մէջ Մուշ (եղ)ը արաբացոյց ժամանակակիցն է), որ մի քանի անգամ արշաւում է Հայոց վրայ, յատկապէս Մշոյ ու Կարապետի վրայ. հայերը սկզբում յաղթւում են և յետոյ ու Կարապետի օգնութեամբ յաղթում են նրան: Մուշեղը այնքան յետ է մղուել, գոնէ ծանօթ

պատմութեան մէջ որ մինչև անգամ իւր քաջ բնաւորութիւնը կորցրել է. նա վախենում է Բաղդադու խալիֆայից. «էնի զօրընդեղ թագաւոր ա. կըզայ մեր առ ու հետիր կըտանայ» (3-րդ 15): Մուշեղը էլ ուրիշ դեր չունի մեզ ծանօթ պատմութեան մէջ, որովհետև նրա դերն ամբողջապէս իւր վրան է արել Դաւիթ Բագրատունին, որ և դարձել է Սանասարի որդի կամ թոռ:

Դաւիթ Բագրատունու ժամանակից է, տեսանք, և Ձէնով Յովանը: Մեր վէպի պատմութեանից պարզ երևում է, որ այս հերոսի տիպը ևս 9-րդ դարու դէպքերի ազդեցութեան տակ չէ մտել վէպի մէջ, այլ միայն Խոթեցի Յովնանի անունը փոխանակել մի աւելի հին անուան Քեռի Թորոսին. միայն դա այն աստիճանի զեռ յետ չէ մղել Քեռի Թորոսին, ինչպէս Դաւիթը Մուշեղին: Քեռի Թորոս և Ձէնով Յովան իրօք նոյն գործող անձն են վէպի մէջ. մի քանի պատմութեանի մէջ Քեռի Թորոսն՝ իբրև աւելի հին ժամանակի անուն՝ բոլորովին դուրս է ընկել՝ տեղի տալով նորագոյն Ձէնով Յովանին. մինչ ուրիշ պատմութեանի մէջ Ձէնով Յովանի անունը չկայ և միայն Քեռի Թորոսն է Դաւիթին հովանաւորողն և նեղութեան մէջ օգնողը: Կան պատմութեան, որոնց մէջ Քեռի Թորոսն ու Ձէնով Յովանը միաժամանակ են դուրս գալիս՝ կիսելով նոյն դերը կամ թէ դերը կառարում է միայն Քեռի Թորոսը, իսկ Ձէնով Յովանը յիշում է անունով միայն առանց դերի: Ձէնով Յովանը սովորաբար Դաւիթի եղբայրը կամ հօրեղբայրն է. բայց և նա Դաւիթ քեռին է դուրս գալիս և նոյն իսկ Քեռի Թորոսի որդի (3-րդ. 23, 25): Մի պատմութեան (7-րդ. 49 հտն.) Ձէնով Յովանի փոխանակ Քեռի Թորոսի դերը կիսել է Իշխանը, որ կարող է և հասարակ անուն լինել իբրև յատուկ առնուած:

Քեռի Թորոսի կամ Թեաթորոսի անունն մէջ պահուած է թէոգորոս Ռշտունու յիշատակը: Այն հանգամանքը, որ Ձէնով Յովանի անունը փոխանակում է Քեռի Թորոսին, ցոյց է տալիս, որ վերջինիս անունը 9-րդ դարու երկրորդ կէսից առաջ արդէն մտած է եղել վէպի մէջ, հաւանօրէն նոյն իսկ 7-րդ դարի վերջում, կամ 8-րդում. երբ պարսիկների տեղ սկսել են մտնել արաբները: Անշուշտ չենք կարող ասել, որ Քեռի Թորոսն կամ Թեաթորոսն ևս իւր կողմից կարող չէ փոխանակած լինել մի աւելի հին անուան, Չարուանդին (կամ սրա որդուն), որ կայ Տարունի վէպի մէջ, որը թէպէտ 9—12-րդ դարում միայն կարող է գրի առնուած լինել, բայց իւր մէջ պահում է վէպի հնագոյն ձևեր: Այդ տեղ գործողութիւնը գրւում է արաբացոց տիրապետութեան սկզբում, 7-րդ դարում, թէոգորոս Ռշտունու ժա-

մանակը. Տարունի հօր գլխաւոր քաղաքը Խլաթն է, որ աւելի նոր ժամանակի յիշողութեան է, բայց և յիշում է Ռշտունեաց Ոստանը, որ աւելի հին է:

Այսպէս մենք տեսնում ենք թէ ինչպէս վէպի մէջ հետզհետէ մտնում են նոր տարրեր, և նորը կամաց կամաց յետ է մղում հինն,—Դաւիթը՝ Մուշեղին, Ձէնով Յովանը՝ Քեռի Թորոսին կամ Թեաթորոսին, Մարայ մելիքը՝ Բաղդադու խալիֆային, Բաղդադու խալիֆան՝ հին Շապուհ արքային, Ղումրիկ կամ լոկ խաչապաշտ Հայոց թագաւորը՝ Պապին,—բայց մինչև այժմ այս կամ այն պատմութեան մէջ մնում են դեռ հին անունները: Միւս կողմից մենք տեսանք, որ հին վէպից Մուշեղի ճիւղը դառնում է նախ Տարօնի վէպ, որի հետ է և Սասունը. ապա վէպի գործողութեան տեղը փոխադրւում է Սասուն, և Տարօնը միայն երկրորդաբար տրւում է կալուած Սասնոյ իշխաններին: Վէպն աւելի հին է քան 9-րդ դարու երկրորդ կէսի Սասնոյ գէպքերը, որոնց ազդեցութեան տակ, ինչպէս վերևում գրեցինք, շատ զօրեղ կերպարանափոխութեան է ենթարկուել վէպը, այնպէս որ թւում է թէ այդ ժամանակ է կազմուել և միայն հին վէպից տարրեր վերցրել իւր մէջ:

Բայց եթէ լաւ քննենք, կը տեսնենք, որ նոր վէպն իւր ոգով ու միջադէպերով ևս հնի արձագանքներն է կրում իւր մէջ: Այսպէս Սանասարի և իւր եղբօր հաստատուելը Տաւրոսի վրայ նոյն է ինչ որ Մամիկ-Կոնակի պատմութիւնը. Սանասարի որդի Առիւծաձև Մհերի որսի սարի պատմութիւնը նոյն է ինչ որ Մամիկ-Կոնակի սերունդ Վաչէի մասին պատմածը, որ տեսանք վերևում: Իսկ Դաւիթի վէպն իւր էութեամբ նման է Մուշեղի վէպին: Հին վէպի մէջ պարսիկներն են յարձակում գործում հայերին նուաճելու և հարկի տակ դնելու համար. իսկ Տարօնոյ պատերազմի մէջ հայերին հնազանդեցնելու հետ՝ պարսից նպատակն է և աւերել հայոց հաւատի տեղը ս. Կարապետ և կոտորել կրօնաւորներին: Այս միևնոյնն անում են Դաւիթի վէպի մէջ պարսից յաջորդ Բաղդադու խալիֆան կամ Մարամելիքը, յարձակուելով ս. Կարապետի և աւելի Մարութայ Բանձր Աստուածածնի վանքի վրայ, որի կրօնաւորները կոտորւում են Կուզբադիկի ձեռքով, ինչպէս Ս. Կարապետի կրօնաւորները Մուշեղի վէպի մէջ Պարսից ձեռով: Նորագոյն Բաղը կամ Բաղիկը, Մրուանեան հարստութեան հիմնադիր Բաղ Ամիրայի անունը, փոխանակել է պարսիկ Միհրանին. գէպքը Սուրբ Կարապետից դարձնալ Սասուն է փոխուել. իսկ ս. Կարապետի վրայ յարձակումը Բաղդադու խալիֆայի կողմից, որ դեռ յիշում է վէպի մէջ, յետ է մղուել: Յաղ-

Թողը նոր վէպի մէջ ևս հայերն են, և Մարայ մեքի կին ու քոյրը և ամբողջ վրանը, բանակով հանդերձ ընկնում է Դաւթի ձեռք, որ նոյնպիսի մեծահոգութեամբ է վարւում գերիների հետ, ինչպէս հին Մուշեղը Շապուհի կանանց:

Հին Մուշեղի վէպի մէջ հայերը ենթարկւում են պարսիկներին և արքայորդին՝ Պապ պատանդութիւնից դառնում է Մուշեղի հետ՝ նստելու իւր հօր տեղը: Նոր վէպի մէջ Սասունն ենթարկւում է Մարայ մեքին և Յ. Վերգոն է Դաւթի հետ գերութիւնից դառնում՝ նստելու հօր բերդում: Կռիւ անողն այնտեղ Մուշեղն է, այստեղ Դաւիթ: Մուշեղի մահն առաջանում է նրա և թագաւորի թշնամական յարաբերութիւնից, միայն ոչ Պապի, այլ Վարազդատի օրով, իսկ Դաւթի մահը բոլորովին ուրիշ պատճառից է առաջանում: Ինչպէս կտեսնենք, այդ մահն ընդհանուր առասպելական գծով է պատմուած: Միայն՝ թէ Դաւիթը և թէ Մուշեղը երես առ երես կռուի մէջ չեն սպանւում, երկուսն ևս անգէն ժամանակ անակնկալ յարձակւումով են սպանւում:

Մուշեղի մահուան վրէժն առնում է «եղբայրը» Մանուէլ, որ գերութիւնից ազատուելով՝ գալիս Մուշեղին սպանողին սոստիկ պատժում է, և ապա շարունակելով կռուել Պարսից դէմ՝ յաղթութիւններ է տանում և երկիրն ապահովում: Իսկ Դաւթի մահուան վրէժն առնում է որդին՝ Մհեր, որը նոյնպէս, ինչպէս տեսանք, գերութեան բանտարկութիւնից յետոյ՝ գալիս հօրն սպանողին սաստիկ պատիժ է տալիս, և կռուելով կող Բաղնի թոռների հետ, որոնք շփոթւում են Բաղդադու խալիֆայի թոռների հետ, ապահովում է Սասունը:

Այսպէս նոր վէպը իւր խոշոր էական գծերով շատ նման է հին վէպին և մասնաւորապէս Մուշեղի ճիւղին. այնպէս որ եթէ նոր վէպի մի քանի անունների տեղ դնենք հին անունները, որոնք, ինչպէս տեսանք, յետ են մղուած նոր վէպի մէջ, երկու վէպի նմանութիւնը նոյնութիւն կը դառնայ և կը մնան այնպիսի տարբերութիւններ, որոնք աննշան են: Այդ տարբերութիւնների մէջ պէտք է շեշտել այն, որ հին վէպի շատ ճիւղեր և միջադէպեր չկան նորի մէջ, — դրանք, հասկանալի է, մոռացութեան են տրուած, — և ապա այն, որ նոր վէպի մէջ ևս կան միջադէպեր, որ հնի մէջ չկան: Այս երկրորդ տեսակի միջադէպերը, սակայն, գրեթէ բոլորը դիւցազնական առասպելներ և գծեր են, որոնք նոր կարող էին մտնել վէպի մէջ և եթէ հին վէպի մէջ եղած էլ լինէին, մեր մատենագիրները չպիտի յիշէին: Ներքեւում մենք կը տեսնենք այդ դիւցազնական մասը: Այստեղ ամփոփենք մեր եզրակացութիւնը:

Մենք ունեցել ենք մի հին մեծ ազգային վէպ, որ արդէն պատրաստ է եղել 5-րդ դարում. պատրաստ՝ ոչ այն մտքով, թէ միակերպութիւն ստացած մի որոշ հաստատուն պատմութեամբ է եղել, այլ բազմաթիւ ու բազմազան զրոյցներ, մեծ մասամբ իրարուց անկախ, խմբուած են եղել Պարսից պատերազմի շուրջը և պատմուել մի քանի սերունդների վրայ, յաճախ միևնոյն միջադէպը մի հերոսից միւսին տրուելով, կամ երկուսի, երեքի վրայ ևս պատմուելով: «Պարսից պատերազմը» նոյն վիճակի մէջ է եղել, ինչ որ այժմ «Սասնու ծռերն» ունի:

Այդ հին վէպի մի քանի հատուածներ երկար ապրել են ժողովրդի մէջ՝ դարերի ազդեցութիւնից կերպարանափոխուելով: Մուշեղի ճիւղը յատկապէս ապրել է Տարօնում և ստացել տեղական քնաւորութիւն: Կազմուել է մի նոր վէպ՝ «Տարօնոյ պատերազմ»: Այնուհետև այս վէպն արաբացոց ժամանակի ազդեցութեամբ փոփոխութիւն է կրել. պարսից դէմ կռիւը դարձել է արաբացոց դէմ:

Վէպն այնուհետև 9-րդ դարու երկրորդ կէսին Սասնում և Տարօնում տեղի ունեցած դէպքերի ազդեցութեան տակ բոլորովին կերպարանափոխ է եղել և ապա յաջորդ դարերի ազդեցութիւնն ևս կրելով, գլխաւորապէս մինչև 13-րդ դարը, կազմուել է մեր նոր վէպը: Տարօնոյ պատերազմը պարսից դէմ դարձել է Սասնու կռիւ Մարայմեղքի դէմ: Հին անունները կամ մոռացութեան են տրուած շատ հին միջադէպերի հետ, կամ թէ, ինչպէս Մուշեղ, Պապ, և Շապուհ արքան, յետ են սղուած նորերի առաջ: Այս կերպարանափոխութիւնը կատարուել է մէկ այն պատճառով, որ Սասնոն անբաժան է եղել Տարօնից, մէկ էլ որ Սասնու 9—13-րդ դարու դէպքերը նման են եղել հին վէպի մէջ պատմութեանը: Նոր վէպի մէջ գրեթէ չկայ մի միջադէպ, որ հնի մէջ չլինի: Կենցաղական գծերը մի կողմ թողած՝ նորի դիւցազնական առասպելները միայն չենք գտնում հին վէպի մէջ:

Նոր վէպի մէջ ապրում են, ուրեմն, հին վէպի տարերքն ու քնդհանուր ոգին: Նոյն ձևով, մենք կը տեսնենք, նոր վէպի մի քանի առասպելների մէջ դեռ կենդանի մնում են հին առասպելներից հատուածներ:

Թ.

ԴԻԻՑԱԶՆԱԿԱՆ ԿՈՂՄԸ

Աւանդութեան ազդեցութիւնը:— Մինչև այժմ ևս մեր ժողովր-

դի մեծագոյն մասն իւր հաւատքով, հայեացքներով ու բարքերով դեռ էապէս միջնադարեան վիճակի մէջ է: Իսկ միջին դարերում, երբ մեր վէպն իւր հաստատուն կերպարանքն է ստացել, մեր ուսմիկը անունով միայն քրիստոնեայ է եղել. կեանքի ու զրոյցի մէջ շարունակել է պահել հին հեթանոսական հաւատալիքն և աշխարհայեցողութիւնը, շատ սակաւ քրիստոնէական գոյնով ներկուած, և այս ոչ իրրև սնոտիապաշտութիւն, այլ իրրև կենդանի հաւատք: Աւանդութիւնն է եղել այդ ժամանակ, ինչպէս մեծ մասամբ ցայժմ, ուսմիկի գլխաւոր հոգեւոր սնունդը. իսկ աւանդութիւնը, յայտնի է, մեծ դժուարութեամբ է փոփոխութեան ենթարկուած. և նրա միջոցով հին ժառանգութիւնը բաւական ճշտութեամբ անցնում է նոր սերնդին, որով և ուսմիկի ներքին, մասամբ և արտաքին կեանքը շատ երկար ժամանակ հաստատուն կերպով նոր հին ճանապարհով է ընթացել:

Գալով ժողովրդական վէպին, այստեղ ևս աւանդութեան նոյն ազդեցութիւնն ենք տեսնում. ինչքան էլ ժողովուրդը իւր նոր պատմական դէպքերից պոնելով վէպ ու զրոյցներ ստեղծէր, այդ նորի մէջ անհրաժեշտօրէն պիտի մտնէր հին աւանդութիւնից ստացածը, թէ հին վիպական հատուածներ, և թէ հին վիպական գծեր և առասպելներ: Նոր պատմական դէպքերի հետ, ուրեմն, կողքէ կողք պէտք է ապրէին հին առասպելները, կամ թէ սկզբնապէս բուն պատմական զրոյցը հետզհետէ պիտի ստանար հին առասպելի կերպարանք, իրեն քաշելով և միացնելով բուն առասպելական գծեր և նոյն իսկ ամբողջ պատմութեան, որ իսկական առասպելներ են:

Այսպէս էլ կազմուած է մեր վէպը, որ բուն պատմական հիմունք ունի, սակայն ամբողջապէս դիւցազնական վէպի կամ առասպելի կերպարանքով:

Դիւցազնակուն վէպ:—Թէ ինչ է հասկացուած այս անուան տակ, այդ շատ լաւ բացատրում է մեր դիւցազն բառը, որ նշանակում է դից աղբ, սերունդ: Դիւցազններն ուրեմն հասարակ մահկանացու, կամ վիպական բառով ասած՝ հողածին չեն. այլ ունեն որև է աստուածային ծագում: Այսպէս են գրեթէ բոլոր ազգերի դիւցազնները, ինչպէս յունաց դիւցազնները, ինչպէս օրինակ գերմանների մեծ դիւցազն Միգուրդը կամ Միգֆրիդը, որ Օդհին աստուծու թոռան որդին է:

Դիւցազններ օժտուած են հսկայական մարմնով և գերբնական ուժով, որ ժառանգաբար ստանում են իրենց նախնուց կամ նրանց՝ իրենց շնորհած գերմարդկային տուրքից: Նրանք կուում են ոչ թէ հասարակ մահկանացուների հետ, այլ իրենց նման հսկա-

ների, գերբնական արարածների՝ վիշապների, գեների ու չար ոգիների հետ: Դիւցազները, ինչպէս և իրենց նախնի աստուածները, մեծ մասամբ բնութեան անձնաւորումն են, բնութեան տարերական ուժի անձնաւորեալ պատկերացումը. ուստի և նրանց առասպելները մեծ մասամբ սկզբնապէս ֆիզիկական ծագում ունին, այսինքն նրանց արարքների մէջ ժողովուրդը բանաստեղծօրէն բացատրում է բնութեան երևոյթները: Այս է՝ դիւցազնական առասպելի էական յատկանիշը:

Ազնանց տոհմ եւ մարդ:—Վէպն ինքը որոշում է թէ Սասնու ծոերը մարդ չեն, այլ «Ազնանց ջնսից», այսինքն դիւցազն են (7-րդ, 53—55): «Ազնանք» բառն ազն=ազգ բառից, իբրեւ ազնեանք, ազգ ունեցողների, ազնիւների տոհմ. սկզբնապէս անշուշտ այս բառն ազնուականի իմաստով է գործածուած եղել, որով որոշուել է մեր Սասնու ծոերի ազնուական, իշխանական ծագումը,—բայց այժմ ստացել է ազնաւորի, հսկայի իմաստ: Ուրիշ տեղ մեր հերոսները կոչւում են Ֆերզի ազգ, կամ վահլեան, կամ անձնահուր (3-րդ, 35. 9-րդ, 407): Վերջին բառը, որ նշանակում է դարձեալ՝ ազնաւոր, կաղմուած է անձն և հուր բառերից, իբրեւ անձամբ հրեղեկ, ինչպէս պատկերացւում են բոլոր գերբնական էակները մեր հին և նոր ժողովրդական հաւատքով:

Վէպը շատ լաւ բնորոշում է իւր հերոսներին և մարդուն հետեւեալ միջադէպով, որ մի առանձին զրոյց է և տարածուած զանազան ազգերի մէջ:

Երբ Սասնասարն ու Բաղդասարը իրենց տունը շինում են, «Բաղդասարն ամեն օր կերթար աւղուշ: Մէկ օր գնաց, մեզի նման մէկ մարդ տեսաւ անտառի մէջ. էդ մարդին վերցրեց զրեց իր ջէրը, բերեց. իր որսն արաւ պրծաւ, եկաւ տունը: Երկու եղբայրով, մէկ էլ մայրն ու տէրտէրը հաց էին ուտում. բաժակը գինի լցնում, խմում քէֆ էին անում: Իրար ասին. «Անուշ լինի», էն՝ էնոր, էն՝ էնոր: Էդ մարդը Բաղդասարի ջէրի մէջ իրար եկաւ, Բաղդասարն իմացաւ: «Հը», ընկաւ միտքը, ասաւ. «Իմ մէրս, էսօր մէկ բան եմ գտել ղրեւ իմ ջէրս»: Ասաւ. «հան, տեսնեմ ինչ բան է, որդի»: Հանեց, տեսաւ. մէկ բան ասեց նման, «էդ էլ Աստուծու ստեղծածն ա, հաց տուէր թող ուտի»:

Այս զրոյցին անմիջապէս միանում է մի ուրիշ անկախ զրոյց որ նոյնպէս կայ ուրիշ ազգերի մէջ:

Ասաւ. «Մէրս, էս (մարդը) ճնց գլուխ պիտի պահի»: Ասաւ. «Որդի, դուք ջրից էք բահամ եկել. դուք Ֆերզի ազգ էք. ձեր բանը զօռով է. ըդոնք խելքով կապրեն»:
—Ապա մարդու խելքը

փորձելու համար՝ հսկան ասում է նրան, որ ելնի իւր ձիու գլուխը, տայ ձիու տոպրակը, որի մէջ անգամ քառասուն լիտր գարի էին լցնում: Մարդը տոպրակը բարձրացնել չէր կարող. բայց նա բանում է տոպրակի բերանը, ձին գարին տեսնում է, մոռթք մտցնում տոպրակի մէջ. մարդը տոպրակի պարանը ձգում է ձիու ականջների բամակը, ձին որ գլուխը բարձրացնում է, տոպրակն էլ հետն է բարձրացնում, Բաղդասարը զարմանում է. «իմ մէրս, քո խօսքն է. ես զօռով էի բարձրացնում, սա խելքով բարձրացրեց: Սրանք քանց մեզ շատ իմաստուն են»:

Ահա հսկայի և մարդու էական տարբերութիւնը: Հսկան յաղթանդամ է այն աստիճանի, որ մարդը նրա գրպանում տեղաւորւում է. նա ուժով է և ամեն բան ուժով է անում և ուժով ապրում: Մարդը փոքր է, բայց հսկայից շատ իմաստուն է. և ինչ որ հսկան ուժով է անում, մարդը՝ խելքով: Մարդու ոյժը նրա խելքի մէջ է: Եւ այս էական գիծը անցնում է գրեթէ ամբողջ վէպի մէջ, որի հերոսները ուժեղ ու յաղթ են, բայց, ինչպէս Դաւիթը, երեսայի պէս միամիտ ու անգէտ:

Վիթխարի յաղթանդամութիւնը դիւցազնական վիպական ոգու մի պահանջ է: Մեծ հերոսները պէտք է լինին և լեռնադէզ հսկաներ: Նոյնպիսի հսկաներ են վէպի մէջ և կանայք, ինչպէս մերի մէջ Խանդուկ խանումը: Գերբնական մեծութիւնը սակայն, որ մեր աչքին տգեղացնում է հերոսին, վէպի մէջ չի խանգարում գեղեցկութիւնը: Դաւիթն ու Խանդուկը, ինչպէս և Սանասար և այլն, աշխարհի գեղեցիկն են: Էականն է անդամների համեմատութիւնը կամ չափակցութիւնը, որ եթէ պահուած է, լեռնաչափ հսկան էլ գեղեցիկ է:

Վիթխարի հսկաներ են և Դաւիթի ոսոխ փահլեանները, որոնք նոյն իսկ Դաւիթից աւելի բարձր ու հաստ են. Համզայ փահլեանի ճկոյթի մատանին, օրինակ, դառնում է Դաւիթի «ձեռաց բլազուկ», և երբ Դաւիթ այդ մատանին մատին է ուզում դնել, գալիս հասնում է անթի տակ (3-րդ, 47): Բայց, ինչպէս սովորական է ուրիշ ազգերի վէպին ևս, այդ ոսոխ փահլեանները անճոռնի են կիրպարանքով, որովհետեւ մասերի համաչափութիւն չկայ: «Ըդ Շըրըգան Խորասականի վերին ունք էնքան էր կախուի, որ եկեր էր հասե վըր սըղին. ու չանգալով կապեր էր ու զարկե ետեանց վըր պառեկին: Ըն մէկէլ Լօռայ շըմզայ փահլեանի ներքեի մոռթ զգետին կաւէր ու կերթէր» (1-ն 173 հտ.): Նոյնպէս Խանդուկի դռնապան Համտուի «մէկ պռուկ կախուեր էր սըտին» (2-րդ, 38):

Յաղթ մարմինն յատուկ է և մեծ ոյժն ու զօրութիւնը, որին

օրինակներ շատ կան մեր վէպի մէջ: Յիշենք միայն Մհերի արարքը, որով նա, նման հին Անգեղ Տորքին, շալակում է անագին ժայռն ու ձգում Ջղիրի գետի մէջ ու ժայռի վրայ շինում է «Բրջայ բալակը»: Մհերի ոյժը հին վէպի Տրդատի ուժից մեծ է, որի վրայ նոյնպէս պատմում են թէ հայկաբար բերել է քարեր Մասիսից:

Մեծ ուժի հետ տեսնում ենք, որ հսկաներն ունին և մարմնի պողպատեայ կարծրութիւն. «Դաւթի եղունգն առաւ քարին ու կրակ տուեց» (Յ-րդ, 26): Նրանց ձեռքերի ու ոտքերի, ինչպէս և ձիանց հետքերը, ցոյց են տալիս քարերի վրայ: Խանդութի գլուխն, երբ նա իրենց բերդի գլխից ներքև է գլորում, դիպչում է քարին ու քարը փոս է ընկնում: Փոսը սանդի տեղ են բանեցնում: Վանայ քաղաքում ցոյց են տալիս Գուռլիկ Ջալալու ոտքի տեղը: Դաւիթն երկու ոտիս փահլեանների գլուխը կտրում է, «ու զերկուսի բրջամ լէ կապեց յիրար ու խուրջինի աւա թալեց վըր թարբին. ու ըգունց լիզուն կախուած՝ զգետին գութնի ալօսի աւա կըվարէր»:

Այսպիսի մեծամարմին ուժեղ հսկաները բնականաբար և մեծ ծանրութիւն ունեն: Վէպի մէջ առանձնապէս յիշում է Մհերի ծանրութիւնը, որի առաջ հողը թուլանում է ու գետինը չի կարողանում վերցնել նրան. ոտները թաղւում են հողի մէջ ինչպէս Պարսից Ռոստամի, ուսաց Սվետատովորի և ուրիշների համար է պատմում:

Երբ մի անգամ մարդկային մարմնի չափը խոշորացրած է, բնականօրէն և ամեն յատկութիւններ մեծացրած ու չափազանց ունեն հսկաները: Վերցնենք մի քանի կարևոր և շատ տարածուած գծեր: Դիւցազների ձայնը շատ բարձր է ու ամպի նման գոռացող և սար ու ձոր թնդացնող: Այսպիսի ձայնով առանձնապէս օժտուած է մեր Ձէնով Յովանը: Դաւիթը նոյնպէս պակաս ձայն չունի. երբ նա մահացու վէրք է ստանում, բոռում է, և նրա ձայնը Միղրագետից հասնում է մինչև Սասնոյ բերդը, «րտեղից իսկոյն բոռում է Ձէնով Յովանը, և սրա ձայնը, քիչ չէ, Մասունից Ատրպատական, Մհերն է հասնում: Մահամերձ Դաւթի գոռոցը յիշեցնում է Փրանսիական վէպի Ռոլանդի փողի ձայնը: Դաւիթը նոյնպէս Պիլորի փող ունի, բայց գործածութիւնը չկայ վէպի մէջ: Մհերը որ հօր մահը լսում է, ուշաթափ ընկնում է մի քանի օր. նա արտասուում է, և նրա արտասուքից, ինչպէս ուրիշ ազգերի վէպերի մէջ կայ, գետ է կազմում:

«Հալւթ գութան քաշողը շատ հաց կուտէ», ասում է Դաւիթը, երբ զարմանում են իւր շատակերութեան վրայ: Այսպէս

շատակեր և շատ խմող են գրեթէ բոլոր դիւցազնները: Դա ընդհանուր վիպական գիծ է: Քառասուն գաւաթ, «քեասայ», գինի խմելուց յետոյ Դաւիթն ասում է. «Ուղտը գդալով չեն ջրի», կամ «Ես ճնճողուկ չեմ, որ ինձի ջուր կուտաք. գինու կարաս ինձի շանց տուէք, երթամ գինի խմեմ, դամ հաց ուտեմ»: Եւ գլուխը մտցնելով եօթ տարուան քաղախ գինու կարասի մէջ, դատարկում է ու չի հարբում: Հաց ուտելու և շատ խմելու օրինակ շատ կան մեր վէպի մէջ (1-ն, 168. 153. 3-րդ, 1828. 42. 73. 119, 7-րդ, 31 հտ.):

Ընդհանուր տարածուած վիպական գծերից մէկն էլ այն է, որ դիւցազնները ծնունդուց արդէն ունենում են մի նշան իրենց դիւցազնութեան. արագ աճում, զօրանում են և մանուկ հասակում արդէն ցոյց են տալիս իրենց գերմարդկային զօրութիւնը: Երբ ծնում է Մհերը, Դաւիթն ասում է. «Թէ որ էդ տղէն ինձնից է, իւր վրէն նշան մի, զօրութիւն մի պիտի եղնի»: Բերեցին զտղէն խոնդոխ (բարուր) էրեցին, ու բերեցին զգութնի գնջիլ բնդի տեղ փաթթեցին վըր տղին. տղէն էր, երբ որ լաց ու ճմլըկտաց մէջ ձգօրին, ընդուր վրաւու փաթուկ գնջիլ կտոր կտոր եղաւ»: Դաւիթն աչքալոյս բերողներն ասում են. «Տղէն լաւ տղայ է, բայց իւր մէկ ձեռքը սաղատ է, խփուկ է. մարդ չի կրնայ բանայ զիւր ձեռք»: Եկաւ Դաւիթ նստաւ ու դմանուկի ձեռք մաժեց ու բացեց. տեսաւ, որ զուլանթ մի արիւն իւր ձեռի մէջն էր: Ասաց. «Հայ, հայ, զաշխարհք արեր է կաթ մի արիւն, դրեր է իւր ձեռու մէջ: Թէ որ ըզի մնաց, ըզուր մօտէն զարմանալի բան գեղնի» (1-ն, 176): Զեռքի մէջ եղած «լերդ արիւնը» նշան է Մհերի ամբողջ կեանքին. «էդա ինձնէ շատ արիւնք պիտի էնայ», զուշակում է Դաւիթը (3-րդ, 49), և Մհերն անում է այդ մեծ արիւնքը իւր հօր մահուան վրէժն առնելիս և յետոյ: Նոյն զրոյցը պատմում է և Լանկթամուրի համար՝ իբրեւ նշան Լանկթամուրի թափած մեծ արեան:

«Ինչ խալխի տղէք տարով կը մեծանան, Մհեր՝ օրով. ինչ ամսով, Մհեր՝ սհաթով»: Այսպէս արագ մեծանում են և Սանասարն ու Բաղդասարը, և Մարայ մելիքը, և Դաւիթը, և Զոհրաբը, և ուրիշները: Նրանք շուտով հասակ են առնում և մանկական խաղերի ու չարութիւնների մէջ արդէն ցոյց են տալիս թէ իրենք հասարակ մահկանացու չեն: Դաւիթ կամ Մհերի համար պատմում է, թէ ինքն իրեք տարեկան է, ընկերները ութ, տաս տարեկան: «Ճանի վրայ կուլւտան, վիր թե եղու ձեռ, թեքեր թռան. վիր ոտքեր եղու, ոտքեր կոտրան: Նրան փակում են տանը և քնած թողնում. ճաշու վախտի զարթնեց, ելաւ

ձիու եթալ,—գուռ շեմքով սարդարով թոռ եկաւ: Նա բարդի ծառը կուացնում է, երեխաներին շարում վրան, ապաժառի ծայրը բաց թողնում, ու երեխայքը մի մի կողմ են ընկնում:

Այսպէս եթէ շարունակելու լինենք, շատ այսպիսի գծեր կը գտնենք, ինչպէս օրինակ և Մհերի կամուրջ կապելը, որոնք յատուկ են ոչ միայն մեր, այլ և ուրիշ ազգերի վէպերին: Մենք աւելորդ ծանրաբեռնութիւն համարեցինք ցոյց տալ թէ մեր վէպի որ գիծը կամ զրոյցը որ ազգի այս կամ այն վէպի մէջ ինչպէս է պատմւում: Դրանք ընդհանուր տարածուած վիպական եղանակներ են, որոնց միջանիսը յետոյ ևս կը տեսնենք: Այդ գծերով պատկերանում են գիւցազները, մեզնում մեր Ազնանց տոհմը, իբրև մի անցեալ ազնիւ սերունդ, որ չափազանց օժտուած է ամեն մարմնական բարեմասնութիւններով, որև ըստ առականոր ձիու տոպրակի զրոյցին՝ աշխարհի կեանքի, ապրուստի ծանրութիւնը բարձրացրել է մկանունքների ուժով, և ոչ խելքի հանճարով: Մհերն իւր բոի, կոպիտ, բուն մարմնական ուժով է ապրում, մինչդեռ նրա մօտ, Տոսպան քարայրը մտնող հովիւը (Տոպրակը բարձրացնելու պատմութիւնը կար և Մհերի ու մի հովուի վրայ 1-ն, 182) «աշխարհը խելքով է ուտում»: Մհերը, սակայն, հին շատ հին սերնդի ներկայացուցիչ է, նրա ոյժը թաղուած է գետին, նա փակուած է այրի մէջ. նրան փոխանակել է մարդկանց նոր սերունդը, որ մարմնով թոյլ է, բայց մտքի ուժով է գործում և ապրում: Հսկան ուժեղ է, մարդը՝ հանճարեղ,—ահա այս երկսի տարբերութիւնը: Եւ մեր վէպը հէնց սկզբում շեշտելով այս տարբերութիւնը, վերևում զբաժ տոպրակի զրոյցին, շատ գեղեցիկ կերպով իբրև շարունակութիւն պատմում է թէ հսկայ եղբայրները իրենց նոր շինած տան անունը Մարդուն են դնել տալիս, որի համար հսկաների տունը չէ, այլ «Սասում» (9-րդ. 407 հտ.):

Տովային ծնունդ:—Ո՞վ են, ինչ ծագում ունեն մեր վիթխարիքը, եթէ մարդ չեն:—Արդարև մի քանի պատմուածքների մէջ Ազնանց նախնի երկու եղբայրները պարզաբար մարդկային ծագում ունին, բայց ըստ գիւցազնական վիպական ոգու, տեսանք, հերոսները պէտք է աստուածային ծագում ունենան: «Դուք ջրից էք բահամ եկել (գոյացել), դուք ֆերզի ազգ էք, ձեր բանը զօռով է»,—այս է ասում Սանասարի և Բաղդասարի մօյրն իւր որդոց, շատ պարզ բնորոշում է մեր հսկաների գերբնական, յատկապէս ֆիզիկական ծագումը, որ մի քանի պատմուածքների մէջ մուծը յիշատակութեամբ միայն կայ, մինչ ուրիշների մէջ պարզ կերպով պատմուած է:

Սենեքերիմը կամ կռապաշտ թագաւորը Սանասարի և իւր եղբօր հայրաթիւն է միայն. նրանց մայրը, Ծովհալ խանումը, յղանում է նրանց աղբիւրի ջրից, իսկապէս ծովից: Նա, դեռ կոյս, տխուր իւր ակամայ ամուսնութեան համար, գիշերն երազում տեսնում է, ռւմ, յայտնի չէ. միայն երազում ոքմին նրան ասում է. «Գնա ծովու բերան, դու քո մուրազ կառնես»: Գնում է: Երբ ծովափին նստած՝ լաց է լինում, յանկարծ ծովը բացւում է, տեսնում է մի համեղ աղբիւր է ցայտում: Կռանում, մի բուռը լիքն է խմում, մի բուռն էլ կիսատ: «Ձէն ելաւ, ասաց. ծով եկաւ յիւրիւր»: (3-րդ, 62. 8-րդ, 5. ալլ Գ. Յովսեփեանի ձեռ. Մովսէս): Ուրիշ պատմութեամբով (9-րդ, 405) մայրը գնում է ծովափ զբօսնելու. ինքը և իւր վարդապետը, որ կնոջ հագուստով իւր հետ էր, անցնում է մի կղզի. մտնում է մի այրի մէջ, ուր մի փոքրիկ վանք կար, և վանքի մօտ մի աղբիւր էր բղխում և թափւում ծովը: Այստեղ վարդապետը ժամ է ասում, աղջիկն աղօթում է ու լացւում, և մի բուռը լիքը խմում աղբիւրի ջրից, մի բուռն էլ կիսատ:

Աղջիկը յղանում է և հասկանում, «որ Ծովիցն է»: Ծնւում են երկու եղբայր Սանասարն ու Բաղդասարը, որոնք զիտեն թէ իրենք հողածին չեն, այլ ծովային, ինչպէս ինքն իրեն անուանում է Սանասարը (3-րդ, 64): Նրանց մօր անունը՝ Ծովհալ, որ մենք Բաշ Աբարանի պատմողից լսեցինք, անշուշտ դարձեալ կապ ունի ծովի հետ: Զուրը նրանց տարրն է, և նրանք անվնաս մտնում են ջրի տակ:

Աւելորդ է ասել, որ ուրիշ ազգերի մէջ ևս կան շատ դիւցազներ, որոնք նոյն ձևով ծագում են աստուածային ծովից կամ ջրից:

Զուրը.— Վիպական տարածուած գծերից մէկն է ջրից ոյժ ստանալը, և ընդհանրապէս խմելուց անսովոր արագութեամբ աճելն ու զօրանալը մի շատ սովորական եղանակ է թէ արեւմտեան և թէ մանաւանդ արեւելեան գրոյցների և առասպելների մէջ: Դիւցազները յաճախ իրենց սխրագործութեանց սկզբում, կամ մի մի հսկայի դէմ կռուելիս՝ խմում են աղբիւրի ջուր, կամ ուրիշ հրաշագործ խմիչքներ, որից իրենց ոյժը կրկնապատկւում է: Հնդկական առասպելների մէջ յաճախ ջրի տեղը բռնում է կովի կաթը կամ մեղր: Իսկ Պարսից առասպելից յիշենք միայն, որ Ռոստոմը Զոհրաբից յաղթուելուց յետոյ՝ հրաշալի աղբիւրի ջուրը խմելով՝ ստանում է իւր առաջին մեծ ոյժը:

Մեր առասպելների և վէպի մէջ ևս առանձին տեղ է բռնում ջուրը, յատկապէս աղբիւրը կամ կաթնաղբիւրը: Եթէ ջուրը

մեր վէպի մէջ մեծ նշանակութիւն ունի, ոչ միայն այն պատճառով, որ դա մի տարածուած վիպական եղանակ է, այլ և այն՝ որ մեր դիւցազնները ջրեղէն կամ ծովային ծագում ունին: Նոյն իսկ այն պատմութեաների մէջ, ուր հերոսների ծովային ծնունդը չկայ, ջուրը կատարում է իւր դերը, և Սասնու ծոերի ուժի պատճառը ջուրն է դրւում և յատկապէս Սասնու ջուրը կամ ջրի աղբիւրը:

Երկու եղբայրը հանդիպում են մի գորեղ ջրի, որ լեռնից իջնելով՝ զարկում է մի մեծ գետի մէջ. «կը կտրէր զդ գետ ու կը շերտէր չուրի մէջտեղը»: Եւ ասում են. «Որն որ զըտայ ջրի ակ գտնէ, ու զիւր տուն լէ սուկէ վըր իդա ջրին, ընդրաւ աւլադ լէ որ եղնի, հմլա՝ գորեղ կեղնի» (3-րդ, 15). կամ «Որ նստի իդա հողի մէջ, ընդ որ ժառանգ եղնի, իդա ջուր խմայ, իդա ջրի պէս գորնդեղ կեղնի. իմալ որ իդա քիչ՝ ջուր ինա շատ ջրին կը կտրայ, քն ժառանգ լէ հմալ կը կտրայ» (Ամնայ ձեռ. պատմ.):

Ուրիշ պատմութեան (3-րդ, 64) Սանասարն ոյժ և լեռնանըման հսկայութիւն է ստանում հէնց այն ծովի աղբիւրներից, որից յղացել էր մայրը: Երբ երկու եղբայրը իրենց հայրաթիւ կըռապաշտ թագաւորից հրաման ստանալով՝ գնում են աշխարհ տեսնելու, կանգնում են ծովի ափին, Սանասարն աւելի լաւ է համարում իրեն ձգել ծովը, քան կռապաշտն իրեն մատաղ անի: «Սանասար ինք գցեց ծով: Աստծու հրամանով ծով ինչ չոր գետին՝ վրայ գնաց, ծով բացուեց: Գնաց մէկ բախչի միջին տեսաւ մէկ ձի էնտեղ թամբած, կեծական քուր վրէն կախ տուած: Սիրտ աւրաւ, որ ձին հեծնէր, ձին ասաց. «Հողածին, ինչ կանես, քո միտ ինչ է»: Ասաց. «Քեզ կը հեծնես»: Ասաց. «Քեզ կը տամ արեգական, կը խաշես»: Ասաց. «Ծովային եմ, ինձի կտամ քո փորի տակ»: Որ կը տար արեգական՝ խաշէր, տուաւ փորի տակ. որ կըտար՝ երթար յանդուռդ, ինք տուաւ քամակ: Ասաց. «Ես քո ձին, դու իմ տէր: Դու նեղացած կը լինիս, երթանք էնտեղ մի ջուր խմիր, հանգստացիր»: Գնաց տեսաւ մի կութ էնտեղ էր, երկու դիտր բամբակ դրեց մէջ, դրեց գլուխ, չկանգնեց. մէկ մէջկապ էնտեղ էր, եօթ փաթ եկաւ բոլոր մէջաց, չկայնեց՝ մէկ ջուխտ կոնդրայ, մէկ-մէկ դիտր բամբակ դրեց, հագաւ, հալա մեծ էր... Ջուր խմեց, քնեց. քնեց մի քիչ, Աստծու շնորհք առեց. վեր ելաւ երկու դիտր բամբակ հանեց կուսիքէքաց, հագաւ, — էնդուր ոտով. մէջտեղաւ՝ մէջքով, կութ՝ գլխով: Ելաւ ձին հեծաւ, բախչով կերթար, մէկ էլ տեսաւ ծովու երես: Բաղդասար տեսաւ, որ սառ եկեւ ա սառի վրայ, ասաց. «Երթայի կռապաշտ թագաւորն ինձ մատղէր, աղեկ էր, քան էս ջանաւարն ինձ ուտէր»:

Մի պատմութեամբով (Մովսէս Բ. ձեռ) Ստնասարն իւր մօր պէս երազ է տեսնում ծովափ գնալու. «Դաս ծովու բերան, ասաց, ծով կը բացուի յետ, կը մտնես յանդի հզսծի մ' (եկեղեցի մ') կայ յանտեղ, մէկ թուր կայ յանտեղ, մէկ աւեսարան խաչ վերան. զըն բերես, ալ բան չառնես» (8-րդ, եր. 6), Ստնասարը ծովի տակին տեսնում է «Քօշկ ու սարէ մ' կայ յանտեղ, հաւուզ մ' կիւ մանջ քեօշկ ու սարին կը թալի. ձի մ' անտեղ կապուկ, ձիու չորս ոտան մէջ թուր կէծակին, կապէն աթըպէն, կիւտիկնը գլխին, քէմերնը մէջքը մտաւ մէջ լողկցաւ, էլաւ ճակեր կապեց յըմէն: Քիւռկիկ Չալալին հեծաւ, թուաւ դիւս ծովուց: Ստնասար ձիօ էր, որ մտաւ ծով. ելաւ լցուաւ դարձաւ հրեղին» (9-րդ, եր. 406), երկու եղբայրը իրենց մօր հետ ճանապարհ են ընկնում «Իւրանց խէրական երկիրը» գալու, հասնում են այն ծովի կղզին, ուր մայրը գնացել ջուր էր խմել, մայրն առում է. «Որդի, դուք էլ գնացէք էն անմահական աղբիւրից խմէք»: Տղայքը գնում են խմում. «լցուան, Աստըծու հրամանքիւ յէլան եքա տղամարդ: Վանքից յէլան. վանքի քամակ տեսան մէկ ձիան քուռակ կայ. ընտեղ քուռակը բռնին երկու ախպրով. առան բերին, էն յաղբի ջրից էն քուռակն էլ խմաւ, լցուաւ, մեծացաւ: Էդ աղէքը վանքի մէջ մէկ դուռ կար բացին. պահարան էր, մէկ թուր էլ կախուկ էր պատից, մէկ ֆաս էլ էր դրուած, էն էլ վերցրին. մէկ ջուխտ սու էլ կար, էն էլ վերցրին»:

Նոյն ձևով կաթնաղբիւրի ջրի մէջ լողանալը պատմւում է և Դաւթի հաճար: Մարայ մելքի դէմ գնալիս՝ նա իւր հօր աղբիւրից ոյժ է առնում, լցւում հաստանում է և յաղթանդամ հսկայ դառնում, և նոր իւր հօր հազուստն ու զէնքերը լաւ գալիս են վրան (2-րդ, 8-րդ, 34. 7-րդ, 22 հտ. 3-րդ, 109.): Այս կաթնաղբիւրը կամ կաթնով աղբիւրը մի պատմութեամբով (9-րդ, 382, 430) Դաւթի հօր «Մէյրանատեղում» է և Դաւթի հօր մահից յետոյ չորանում է և տեղը փոս մնում. Դաւթի առաջ աղբիւրը ծնծնում դուրս է տալիս: «էս ջուրը որ կայ, անմահական ջուր ա. չուր քու հէրը չիմէր էս ջրից, կռիւ չէր կարայ անի»: Այս ջուրը ոչ միայն զօրացնում է, այլ և ձիու կոտորած կողաշարը լաւացնում:

Ջրի կենդանարար զօրութիւնը շատ լաւ երևում է և Դաւթի՝ Օղան-Տողան թագաւորի դէմ վարած կռուի մէջ: Թշնամիքն իւր ճար չեն գտնում, «թուղթ են բաց անում» և իմանում որ «Դաւթի աղգ ջրից ա բահած եկել»: Ջրի ճանապարհը կտրում են, չեն թողնում երթայ դէպի ջուրը. «չուքի չուր իրիկուն կըռւում էր, էթըմ ընկնում էր ջուրը. եարէք միաւորւում էր, առաւօտ էլի գալւմ էր կռիւ»: Եւ Դաւթի կռուից յետոյ միշտ լողա-

նում է. (7-րդ. 36, 41: 8-րդ. 48, 9-րդ. 445): Այս լողանալն անշուշտ արիւնից մաքրուելու մի առասպելական պատմութեան է, որի մի սիրուն օրինակ գտնում ենք 9-րդ. եր. 390:

Ջրի այս հրաշագործ զօրութեան մէջ կայ երկու կողմ. մէկ որ, ինչպէս վէպն ինքը բացատրում է, որովհետեւ մեր զիւցազները ջրից են գոյացել, ջուրը նրանց տարն է, ուստի ոյժ ու կենդանութիւն է տալիս նրանց. մէկ էլ ընդհանրապէս հեթանոսական հաւատալիք է դա, որ ցարդ ևս մեր ժողովրդի մէջ դեռ տեղ տեղ մնում է: Այդ հին հաւատքով ջուրը, յատկապէս աղբիւրի ջուրը, բոյսերի հետ միասին, տալիս է ողջութիւն և առողջութիւն, երկար կեանք և մինչև իսկ անմահութիւն: Այդ պատճառով և ջրի մակղիրն է անմահական, անմահութեան (M. Abeghian, der Arm. Volksglaube, եր. 57 հտն.):

Քուռիկի Ջալալին եւ հրեղին ձիանք:—Դիւցազնական վէպի մէջ յաճախ հերոսների «սարքը», այսինքն ձին, զէնքերն ու ըզզեստները, նոյնպիսի աստուածային ծագում ունին, ինչ որ իրենք զիւցազները: Դրանք ստացւում են սովորաբար զիւցազների նախնի աստուծուց և ժառանգաբար անցնում որդէցորդի: Մենք վերևում արդէն տեսանք, որ մեր զիւցազների սարքը Սանասարը ձեռք է բերում նոյն հայրական ծովի տակ, որ միևնոյն, թէ նոյն ծագում ունի սարքը, ինչ որ ինքը Սանասարը: Եւ այդ սարքը որդէցորդի մնում է Սանու Ջոջանց տանը: Սարքի մէջ առաջին տեղը բռնում է ձին:

Մեր վէպի մէջ մի քանի զիւցազնական ձիեր են յիշուած. առաջինն է Քուռիկի կամ Քուռիկի Ջալալին, որ ասում է նաև Քուռիկ Գօզլաթիկ կամ Գօզլաթին, Քուռիկ Ջալին, այլ և Կապուս Քուռալ: Սա է իսկական ժառանգական ձին, որ Սանասարից անցնում է իրեն յաջորդ զլխաւոր հերոսներին և վերջն անմահ Մհերի հետ փակուած մնում է Վանայ քարայրում: Քուռիկի Ջալալին հրեղին է, ինչպէս կոչւում են մեզանում ջրում ապրող ոգիները, յաւերժահարսներ և այլն, որոնք մարդու կամ կենդանու կերպարանքով են, բայց մարդկային կամ կենդանական ծագում չունին, այլ բնութեան ֆիզիկական երևոյթների առասպելական անձնաւորումն են մարդակերպ կամ կենդանակերպ:

Քուռիկի Ջալալինի ծագումը մեր վէպի մէջ, նայելով պատմութեանը, երեք ձևով է պատմւում. երեքն ևս ընդհանրապէս յատուկ են մեր գրոյցներին և հին ու նոր ժողովրդական հաւատալիքներին (տես մեր յօդուածը՝ «Ազգային վէպ», «Մուրճ» 1890 № 1, եր. 44 հտն. այլ և մեր der. Arm. Volksgl. եր. 100 հտն.): Վերևում դրած հատուածների մէջ արդէն տեսանք, որ

Սանասարն այդ ձին ձեռք է բերում ծովի տակին, աղբիւրի ջուրը խմելիս. ձին թաւքած պատրաստ կանգնած է, կարծես սպասում է իւր տիրոջը: Ձին ուրեմն ծովային է: Երկու եղբայրը Աբլաղն ու Իշխանն եւ, որոնք մասամբ Սանասարի և Բաղդասարի տեղն են անցած, ունեն բոլ ու կարմիր ձիանք, որոնք «հրեղէն են և ծովից դուս եկած ձիանք են» (7-րդ. 50, 59 հտն.):

Երկրորդ եղանակը գտնում ենք Մովսէս Բ. ձեռ. պատմութեան մէջ: Սանասարին իւր մայրը չորս տարեկան հասակում ուղարկում է պապի մօտ ուսում առնելու. նա մօր խորհրդով ընծայ է ստանում քեռու վեցոցանի ձին: Պէնձէ քաղաք գնալուց առաջ նա այս ձին «թորկեր էր, կեացեր էր ծովու բերսն կարածէր: Գնաց դեահ իւր ձին: Տեսաւ կեօ քուռակ ըմ մօտ իւր ձին ի, կը խաղայ ամպեր: Ձի մ' ծովուց ելիր դիւրս. կեացիք վեար էնու ձիան. էդ քուռակ էնու մօտ էղիր էր»: Այստեղ Քուռկի Զալալի ծագումը մուծն է պատմութեամբ. բայց ում որ ծանօթ է ժողովրդական հաւատալիքը, որ Եզնիկ Կողբացու ժամանակից ցայժմ կենդանի մնում է, պարզ կը լինի. ծովերի մէջ ապրող հրեղէն ձիանց և ամերին ապրող մատակներ զուգաւորութիւնից ծնւում են հրեղէն ձիեր:

Ուրիշ պատմութեանքներով Դաւիթն է ձեռք բերում Քուռկի Զալալին, մտնելով դերի ալը և սպանելով նրանց (1-ն, 155. 3-րդ.): Դերը միշտ հրեղէն ձիանք ունին: Սակայն պատմութեանքներից երեւում է, որ այս միջադէպը խանգարւած է, և Դաւիթն իսկապէս իւր հօր ձին է յետ խլում դերից, որոնք իբրեւ աւագակներ՝ Դաւիթի հօր մահից յետոյ կողոպուտ են արել և լցրել իրենց քարայրը: Ըստ 7-րդ պատմութեանքի, եր. 65 հտ. Դաւիթը մտնում է դերի ալը, գտնում ձին, որ ասում է. «Սասունայ ծուռ, դու եկար ինձի գտմբ. Աստուած ինձի քեղիկ էր զսմարտ արել: Մէկ օրուայ միջի ուզենամ աշխարհ կը քանդեմ, ուզենամ՝ կը շինեմ (ըտուր տէրը մեռեր էր, էդ ձին ծովից էր հանե): Ես Քուռկէ Զալաղին եմ, իմ տիրոջ թուրն էլ հետս է. պատից կախուկ է, Կեծկսան քուրբ»:

Սասուն տանը կան և ուրիշ հրեղէն ձիանք, թուով քառասուն կամ երեքհարիւր (3-րդ, 105): Դրանցից մէկն է և Բաղդասարի ու Ձէնով Յովանի Մուրադ ձին, կամ Մրազ ձին (7-րդ, 35 հտ. 9-րդ 434, 445 հտ.), ինչպէս և Ձէնով Յովանի սպիտակ (բոլ), կարմիր և սև ձիերը, որ մի ակնթարթի մէջ մտքի պէս արագ թռչում են (2-րդ. 6-րդ, 68): Հրեղէն ձի է և Պարոն Աստղիկ ձին, այլ և Կուզ Բաղնի վեցոտանի ձին, որ թռչում անցնում է (6-րդ, 21, 7-րդ, 14 հտն. 9-րդ, 42):

Հրեղէն ձիանքն ունին նոյն յատկութիւնները ինչ որ իրենց տէրը: Նրանք հսկայական են, արագընթաց և ուժեղ: Սանասարն երբ քեռու տուն է գնում, «ձին գոնով չանցաւ, մէկ գուրդ տուեց, մէկ բուրջ փլցրեց, ձին ներս քաշեց (3-րդ, 65): Նրանց վեցոտանի, կամ թեւաւոր լինելը, ինչպէս Պարոն Աստղիի ձին է ըստ 2-րդ պատմութեան, նշան է նրանց արագութեան: Քուռկիկ Ջալալին թռչունի պէս թռչում է օդի մէջ «մէջ երկինք մէջ գետինը», «աստղերի հետ խաղում». կամ «կը խաղայ ամպեր». նա «քամի է, քամու հետ գնում է». երբ բարկանում է, ասում է. «կարող եմ քեզ տալ արեգակին, որ այրուես»: Օդի մէջ սլանալով հանդերձ՝ նա և ազատ շարժւում է ջրի մէջ, որ նրա տարրն է:

Հրեղէններն անասելի ուժեղ են. բայց նրանց տէրը միշտ աւելի ևս ուժեղ է: Ձէնով Յովանը, որ ձեռքը տալիս է սպիտակ ու կարմիր ձիերի մէջքին, ձիերը փորերը տալիս են գետին, բացի Սև ձիուց: Նոյնն ասում է Դաւիթը, և քառասուն ձիու միջից միայն կապուտ Քուռակը փորը գետին չի տալիս, այլ ընդհակառակն աքացի է զարնում, և նրա աքացուց պատը փուլ է գալիս, բերդի պարիսպը կործանւում, և աքացուց՝ կրակ է դուրս գալիս: Բայց հերոսը գլխին մի բռունցք է տալիս, որով «ձիու քէֆը գլխիցը թափում է»: Ինչպէս Դաւիթը Խանդութի տանը քառասուն փահլեանին քշում է դուրս մենակ հացն ուտում, նոյնպէս և նրա ձին գոմի մէջ քառասուն փահլեանի ձիերին դուրս է քշում և նրանց խոտ գարին մենակ ուտում (7-րդ, 20, 3-րդ, 57, 60):

Հրեղէններն, ինչպէս շատ վէպերի մէջ, անասուն չեն. հարկաւոր տեղը Աստուծու հրամանքով՝ նրանց լեզու է գալիս, իրենց մասին գանգատւում են, և իբրև հաւատարիմ ընկեր խորհուրդ են տալիս դիւցազնին, քաջալերում նրան և այլն: Նրանք նախազգում են վտանգը և իրենց արարքով նախազգուշացնում տիրոջը: «Մեր ազգին տուովի ա. մեր ձիանքն իմաստուն են. որ մեր ազգը նեղութեան մէջ ըլնի, ձիանքն իրանք մուրքի տակը կը քանդեն» (7-րդ, 24. 51. 58. 61): Եւ վերջապէս կռուի ժամանակ ինչպէս փոթորիկ անցնում են թշնամու բանակով, տիրոջ հաւասար և նրանից էլ աւելի կոտորում թշնամիներին աքացով, պոչով, ատամներով և շնչով ու քամիով (3-րդ, 111. 7-րդ, 24, 52 58. 395, 431):

Վրպական շատ տարածուած գծերից մէկն էլ այն է, որ հերոսի մահն իմացւում է արանց հեծեալի տուն վերադարձող ձիուց: Դաւիթն որ սպանւում է, «ձին էնտեղ ծռաւ, ծրակապ կտրեց, ընկաւ դուրս ինչքան հովիւ ուստ եկաւ, նախորդ ուստ

եկաւ, տաւար, ձի,—բիրադի կոտորեց, գնաց կանգնաւ առջև խանդութ խաթնի դռան: խանդութ խաթունն էլ ելաւ, իրիշկեց տեսաւ՝ ձին եկեր է, տէրը հետը չկայ: Էն սհաթ խաբար էրաւ, որ Դաւիթ կորուսն ի, չկայ» (3-րդ, 135): Ղազանֆարի ձեռագիրը պատմութեամբ ձին վերաւոր Դաւիթն բերանն առած բերում է Սասուն:

Քուռի Զալալինի թամբը սատափի է, սապանդակները ոսկի, սանձը՝ պողպատի. պայտերը՝ ակներ: Սմբակը, որ վերաւորում է, մէջը եաղութ, գմբուխտ են հալում լցնում (7-րդ, 139): Նրան պայտել է հրեշտակը:

Կայծակի քուր եւ ուրիշ գեմքեր ու զգեստներ:—Զոջանց տան ամենից նշանաւոր գէնքն է թուր կէծակին, որի անունն իսկ բացատրում է իւր յատկութիւնները: Նա կայծակ է, կամ կայծակից շինած: «Քո թուրն որ կայ, կայծակից ա», «կէծակ էր, ապա թո՛ւրս (9 րդ, 431. 3-րդ 116): Դա ամենահատու սուսերս է աշխարհիս երեսին. կտրում է ամենայն բան: Մի հարուածով Դաւիթը շերտ շերտ կտրում է երկաթէ կամ պողպատէ սիւնը կամ ծառը (3-րդ. 32. 39. 108. 7-րդ, 23. 8-րդ, 34): Մի խփելով կտրում է քառասուն դարազած գոմշի կաշին, քառասուն ջրազացաքարը և տակին նստող Մսրամելքին այնպէս կիսում, որ նա չի զգում, ու գետինը շերտում հասնում, է Սե ջրին (3-րդ, 116): «Հրեշտակ թե տուեց յառջև, թէ չէ Սե ջուր տեղներ, աշխարհք կառնէր» (7-րդ. 28) Սե ջուր ասելով հասկացւում է Ստորերկրեայ ջուրը: Հսկայի գէնքի գետին մտնելը սովորական վիպական գիծ է. բայց դա և կայծակի յատկութիւններից մէկն է ըստ ժողովրդական հաւատալիքի: Առհասարակ կայծակի թուրն իբրև իսկական կայծակ է պատկերանում մեր վէպի մէջ. այդ թրի բերանից կրակ է թափւում, և մարդիկ վառւում են նրա կրակի առջև (7-րդ, 24, 27, 66.) ուստի կոչւում է և կեծկտան քուր: Այդ թրով կռուելիս պարզ օրը կէսօրին առանց ամպի կայծակ է տալիս և որոտում է:

Ուիշ գէնքերից յիշում է գուրգը, որ է լախտը, նախնական վիպական գէնքը, որ սիրելի է և մեր վէպին. մի քանի պատմութեան մէջ Դաւիթը, թէ և կայծակի թուր ունի, բայց աւելի բանեցնում է գուրգ փերրզին, կամ գուրգ հազարին կամ ծանրիկ գուրգ, (3-րդ. 107. 7-րդ. 20 հտն. 9-րդ. 428 հտն.): Դա մի «ջումախ» է, գլուխը ծանր երկաթ հազցրած: Ապա յիշում է Ըռքմիկ Զոջանին կամ Ֆերզին, նեւ-աղեղ, որ աւելի որսորդութեան ժամանակ են բանեցնում. պարագ, որով բռնում են թշնամուն. բայց այս գէնքն աւելի Դաւիթի թշնամիների ձեռին է երևում, որոնք բռնում

են Դաւթին: Հարկաւոր դէպքում մեր դիւցազներն ևս չեն խորշում նախնական բիրտ գէնքը բանեցնել, այն է պատահած ծառք, սովորաբար բարտի, արմատահան են անում և ուսերին դրած ընկնում թշնամիների կամ գազանների ետևից:

ՀԱՅ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

(Տեսութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից)

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

IV *)

Թէ հայ Դատաստանագրքի և թէ մովսիսական օրէնքների ժառանգական իրաւունքի համեմատական վերլուծումից կարելի է եզրակացնել, որ ժառանգական յաջորդութեան առաջի երեք կարգերը հիմնւած են այն սկզբունքի վրայ, որ ժառանգումն անցնում է ուղղակի գծով. այսինքն ժառանգութեան իրաւունքը պատկանում է նախ մեռնողի զաւակներին, ապա մեռնողի հօր զաւակներին և վերջապէս մեռնողի հօր հօրը (պապի, մեծ հօր) զաւակներին: Այս տեսակ յաջորդութիւնը յայտնի էր հռովմէական իրաւունքի մէջ աստիճանական ժառանգումն *successio graduum* անունով:

Այնուհետև թէ Միս. Գօշի Դատաստանագրքի և թէ Մովսիսական իրաւունքի օրէնքներում պարզօրէն չի որոշւած և ինքնըստինքեան չի պարզաբանւած ազնատների ու կօզնատների փոխադարձ յարաբերութիւնները ժառանգական հարցերի վերաբերմամբ: Սակայն յաջորդութեան երկրորդ և երրորդ կարգերի հիման վրայ կարելի է եզրակացնել, որ մեռնողի քոյրերի և հօրաքոյրերի հետացումով ժառանգական իրաւունքից, զրկւում են ժառանգական իրաւունքից և սրանց զաւակները և այլն: Ընդհակառակն յաջորդութեան առաջին կարգի ժառանգների իրաւունքի հիման վրայ կարելի է եզրակացնել, որ դուստրներին ճանաչելով ժառանգներ, օրէնքը *eo ipso* ճանաչում էր նաև դստերց զաւակներին, թոռներին իբրև ժառանգներ: Ահա թէ ինչպիսի մեծ նմանութիւն կայ Միսիթար Գօշի Դատաստանագրքի և մովսիսական օրէնքների իրաւաբանական հայեացքներում:

*) Տես Ազգ. Հանդէս XV գիրք:

Հիմնելով ազնատական սկզբունքի վրայ, ակներև է, որ Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը միանգամայն արգելում է ժառանգութեան իրաւունք տալ կանացի գծով. «նչ եղբայր մօրն (մեռնողի) և ոչ որդի նորա և ոչ որդի քուերն և ոչ մօրքոյր և ոչ նորին որդի կամ հօրքոյր կամ ժառանգեն և կամ մասնաւորեն», այլ կարող են ժառանգ նշանակել միմիայն կտակի զօրութեամբ, երբ նրանք այդտեղ հանդէս են գալիս, ոչ թէ հիմնելով ազգականութեան իրաւունքի վրայ, այլ լոկ իբրև օտարներ¹⁾:

Խորթ զաւակները նոյնպէս դասւում են այն ազգականների շարքը, որոնք ոչ մի իրաւունք չունեն ժառանգութիւն ստանալու, «զի սերմն ոչ է հօրն՝ ոչ ժառանգէ»: Եւ եթէ խորթ զաւակը տպրել է իր հօր տանը ու աշխատել է, այն ժամանակ նա «իբր վաճկանի աւցէ վարձ և ոչ մասն»²⁾: Մինչև իսկ մեռնողի մայրը, քոյրը, կինը զրկւած էին ժառանգութեան իրաւունքից, բայց միայն կարող էին ստանալ «մասն» ընդհանուր գոյքից. մայրը ստանում էր «երեք թասու» ($\frac{1}{3}$ մասը գոյքի), կինը — «դանգ» ($\frac{1}{6}$ մասը), քոյրը — «դանգ և կէս» ($\frac{1}{4}$ մասը)³⁾:

Երկրորդ ամուսնութիւնից ծնւած որդիներն ու աղջիկները ժառանգութեան բաժնում ստանում էին համեմատաբար առաջին ամուսնութիւնից ծնւած զաւակների հետ նւազ չափով: Այստեղ նոյն կարգերն էին ի նկատի առնւում, ինչ որ խորթների ժառանգական իրաւունքի մէջ⁴⁾:

Շատ հետաքրքիր է, թէ ինչպէս էր նայում Դատաստանագիրքը այն ծնունդների իրաւունքի վրայ, որոնք հօր մահւան միջոցին տակաւին մօր արգանդումն են լինում: Երբ կինը յղի է և հայրը վախճանւում է, գատաւորները պարտաւոր են հսկելու ծննդաբերութեան վրայ, «ակն կալցին ծննդեան», և երբ ծնւի մանուկն, սրան, իսկական ժառանգ համարելով, հաստատել իր իրաւունքների մէջ: Նոյնպէս ժառանգ է հռչակւում նորածինն, երբ սա ծնւում է հօր մահւան վայրկեանին: Այս վերջին դէպքերում կենդանի ֆնացած ազգականները կարող են ժառանգել իրենց հասանելիքը միմիայն այդ մանկանից և ոչ թէ անմիջապէս վախճանւածից: Մօր մահւան դէպքերում, երբ դա տեղի է ունենում ծննդաբերութեան միջոցին կամ յետոյ, մանուկը ժառանգում է մօրը և մանկանից արդէն կարող են ժառանգել միւսները, նոյն իսկ հայրը⁵⁾:

¹⁾ Մխ. Գոշի Դատաստանագիրք, մ. II, գլ. 48.

²⁾ Մխիթ. Գոշի Դատաստանագիրք մ. II, գլ. 49.

³⁾ Անդ. մ. II, 48:

⁴⁾ Անդ. մ. II, 72:

⁵⁾ Անդ. մ. II, 75:

Միևիթար Գօշի Դատաստանագրքի յօգաճներից, որոնք վերաբերում են ընտանեկան իրաւունքին, պարզ երևում է, որ կինն էլ ունէր որոշ ընչական իրաւունքներ, այն էլ միմիայն իր բերած բաժնի ու ստացած ընծաների՝ «պոռոգի» ու «երեսաց տեսոյ»-ի վրայ: Արդ, ինչ դրութեան մէջ էր ընկնում կնոջ այդ սեփականութիւնն ամուսիններից որևէ մէկի մահւամբ: Մարդու մահւամբ անգաւակութեան դէպքում յանձնւում էր կնոջը իր պատկանելիք սեփականութիւնն¹⁾: Այժմ պարզենք, թէ ինչ հետեանքներ էին առաջ գալիս ժառանգական իրաւունքի մէջ կնոջ մահւամբ: Այստեղ գլխաւորապէս դեր էր խաղում այն հանգամանքը, թէ արդեօք ամուսինները զաւակի տէրեր էին, թէ ոչ: Եթէ կային որդիք, այն ժամանակ ամբողջ մօրական կարողութիւնը անցնում էր սրանց, ճիշտ այնպէս, որպէս և հօրականը: Ընդհանրապէս կնոջ մահւամբ նրա ընչքի վերաբերմամբ ժառանգական իրաւունքն նոյն ծաւալով էր գործադրւում, ինչ ծաւալով և մարդու, «և կանանց մեռելոց նոյն լիցի դատաստան, որպէս և արանց զկնի մահուան» — այսինքն նոյն չորս յաջորդական կարգերը ժառանգների, և վերջիններիս բացակայութեան դէպքում — «ի ցեղէ հօրն (կնոջ) ժառանգէ մինչև չորրորդ զարմ»²⁾:

Ուրեմն այն դէպքերում, երբ մայրական ինչքն անցնում է զաւակներին, նմանապէս և զաւակների հայրը հանդէս է գալիս իբրև իրաւագոր անձն, որ պատասխանատու է այդ ընչքի ամբողջութեանը: Մինչև անգամ, եթէ զաւակը վախճանւի առաջ քան մայրը, վերջինիս գոյքը, իբրև հանգուցեալ զաւակի ապագայ ժառանգութեան պատկանելիք, չի վերադարձնում մօր լիազօր տրամադրութեանը, այլ մնում է ամուսնուն: Երբ մայրն էլ է մեռնում, այդ մնացած գոյքը մի մասով անցնում է ամուսնուն, այսինքն իբրև վաղաժեռիկ զաւակի ժառանգին, իսկ միւս մասով կնոջ հօրը, եթէ վերջինս տակաւին ապրում է³⁾: Երբ ամուսնութիւնը անգաւակ է եղել, կնոջ մահւամբ սրա ինչքը անցնում է իր հօրը, իսկ ամուսինն «վասն միասին կենակցութեան» ստանում է միայն «մասն», այն է՝ մի դանգ (ընչքի $\frac{1}{6}$ մասը): Բայց երբ բնաւ զուգաւորւած չեն եղել, և կինը վախճանուել է կոյս, այն ժամանակ ամուսինն ոչինչ չի ստանում. «զի որպէս ոչ է տիրեալ մարմնոյ նորա, նոյնպէս և ոչ տիրէ ընչից նորա. և գոյքն ամբողջապէս անցնում է կնոջ ազգականներին⁴⁾: Ամուսինն ըս-

1) Մի. Գօշի Դատաստանագիրք, մ. I, գլ. ՃԻԲ.

2) Մի. Գօշի Դատաստ., մ. II, գլ. ԿԴ.

3) Ibid.

4) Մի. Գօշի Դատաստանագիրք, մ. I, ՁԵ. մ. II, ԿԴ.

տանում է մի դանգ *հչ* միայն անգաւակութեան ղէպըում, այլ և երբ զաւակ կայ մէջ տեղը: Ինչպէս որ հօրն ժառանգելով, որդին տալիս էր մօրը մաս, մի դանգ, «նոյնպէս «զմօրն ժառանգելով որդին, հայրն դանգ առցէ»:

Ընդհանրապէս այստեղ պէտք է նկատել, որ Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը ժառանգական իրաւունքի վերաբերեալ հարցերում շատ ու շատ թերի է ու անկատար. շատ հարցերի պարզաբանութիւնը մութն է, նոյն իսկ հակասական: Հայ դատաստանագրքի ժառանգական իրաւունքի նօրմերը գուրկ են որոշ սխտեմատիկ իրաւաբանական աշխարհայեացքից:

Նոյնպիսի խառնուրդներ, գուցէ և աւելի անորոշ մեկնաբանութիւններ, իրար հակասող ու չհամապատասխանող որոշումներ, տարբեր աղբիւրների ազդեցութեան նշոյլներ են պարունակում Ասորա-Հռովմէական (Նօմօկանօնի) օրէնսգրքի հայ ընագրում ժառանգական իրաւունքին վերաբերեալ յօդածները, որոնք թւով ընդամէնն 14 հատ են: Այդ յօդածների հիման վրայ շատ դժւար է մի որոշ սխտեմի վերածել Ասորա-Հռովմէական օրէնսգրքի ժառանգական իրաւունքի նօրմերը և խօսել նրա մասին, իբրեւ կատարեալ, ամբողջացած մի իրաւունքի մասին: Բայց և այնպէս այդ բոլոր յօդածների ամբողջ բովանդակութեան մէջ կարելի է գլխաւորապէս 4 հիմնական սկզբունքներ նկատել, որոնցով ղեկավարւել են յիշեալ օրէնսգրքի անյայտ հեղինակները: Այդ տիրապետող սկզբունքները հետեւեալն են. 1) Դատաստանագիրքը ընդունում է ժառանգական յաջորդութեան պարհետել սխտեմը 3 ազգակցական կարգերով, ինչպէս ժովսիական իրաւունքն և Մխիթար Գօշի դատաստանագիրքը. 2) Ազնատական գիծը ժառանգութեան մէջ նախամեծար տեղ է բռնում կօգնատների առաջ, ինչպէս դա հին հռովմէական իրաւունքի մէջ է. 3) Հօրական գծի կօգնատները նախամեծար իրաւունքներով են օժտւած ժառանգական հարցերում մայրական գծի կօգնատների համեմատ. 4) Այդ մարդիկ նախամեծար տեղ են բռնում ժառանգութեան կարգերում կանանց համեմատ, ի բաց առեալ դուստրներն և քոյրերը, որոնք ընդհանուր ժառանգական հարցերում օժտւած են երբեմն որոշ ու յատուկ իրաւունքներով:

Ամենայն ղէպս Ասորա-Հռովմէական օրէնսգիրքը հայ օրէնսդրական գործունէութեան և մանաւանդ Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի նկատմամբ այն նշանակութիւնն է ունեցել, որ հայկական իրաւաբանական հայեացքներում ազնատական սկզբունքի դէմ, թէև թոյլ կերպով, փորձում է ճանապարհ բաց անել կօգնատական սկզբունքի համար և ժառանգութեան յաջորդութեան

կարգերի մէջ ներմուծել է այն գաղափարը, թէ ոչ միայն արական սեռը, այլ և իգականը ուղղակի գծով ունենալու է որոշ ժառանգական իրաւունքներ:

V.

Դառնանք այժմ ժառանգական իրաւունքի մի այլ կողմին. ի՞նչ եղանակով էր կատարւում ժառանգութեան բաժանումն և ի՞նչ հետեւանքներով էր նա հասնում իր տէրերին:

Հայրական թողած ժառանգութիւնը բաժանւում է զաւակների մէջ երկու ձևով: Ընտանեկան գոյքի բոլոր տեսակները բաժանւում են ընտանիքի բոլոր բաղկացուցիչ անդամների մարդագլխի հաշւով—*in capita*, իսկ միւս տեսակները բաժանւում են միմիայն ժառանգող զաւակների թւով, ըստ ճիւղի քանակի (*по-коленно*), այն եղանակով, որը յայտնի է հռովմէական իրաւունքի մէջ *in stirpes* անունով: Առաջին տեսակ գոյքի հաշւին են վերաբերում բոլոր բաժանւող հողամասերը (նաղէլի հողաբաժինները) և նոյն տարւայ գիւղատնտեսական բերքը՝ արմտիքը, նպար, իւղ, պանիր, բուրդ և այլ ունեցած պաշար. երկրորդ տեսակին են պատկանում ամբողջ մնացեալ շարժական գոյքը, իսկ անշարժ գոյքից՝ այգիները, ցանկապատած հողաբաժինները, շէնքերով կառուցւած հողերը, ջրաղացները և այլ հիմնարկութիւնները, եթէ այգալիսիներ, ի հարկ է, գոյութիւն ունէին մեռնողի գոյքի մէջ:

Նախ քան ընդհանուր գոյքի բաժանման դիմել, ընտանեկան ամբողջ գոյքի միջից դուրս են հանում անձնական սեփականութիւնը, որ պատկանում է ընտանիքի անհատներին: Իբրև անձնական սեփականութիւն, սովորութեան իրաւունքը ճանաչւում է ընտանիքի անդամների զգեստները, զէնքերը, կանանց սնդուկներն ու զարդերը, հարսերի օժիտն ու արնագինը, շատ տեղերում էլ մեծ որդու ձին: Այնուհետև ընդհանուր ընտանեկան գոյքի գումարից հանում են զատելով, նախ՝ հոգեբաժին, մեռնողի հոգու յիշատակը պահելու համար. ապա տալիս են չամուսնացած եղբայրներին կամ չամուսնացած եղբոր՝ որդիներին այնքան, որքան ծախսուած է եղել միւսների ամուսնութեան պատճառով (ազափանա). այնուհետև մի կով, մի քանի ոչխար, մի խօսքով՝ որոշ մաս, յատկացնում են այն եղբորը, որի մօտ էկամենում են ապրել իրենց մայրը մինչև մահ կամ քոյրերը մինչև ամուսնութիւն: Բացի այդ ամենից՝ դուրս են հանում ընդհանուր գոյքից որոշ յատուկ բաժիններ մեծ եղբոր ու փոքր եղբոր համար՝ սրանց մասին մանրամասն կը խօսենք հետեւեալ գլխում:

Այդ վերոյիշիալ անհրաժեշտ հանումները կատարելուց յետոյ ամբողջ մնացած գոյքը բաժանում են հաւասար մասերի թէ in capita և թէ in stirpes, նայելով, թէ ինչ տեսակի գոյքեր են և ապա, վիճակ գցելով, յանձնում են բոլոր ժառանգողներին:

Այն իրերը, որոնք անբաժանելի են, թողնում են կամ ընդհանուր տիրապետութեան և օգտւելու համար, կամ թէ չէ զանազան իրերը հաւասարեցնում են իրենց արժողութեամբ և ապա յանձնում նրանց ըստ հաւասարութեան գնի: Այսպէս օրինակ՝ ջրաղացն ու ձեթահանքը պահում են իբրեւ ընդհանուր սեփականութիւն, հերթով կառավարում են և բաժանում իրար մէջ միայն ստացւած արդիւնքը: Սայլը, գութանը, արօրը և այլ երկրագործական պարագաները անբաժանելի իրեր են, որոնց բաժանումով արժէքը կորչում է: Ուստի այս դէպքում բաժանում են ըստ արժէքի հաւասարութեան. եթէ եղբայրներից մէկը ստանում է, ենթադրենք, մի արօր կամ գութան, միւսը ստանում է մի այլ իր, որը նոյնքան արժողութիւն ունի:

Բաժանման է ենթարկւում ոչ միայն ակտիւ, իրական այլ և պասսիւ գոյքը՝ մեռնողի պարտքերն և այլ պարտականութիւնները: Սովորութեական իրաւունքի համաձայն ժառանգները երբէք չեն կարող հրաժարուել թողած ժառանգութիւնից, եթէ նոյն իսկ ամբողջ գոյքի պասսիւն աւելի լինի ակտիւից ¹⁾:

Ժառանգութեան բաժանման եղանակների էական սկզբունքների վերաբերմամբ նա և Մխիթար Գօշը մշակած ունի որոշ գրծեր, որոնք մասամբ նման են ժողովրդի սովորութեական իրաւունքին:

Որպէսզի «ըստ բաժանողական արուեստի» ընչից ժառանգութիւնն ուղիղ բաժանւի և հնարաւոր լինէր իւրաքանչիւր մասը չափել, Մխիթար Գօշը գործադրում է հոմոմէական եղանակը: Իւրաքանչիւր ժառանգին ընկնելու է իսկապէս ամբողջ գոյքը: Իսկ եթէ ժառանգները մի քանի հոգի են, այն ժամանակ ամբողջ գոյքը բաժանւում է իդէալական մասերի (aliquoten) և ամէն մի ժառանգն ընդունելու է այդ մասը ամբողջութեամբ: Այդ նպատակով իւրաքանչիւր ժառանգութիւն վերածւում է միաւորի, գնահա-

¹⁾ Ժառանգութեան բաժանման եղանակների մասին տես. Егіазаровъ-Одминистративно-Экономическій строй сельской общины Эриванской губ. եր. 110—113. Зелинскій-Народно-юридическіе обычаи Закавказск. армянъ, եր. 31—34. Ե. Լալայեան—Ջաւախք եր. 181: Նոյնը—Բօրչալուի գաւառ՝ «Ազգագր. Հանդէս» գիրք X 1903 թ., եր. 119—128 Բենսէ՝ Բուլանըխ—«Ազգագր. Հանդէս», գ. V, 1899 թ., եր. 155—155.

տական մի արժեքի, և համարում է մի ամբողջութիւն, որն ըստ Դատաստանագրքի կոչւում է դահեկան, նման հռովմէական as-ին: Այդ դահեկանը բաժնւում էր 6 հաւասար մասերի, որոնք կոչւում էին դան (հռովմէական sextans). իւրաքանչիւր դանը բաժանւում էր 12 հաւասար մասերի, որոնք յայտնի էին գաւի կամ գաւեհաս անունով: Կար նաև մի չափ էլ քսու, որ հաւասար էր 3 գաւեհասի, այսինքն կազմում էր դանգի մի քառորդը: Ահա այս բաժանման համեմատ էլ իւրաքանչիւր ժառանգորդն ստանում էր իր մասն:

Իր Դատաստանագրքի II մասի Կէ գլխում Մխիթար Գօշը մի առ մի թւում է զանազան դէպքեր և օրինակներ, որտեղ ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս է հարկաւոր վարւել: Աւելորդ կը լինէր այստեղ բոլորն ի միասին յիշել, բայց և այնպէս առաջ բերենք մի քանի բնորոշ օրինակներ:

1. Եթէ հօր մահանից յետոյ մնում են ժառանգներ՝ որդի և դուստր (չամուսնացած), այն ժամանակ $2\frac{1}{2}$ դանգ ստանում է որդին. նոյնքան էլ ստանում է դուստրը, իսկ մնացած 1 դանգը — մայրն: Ուրեմն ամբողջ գումարը կանի 6 դանգ, որ կազմում է մի դահեկան, ամբողջ ժառանգական ինչքը:

2. «Եթէ մի եղբայր իցէ և քոյր աննակին (ամուսնացած) — կէս դահեկան և չորս գարի (ուրեմն $3\frac{1}{3}$ դանգ) եղբօրն լիցի և դանգ և կէս և երկու գարի քուէրն ($1\frac{2}{3}$ դանգ, այսինքն կէսն այն բաժնի, որ ստանում է եղբայրը կամ չամուսնացած քոյրը) և դանգ ի մօրն»:

3. «Իսկ եթէ վեց քոյր (ամուսնացած) և մի եղբայր իցէ — ի չորս ժառանգութիւնն բաժանիցի. երեք՝ եղբայր, վեց քոյր լիցի». հետևապէս եղբայրը ստանում է $1\frac{1}{2}$ դանգ ($\frac{1}{4}$ դահեկան), իսկ իւրաքանչիւր քոյրը $\frac{3}{4}$ դանգ ($\frac{1}{8}$ դահեկան):

Ուշադրութեան արժեքով բաժանման վերջին եղանակները, տեսնում ենք, որ հօր մահուամբ ժառանգութեան $\frac{1}{6}$ մասն զատւում է մօր համար, եթէ ի հարկէ վերջինս կենդանի է, իսկ մնացածը բաժանւում է համահաւասար թւով ուղղակի ժառանգների թւի համեմատ, ըստ որում որդիները և չամուսնացած դուստրները հաւասար մասերի իրաւունք ունեն, իսկ պսակւած աղջիկները — «զերկուսն մի եղբայր կալցիս»: Ինչ վերաբերում է այն դէպքերին, երբ ժառանգութիւնն անցնում է հօրեղբայրներին ու ազնատական գծով այլ ազգականներին, դատաստանագիրքը լռութիւն է պահում, թէ որպէս է հարկաւոր այստեղ գործադրել «բաժանողական արւեստն»:

Ժառանգութեան բաժանման միջոցին ժառանգների վրայ

որոշ պարտականութիւններ է դրոււմ, որոնք սրբութեամբ պէտք է պահպանւին: Նախ և առաջ Դատաստանագիրքը խստիւ արգելում է «փոխել զընկերին յափշտակելով». և խրատում է եղբայրներին, ազգականների ու օտարների վերաբերմամբ ժառանգութեան հարցերում «իրաւամբք» վարել¹⁾: Այնուհետեւ ժառանգների վրայ պարտք է դրոււմ որոշ գումար հանել ընդհանուր ժառանգութիւնից մեռնողի հոգու յիշատակի համար, «նախ զպատշաճ ոգւոյ նորա տալով», ինչպէս և մեռելոցի ծախքերը, այսինքն «հոգեբաժինը», որ ընդունւած է նաև սովորութեան իրաւունքի մէջ²⁾: Վերջապէս ժառանգների վրայ պարտաւորութիւն կայ խնամել մինչև մահ այն բոլոր հաշմանդամներին, որոնք Դատաստանագրքի համաձայն, զրկւած են միանգամայն ժառանգական իրաւունքից:

Սակայն սովորութեան իրաւունքը ճանաչում է և որոշ բացառութիւններ մեծ եղբոր աւագագոյն իրաւունքների մէջ: Մեծ եղբայրը զրկւում է հօրական տունը բացարձակապէս և միայնակ ժառանգելու իրաւունքից հետեւալ դէպքում. եթէ մեծ եղբայրը բաժանւել է տակաւին հօր կենդանութեան ժամանակ, հօրական տունը ժառանգելու իրաւունքն արդէն պատկանում է եղբայրներից նրան, ով ֆնացել է հօր մօտ անբաժան, մինչև սրա մահը: Ինչ վերաբերում է կրտսեր որդու իրաւունքներին, որոնց հիման վրայ հօրական տունն այլևս չի դառնում մեծ եղբոր ժառանգական սեփականութիւն, ժողովրդի սովորոյթների մէջ պահպանւում են հետեւալ կարգերը: Եթէ մայրը չի ցանկանում ապրել իր մեծ որդու հետ, այն ժամանակ հօրական տունը տալիս են ամենակրտսեր որդուն. նմանապէս, երբ կրտսեր որդին դեռ ևս անչափահաս է և նրան շատ դժուար է իր համար մի նոր տուն կառուցանելու, մեծ որդին հրաժարւում է իր աւագութեան իրաւունքներից յօգուտ այդ կրտսեր անչափահաս եղբորը:

Ընդհանրապէս պէտք է այստեղ նկատենք, որ հօրական տունը շատ հնում, երբ ընտանեկան պաշտամունքն ու սերնդական սկզբունքները տակաւին կանգուն և անխախտ էին ժողովրդի աշխարհայեացքի մէջ, սովորաբար անցնում էր աւագ որդուն, և դառնում սրա լիակատար սեփականութեան իրաւունքի առարկայ: Իսկ յետագայ սովորութեան իրաւունքը, որ մասամբ տոգորւած է ուտիլիտար ու աւելի մատերիալիստիկ տենդենցներով, որոշ չափով սահմանափակում է աւագ որդու այդ իրաւունքը. մեծ որդին իրաւունք ունի իր վրայ վերցնելու հօրական տունը, բայց և ընդնմին պարտաւոր է հատուցանել միւս եղբայրներին այն ար-

1) Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք, մաս II, գլ. 42.

2) Անդ. II, գլ. 47. 26.

ժէքը, որ նրանց հասնելու էր տան բաժանման դէպքում: Այս եղանակով ժողովրդական սովորութեան իրաւունքն երկու նպատակի է հասնում. մի կողմից՝ հօրական պապական տունը մնում է կայուն, ուրեմն և հօր ընտանեկան օջախի պաշտամունքը պահպանում է իր յարատեւութիւնը, միւս կողմից էլ՝ ժառանգական իրաւունքի մէջ չի իսխտուում աշխատանքի սկզբունքը. չէ՞ որ բոլոր զաւակներն էլ իրենց աշխատանքով, իրենց արիւն-քրտինքով մասնակցել են հօրական տան կանգունութեան, հարստութեան հատար:

Այդ աւագութեան ու կրտսերութեան սկզբունքներին հանդիպում ենք նաև Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի մէջ: Այս դէպքում անշուշտ սովորութեան իրաւունքն իր ազդեցութեամբ անմասն չէ Դատաստանագրքի յօդաձևերի վերաբերմամբ: Մեր Դատաստանագրքից երևում է, որ անդրանիկ, այսինքն աւագ որդին համեմատաբար մնացած ժառանգների հետ օժտւած է առանձնաշնորհումներով. «Իսկ անդրանկան պատիւ լիցի, ըստ այդմ, եթէ հաւասար բաժանիցի ժառանգութիւնն որդւոյ, առաւել լիցի յաղագս պատուոյ» ¹⁾, կամ «այլ սկիզբն պատուիցէ դորդւոյ... և առաւել տալ 'ի ժառանգութեանց» ²⁾: Նմանապէս և կրտսեր որդին ստանում է բաժանելիք ժառանգութեան միջից հօրական տունը ³⁾:

Ինչո՞վ բացատրել այդ երկու տեսակ զաւակների առաւելութիւնները ժառանգական իրաւունքի մէջ: Մխիթար Գօշը, հիմնելով 'ի հարկէ քրիստոնէական կրօնի վրայ, տալիս է նրա համեմատ բացատրութիւն: «Ըստ որում և Տէրն պատուիբեաց տալ զառաջին ծնունդն» ⁴⁾: Անդրանկան այդ պատիւը, նմանապէս և կրտսերի հօրական տուն ստանալը, պիտի բացատրել այլ կերպ: Մայորատի և մինօրատի բացատրութեան հիմքը հարկաւոր է գտնել այն ընտանեկան կազմի մէջ, որը բնորոշ էր հայ ժողովրդին, այն է ընտանիքի նահապետական սերնդական կազմը և ընտանիքի համայնական կեանքը: Ինչպէս մեզ արդէն յայտնի է, հայոց, նոյնպէս և այլ ժողովրդների, սովորութեան իրաւունքներից, նահապետական գերդաստանում քանիքով մահւամբ սրա իրաւունքներն անցնում են ipso iure մեծ որդուն, որը լիազօր տէր է դառնում ընտանիքի կառավարութեան մէջ: Մեծ որդու այդ առանձնաշնորհ դիրքը անշուշտ պահպանւում էր նաև այն

¹⁾ Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք, մաս II, գլ. 72.

²⁾ Մխ. Գօշի Դատաստ. մ. II, գլ. 4թ.

³⁾ Մխ. Գօշի Դատաստ. մ. II, գլ. 72.

⁴⁾ Մխ. Գօշի Դատաստ. մ. II, գլ. 4թ.

դէպքում, երբ ընտանիքը կազմալուծ էր լինում ու բաժանւում հօր մահւամբ: Ուստի մեծ որդին, իբրև ընտանեկան պաշտամունքի անդրանիկ ներկայացուցիչը, պապական օջախի յարատևութեան պատասխանատու ժառանգը, իբրև նախկին կամ ապագայ դառնալիք տանուտէր, անձն, որ ամենից շատ է աշխատել ընտանիքի բարօրութեան համար և այնքան մեծ իրաւունքներով պէտք է օժտւէր ընտանիքի չրաժանելու դէպքում, ըստ այնմ էլ պէտք է որևէ աւելորդ մասն ստանայ ժառանգութիւնից, պէտք է առաւելութիւն ունենայ բաժանելիք ընչքի մէջ:

Նոյն այդ նահապետական ընտանեկան կազմի գոյութեամբ կարելի է բացատրել նաև կրտսերի առանձնաշնորհ դրութիւնը ժառանգութեան մէջ: Նա ստանում է հօրական տունը. այն տունը, ուր գտնւում է «օջախը», որ այնքան սուրբ է ժողովրդի աչքում. այն տունը, ուր երկար ժամանակ տարածւում էր «տան մեծի» լիազօր իրաւունքը, հնչում էին նրա հրամանները: Մինչօրատի մասին բաւականին յաջող բացատրութիւն է տալիս յայտնի պրօֆեսոր Մաքսիմ Կովալևսկին: Նահապետական ընտանիքի կազմալուծ լինելու դէպքում, երբ դա տեղի է ունենում նոյն իսկ հօր կենդանութեան միջոցին, հայրը պարտաւորւած է լինում ընդհանուր ընչքից որոշ պատկանելի մասն տալ հեռացող մեծ որդուն: Այդպիսով մեծ որդին զրկւում է իր այն դիրքից, որ մինչև այդ օրը նա վայելում էր ընտանեկան ընդհանուր գոյքը հարստացնելու և ընդհանուր աշխատանքում մասնակցելու պարտաւորութեան մէջ: «Նրա տեղը այժմ բռնում է կրտսեր որդին, որը աւելի երկար ժամանակ է մնում հօր մօտ անբաժան և հետեապէս իր գործակցութեամբ աւելի է նպաստում հօրական կարողութեան հարստացնելուն համեմատաբար անդրանիկ որդու հետ: Այդ միանգամայն բացայայտ է թւում կրտսերի առանձնաշնորհ իրաւունքն հօրական գոյքի ժառանգելուն մէջ, այստեղից էլ մասնաւորապէս առաջանում է և այն կարգը, որ նա, ինչպէս տնագործի, ժառանգում է հօրական տունը: Անդրանիկը, աւագ որդին, արդէն վաղուց կառուցել է իր սեփական օջախը և բնաւ կարիք չունի ժառանգութեան մէջ թողած հօրական տանը» ¹⁾:

VII

Մինչև այժմ տեսութեան առանք ժառանգական իրաւունքն այնպէս, ինչպէս դա արտայայտւում է հայ ժողովրդի սովորոյթների, նրա աշխարհայեացքի մէջ զարգացած իրաւական նորմերի հա-

¹⁾ М. Ковалевский-Современный обычай и древний законъ т. I, стр. 334

մաձայն: Մենք այդ ամբողջ տեսութիւնից նկատում ենք, որ հայ սովորութեական իրաւունքի մէջ ժառանգական ձեերի տիրապետող եղանակը բացարձակապէս առանց կտակի է: Դա հասկանալի է, քանի որ պատմական տեսակետից ժառանգումն առանց կտակի միշտ գոյութիւն է ունեցել նախ քան ժառանգումն ըստ կտակի: Ժառանգումն ըստ կտակի տեղի է ունենում, երբ ժառանգը նշանակւում է հանգուցեալի կամքի համաձայն, որ կարող է արտայայտւել կամ բանաւոր որոշ վկաների ներկայութեամբ, կամ գրաւոր ձեով: Կտակի գաղափարը կարող էր առաջ գալ, երբ նահապետական գերդաստանի գոյութեան ու զարգացման հիմքերը խախտւել էին. երբ բնական տնտեսութեան տապալմամբ և աշխատանքի քաժանման ներմուծմամբ գերդաստանը դիֆերենցիացիօնի է ենթարկւում ու քաժանւում է բաղկացուցիչ մասերի: Իսկ ժառանգումն առանց կտակի տեղի է ունենում, երբ ժառանգը մտնում է իր իրաւունքների մէջ տիրապետող իրաւական կարգերի համաձայն և անկախ հանգուցեալի կամքից:

Ահա այս տեսակ ժառանգումներն ըստ կտակի հազազիւտ երևոյթ են ներկայացնում հայ ժողովրդի սովորոյթների մէջ: Հայ ժողովրդական սովորութեական իրաւունքը չի սահմանում այդ տեսակ ժառանգումների համար յատուկ ձեեր, որոնց չկատարելով ժառանգական կարգադրութիւններն ապօրինի դառնային և կորցնէին իրենց իրաւաբանական նշանակութիւնը, ինչպէս դա գոյութիւն է ունեցել հռովմէական և այլ զարգացած իրաւունքների մէջ:

Հայ ժողովրդի մէջ սովորաբար մեռնողն իր կամքը արտայայտում է բերանացի և մեծ մասամբ վկաների, երբեմն էլ իր ծխատէր քահանայի ներկայութեամբ: Երբ վերջինս ներկայ է լինում, կազմում են կտակը նաև գրաւոր կերպով: Յամենայն դէպս ժառանգական կարգադրութիւնները, զուրկ լինելով որոշ իրաւաբանական և յատուկ ձեերից, ժողովրդի աչքում չեն կորցնում իրենց զօրութիւնն և ոյժը: Ժողովրդի հայեացքներով մեռնողի կամքն համարւում է սուրբ և անսասան, ուստի առանց փոփոխելու կամ տրտունջի կատար է ածւում ժառանգների կողմից: Այս դէպքում բաւական է, որ վաղճանւողը երգում վերցնի ժառանգներից ու վկաներից, թէ իր կամքը անշեղ կ'իրագործւի: Հսկառակ դէպքում ժառանգներին և ընդհանրապէս հանգուցեալի կտակը չկատարողներին սպասում է այն անէծքը, որ սովորաբար մեռնողներն արտասանում են. «եթէ կտակս չկատարես, ահիդ դատաստանի օրը պարտական լինիս:»

Վախճանւողն իր կամքն արտայայտելիս միշտ ղեկավարւում է տիրապետող ժողովրդական սովորոյթների սկզբունքներով:

Սովորութեական իրաւունքի համաձայն կտակ անողն չի կարող իր ամբողջ գոյքը ժառանգութեան տալ օտարներին կամ հեռաւոր կողմնակի ազգականներին, եթէ գոյութիւն ունեն ուղղակի կամ մօտիկ ժառանգները: Միայն անգաւակ մեռնողը կարող է իր գոյքը կտակել ամբողջովին տնփեսային, որին նա որդեգրած ունէր և որին ճանաչում էր իբրև իր տան միակ ժառանգին: Սակայն կտակային ժառանգական իրաւունքը չի տարածւում համայնական հողաբաժինների վրայ, իսկ մնացած ամբողջ շարժական և անշարժ գոյքը, որ կազմում է ընտանեկան ընդհանուր սեփականութիւն, դառնում է մեռնողի կամքի տնօրինութեան առարկայ:

Կտակով հաստատւած ժառանգները նոյն իրաւաբանական դիրքն են վայելում մեռնողի տանը, ինչ որ կարող էին ունենալ օրինական ժառանգներն ըստ սովորութեական իրաւունքի. նա դառնում է մեռնողի successor universalis և պարտաւոր է ժառանգելու թէ՛ նրա ակտիւ և թէ՛ պասսիւ գոյքը, պատասխանատու լինելով նրա բոլոր պարտքերին:

Եթէ մեռնողն իր կտակի մէջ տնօրինել ու կարգադրել է նշանակւած ժառանգների մասին ու բաժանման ձևերը, այն ժամանակ այդ բոլորը կատարւում է տիրապետող սովորութեական իրաւունքի համաձայն, այսինքն համաձայն այն բոլոր կարգերի, որոնց հետ մենք առիթ ունեցանք ծանօթանալու նախընթաց զբաղւածներում:

Ժառանգումն ըստ կտակի արժարժւում է նաև Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի մէջ:

Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքից երևում է, որ հայոց մէջ էլ ընդունւած էր ժառանգումն ըստ կտակի թէ՛ գրաւոր և թէ՛ բանաւոր ձևով: Ամենահաստատուն կտակը համարւում էր այն, որը կազմւում էր առողջ ժամանակն, երբ մարդս իր կամքը կարող է լիովին ու անսխալ յայտարարել: Հակառակ դէպքում, երբ գոյութիւն չունի որևէ կարգադրութիւն որևէ անձի կողմից ի դէպ մահւան, այն ժամանակ հիւանդը, իր տկարութեան երկրորդ օրը, պէտք է կանչէ քահանային, երեք վկաներ և «գժառանգորս եկեղեցւոյ», որոնց ներկայութեամբ պէտք է կազմէ իր կտակը: Այս տեսակ կտակը չի կորցնում իր ոյժը նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ հիւանդը մեռնում է կտակ կազմելու օրը, եթէ միայն «չիցէ թափեալ 'ի մտաց»: Բայց երբ հիւանդն այնպիսի նեղութեան մէջ է, որ անհնարին է նրա կողմից գրաւոր կարգադրութիւն անել, այդպիսի դէպքում բաւական է, որ նա իւր կամքը յայտնէ բանաւոր կերպով վերոյիշեալ վկաների ներկայութեամբ, որոնք ուխտելով պարտադիր են այդ իկատար ածելու կտակողի մահ-

ւանից յետոյ: Այստեղ Մխիթար Գօշն նոյն իսկ շեշտում է, թէ «զուր ինչ ի գէպ իցէ ընդ յառնելն կատարել, կատարիցէ. և զոր ինչ զկնի մահու-զկնի կատարիցեն»¹⁾:

Կտակ կազմելու իրաւունք ունի իւրաքանչիւր իրաւընդունակ անձն, բայց դրա մասին Դատաստանագրքի մէջ ոչ մի որոշում չենք գտնում: Դորա փոխարէն Մխիթար Գօշը պարզում է, որ ժառանգողը լիակատար իրաւունք ունի իր գոյքը կարգադրելու և դրա համեմատ իր կամքը յայտնելու. «զամենայն ինչ գտան իւր, և զ՛ողոյ և զթաղման իւրոյ խօսեսցի ըստ հաճոյից (կամաց) իւրոյ:»²⁾ Մինչև անգամ այն բոլոր դէպքերում, երբ ժառանգութիւնն առանց օրէնքների համաձայնութեան չի կարող անցնել այս կամ այն ազգականին, կտակողն իշխան է «կենօքն ժառանգեցուցանել զնոցա, եթէ կամեսցի իբր զօտարս»³⁾: Նա իրաւունք ունի ժառանգ հաստատել թէ այնպիսի ազգակից անձերին, որոնք «ժառանգման առանց կտակի» ոչ մի բան չպէտք է ստանային, թէ ծառաներին և թէ այլ սիրելի անձերին⁴⁾: Նրմանապէս նա իրաւունք ունի իր բոլոր հարազատ զաւակներին ու ազգականներին, որոնք ըստ օրէնքի նախամեծար տեղ ունէին ժառանգման մէջ, զրկել ժառանգութիւնից, եթէ դրանք որեւէ կերպ մեղանչել են իրեն դէմ. որ «զծնողն հարկանէ», «զիւրն անարգէ զծնող» և այլն⁵⁾:

Կտակը ըստ Դատաստանագրքի կարելի է ոչնչացնել նախքան կտակողի մահը: Այստեղ, ինչպէս և այլ ժառանգական հարցերում, ամեն ինչ կախած էր միշտ կտակողի լիակատար կամքից. և կտակի օրինականութիւնը միմիայն մահւանից յետոյ էր առաջ գալիս. «Եւ թէ պատահի յառնել հիւանդին յետ և փոխել զկտակն՝ իշխան լիցի, զի կտակ յետ մահու հաստատուն է ըստ առաքելոց»⁶⁾:

¹⁾ և ²⁾ Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք, մաս II. գլ. 28.

³⁾ Մխ. Գօշի Դատաստան. մաս II. գլ. 28.

⁴⁾ Մխ. Գօշի Դատաստան. մաս II. գլ. 48.

⁵⁾ Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք, մ. I. գլ. ԻԲ, Հ, մաս II. գլ. 48.

⁶⁾ Մխ. Գօշի Դատաս. մ. II, գլ. 28.

Է Զ Մ Ի Ա Ծ Ի Ն

ԵՒ

ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՄԵՍՐՈՎԲ ՎԱՐԴ. ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍԵԱՆԻ

Ը *)

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՅԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

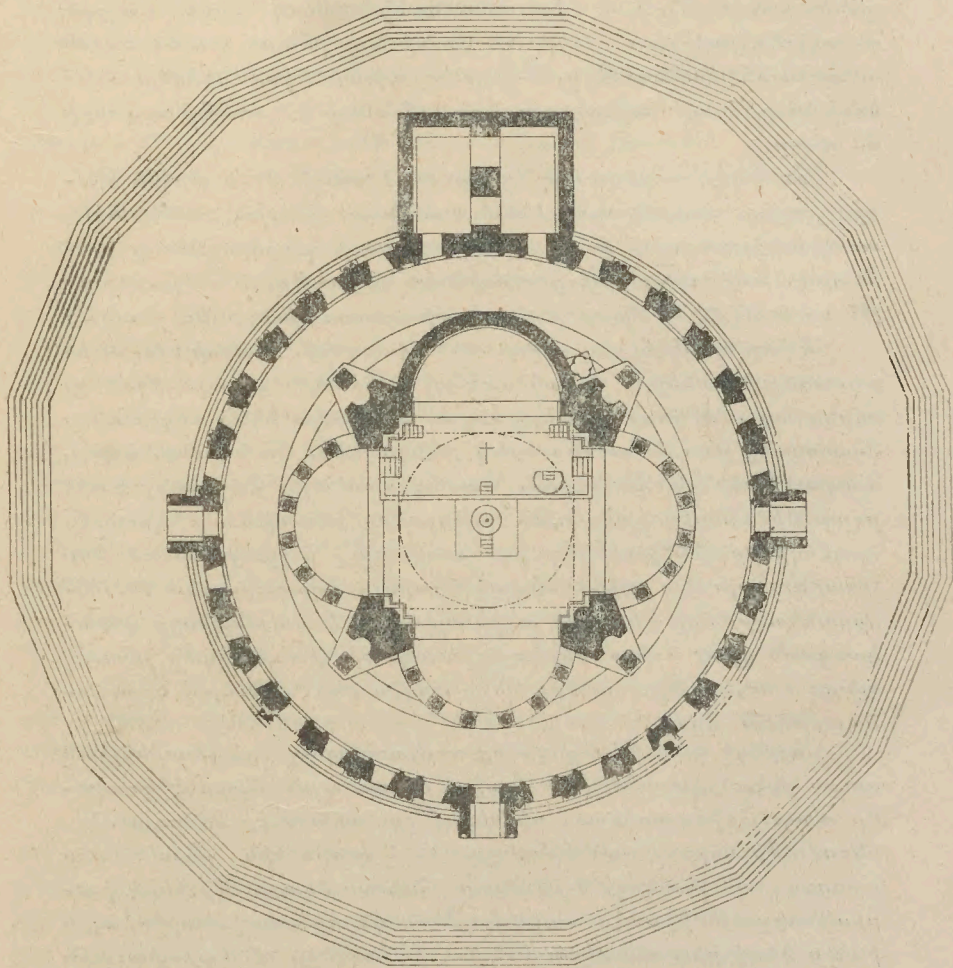
Պեղումները միանգամայն արդարացի ին այն բոլոր յոյսերը, որ շատերը տածում էին դէպի այդ եկեղեցու ճարտարապետական յատկութիւնները: Պեղման ամենայաջող արդիւնքները երեւան եկան հէնց սկզբից, որովհետեւ մի ամառուայ ընթացքում, սկսած 1900 թ. Մայիս ամսից մինչև Յուլիս ամիսը, հ. Սաշիկը անընդհատ աշխատութեամբ բացեց և մաքրեց եկեղեցու ներսը և երևան հանեց շինութեան լաւագոյն զարդեր կաջող քարերը, խոյակները, սիւները, սեղանը, մոզաիկ խաչը և այլն: Այնուհետև աւելի դանդաղ ընթացքով, բացել մաքրել են շինութեան երկրորդական մասերը և գլխաւորապէս կաթողիկոսարանի ընդարձակ շինութիւնները:

Եկեղեցուց ֆնացած են. Ա. Չորս գլխաւոր կամ Մայր սիւները. սրանց հաստութիւնը երեք ու կէս մետր է, քառակուսի տարածութեամբ՝ եթէ չհաշւենք անկիւններով կտրած և ներս ընկած մասերը, որովհետև սիւները, երկու հակադիր կողմերով, սկզբում ուղղադիւ, ապա կիսաշրջանաձև գծերով ներս են ընկնում, որով անհամեմատ բարականում, փոքրանում է սիւնի մեծութիւնը:

Եկեղեցին շինած է մի ընդարձակ բլրի վրայ: Նրա հարաւային և արեւմտեան կողմում՝ փոքր ինչ թեքած դէպի արեւմուտք շինւած են կաթողիկոսական բնակարանները, իսկ հիւսիսային և արեւմտեան կողմերում բլուրի սկսւածքն է, բաւական ընդարձակ դաշտով, ուր շինարար կաթողիկոսը մեծ այգիներ և ծառատունկեր էր տնկել: Բլուրի արեւմտահիւսիսային ցածրագոյն մասից սկսելով և շրջան անելով մինչև կաթողիկոսարանը, եկեղեցու շուրջը շինւած էին լաշանիստ սառնարներ, որ ամենացած տեղում բաղկացած էին եօթը աստիճանից:

*) Տես Ազգադրական Հանդէս գ. XV.

Եկեղեցու յատկագիծը որ մեր խնդրով նկարել է ճարտարագետ Տէր Սարգսեանը, ունի հետևեալ պատկերը. Ա. պատերը զրսից ունին 32 (որոշ բարձրութիւնից անկիւնների թիւը հասնում է 64) բութ անկիւնանի շրջան: Բ. Ներսի կողմում չորս



անկիւններում, հաւասարապէս հեռու միմեանցից և պատերից, բարձրանում են չորս «հասահեղիւս» մայր սիւները. Գ. Սոցա մէջում կան երեք կիսաշրջաններ, որոնց վրայ բարձրանում էին կոյոր քարի վեց վեց սիւներով, գեղեցիկ խարիսխներով և խոյ-

ակներով սխնագարդեր: Արևելեան կողմում՝ լցնելով սիւների համապատասխան կիսաշրջանը և այնտեղից էլ 3,24 մետր առաջ ընկած, գտնուում է սեղանը, որի յետևի կիսաշրջանում բարակ պատ է բարձրանում: Դ. Եկեղեցու արևելեան մասում ուղիղ սեղանի հանդէպ կայ մի փռանկիւնանի շինուած երկու փոքրիկ դռնով միացած ներսի հետ: Ե. Շուրջ այդ բոլորի փուլած են 16 անկիւնանի աստիճանները, 7-ական աստիճաններով: Եկեղեցու մեծութիւնը, հետը հաշւած պատերը, 41 մետր է, առանց պատերի 33 մետր:

Ա. Պատը շուրջ բոլոր քանդուած է մինչև 2—3 արշին հիմքից բարձր, միայն ներսի երեսն է անփնտս. հիմնուած է եղել երեք աստիճանի խարսխի վրայ, որի ընդհանուր բարձրութիւնը 1,14 մետր է, իսկ իւրաքանչիւր աստիճանի լայնութիւնն ու բարձրութիւնը 0,38×0,37 մետր. բուն պատի հաստութիւնը 0,98 մետր է:

Մինչդեռ եկեղեցու ներսի սինազարդերի, սեղանի կնն. մանրամասնութիւնները վերականգնելը առանձին դժւարութիւն չի ներկայացնում, դրսի պատերը կարող են կասկածների տեղիք տալ: Չափազանց շատ են ամեն տեսակ քանդակներ, եռանկիւնի, կոլոր, ժապաւէնաձև քանդակներով, մետաղներով կնն: Հարկաւոր է այդ բոլոր միմեանցից բաժանուած բեկորները հմտութեամբ միացնել, որպէսզի իրաքանչիւր բար իւր տեղը գրւի և չբացատրուած քար չմնայ դուրսը: Այդ աշխատանքը կատարել է ճարտարապետ Թ. Թորոմանեանը, որը մի քանի ամիս աշխատել է Զուարթնոցի վերականգման վրայ և իւր ներկայութեամբ մի քանի մասեր յատուկ պեղել է տւել: Այդ մասերը մեծ տալիս ենք հիմնւելով նրա վերականգնեան վրայ:

Ամբողջ շինութիւնը դրսից սինազարդ էր. բացի արևելեան դուրս ընկած քառանկիւնի մասից, որ առ այժմ մնում է կասկածի տակ: Շրջապարիսպը սիւներով բաժանուած էր 32 զոյգ սիւներով: Սիւները կպած էին պատին և դուրս էին ընկած երեք քառորդ տրամագծով, 0,13 մետր հաստութեամբ: Սիւների խարխիւները անմիջապէս ամրացրած են վերևի աստիճանի վրայ և իրենց ձևով բիւզանդական են. իսկ խոյակները ներկայացնում են շուշան ծաղկի զոյգ քանդակներ (տես տախտակ I): Ծաղիկը քանդակուած է ոչ միայն ճակատի, այլ նաև կողքերի դուրս ցցուած մասերի վրայ: Բոլոր սիւները միացած էին իրար հետ աղեղներով, կազմելով 32 արկադների շարք: Իւրաքանչիւր աղեղ կամ կամարի պսակն (կարնէզը) ունէր երկու շերտ. առաջինը՝ ժապաւէնանման է, մաքուր տաշած քարերով, միւսը գեղեցիկ զարդարուած էր խաղողի ոստերով և ողկոյզներով: Աղեղների սկսւածք-

ները կազմող եռանկիւնները մէջ դրւած են մետրոպոլիտ ¹⁾ — մարդկանց քանդակներ, որոնց կուրծքից բարձր մասը կատարեալ բարձրաքանդակ է (Bas-relief), իսկ ներքեւի մասը ոլորուն դարդ է, այնպէս որ մարդկանց ոտները չկան։ Այդ մետոպոլիտից գտնուել են ինն հատ, մի քանիսը խիստ ջարդուած, միւսները լաւ վիճակում, բացի երեսներէից, որ կարծես դիտմամբ քերւած է։ Դոքա բոլորը ձեռներին բռնած ունին մուրճ և այլ գործիքներ և ընդհանրապէս միմեանց նման են, բացի մէկից։ Այդ մէկի անունը «Յոհան» կամ «Յոհանա» կողքին գրւած է. նա ունի վեղար, մինչդեռ միւսները զլիարայ են. մի ձեռին ունի մուրճ, միւսում թիակ։

Մետոպոլիտները և կամարի պսակի մէջ գոյացած անկիւնաւոր տարածութիւնը դարձեալ ամենահարուստ քանդակներով՝ խաղողի ոստերով և նոնենու թուփերով զարդարւած էր, սակայն այնպիսի հաշւով, որ ամեն մի մետոպի զլիսին մի մի վիթխարի նուռ կար, որով խիստ համաչափ կերպով լցւել է այդտեղի անկիւնը։ Խոյակներէից մինչև երրորդ շերտը 0,72 մետր բարձր է. շերտերն առանձին բարձր են 0,27 և 0,90 մետր։ (Տես տախտ. IX)։

Դոցանից բարձր կայ մի նոր շերտ ժապաւէնանման, տաշւած քարերով (0,98 մետր), որից աւելի վերև՝ (1,98 մետր) համապատասխան ներքեւի պատուհաններին, շինւած են երկրորդ կարգ լուսամուտներ։ Մոքա կոլոր են, տերևների և այլ օրնամենտների քանդակներով եզերւած։ Պատուհանների տակի շերտին համապատասխանում է երկրորդ շերտ վերեւից (դարձեալ 0,98) և ի վերջոյ գալիս է պսակը (կարնեզը)։ Պսակը լաղկացած է խոշոր քարերից, որոնք դէպի ներքև նայող՝ լայն մասում զոյգ ծիպոտների հիւււածքով են քանդակւած. իսկ նեղ՝ հորիզոնական շերտում քանդակները տերևների զարդեր են։ Ամբողջ պատի բարձրութիւնը սկսած ամենաներքեւի աստիճանից մինչև պսակը 12,21 մետր է (կամ 17,2 արշին), զոյգ սիւնները 0,37+3,45+0,37=4,19 մետր։

Պատի ներսի մասն էլ զարդարւած էր 64 պատին կպած բարակ սիւնների արկաղներով։ Դոցա խարխիւների ձևը կարելի է տեսնել եօթներորդ տախտակի վրայ։ Սիւնները հաւասար հեռաւորութիւն չունին, այլ փոխ ի փոխ միմեանցից 1,62 և 1,15 մետր հեռու են։ Այս սիւնների հաստութիւնն էլ հաւասար է դրսի զոյգ սիւններին։ Մինչդեռ դոցա խարխիւների մեծագոյն մասը պահպանւել է, խոյակներից միայն մի հատը կայ։ Այդ խոյակի ձևը խիստ պարզ

1) Դասական շինութիւնների մէջ մետոպոլիտի եւ խոյակների մէջ գտնուում է մի հորիզոնական բարակ շարւածք. ինչ որ այստեղ պակասում է։

է և ըստ ամենայնի յիշեցնում է խարսխի ձևը, բայց դրա փոխարէն հարուստ քանդակ ունէր խոյակի գլխին նստած քարը: Նրա քանդակը նման է խոշոր տերեւների, որով զարդարւած էին նաև կողոր լուսամուտները ներսի կողմից: (Տես տախտ. I, VII):

Գլխի վերականգնումը ամբողջ շինութեան մէջ ամենից շատ կասկածելին է. նրա բեկորներից պահուել են միայն մի քանի սիւնի կտորներ և երկու տարբեր խոյակ¹⁾ յարմարեցրած պատի մէջ դնելու: Դոցանից մէկը ունի կողով, առանց հիւսւածքի և խոյ գօտեւորւած և տերեւազարդ քանդակներով (0,50 բարձր, 0,49 մետր երկար), միւսը կողով չունի: Սիւնների բեկորներն ու խոյակները հաստատում են, որ գմբէթի թմբուկը սիւնազարդ էր, իսկ թէ որքան էր նրա բարձրութիւնն ու վեղարի ձևը և որ ամենից գլխաւորն է, ինչ եղանակով էր բաղմած ամբողջ շինութեան վրայ, մընում է թէական: Պ. Թորոմանեանի կարծիքով թմբուկի մէջ կային 16 պատուհան: Եղիսեան ծաղկազարդներն ծառայում էին պատուհանների արկաղների պսակները զարդարելու, ինչպէս չրջապատի պատի վրայ խաղողի և նռնենու քանդակները:

Բ. Դռների թիւը հինգ է, հարաւից հարաւ-արևմուտքից, արևմուտքից, արևմտահիւսիսից և հիւսիսից, երկու փոքր դռն է միացնում արևելեան կից շինութիւնը: Դռները բացւածքով իրար հաւասար են և ընդհանրապէս բաւական փոքր են,—լայնութիւնը 1,60 մետր է, բարձրութիւնը որոշելի չգտւար է: Դռներից երկը փոքրիկ դռն է ընկած մասեր են ունեցել, ուստի այդ երկը, պատի հաստութիւնն էլ հետը հաշւած 3,25 մետր ընդարձակութեամբ են, իսկ երկուսը 2,15 մետր: Դռն է ընկած մասերի պսակաձև քանդակների բեկորները խիստ գեղեցիկ են²⁾: (Տես էջ 128):

Գ. Սիւնազարդեր. Մենք արդէն նկարագրեցինք չորս մեծ սիւնները, որոնց վրայ հաւանական յենւած էր ամբողջ գմբէթը, իսկ այդ չորս հիմնական սիւնների հետ էին միացած շինութեան ներսի միւս կողմ քարերի սիւնները, որոնք մի տեսակ վանդակների պէս երեք կողմից չրջափակում էին եկեղեցու ներսի կիսաբոլորակները: Այդ կիսաբոլորակների ամբողջ երկարութեամբ և նոյն իսկ մեծ սիւնների տակը անցրած էր մի մայթանման բարձրութիւն, յատակից 9 սանտիմետր բարձր և 98 սանտիմետր լայն, որի

1) Եղիսեան ծաղիկ կոչւած (Fleur d'Elis) դասական զարդի գեղեցիկ քանդակով:

2) Յատակադծի մէջ երկու փոքր դռները նկարի սխալ վերաբերողութեան պատճառով. լաւ չեն երեւում:

վրայ իբրև հիմքի՝ չարւած էին սիւները: Սոցա թիւը երեք կիսա-
չրջաններում հաւասար է $3 \times 6 = 18$ -ի. բացի այդ մի մի հատ էլ
մեծ սիւնների դէպի պատը նայող մասի առաջն է եղել, ուրեմն
 $18 + 4 = 22$ հատ: Սիւնների հեռաւորութիւնը միմեանցից 1,05 մետր
է, իսկ ամեն մի մայր սիւնից մինչև իւր անմիջական մօտի փոքր
սիւնը 1,40 մետր է: Նկարագրենք սիւնների մասերը:

1. Խաւրխալ բաղկացած է միակտուր քարից, յոնիական ձևի
է, բարձր 0,92 մետր և լայն 0,82 մետր: Դորա մէջ բունը ամրա-
ցնելու տեղում 2,5 սանտիմետր խորութեամբ փորւածք կայ: Բացի
այդ մի խաչաձև գիծ իբրև շառաւիղ կտրում է այդ փորւածքը,
որի կենդրոնը 18 ս. խորացրած էր և ծառայում էր բունի և խա-
լսի մէջ ամրացրած երկաթը տեղաւորելու: Համապատասխան
փորւած, խաչաձև գծով, կայ նաև բունի մէջ: Երկու կտորները
իրար հետ միացնելու երկաթներից մի քանիսը պահւած են: Փոր-
ւածքի տրամագիծը 0,58 է: (Տես նկար I, III):

2. Բունը բաղկացած էր մի քանի խիստ խոշոր քարերից,
կոշոր տաշւած, առանց որևէ զարդի, վերել ներքինն հաւասար:
Պահւած կտորների հաստութիւնն է 0,58 մետր, երկարութիւնը՝
մնացածի մի կտոր քարինը 2,10 մետր: Աւելի մեծ, հաստ և եր-
կար են մայր սիւնների. կիսաբոլորակների հանդէպ գտնւած չորս
սիւնները, որոնց խոյակների ձևից՝ արժեսիրներ կոչւնք: Սոցա
խարսխի և բունի ձևը միւսներին միանգամայն նման է, տարբեր
են խոյակները: Սոցա բունը ամրացրած էր ուղղակի խարսխի վը-
րայ, առանց փորւածքի, որովհետև բունի հաստութիւնը կամ տրա-
մագիծը և խարսխինը 0,82 մետր է: Պահւած միակտուր բունի մի
քարի բարձրութիւնը 2,20 մետր է: (Տես նկար VIII):

3. Խոյակները իրանց նուրբ և ձևաւոր քանդակներով ան-
կասկած չինութեան ներսի լաւագոյն զարդարանքն էին կաղմուռ
նոքա երկու ձևի են. 18 սիւններինը կողովներ են յոնիական ոլո-
րակներով կամ խոյերով, մնացած չորսինը՝ թուղուններ են: Մայր
սիւնների առաջի երեք քառորդ սիւնների խոյակների մասին արդէն
խօսք է եղել: Իբրև գեղարուեստի արտադրութիւն նոքա բիւզան-
դական կոչւած ճարտարապետական արուեստի լաւագոյն օրինակ-
ներ են: Առաջինները ունին հետեւեալ երեք մասերը, հաստ քա-
ռանկիւնի աբակ կամ սալ, յոնիական ոճի ոլորակներ, կամ խոյեր
և հայ-բիւզանդական ոճի կողովներ: Աբակի մեծութիւնը $1,01 \times$
 $0,95$ մետր է, խոյերինը $0,94 \times 0,37$, կողովինը $0,49$ բարձր. ամ-
բողջի բարձրութիւնը՝ 1,3 մետր է: Կողովը ներկայացնում է երեք
ձիւղերից գործւած մի հիւսւածք, որի վրայ կարծես ամրացրած է
խոյը. միջում փոքրիկ մեղալեօններ, վրան կամ խաչ քանդակած,

կամ Շինող կաթուղիկոսի անունը փորագրւած յունարէն լեզուով: Խոյի կողքերի քանդակը տերևի զարդ է, ուղիղ մէջտեղից դառնով ամրացրած: Աքակի և խոյի միացումը երկու կողմից մի մի զոյգ համանման հիււսածքով և յատուկ հանգոյցներով է: (Տես նկար I, V III):

Արտասովոր են թռչունի չորս խոյակները: Սոքա անհամեմատ մեծ են միւսներից, և ինչպէս նկատեցիք, ամրացրած էին աւելի հաստ բուռների վրայ: Թռչունի պատկերը բարձրաքանդակ փորագրւած է թևերը փռւած դէպի երկու կողմը: Խոյակի արակը անհաւասար քառանկիւնանի է. ճակատն ունի 1,2 մետր, յետը 1,88, իսկ կողքը 1,6 մետր. խոյակի ներքևի մասը բուռնի հետ միացնելու տեղը կոտրացրած է, և թռչունի հակառակ կողմում կան ծաղկանման զարդեր, որ կրկնւած է նաև առաջի կողմից՝ թռչունների ոտների տակ: Խոյակի ընդհանուր բարձրութիւնն է 0,97 մետր: Թռչուններից երկուսը գլուխները մի կողմ են թեքել, միւս երկուսը հակառակ կողմը, կազմելով մի տեսակ զինանշան երկու զոյգ իրար նայող թռչուններով: Կողովածն խոյակների քանդակների մէջ արուեստի տարբերութիւնը այնքան աչքի չի ընկնում, նոյնը չենք կարող ասել թռչունների խոյակների մասին: Թռչունները ընդհանրապէս թողնում են ընականից, ընդօրինակութեան տպաւորութիւն. բայց երբ չորսը իրար հետ համեմատում ենք, իսկոյն աչքի են զարկում քանդակող վարպետի կարողութեան աւելի ու պակաս աշխատանքի և հմտութեան չափը: Բոլորն էլ պահւած են լաւ վիճակում. իրաւ է բարձրից ընկնելով, մէկը պատուել է միջից, միւսների ոտների մասից է ջախջախել, բայց անթերի են ընկոյրները և գիւրաւ կարելի է լրացնել:

Ի՞նչ թռչուններ են դոքա: Առաջի հայեացքից, երբ մանաւանդ ի նկատի էք առնում կտուցների յայտնի կորութիւնը և զօրեղ թևերի լայն և ուժեղ թռիչքը, կարծում էք թէ արծիւ է: Սակայն Պետրբուրգում հնագէտ Յ. Ի. Սմիրնովը իմ ուշադրութիւնը հրաւիրեց նախ՝ այն բանի վրայ, որ թռչնի ոտների վրան չկան մագիլներ և ապա, որ եկեղեցիների նկարներում, մանաւանդ գմբէթի և կամարների անկիւններում, սովորական են աղաւնիներ, բայց ոչ արծիւներ: Այդ ցուցմունքը ինձ կասկածի մէջ ձգեց: (Տես տախտ. I, X, 1, 4):

Սակայն երբ աւերակների տեղում նորից ուշադրութեամբ քննեցի խոյակները, ոչ մի կասկած չմնաց, որ այդ թռչունները իսկապէս արծիւներ են, թէկուզ գեղարուեստի մէջ արտասովոր երևոյթ:

Ամբողջ սիւնադարձի 22 սիւնից անկողուստ պահւած են 16

խարխախ, 16 խոյակ. չորսը ճեմարանի բակում, մէկը վանքի պարսպի մօտ, մէկն էլ գիւղի գերեզմանատանը (որոնք բոլորն էլ հաւաքւելու են վանքի թանգարանը) և չորսն էլ պեղումների տեղում, Յ հատ բունի ամբողջ կոորդինատներ և չորս հատ բեկւած: Պակասածները դուրս են տարել: Կան բաւական բեկորներ էլ, որ հաւաքւած են ժամանակաւոր թանգարանի մէջ---Ուաչիկ վարդապետի թանգարանում: Զուարթնոցի մօտ:

4. Սեղանի մասին ինչ որ ասել էինք մեր ուսուցիչն աշխատութեան մէջ, շնորհիւ պեղման ընթացքում երևան եկող նորութիւնների, հիմնովին փոխել պէտք է: Ամենից առաջ պիտի նկատենք, որ սեղանը ուշ ժամանակում է վերաշինւել, նախնականի համեմատութեամբ ընդարձակւել և կրկնակի մեծութիւն է ստացել: Մինչդեռ սկզբում նա տեղաւորւած էր միայն արևելեան երկու գլխաւոր կիսաբոլորակում. այժմ նա սիւներից առաջ է բերւած 2,24 մետր դէպի եկեղեցու կենդրոնը: Յետոյ հին սեղանի տակը երեք ծածկ կար և հաւանական այնտեղ են դնւել մասունքներ: Այս ենթադրութիւնը հիմնւած է այն բանի վրայ, որ երկու սիւների կողքից սահմաններ են իջնում դէպի ներքեւ ամեն մէկը չորս աստիճանով, որոնց քարերը մաշւել, փոսացել են ներս ու դուրս անողների ոտներից: Օտարոտի է մի հանգամանք, որ պատերի վրայ նախկին կամարների հետք ամենևին չկայ: Եթէ տարածութիւնն ի նկատի առած, կամար անցրած լինէին, այդ կամարը խիստ կըրթաւորւէր, ուստի տրամագիծը երբ ենթադրելու, որ սեղանի տակը փայտաշէն ծածկով է: Յամենայն դէպս այդ հարցը մնում է չլուծւած: Պէտք է կարծել, երբ հարկ են համարել սեղանը մեծացնելու, քանզի են հին ծածկը և ամբողջ տարածութիւնը հողով լցրել: Թէ իսկապէս եղել են հին և նոր սեղաններ հաստատւած է, բացի յիշած աստիճաններից՝ նաև նրանով, որ երկու սիւների այն մասը, որ հին սեղանի ժամանակ բաց էր, իսկ նորի ժամանակ ծածկւած էր, կրային ծեփ ունէր և հէնց այդ ծեփի ներկայութիւնը Ուաչիկ վարդապետին միտք տուեց վորւածք անել: (Տես տախտ. IV):

Սեղանը իւր ներկայ վիճակով ունի 7,75 մետր խորութիւն և 13,24 մետր երկարութիւն ճակատի կողմից. բարձրութիւնն է 1,45 մետր: Սահմանները բարձրանում են թէ կողքերից և թէ ճակատի մէջտեղից, իւրաքանչիւրը 4-ական աստիճաններով: Սեղանի վրայ կար վէմ քար և մի յատուկ շինւածք՝ փառեայ գգրոց: Այդ գգրոցը շինւած է սեղանի պռունկին՝ աջ անկիւնում, 1,90 մետր դէպի ներս: Ինչպէս պարզ երևում է նկարի վրայ, գգրոցի ձևը մի տեսակ մինիատուր կոլսր տաճար է, սիւնադարձերով և

կարնեզներով եղերած: Պէտք է զարմանալ թէ ինչպէս տաճարի կործանման ժամանակ վերեւից մեծ թափով գլորւող բեկորները ամբողջովին չեն փշրել և ջարդել այդ շինւածքը: (Տես տխ. V, IV):

Ոստելով ս. Գրիգորի մասունքների տեղափոխութեան մասին, ասել ենք, որ պեղումները հաստատում են Յովհաննէս կաթողիկոսի և Մ. Կաղակաղացու ցուցմունքները: Եւ յիշելով, ուրիշ ինչ գործածութիւն կարող էր ունենալ քարեայ գգրոցը սեղանի վրայ, ի տես ժողովրդեան կառուցած, եթէ ոչ մասունքներ տեղաւորելու: Սեղանը մեծացնելով փոքրանում էր եկեղեցու տարածութիւնը, այդ անհրաժեշտութիւնը չէր զգացուիլ, եթէ մասանց համար տեղ պատրաստելու հարկաւորութիւն չլիներ:

Սեղանի մեծանալու հետ եկեղեցու մէջ կատարւել է ուրիշ փոփոխութիւն եւ: Սեղանի առաջ, եկեղեցու ուղիղ կենդրոնում, 1903 թ. ամառը բացւեց մի աւաղան՝ 6 աստիճաններով, որի տրամագիծը 1,77 մետր է, իսկ խորութիւնը 1,25 մետր: Եկեղեցու ամբողջ յատակը սալապատակւած էր քառանկիւնի սալերով, իսկ աւաղանի երեսը ծածկում էին երեք մեծ գերեզմանաքարերի նման սալեր: Սաչիկ վարդապետը ենթադրելով, որ այդ քարերի տակը կարող է հին արձանագրութիւն գտնուիլ, 1903 թ. ամառը, սրբօֆեսոր Մատի և իմ ներկայութեամբ փորձեց չրջել այդ քարերը և փոխանակ արձանագրութեան յանկարծ երեսան հանեց պատի հետքեր: Քանդելն առաջ տանելով՝ երեսցին աստիճանները և չրջանաձև աւաղանը հաստ կրաշաղախով ծեփած: Աւաղանների պոռնդներէրցը քանդել չրջել էին մէջը, այնպէս որ լիցքը մեծաւ մասամբ հէնց այդ շինւածքից էր: Գտնւած ծեփերի վրայ զանազան գոյնի ներկեր կային, որ ասել է թէ աւաղանի գոնէ վերեւի մասերը նրկարւած էին: Աւաղանի հիմքում կար չրջանաձև մի կոլոր սալ, սորա մէջը բոռնցքից մի քիչ մեծ մի ծակ՝ մէջը ցցւած քարեայ գլանաձև խցան: Անյաջող անցան քարը անվնաս հանելու փորձերը, որովհետև կրաշաղախով ամրացրած էր, ուստի հարկ եղաւ կոտորտելու: Նրա տակը երեսցին միայն չորս անտաշ քարեր: Մի փոքրիկ սանդուխ, հինգ աստիճանով, իջնում է աւաղանի տակը:

Թէ այդ շինութիւնը աւաղան է, կասկածել չէր կարելի, դրա ամենալաւ ապացոյցը տակի չրջանաձև սալի միջի անցքն է, քարեայ խցանով, որը կարող էր միայն մի նպատակի ծառայել, հարկաւոր գէպքում նրան բացել են, որպէս զի աւաղանի ջուրը հոսի գետնի տակը: Այլ հարց է, թէ ինչ է եղել աւաղանի նշանակութիւնը: Ամենաառաջի միտքն է, որ եկեղեցու մկրտութեան զկըզքնական աւաղանն այդ էր: Մանաւանդ երբ ի նկատի ունենանք տաճարի կոլոր յատակագիծը, որ ընդօրինակութիւն է բիւզանդա-

կան մկրստաւն կոչւած (Baptisterion) եկեղեցիներ յատակագծին, իսկ սղքա էլ ընդօրինակութիւն էին հին հռովմէական բաղնիքների, որոնց աւազանը յինութեան մէջն էր: Նկարների հետքերը աւելի են հաստատում այդ միտքը: Հաստատ համոզմունք կազմելու համար, բաւական է յիշեցնել, որ Հռովմում և ուրիշ տեղեր մի քանի այդպիսի եկեղեցիներ կան, որոնց ուղիղ կենդրոնում գտնւթի տակը, մինչև այժմ էլ անփոփոխ պահւած են հին աւազանները¹⁾:

Երբ մեծացրել են սեղանը, ծածկել են նաև հին աւազանը, որովհետև այդ ժամանակ աւազանի տեղի մասին հասկացողութիւնը փոխւած էր: Հնի՝ ծածկածի փոխարէն մի խոշոր քարից աւազան են յինել և հաստատել սեղանի յետևը, մեծ սեան և սեղանի արևելահարաւային պատի անկիւնում: Աւազանը, ինչպէս նկարը ցոյց է տալիս, որ տեղաւորւած է յատակից մի աստիճան բարձրացրած: Նրա փորւածքը խաչաձև է, կիսաբոլորակ, յիշեցնելով եկեղեցու յատակապիծը՝ ի նկատի առած չորս մայր սիւները իրանց կիսաբոլորակներով: (Տես տախտ. III):

Աւազանի խորութիւնն է 0,84, բերանի բացւածքի լայնութիւնը $1,38 \times 1,43$ մետր: Մինչդեռ մեր հին թէ նոր եկեղեցիներում աւազանը գտնուում է հարաւային պատի մէջ, այստեղ նա միանգամայն անսովոր տեղում և դիրքում է: Այդ ևս ապացոյց է, որ աւազանը յետոյ է այդտեղ յինւել: Աւազանը այնքան մեծ է, որ, հաւանական, նրա մէջ մկրտել են ոչ միայն երեսաններ՝ այլև հասակն առած մարդկանց:

Մոզայիկ. Աւերակների փլատակների տակ (նկար V, XI, 6) սեղանի մասում գտնւել է մի մեծ կտոր մոզայիկ, մօտաւորապէս 60×37 ս. մեծութեամբ, որ ներկայացնում է մեծ խաչի բեկոր: Հաւանական նա ընկել է սեղանի կիսաբոլորակ ծածկից: Մոզայիկ զարդերը պէտք է որ ընդարձակ տարածութիւն բռնած լինին, որովհետև, բացի այդ մեծ կտորից, փռքրիկ բեկորներով և հատ հատ գոյնզգոյն քարերով լիքն են աւազը և խիճերը: Խաչիկ վարդապետի կարգադրութեամբ երկար ժամանակ մի ծեր մշակ զբաղւած էր յատկապէս այդ քարերը ժողովելով: Փոքրիկ քառանկիւնի քարերը կամ սեպհական գոյն ունին, կամ ներկւած են միայն դրսի երե-

1) Համեմատել F. Dürm, Handbuch der Architectur գրքի մէջ յիշւած մի քանի մկրտարան եկեղեցիներ. Ս. Կոնստանտն Հռովմի մօտ (էջ 57), Ս. Ստեփանը (էջ 60), Լատերանեան բապտիստերիոնը (էջ 65) եւ Նոյեմբայի բապտիստերիոնը (էջ 85):

ւացող կողմից: Խաչի թևերը ոսկէ գոյն է, վեց շարքով, որը եղևրած է մի շարք կարմիր քարով: Ճաճանչները սպիտակ գոյնի են, իսկ թևերի և ճաճանչների միջի տարածութիւնը լցւած է շրջանաձև արծաթէ գորշ և կապոյտ շերտերով:

Նկարներ. Եկեղեցու պատերը ներսից թէև մաքուր սրբատաշ քարով էին ծածկւած, երբեմն նաև զանազան օրնամենատներով զարդարւած, հարկ են համարել, բացառութեամբ սխառագարդերի, ծեփել հաստ կրաշաղախով և ներկել: Սիւնազարդի նկարները կպցրած են ուղղակի քարին: Նկարները եղծւել ոչնչացել են. աննշան, ոչինչ չներկայացնող գունաւոր հետքեր կան թէ խոյակների և թէ պատերի կրաշաղախի վրայ:

Ե. Քառանկիւնի շինութիւնը. Եկեղեցու արևելքից կալած է մի քառանկիւնի շինւած 6×9 մետր մեծութեամբ, որը երկու փոքրիկ դռներով հաղորդակցութիւն ունէր եկեղեցու ներսի հետ: Ունեցել է արդեօք դրսի կողմից էլ դուռ, հաստատել կամ մերժել դժւար է, որովհետև պատը շատ խոր է քանդւած: Շինութեան ուղիղ մէջտեղը մնացել է քառակուսի սեան մի հաստ հիւք, որի վրայ բարձրանում էր աւելի բարակ սիւն և որովհետև սեան երկու հանդիպակաց կողմերում կան պատերի դուռն ընկած մասեր, պէտք է կարծել, որ քառանկիւնի շինութեան զլուխը կամարակալ էր: Ոչ հայկական և ոչ էլ նրա համացեղ բիւզանդական, վերադական և ասորական եկեղեցիների շինութիւններում չկարողացանք գտնել այդպիսի մի յաւելւած: Ուստի մնում է մեզ ենթադրաբար ասել, որ այդ շինութիւնը ծառայել է եկեղեցուն իրրե աւանդատուն: Քանի որ եկեղեցու մէջ խորան չկար, անհրաժեշտապէս յատուկ աւանդատուն և աւանձնացած ծածկի կարիք կղգացւէր (Տես տախտ. V):

Անհաւանական չէ մինչև անգամ կարծել, որ այդ «աւանդատունը» յետոյ է շինւել, որովհետև ուշադրութեամբ քննելով նրա պատերը, տեսնում ենք, որ նոքա սերտ չեն միացած եկեղեցու պատերի հետ, այլ դրսից կցւած են:

Յետնութեան մի ուրիշ ապացոյց էլ կայ, որի վրայ իմ ուշադրութիւնը դարձրեց ճարտարապետ Քրիստափոր Տէր-Սարգսեանը: Եկեղեցու հետ միացնող երկու փոքրիկ դռները չեն նայում եկեղեցու կենդրոնին, ինչպէս միւս հինգ դռներն են, այլ փոքր ինչ դէպի կողք են թեքւած: Այդ ցոյց է տալիս, պ. ճարտարապետի ասելով, որ այդ դռները յետոյ են կտրւել պատից՝ նախկին պատուհանների տեղում: Նոքա իրենց մեծութեամբ էլ պատուհանների չափով են: Այդ շինութիւնը կրկնւած է Գագիկի շինած եկեղեցու մէջ:

Նկարագրելով բոլոր էական մասերը, միորձենք, հիմնուելով դարձեալ պ. Թորոմանեանի ասածների վրայ, ցոյց տալ թէ ինչպէս էին դրսի պատերը միացել մի կողմից՝ չորս մայր սիւների հետ և միւս կողմից ինչ կապ կար սիւնադարձերի և մայր սիւների ու դրսի պատի մէջ:

Ինչպէս յատակագծից երևում է, մայր սիւնների և սիւնադարձերի մէջ՝ դէպի դրսի պատը դարձած կողմում, կան ութ քառանկիւնի տարածութիւն. դրսի պատի վրայ մայր սիւնների համապատասխանող պատի մէջ դուրս ցցւած մասեր չկան, որ կամարների յենարան ծառայեն, ուստի բնական հարց է ծագում, թէ ճարտարապետը այդ զԺւարութիւնը ինչ նշանակով էր վերացրել, կապ հաստատելով պատերի, մայր սիւնների և սիւնադարձերի հետ: Պ. Թորոմանեանը այսպէս է բացատրում. եթէ կարկինով չըջան անցնելու լինինք եկեղեցու կենդրոնից, կնկատենք, որ կարկինի ծայրը կաշոււ է արծիւների չորս սիւներին և սիւնադարձերի վերջի պոյգ սիւնների ծայրերին, այդ չըջանն արդէն շատ բան է բացատրում: Արժւասիւններից դէպի սիւնադարձերը կամարներ էին անցրած, յենւելով արժւի և միւս խոյակների վրայ, այդ փոքրիկ ութ կամարները միացած էին իրար հետ մի ընդհանուր ուղղահայեաց պատով, որ զուգահեռական դրսի պատին՝ չըջափակում և միացնում էր ներսի սիւնները: Սիւնադարձերի և ահա այդ պատի իբրև խարսխի վրայ յենւել է այն կամարը, որ միացնում էր դրսի պատը:

Արժւի սիւնը աւելի բարձր է քան միւսները և այնքան, որ քան սոցա իրար միացնող կամարները կպահանջէին: Ուստի երբ յայտնեցինք, որ արժւասիւնները և միւս սիւնները իրար հետ կամարով կապւած էին, պէտք է այդ երկրորդ կամարի սկսւածքը մի կողմից ընդունել անմիջապէս արժւի խոյակից, ինչպէս արդէն ձեռք ցոյց է տալիս, միւս կողմից յիշած կամարների զլիւից: Կոյրածն սիւնների կամարների պատկերը հետեւեալն էր. աղեղներ, վրան կլոր պսակներ: Արժւասիւնը մայր սիւնի հետ կապւած էր գմբէթաթարթ կամարով, որով արժւասիւնից երեք աղեղ են սկիզբն առնում: Աւելի խոշոր գմբէթարթներ գոյանում էին արժւասիւնների և միւս սիւնների անկիւնաւոր խորշերի վրայ:

Նկեղեցու պատուհանների թուի մասին կարելի է հետեւեալն ասել, առաջի կարգում 27 հատ էին իւրաքանչիւր կամարում մի մի հատ, բացի հինգ դռներից և արեւելեան քառանկիւնի մասից: Անպայման 32 է նշել կոլոր պատուհանների թիւը, դարձեալ անորոշ թողնելով արեւելքի շինութեան մասը, իսկ թմբուկի պատուհանները հաւանական 16 հատ էր:

Մնում է մի դժուար հարց ևս լուծելու: Ուշադրութեամբ քննելով յատկագիծը, մեր աչքին է դարկում հետեւեալը. մայր սեան հաստութիւնը 5,5 մետր է, հետն էլ հաշւած արժեւորւնը: Արժեւորւններից կամար անցնելով դէպի սիւնաղարդներն ու դրսի պատը, պիտի հարցնենք, ինչո՞վ էր լցրած արժեւորւնի յետնի 4—5 մետր ընդարձակ տարածութիւնը: Պ. Թորոմանեանը այսպէս է բացատրում. գմբէթը յենւած էր արժեւորւններից սկսող շրջանաձև պատի վրայ, այնուհետև չորս մետր աղաւտ տարածութիւն էր մընում և այդտեղ անց էր կացրած մի կրկնայարկ, մի տեսակ զալեի, յարմարեցրած մայր սիւնից դէպի միւսները անցրած կամարների գլխին: Պ. Տէր Սարգսեանը դրա դէմ առարկում էր ասելով. Նախ մայր սիւներն էին ծառայում գմբէթը կրելու և ոչ թէ սիւնաղարդերը, հետեւապէս գմբէթի շրջագիծը շօշափում էր մայր սիւների ներս նայող երեք քառորդ սիւնները, ինչպէս ժամանակակաջ ճարտարապետական արուեստի գիտութիւնն է հաստատում, երկրորդ, երկրորդ յարկի կամ գալերի համար ոչ պատեքում և ոչ էլ հաստ սիւններում չեն գտնուել սանդուխներ, ուրեմն ձրտեղից է եղել հաղորդակցութիւնը: Ի վերջոյ գմբէթը իւր չափազանց լայն նստւածքով, եթէ յենւած էր սիւնաղարդի վրայ, ինչ հարկ կար այնքան հաստացնելու մայր սիւները:

Մենք ապացուցանում ենք, որ շինութիւնը ոչ թէ քանդել են արաբները, այլ որ նա փլչել է երկրաշարժից, և ենթադրաբար ընդունում ենք՝ եթէ միւս հարեան եկեղեցիները կանդուն են մնացել, իսկ Զուարթնոցը փլչել է, այդ առաջ է եկել նրանից, որ շինութեան մէջ հաշի սխալ է եղել: Երկու ճարտարապետների կարծիքներն առաջ բերելով, հրաւիրում ենք ձեռնհասներին քննել ինչիւրը նաև այդ կողմից, որով շատ բան կպարզւի:

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

Շինութեան համար գործ է դրւած հրաբխային կարմիր, գորշ և սև գոյնի քար, այն քարը, որ այժմ էլ գործ են դնում էջմիածնում և չրջակայքում կարևոր շինութիւններում: Քարահանքը ընկած է եկեղեցուց դէպի արևմտահիւսիս և մեծ դիւրութեամբ ստացւում է ցանկացած մեծութեան քարեր: Բացառութիւն կազմում են սիւնազարդի խոյակներն ու խարխսիները, որոնք շատ գեղեցիկ բազալտ են, խիստ կարծր սև գոյնի ապակեայ բծերով: Բացի այդ, գմբէթի և կամարների մէջ գործ են դրել հրաբխային չեչաքարը և պեմզա կոչւած քարը, որոնք բազմաթիւ ծակոտկենների շնորհիւ շատ թեթեւ են և կամարները չէին ծանրացնիլ: Չեչաքարը շատ օտվորական է էջմիածնի ղռերում, իսկ պեմզան, որքան ներկայումս է յայտնի, գտնւում է միայն Արարատի փեշերի վրայ: Սա աւելի է գործ ածւել մեծ կտորներով, նոյն իսկ մաքուր պատի մէջ, ինչպէս ցոյց են տալիս ծածկւած կտորները:

Ընդհանրապէս մեծ խնամք և ջանք է գործադրւած եկեղեցու շինութիւնը կատարեալ կացուցանելու: Սակայն եկեղեցին միայն այդ յատկութեամբ չէ աչքի ընկնում: Նրա չրջանաձև յատակագիծը, ներսի սիւնազարդը՝ բազմաթիւ պիլիաստներով, սիւների գեղեցիկ խոյակները, մանաւանդ արծիւները, բացառիկ են ոչ միայն հայ եկեղեցիների շարքում, այլ ընդհանրապէս նաև բիւզանդական և հարևան ազգերի ճարտարապետութեան մէջ: Եկեղեցու կենդրոնը ներկայացնում է հաւասարաթե խաչ—այն է քառակուսի տարածութիւն չորս չրջանաձև դուրս ընկած մասերով: Կիսաչրջաններից երեքի վրայ շարւած էին վեցական սիւնի սիւնազարդերը, իսկ չորրորդը սեղանի յետևում ծածկւած էր բարակ պատով: Եթէ այդքանն առանձին վերցնելու լինինք և սիւնազարդի փոխարէն պատեր երևակայենք, այն ժամանակ կստանանք Հոփսիմէի և էջմիածնի յատակագիծը միայն այն զանազանութեամբ, որ վերջիններիս խաչը արևելքից արևմուտք երկարացրած է և Հոփսի-

մէն՝ եկեղեցու ներսում ունենալով կիսաբոլորակ, դրսի երեսից ներկայացնում է հարթ հաւասար պատ, ներս ընկած նիշերով:

Հէնց այդ էր եկեղեցու էական մասը. չըջապատի կողոր պատը, որ յաճախակի պիտիաստրով մի տեսակ վանդակ է յիշեցնում, կարծես թէ յաւելւած էր բուն եկեղեցու վրայ: Թէ ինչպէս էր օրգանիքական կապը ներսի մասի և մանաւանդ գմբէթի հետ. կարելի և՛ղաւ հաստատել պ. ճարտարապետների ջանքերով, բայց նոցա համար էլ անհասկանալի մնաց արեւելեան կողմի քառանկիւնի շինութեան կապը:

Եկեղեցու կտուրը կորնթարթ էր և կարմիր կլիմինդրով ծածկւած: Կլիմինդրի ձևը կամ տափակ էր, կողքերից առակիկներ կամ կիսաքանդակի նման, բայց բոլորն էլ շինւած են կորնթարթ: Փլատակներում գտնւած են բազմաթիւ անվնաս և կտորտւած բեկորներ: Մի քանիսը մինչև անգամ ծայրում վերջանում են կենդանու և թռչունի գլուխներով: Կլիմինդրը խիստ հաստ է և սկսելով բարակ և նեղ՝ գմբէթի նեղ մասին համապատասխան՝ գնալով լայնանում է: Գտնւած են այդպիսի տարբեր ձևի շինւած օրինակներ: Ակնյայտ է, որ այդտեղ գործածւած կլիմինդրները յատկապէս այդ եկեղեցու համար էին պատրաստւած:

Գմբէթը ըստ երևոյթին ներկայացնում էր մի տեսակ երկրորդ յարկ և անկասկած երկնակամարանման էր: Մտաբերնէք Ասողիկի նկարագրութիւնը Գազիկի Անիում շինած եկեղեցու մասին. նա զարդարւած էր նուրբ քանդակներով, ունէր լոյս արծաւոյ պատուհաններ, երեք դուռ և զմբէթ խիստ բարձր երկնամասն գնդի կերպարանով: Կաղականդացին էլ է յիշատակում կամուրջներ որի տակ ամփոփեցին Լուսաւորչի նշխարները: Եթէ անգամ չունենայինք այդպիսի վկայութիւններ, հաստահեղիւս չորս սիւները, նոցա իւրաքանչիւրի կողքին ընկած ժայռանման խոշոր բեկորները, ապա կամարների ներկայութիւնը, միջոց են տալիս ընդունելու, որ այդպիսի մեծ դանդաժի վրայ կանգնած պիտի լինէր համապատասխան լայնանիստ գմբէթ: Յաւալի է, որ պիղման ժամանակ գմբէթի բեկորներ քիչ գտնւեցին, որ բացատրւում է փլւածքի եղանակով: Յամենայն դէպս գմբէթի ամբողջ ծանրութիւնը բոլոր երևոյթին բացառապէս ծանրացած էր չորս սիւների վրայ: Պատերը կանգնած էին ազատ իրանք իրանց համար և կտրի կորնթարթութեամբ էին միանում գմբէթի հետ, որովհետեւ պատերի ոչ մի մասում սիւների կամարակապի հետ միացող աղեղներ չկան և այնտեղ, որտեղ պէտք է թնականաբար սկսէին կամարների աղեղները, այնտեղ երկու սեան դիմաց մինչև անգամ դռներ են շինւած:

Գմբէթի ձեռք մասին Ասողիկի հաղորդածը միանգամայն համապատասխան է ժամանակակից ճարտարապետութեան մասին մեր ունեցած հասկացողութեանը: Հայոց եկեղեցիների գմբէթները՝ բարձր սրածայր վեղարներ բաղմանկիւնանի թմբուկներով, իրենց տիպիքական կերպարանքը բաւական ուշ են ընդունել: Եւ որքան հին են գմբէթները, այնքան աւելի են յիշեցնում բիւզանդական գմբէթի կամարակերպ պատկերը: Զուարթնոց եկեղեցին խիստ շատ կողմերով ներկայացնում է բիւզանդական ճարտարապետական արւեստի տիպիքական կերպարանք, հէնց այդ պատճառով էլ հիմնաւոր է ընդունել գմբէթի մէջ բիւզանդական ոճի արտայայտութիւն:

Գմբէթի կազմի աչքի ընկնող մասերից անկասկած նշանաւոր էին մեր նկարագրած խոյակները չորս բարձրաքանդակ արծիւներով: Մեզ այնպէս է թւում, որ շինարար կաթուղիկոսը կամ ինքը ճարտարապետը, ցանկացել է դոցա միջոցաւ այլաբանական միտք արտայայտել: Եւ ուրիշ ինչ միտք կարող էինք այդտեղ նկատել քան աստուածային անսահման մեծութեան գաղափարի պատկերացումը, մարդկային ձեռքի շօշափելի ստեղծագործութեան մէջ: Հսկայական թռչունների լայն բացւած թևերի ուժգին թափը, որոնք չորս անկիւնում կանգնած երկրից երկինք էին սլացնում երկնանման գմբէթը, կարծես պատկերացնում էր մահկանացուների ջերմ աղօթքների բարձր թռիչքը դէպի բարձրելոյ գահը:

Երբ այդ յանդուգն կերտածքը դիտում ենք, բնականաբար մեր մէջ հարց է ծագում. արդե՞ք մեր առաջ դրած կազմւածքը նոր մտքի ինքնուրոյն ստեղծագործութիւն է, թէ, գուցէ, ճարտարապետը ընդօրինակել է արդէն յայտնի ստեղծւած: Այդ հարցը տալիս ամենից առաջ մտաբերեցինք Եղեկիէլ մարգարէի նկարագրած դերբնական կառքը:

«Եւ նմանութիւն հաստատութեան ի վերայ գլխոյ գազանայն իբրև զտեսիլ ական վանի՝ տարածեալ ի վերայ թևոց նոցա ի վերուստ: Եւ ի ներքոյ հաստատութեանն թևք իւրեանց տարածեալ սաւառնէին ընդ միմեանս. և իւրաքանչիւր երկու երկու ծածկէին զմարմինս իւրեանց: Եւ լսէի զձայն թևոց նոցա ի սաւառնելն իբրև զձայն ջուրց բաղմաց, և իբրև զձայն Աստուծոյ սաղայի»¹⁾:

Գաղանները գլխին և թևերի վրայ տարածւած էր բլրերդանման սրանչելի գմբէթ և նոքա չորսթևեայ՝ երկերկու մարմիննե-

1) Եղեկիէլ. Ա. 22—24.

րին կպցրած, միւս երկուսը լայն բացած սաւառնում էին: Ջուարթնոց եկեղեցու մէջ նոյն միտքն է իրագործւած. միայն գերբնական կենդանիների փոխարէն քանդակւած է թռչունների թաղաւոր բարձրաթռիչ արծիւը: Յարմար գոյներով ներկելով նոցա մարմինները աւելի են բարձրացրել իրականութեան և կենդանութեան տպաւորութիւնը: Մանաւանդ եթէ ի նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ այդ խոյակները աւելի մեծ են, ամրացրած էին աւելի հաստ և բարձր սիւնների վրայ, հետևապէս միւս սիւնաղարդից բարձր էին և եկեղեցի մտնողի վրայ այնպիսի տպաւորութիւն պիտի թողնէին, թէ նոքա գմբէթն առած թռչուն են վերև:

Մենք որոնեցինք, նաև դիմեցինք Պետերբուրգում բիւզանդական գեղարւեստով պարագող մի քանի մասնագէտների, արդեօք չէր գտնուի այդ կոմպոզիցիայի նախատիպը կամ մօտաւորական գաղափարը: Կատարեալ նմանութիւն չգտանք ոչ նկարչական և ոչ էլ ճարտարապետական արուեստում. մասնաւոր համեմատելու օրինակներ գտնեցին: Կենդանակերպ խոյակներ, ինչպէս յայտնի է, շատ յարգի էին արեւելեան ճարտարապետութեան մէջ. բաւական է յիշել Խորսապատի խոյակները եղան գլուխներով և Սուզայի սիւնները ձիազլուխ խոյակներով: Բայց ճարտարապետութեան մէջ թռչունների խոյակներ չկարողացայ գտնել: Դրա փոխարէն մանրանկարչական և մոզաիկ արւեստի մէջ կան օրինակներ, որ ամենայն համարձակութեամբ կարելի է համեմատել մեր արծիւների հետ: Ասորական մի ձեռագիր աւետարանի մէջ, որ այժմ գտնուում է Ֆլորենցիա քաղաքի Լաւրենտինեան գրադարանում, կան Եւսեբիոսի կանոնները խորաններով զարդարւած: Չորս խորանների սեան խոյակները կենդանակերպեր են. մի գոյգի վրայ թռչուններ են, միւս գոյգի վրայ մարդու գլուխներ ¹⁾: Այդ աւետարանը գրւած է 586 թուին: Յետոյ պատահում են խոյակներ թռչունի գլուխներից կամ ձկներից ²⁾: Նաև հայերէն աւետարանների խորաններում պատահել է մեզ տեսնել խոյակներ աւետարանի չորս կենդանակերպի գլուխներով ³⁾: Որով հաստատուում

1) Համեմատիր Garrucci, storia dell'arte crist. 133. 1,2.

2) Այդպիսի օրինակներ կարելի է տեսնել Garrucci 125.2. 135.2. 136.2. Համեմատիր նաև Д. В. Айналовъ, Эллинистическія основы Византийскаго искусства, СПб, 1902, էջ 45.

3) Այդպէս է Յոհան Երզնկացու ծեփով գրած աստուածաշունչ ձեռագիր աւետարանի կանոնների նկարը Տես մեր՝ История перевода Библии на арм. языеъ, 1902, СПб. էջ 121. 122.

է, թէ կենդանիների խոյակներ գործածելու միտքը գեղարւեստի մէջ գոյութիւն ունէր:

Այնքան էլ յարմար չեն այնպիսի օրինակներ, երբ խոյակների վրայ իբրեւ զարդ գտնուում են կենդանիների քանդակներ, որոնք փոխարինում են դասական խոյակի տերէնների կամ ուրիշ օրնամենտ¹⁾:

Այդպիսի խոյակներ ամենեւին չկային դասական արւեստի մէջ, բայց որովհետեւ նոքա սովորական են բիզանդական լաւագոյն ժամանակւայ գեղարւեստական յիշատակարաններում,—մի կողմ թողնելով Պարսկաստանի և Ասորեստանի արւեստը—արեւմուտքում ինչպէս նաեւ արեւելքում, ուստի պէտք է եզրակացնենք, որ Հայաստանում աշխատող ճարտարապետը օգտուել է արգէն պատրաստի ձևերով, աւելացնելով, չափ կարելի է, նաեւ իւր սեփական գիտեցածն ու ստեղծագործածը:

Թէ այդ այդպէս էր, ապացուցանւում է, երբ քննութեան առնենք միւս խոյակները իրենց խոյերով, մեղալներով և հիւսւածքներով: Նոցա համար եւ ի դուր աշխատեցի գտնել միանգամայն համապատասխան նախագաղափարներ, բայց կան առանձին մասերի համանմանութեան ամենաճիշտ օրինակներ—մեղալների մէջ խաչեր, հիւսւածքներ, սոցանից մէկն ու մէկի զուգաւորութիւնը ոլորակի հետ. կամ կողովը պարզ արակի հետ, որոնք դարձնալ պատահում են ասորական և ռավեննական յիշատակարաններում: Պրօֆ. Ստրիփֆովսկին մեր խոյակների վերաբերմամբ այն միտքն է յայտնում, որ նոքա Թէոդոսեան ժամանակւայ տիպն ունին, որ փոփոխութեան ենթարկւելին Յուստինիանի ճարտարապետների ձեռքով: Այդ փոփոխութիւնը արտայայտւեց նրանով, որ աւանֆի տերէնների տեղ դրին կողովը և ոլորակների տեղ՝ կենդանիներ: Իսկ ինչ վերաբերում է Չուարթնոցի խոյակներին նա կարծում է, որ նոքա «յատուկ տեղ են գրաւում: Քանի որ օգտուել են հիւսւածքից, ուստի Յուստինիանի ժամանակից հին լինել չեն կարող, իսկ

1) Այսպիսի օրինակներ են Ռավեննայի եկեղեցիների խոյակները՝ S. Vitale, Palazzo arci Vescoville, մի անգամ էլ հանդիպում ենք վրացական մի եկեղեցու սեան վրայ (Dubois de Montpéroux, Voyage autour du Caucase, Atlas V, III pl. XVIII). Յուսիկ եպիսկոպոսն յայտնեց ինձ, որ Կարսից դէպի Էրզրում տանող ճանապարհի վրայ, քաղաքից ոչ հեռու, մի կիսաւեր եկեղեցու մէջ, կամարների վրայ ներսից կան քանդակած կենդանիների մարմիններ:

որ դրա հետ միասին պահպանել են նաև ոլորակները, իմ կարծիքով, եզրակացնում է նա, ներկայանում են իրեն միակ օրինակ¹⁾։

Այն սակաւաթիւ օրինակները, որ համեմատութեան համար մեզ յաջողեց գտնել, առաւ են. մենք ունենք խոյակներ կողովներով. համարեա միանգամայն նման մերինի կողովին, սակայն առանց խոյերի, Ասորիքի Տուրմանին եկեղեցում²⁾ կամ թէ խոյակներ խոյերով, արանքում մեղալիոնի մէջ փորագրած խաչ, բայց առանց կողովի, Էլ-բառահ եկեղեցում³⁾։ Համեմատաբար փոքր է այն նմանութիւնը, որ նկատելի է Ռափեննայի Ս. Վիտալ եկեղեցու և Զուարթնոցի խոյակների մէջ, ոչ այնչափով, ինչպէս ասորական եկեղեցուն էր. Սոցա նոյն իսկ օրնամենտների մէջ էլ խոշոր նմանութիւն կայ. Օրինակ, Էլ-բառահում կան կարնեղներ և նիշեր զարդարւած խաղողի թփերով, ողկոյղներով, ճիւղերով, ինչպիսին գտնում ենք Զուարթնոցի աւերակներում։

Առ այժմ բաւականաւոր ենք մատնանիշ անելով այդ ակներ և խիստ մերձաւոր յարաբերութեան վրայ, որ նկատւում է, նոյն իսկ մանրամասնութեան մէջ, Ներսէսի շինութեան և ասորական, մասամբ նաև Ռափեննայի եկեղեցիների մէջ, յետոյ մենք կը դառնանք այդ խնդրին, եկեղեցու ճարտարապետութեան ծաղման մասին խօսելիս։

Մենք արդէն առիթ ենք ունեցել նկատելու, որ աշխատանքի ճարտարապետական կողմը, թէ ընդհանրապէս վերցրած և թէ մանրամասնութիւնները քննելիս. պարունակում են մեծ կատարելութիւններ. Ով առիթ չի ունեցել աւերակները տեղնուտեղը դիտելու, թող ուշագրութեամբ դիտի մեր ներկայացրած բազմաթիւ նկարները։ Պատերի և սիւնների քարերի կանոնաւոր և խնամքով տաշւածքը, զարդերի գեղեցիկ փորւածքը, կաթուղիկոսի անուան մակադրութեան ճաշակալից ձևը, մեղալիոնների, խաչերի, խոյերի և նոցա արտաքին կողմի տերեւների քանդակների կանոնաւորութիւնը, կողովի հիւսւածքի և մանաւանդ արծիւների բնականութիւնը, մանաւանդ փոքր ինչ հեռանկար տեսողութեան համար, ինչ հաշւով նոքա պատրաստւած են, այդ բոլորը միայն մի բան են ապացուցանում, որ շինութեան վրայ աշխատել են ժամանակւայ ամենալաւ ճարտարապետները։ Զօրեղ տպաւորութիւն են թողնում նաև եկեղեցու դրսի հարուստ զարդերը. նուռ, ողկոյղ, որթ և թուփ, fleur d'Elis—Եղիսեան ծաղիկ—

1) Das Etschmiadziner—Evangeliar, էջ 40.

2) Voguë, Syrie Centrale, pl. 136,1 (Tourmanin).

3) Voguë, pl. 47,3 (El-Barah).

կոչւած պճանչելի նուրբ փորւածքը, դռների զարդերը, մարդիկ մուրճը ձեռին աշխատելիս ելն¹⁾, այդ բոլորը հաշւած էր կենդանացնելու մեռած քարը, Աստուծոյ տունը առատութեամբ ու կենդանութեամբ լցնելու: Երբ յիշենք, որ եկեղեցին ներսից նկարւած էր, որ մոզաիկի դոյնդոյն խաչեր և զարդեր ծածկում էին սեղանի գլուխը և գուցէ նաև ուրիշ մասեր, որ եկեղեցում կային հարուստ անօթներ և զգեստներ¹⁾, դժուար չէ երևակայել, թէ որքան զօրեղ էր նրա թողած տպաւորութիւնը ներսից և թէ դրսից: Այն ժամանակ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է դառնում բոլոր պատմադիրների միաբերան պճանչացումը և բացատրում այն բուն հետաքրքրութիւնը, որ ներկայումս էլ գրաւում է բազմաթիւ այցելուներ բոլոր դասակարգերից և ազգութիւններից:

Հնումն էլ այլ կերպ չի եղել: Երբ նա բախտի սոսկալի հարւածից գլորւելով, կիսակործան, աւերակ էր դարձել, նրան շարունակում էին այցելել և հայ և վրացի և տաճիկ և արաբ և յոյն: Սոցանից մէկը կամ միւսը, ուղիղ այնպէս, ինչպէս ներկայ ժամանակւայ այցելուներն են սովոր անելու, պատերի ծեփերի վրայ գրել է իւր անունը, յիշատակ ապագայից: Աւերակ էր եկեղեցին, կործանւել էին չրջակայ բնակարանները, արմատից չորացել, աւազի տակ ծածկւել էին Ներսէսի կենդանացրած բուրաստաններն ու այգիները, մենաւոր այցելուները գալիս դիտում էին անցած փառքի այդ փլատակները և հեռանում էին ծանր խոհերի տակ: Նոքա երևի մեզ պէս հարցրել են, թէ ինչը կամ ովքեր են եղել այդ ճարտարահիւս և փառահեղ տաճարի աւերման պատճառը և ով գիտէ ինչպիսի բացատրութիւններ են տւել: Մենք էլ փորձենք այդ անել և մեր բացատրութիւնը տալ, որովհետև ինչ որ Մխիթար Այրիվանեցին և, անկասկած նրա հետևողութեամբ, Կիրակոս Գանձակեցին են հաղորդում, թէ տաճիկներն էին նրա կործանողը, շատ դժուար հաւատալի է: Ինչո՞ւ տաճիկները հայոց այնքան կանգուն և հռչակաւոր եկեղեցիները չէն պիտի թողնէին և այդ մէկը այդպէս հիմնովին կործանէին, այն էլ տաճներորդ դարում, երբ Հայաստանում թուլացել էր արաբների իշխանութիւնը, երբ թուլացել էր նոցա դէպի քրիստոնեաները տածած ֆանատիկոսութիւնը, երբ Հայաստանում իշխում էին Բագրատունի թագաւորները:

1) Եկեղեցու արեւելա-հարաւային փուլը մարբելիս, կամարի փուլ մասից թափւել են ծալած. հող եւ փոշի դարձած գոյնգոյն շորերի մընացորդներ, որոնք լոյսի ազդեցութեամբ իսկոյն կորցրել են իրենց գոյնը, կատարեալ մոխրի կերպարանք ընդունելով:

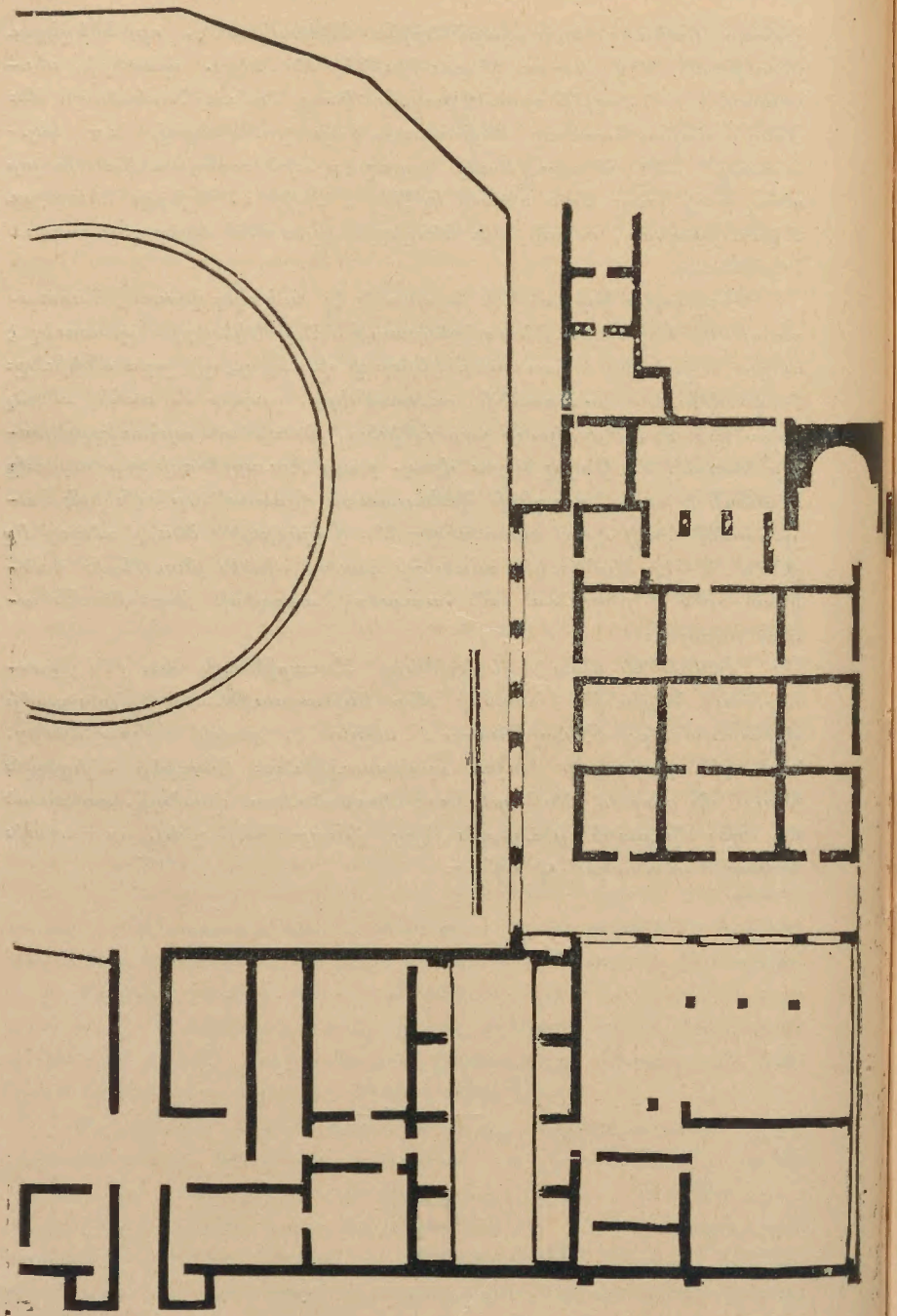
Մենք սկսեցինք կասկածել Այրիվանեցու վկայութեան վրայ, ի նկատի առնելով, որ նրանից առաջ Ասողիկը հաղորդելով եկեղեցու աւերը, տաճիկների անուն չի տալիս և, մանաւանդ, երբ սկսեցինք ուշադրութեամբ քննել աւերակների մի շարք մանրամասնութիւններ: Մենք տեսանք, որ շինութեան բոլոր քարերը, ի բաց առած աւաղակոյտի տակ ծածկւած աննշան մասի, տարել են. պատերից չափազանց աննշան բան է ազատւել այդքան մեծ շինութիւնից: Սկսեցինք ուշադրութեամբ քննել յափշտակութիւնից ազատւած բեկորները. շինութեան ներսի լաւագոյն զարդը, որ անկասկած արծիւներն և կողոված և խոյակներն էին, որ արծիւներից և ոչ մէկի վրայ մարդկային ձեռքի աւերման ոչ մի նշան չկայ: Նոքա վնասւել են միմիայն իրենց սոսկալի ծանրութեամբ, մեծ թափով գետին գլորւելով: Միւս խոյակներն, իրաւ է, աւելի են վնասւել, բայց ուշադրութեամբ նայելով, տեսնում ենք, որ դարձեալ բնական պատճառով՝ վերեւից ներքեւ գլորւելիս: Դոցանից երկուսը վրնասւածի ոչ մի հետք չունին. միւսների մեղալիոնների խաչը կամ կաթողիկոսի մակադրութիւնը դարձեալ անփնաս են: Սոքա բարձր էին. աւերողների ձեռքը գուցէ չի հասել. դիտենք եկեղեցու միւս մասերը: Չորս հաստ սիւններից մէկը խաչիկ վարդապետը քանդեց. երեքի աւաղից և փլատակներից մաքրւած մասը մեր աչքի առաջ է. ոչ մէկի վրայ չկայ մուրճի, բրնձի հետք, ոչ մի քար տեղից չի հանւած, մինչև անգամ ծեփը անաղարտ է մնացել: Իսկ սեղանը իւր վրայի քարէ գլորոցով, սեղանի յետի խաչածն աւաղանը, մարդու աւերիչ ձեռք սոցա էլ չի կպել. բաւական էր մի հարւած ջարդ ու փշուր անելու քրիստոնէական եկեղեցու շինութեան ամենանւիրական մասերը. և սակայն այդպիսի հարւածի հետք չկայ: Միակ դիտաւորուալ հարւածը, ըստ երևոյթին, հասցրած է մարդակերպ բարձրաքանդակների երեսներին, որոնք բոլորն էլ տաշւած են: Եթէ բնդունելու էլ լինինք, որ այդ թշնամաբար է կատարւած և ոչ թէ հէնց սկզբից այդպէս թողնւած, այդտեղ էլ աւեր և կործանում չի նշմարւում: Երեսը քերող թշնամին խիստ զգուշաբար է վարւել. երեսից բացի, մարդու կերպարանքը անաղարտ է, անփնաս են մազերը, միւրուքը, ձեռի գործիքները:

Այդ բոլորի հիման վրայ իրաւացի հարց է ծագում. միթէ քրիստոնէական եկեղեցին պղծողներն ու կործանողները իրենց աւերմունքի հետքերը չէին թողնիլ հէնց այնտեղ, ուր ամենից շատ է սպասուում տեսնել նոցա թշնամութեան և անհամբերողութեան արտայայտութիւնը: Ուստի եւ տրամադիր եմ եկեղեցու կործանումը բնական պատճառի վերագրել, այն է Արարատեան դաշտի, ինչպէս նաև ընդհանրապէս հայկական բարձրաւանդակի վրայ խիստ

յաճախ կրկնուող երկրաշարժներին: Անկասկած է, որ եկեղեցու շինութեան մէջ խոշոր թերութիւններ են եղել. պատերի, սիւնաղարդի և գմբէթի օրգանիքական կապը դժարհասկանալի են: Շինող ճարտարապետը նախագաղափար չունենալով, իւր կերտուածքի մէջ հեշտութեամբ կարող էր արհեստագիտական խոշոր սխալ թոյլ տալ: Նոյն սխալը կրկնել է Անիի ս. Գրիգոր եկեղեցու ճարտարապետը, ուստի այդ եկեղեցին էլ տաաներեքերորդ դարում կործանւեց:

Վերջապէս կործանման եղանակն էլ աւելորդ փաստ է հաստատելու մեր ենթադրութեան ճշմարտութեանը: Եկեղեցին պատուել է ուղիղ մէջտեղից և հաւասար կերպով փուել զէպի չորս անկիւնը: Բազմաթիւ են Հայաստանի աւերակները, դարեր են սահել անցել նոցա գլխովը, մարդկանց չարութիւնը, բնութեան արհաւիրքը խոշոր հետքեր են թողել նոցա վրայ. բայց Զուարթնոցի կործանումը սոսկալի է եղել. այդպիսի հիմնայատակ փլատակներ նոյն իսկ Հայաստանի հողի վրայ արտասովոր են: Մարդկային ձեռքը անգոր կը լինէր և չէր ձեռնարկիլ այդպիսի գործի. միայն բնութեան ծածկւած ոյժն է ընդունակ մի հարւածով այդպիսի կործանումն առաջ բերելու:

Էջմիածնի միւս եկեղեցիները Զուարթնոցի հետ չեն վնասւել, այդ հաղիւ թէ հակասի մեր ենթադրութեանը երկրաշարժի վերաբերմամբ: Զուարթնոցում ազդել է, բացի երկրաշարժից, նաև շինարարական խոշոր պակասութիւնը: Գազիկի եկեղեցին հնում մի անգամ ենթարկւել է կործանւելու վտանգի. ստիպւած են եղել մի քանի սիւններին կից յենարաններ դնել, որ սակայն երկար ժամանակով չի օգնել:



ՅԱՆԱԿԱԳԻԾ ԿԱԹՈՒՂՈՍԱԿԱՆ ՏԱՆ

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԱՆ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

Կաթողիկոսական բնակարանը տարածուում է եկեղեցու արևմտեան և հարաւային կողմերում: Ինչպէս եկեղեցու, այս բնակարանի վրայ էլ մեծ խնամք է դրած դրւած. բոլոր սենեակները սրբատաշ, խոշոր քարերով են շինւած և հաւանական կամարածածք էին, իսկ մի քանի սենեակներ նաև սիւնաղարդ: Սորա քարերն էլ տարւած են. յափշտակութիւնից ազատ են մնացել միայն հողի տակ ծածկած մասերը, որ ամենաբարձր տեղում հասնում է միայն մօտ մի կամ երկու մետրի կամ փոքր աւելի:

Ամբողջ շինութիւնը կառուցւած է եկեղեցու յատակի բարձրութեան վրայ. իսկ մի քանի սենեակներ արևմտեան կողմում՝ բլուրի սկսւածքում, ընկած են աւելի ցած. այդ կողմից սկսւող աստիճանների մակերեւոյթին համահաւասար: Շինութիւնը հեռից նայելով, քառանկիւնի յատակադիւծ ունի, մի կամ միւս անկիւնից ներս կամ դուրս ընկած մասով և մի նեղ երկար միջանցքով բաժանւած է երկու՝ արևմտեան և հարաւային բնակարանների:

Ա. Արեւմեան բնակարանները, սերտ զուգորդւած սենեակներով, միջանցքներով և դահլիճներով բռնում են քառանկիւնի մի տարածութիւն 60 մետր երկարութեամբ և 20 մետր լայնութեամբ: Այդքան տարածութեան մէջ կան երկու մեծ և փոքր սենեակ և երկու սիւնաղարդ սրահ: Սենեակների դասաւորութիւնը այսպէս է: Ամբողջ շինութիւնը ընկած է երկարութեամբ՝ հարաւ-հիւսիս, լայնութեամբ՝ արեւելք-արևմուտք:

ա. Սկսենք հարաւից. այդտեղ կայ մի ընդարձակ սրահ, արևմտեան ճակատով դարձած դէպի միաբանական խցերը, հարաւից դէպի բաց դաշտը, հեռանկարում ունենալով սքանչելի տեսարան Արարատի վրայ. իսկ նրա արևմտեան և հիւսիսային կողմերում սենեակներ են: Այդ պատը ճակատի վրայ ունի չորս ամբողջ և երկու կիսախարիսխներ. սրահի ներսը, առաջի խարիսխների

հանդէպ, գտնւած են երեք ուրիշ խարիսխ¹⁾: Այդ սիւնադարդ սըրահի հարաւային ճակատը այժմ ունի անտաշ քարերի մի ամենահասարակ պատ, որը ընդհանուր հոյակապ շինութեան հետ որեւէ կապ ունենալ չի կարող, պէտք է կարծել, որ այդ պատը յետոյ են շարել: Սրահի մեծութիւնն է 16×10 մետր:

բ. Սրահին կից կայ մի մեծ ուեցեակ, որի հարաւային պատը դարձեալ հասարակ քարերից է շարւած: Այդ սենեակն հիւսիսային պատում ունի երկու դուռ. մէկով հաղորդակցում է ա սրահի հետ, միւսով մի փոքրիկ սենեակի հետ: Այս սենեակի մէջ ուշադրութեան արժանի է այն, որ նրա արեւմտ-հիւսիսային անկիւնում յարմարեցրած է մի անցք՝ այդտեղից ջուր դուրս թափելու համար:

գ. Սրահի հիւսիսային կողմում, բարակ պատով որոշւած կայ մի միջանցքաման ազատ տարածութիւն, որ հաղորդակցում է դահլիճի, սրահի, մի մեծ և անմիջապէս յիշելիք երկու փոքրիկ սենեակների հետ:

դ. և ե. Միջանցքի արեւմտեան կողմում են մի փոքր և մի աւելի փոքր և նեղ սենեակներ, որոնցից առաջինը՝ դ միացած է երեք դռնով գ միջանցքի, բ և ե սենեակների հետ: Վերջինս ունի մի դուռ դ սենեակից և արեւմտեան պատում պատի միջից դարձեալ մի անցք ջուր դուրս թափելու համար:

զ. Վերոյիշեալ գ միջանցքից յետոյ գալիս է մի հոյակապ դահլիճ, որը տարածւում է շինութեան ամբողջ լայնութեամբ: Անկասկած շինութեան ամենաէական մասը այդ էր. նրա հիւսիսային և արեւմտեան պատերում հինգական կամարների ոտներ են բարձրանում, երկու զոյգը չորս պատերի անկիւններում զասաւորւած: Կամարների յենարաններից երեքի ճակատները վերջանում էին զոյգ սիւներով, ինչպէս պարզ երևում է պահւած խարիսխներից, իսկ անկիւնները մի մի սիւնով: Ուշադրութեան արժանի է, որ այդ յենարանները սենեակի մէջ բաւական առաջ են բերւած: Նոցա արանքները կազմում են առանձնացած նիշեր և այդ նիշերի յատակը մի աստիճան բարձր է ընդհանուր յատակից: Մենք գիտենք, որ ներկայումս էլ հայկական գիւղական տներում, օդաներում և զարադամներում այդպիսի սաքուններ—բարձրութիւններ

1) Մի հատ խարիսխ էլ կայ դահլիճի (զ) եւ սրահի մէջ ընկած պատի վրայ, մի ուրիշը բ սենեակում, աւելի խոշոր քան միւս չորսը: Այս խարիսխները յոնիական ոճով են, հրաբխային քարից. հասարակ տաշւածով: Մեզ չյաջողւեց որոշել սոցա պատկանելիութիւնը:

կան¹⁾ և հաւանական այդտեղ են հնում բազմել բարձի վրայ նըստելու արժանի մեծամեծները և իշխանները:

Դահլիճն ունի երեք դուռ. առաջինը գ միջանցքից, երկուսը հիւսիսային պատի մէջ՝ դէպի մի փոքրիկ միջանցք և դէպի գ սենեակը:

Ե—ր. Երկու սենեակ զանազան մեծութեամբ, դահլիճի հիւսիսում: Երկուսի ամբողջ լայնութեամբ ընկած է մի միջանցք, որը չորս դուռ ունի դէպի սենեակները, դահլիճը և դէպի հետևակ բնակարանները: Արևելեան մեծ սենեակի անկիւնում գտնւել է մի թոնիր: Հանդիսարան դահլիճին կպած և յատուկ դռնով նրա հետ միացած սենեակի թոնիրը չէր կարող հաց թխելու համար ծառայել: Մենք կարծում ենք դրա բացատրութիւնը կարող ենք գտնել, եթէ դիմելու լինինք հայ ժողովրդի սովորութիւններին: Ամբողջ շինութեան մէջ ոչ մի տեղ կրակ վառելու և սենեակ տաքացնելու յարմարութիւն չենք գտնում. պէտք է կարծել, որ այդ թոնիրը շինւած էր սենեակը տաքացնելու համար և նա վառելուց յետոյ կամ բաց էր մնում, կամ ժածկում էին ինչպէս ներկայ ժամանակւայ շատ հայ գիւղական տների բուրսիները²⁾:

Այդքանով վերջանում է կաթուղիկոսական տան առաջին կարգը, որին յաջորդում են ք—ժգ սենեակներն ու միջանցքները՝ հիւսիսային մասում, որոնք բոլորն էլ ընկած են ցած, եկեղեցու ներքևի աստիճանների մակերևոյթի վրայ և որոնց դասաւորութիւնն ու կապը երևում է յատակագծի վրայ: Դռքա ունեցել են շարունակութիւն, բայց լաւ չի բացւած պեղումների ժամանակ:

Բ. Հաւաւային եփնութիւններն էլ են քառանկիւնանի տաքածութիւն բռնում և բաղկացած են 15 մեծ և փոքր սենեակներից, դարձեալ իրար հետ սերտ զուգորդւած: Սենեակները բաժանւած են չորս կարգի, շախմատի տախտակի ձևով դասաւորւած:

1. Ինչպէս պարզ ցոյց է տալիս յատակագիծը, դէպի կաթուղիկոսարանը ընկած են ինն սենեակ: Առաջի դժի վրայ երեք սենեակ, աւելի փոքր անկիւններինը, աւելի մեծ միջինը: Իւրաքանչիւր սենեակ մի մի դուռ ունի դէպի միջանցքը, իսկ միջինը, բացի այդ մի դռնով միացած է նրա յետևում գտնւած երկրորդ կարգի միջին սենեակի հետ: Այդպիսով այդ երկու մեծ սենեակները կազմել են մի բնակարան:

1) Տես Փ. Տեր-Մովսիսեանց, Հայ դիւղական տունը, Վիեննա, 1894 էջ 85 եւ նկար 29, նոյնը դերմաներէն՝ էջ 162, Fig. 132.

2) Հայ գիւղական տունը, էջ 79—81 եւ դերմաներէն՝ էջ 160.

2. Երկրորդ կարգի փոքրիկ սենեակների դռները դուրս են գալիս մէկը դէպի հարաւ, միւսը՝ հիւսիս, դէպի եկեղեցու սրահը:

3. Նոյնը նկատելի է երրորդ կարգ սենեակների վերաբերմամբ, միայն սոցա միջի սենեակը երեք դուռ ունի՝ դէպի երկու սենեակները և դէպի չորրորդ կարգը:

4. Մինչդեռ շատ պարզ են նկարագրած ինն սենեակների թէ դասաւորութիւնը և թէ նոցա նշանակութիւնը, նոյնը չենք կարող ասել չորրորդ կարգի վերաբերմամբ: Այդտեղ արեւմուտքից—արեւելք, դէպի եկեղեցին դարձած, գտնուում են չորս փոքրիկ սենեակ, որոնցից առաջի երկուսը դռներ ունին դէպի եկեղեցու բակը, իսկ երրորդի դուռը դէպի արեւելք է և բացուում էր մի ուրիշ խիստ փոքրիկ սենեակի, կամ նախագաւթի մէջ, որ նայում է դէպի արեւելք: Առաջի երկու սենեակը հաղորդակցում են մի մեծ շինութեան հետ, որի մէջ երեք տարբեր երկարութեամբ պատեր կան, պատերի մէջ փոքրիկ քառանկիւնի անցքեր, որոնք քունգերի—խողովակների միջոցաւ, իբրև օդանցքի, հաղորդակցութիւն ունէին դրսի հետ, կարծես յատուկ օդանցքներ էին: Այդպիսի օդանցքներ կան թէ այդ սենեակի հարաւային և հիւսիսային պատերի մէջ և թէ վերոյիշեալ արեւելեան փոքրիկ սենեակում: Վերջապէս այդ անսովոր սենեակին կից ամենահարաւային ծայրում կայ մի սենեակ, կամ սրահ, միայն երեք կողմից պատով ծածկած և որի պատերի մէջ դարձեալ կան օդանցքներ: Արեւելեան կողմի երկու փոքրիկ սենեակը ընդհանուր քառանկիւնուց դուրս են և, ինչպէս ցոյց են տալիս ծայրի պատի փլւածքները, շարունակութիւն ունէին: Դոցանից մեծ սենեակի մէջ կան 7 օդանցք պատերի խողովակներով, երեք ուրիշ օդանցք մէկը սենեակի հիւսիսային և երկուսը արեւմտեան պատերի անկիւններում և մի վառարան—ընդարձակ բուխարի, կարծր քարի սալաշատակով, հարաւային և արեւմտեան պատի անկիւնում, բաւականաչափ դուրս ցցւած մասով¹⁾: Արեւմտեան օդանցքները համապատասխան օդանցքներ ունին հետեւեալ սենեակների արեւմտեան պատերի անկիւններում: Ինչպէս ցոյց է տալիս յատակագիծը, շինութեան դէպի եկեղեցին դարձրած մի ճակատի վրայ պահւած են կամարների վեց խարիսխներ, նոյնչափով որքան կաթուղիկոսական սրահի կամարներն էին: Ի վերջոյ նկատենք նաև այս, որ եկեղեցու բակի և արեւելեան երեք սենեակի

1) Դժբախտաբար փայտից պատրաստել տւած կլիշէի մէջ չի քանդակւած ոչ այդ վառարանը եւ ոչ էլ դահլիճին կից սենեակի թոնիրը: Այդ թերութիւնը յատակագիծը կազմող պ. Թորոմանեանինը չէ:

մէջ ընկած է անորոշ մի փոս տարածութիւն, կամարների գծի ուղղութեամբ:

Փորձենք ընդհանուր հայեացք ձգել ամբողջ շինութեան վրայ և որոշել նորա մասերի նշանակութիւնը: Բացի Ա մասի ք—ժզ սենեակներէց, միւսները ընկած են մի մակերևոյթի վրայ, սերտ կերպով իրար հետ միացած են և մի ընդհանուր յատակագծի արդիւնք են: Այդ հաստատում են ամենից առաջ բոլոր պատերի միատեսակ հաստութիւնը, միանման արուեստը, յետոյ Ա և Բ մասերի կամարների ոտները և նոցա համանմանութիւնը ըստ հեռաւորութեան, դասաւորութեան և թուի:

Մենք հաւատացած ենք, որ կաթուղիկոսական տան շինութիւնը միայնակ էր և որ լոյսը ստացւում էր վերեւից, այսինքն կտրից: Եկեղեցու պատերի և զմբէթի մէջ մենք հաստատեցինք երեք կարգ պատուհան, այստեղ փոքր ինչ հարցը կասկածելի է և լուսաբանութեան կարօտ: Քանի որ պատերից քիչ մաս են պահել, գուցէ դժուար է այսպէս դրական կարծիք յայտնելը, բայց երբ հաշուի աւնենք Ա մասի դ, Բ սենեակի և միջանցքի դասաւորութիւնը միւս սենեակների մէջտեղում, Բ մասի մէջի երեք՝ աւելի մեծ սենեակները, որոնք դրսի հետ յարաբերութիւն չունին, կարծում ենք, անհիմն չի լինիլ խնդիրը ընդհանրացնել և ասել. որովհետև այդ հինգ սենեակը անհրաժեշտապէս վերեւից պէտք է լոյս ընդունէին, հաւանական միւսներն էլ նոյն ձևով էին լուսաւորւում: Ժամանակի արւեստը հաւանական այդպէս էր. այլապէս մեր յիշած միակ սենեակները ուրիշ դասաւորութիւն կստանային: Որոշ չափով դարձեալ ենթադրական է, եթէ պնդելու լինինք, որ բոլոր սենեակները կամարածածկ էին. սակայն այդ բանին ապացոյց են գլխաւոր դահլիճի կամարների, սրահի և միւս շինութեան ճակատի և Բ մասի չորս փոքրիկ սենեակների ոտները: Թէև այս էլ պիտի ասենք, որ Ա-ի գ և Ե սենեակները, Բ-ի միջի կարգի բոլոր սենեակները զուրկ լինելով կամարների ոտներից, կարող են և՛ դրականացնել տալ, որ գուցէ այդ սենեակները փայտածածկ էին: Թէ Ա-ի և Բ-ի Բ-ի առաջի երեք կարգի բոլոր սենեակները սրբատաշ քարերով սալայատակած էին, բացառութիւն կազմում է Բ-ի չորրորդ կարգը:

Ամբողջ շինութիւնը երկու մասի բաժանելով, մենք տրամադիր ենք Ա մասը համարել կաթուղիկոսի կացարան, իսկ Բ մասը յատկացնել նրան շրջապատող եպիսկոպոսներին և վարդապետներին: Առաջին մասի մէջ մենք գտնում ենք խիստ լաւ դասաւորութեամբ մի ընդարձակ սրահ, սիւնաղարդ, երկու կողմից բաց, որ անհրաժեշտ է չոք երկիրների համար: Ընդունելով նրա մօտի մեծ

սենեակը սեղանատուն, փոքրիկ սենեակներից մէկը կծառայէր սպասաւորների համար, աւելի փոքրիկը լուացարան։ Ապա գալիս է հանդիսական դահլիճը, ներկայ հասկացողութեամբ՝ կից կաբիճեսով և ննջարանով, ընդհանուր միջանցքով միացած։ Անորոշ ենք թողնում կէս յարկով ներքև ընկած ք—ծգ սենեակները։ Երկրորդ մասի մէջ գտնում ենք եօթ փոքր սենեակ, երեք կարգի մէջ, առանձին մուտքերով և 2 մեծ սենեակ իրար հետ միացած։ Երրորդ կարգի միջի սենեակը ըստ յարմարութեան կարող է կողքի սենեակներից մէկի կամ միւսի հետ միանալ։ Սորա 8 կամ 7 մարդու կացարան էին։

Ամենադժւարին է Բ մասի վերջին՝ չորրորդ կարգի շինութիւնները որոշել, արտասովոր օդանցքներով, վառարաններով և միջանկեալ պատերով։ Այդ մասը առանց սալալատակի է. այդտեղ գտնւել են կարասներ լիքը հատիկներով, գտնւել են հորեր, ուրեմն ամենից բնականն է կարծել, որ այդտեղ էին մթերանոցները և խոհանոցը և հասկանալի կլինի թէ Արարատեան դաշտի պէս տաք երկրում ինչի էին ծառայում օդանցքները։ Մեզ փոքր ինչ շփոթեցնում է ներսից կիսաբոլորակ շինութիւնը¹⁾։

Այս տան յատակագծից մենք կարող ենք շատ բան սովորել։ Ո՛րքան չնչին և աննշան է մեր գիտութիւնը մեր նախնիքների բռնակարանների մասին։ Հայկական տան կլասիք նկարագրութիւնը մինչև այժմ էլ մնում է Գսենոֆոնի յիշատակութիւնը Գրիստոսից շատ դարեր առաջ, երբ հայերը ապրում էին ստորերկրեայ հիւղերում, մի յարկի տակ տնային կենդանիների հետ։ Ուղիղ ինչպէս դեռ ևս մեր շատ և շատ գիւղերում։ Պր. Մառը փորեց մեծանուն Անի մայրաքաղաքի մի փողոցը։ Շատ այցելուներ գնացել տեսել են մայրաքաղաքի հողակոյտի տակից հրապարակ հանած այդ անկիւնը. սարսափելի նեղ փողոցներ, փոքրիկ, խղճուկ սենեակներ, մէջը լիքը թոնիրներով, ծուռ, բարակ պատեր, անպէտք քարերից, առանց կրաշաղախի շինւած։ Եւ ոչ մի մերձաւոր նմանութիւն

1) Իբրեւ կուրիող յիշենք, որ Խաչիկ վարդապետը այդ շինութիւնը յայտարարել էր Սահակ Պարթեւից շինած հնագոյն եկեղեցի, վառարանով եւ օդանցքներով սենեակները կրակատներ, իսկ մեծ եկեղեցին Լուսաւորչի դամբարան, ինչ մեծ համբերողութիւն ներսէս Շինողի կողմից, որ հին մատուռը, նրա կողքի կրակատունը իրար մօտ թողնելով, անմիջապէս նոցա շարունակութեան վրայ եւ նոցա ձեռով շինել էր իւր համար բնակարան եւ բոլորի կողքին այն հոյակապ եկեղեցին։ Այս կուրիողն էլ Խաչիկ վարդապետի յամառութեամբ պաշտպանւած մորթերիցն է եւ յատուկ խնդրել է իբրեւ իւր միտք անալայման յիշատակել։

գեղեցկաշէն եկեղեցիների, հոյակապ խնամքով զարդարւած պարիսպների և այդ ողորմելի բնակարանների մէջ, որտեղ սենեակի յատակը աւելի ցած է քան փողոցը. ուղիղ ինչպէս Քսենոֆոնի ժամանակ: Հայկական անցած կեանքի այդ կողմը մնում է դեռ ևս թանձր քողի տակ ծածկւած:

Ներսէսի տունը, ինչպէս նրա շինած եկեղեցին, անկասկած պէտք է դասել Հայաստանում շինւած լաւագոյն տների կարգին: Մենք տեսնում ենք, որ այդ շինութեան մէջ կայ ճաշակ—ապացոյց նրա սիւնազարդ դահլիճները, հաստատուն սրբատաշ քարերի պատերը, կրաշաղախով հիւսւած: Յատակագծի մէջ կայ որոշ, խելացի բարդութիւն, միացած մեծ յարմարութիւնների հետ: Տեսանք թէ ինչպէս սիւնազարդ միջանցքներով միմեանց հետ միացած են երկու գլխաւոր բաժանմունքը, ինչպէս յարմարեցրած սենեակների հաղորդակցութիւնը և միեւնոյն ժամանակ անջատ սենեակներ և բնակարաններ կազմած, ուր մարդիկ ապրում էին առանց իրար խանգարելու:

Ամբողջ Հայաստանում, մինչև այսօր էլ, որտեղ չի դործում եւրոպական կրթութեամբ ճարտարապետ, փոքր քաղաքների և աւանների լաւագոյն համարւած տները ուղղակի զանցառութեան են տալիս մաքրութեան և կլիմայի յարմարելու անհրաժեշտ պայմանները: Ներսէսի տունը այդ կողմից գերազանց է. փոքրիկ սենեակների պատերի մէջ գտնւած ջրանցքները մաքրութեան էին ծառայում, իսկ սենեակների դասաւորութիւնը հէնց առաջի հայեացքից ցոյց է տալիս, թէ նոքա ողջան նպատակայարմար էին Արարատեան դաշտի երբեմն անտանելի շոգերին—բնակարանը զով պահելու և խստաշունչ ձմրան—քամիներից պաշտպանելու:

Շինութեան ամբողջ յատակը սալաշատակած էր և պիտի կարծել, որ արեւելեան սովորութեամբ ծածկւած էր թանգաքին գորգերով: Եթէ ճիշտ է օդանցքների մասին մեր արած ենթադրութիւնը, պէտք է ընդունել, որ յատուկ խնամք էր տարւում նաև ամբարւած մթերքների թարմ պահպանութեան համար:

Ի վերջոյ այս էլ նկատենք, որ խոհանոցի ուղղութեամբ, աւելի դէպի արեւելք, հ. ինչիկը, պատրից վերադառնալուց յետոյ, առաջ տանելով պեղումները, բացել է մի մեծ հնձան, բաւական նման այն հնձաններին, որ մինչև այժմ էլ շինում են հայ գինեւէտ գեղերում: Այդ մասը չի մտել մեր յատակագծի մէջ:

ԺԱ.

Ա Ր Ձ Ա Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր.

Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ չինութեան քա-
րերի մեծագոյն մասը կողոպտւած է, իսկապէս բախտի շատ յա-
ջող բերմունք պիտի համարել, որ բացի սեպածն խոշոր արձանա-
գրութիւնից, հայերէն և յունարէն գրերով քարեր գտնւեցին: Դոքա
մի կողմից հաստատում են մեր պատմական և ուսումնասիրու-
թեան նախընթաց արդիւնքները, միւս կողմից կուան տալիս չի-
նութեան վրայ աշխատող վարպետների մասին որոշ ենթադրու-
թիւններ անելու:

ա. Սկսենք յունարէն արձանագրութիւններից: Ամենից ա-
ռաջ պիտի ասենք, որ ձեմարանի բակում գտնւած խոյակների
Ներսէս կաթողիկոսի անւան մակագրութիւնը՝ մեղալիոնների
մէջ, հարստացաւ նոր օրինակներով: Այդ մակագրութիւնն է՝
«NAPCOU»—ՆԵՐՍԵՍԻ—խոյակի մի կողմի վրայ, միւս կողմի վրայ
կամ խաչ կամ «ΚΑΘ[Ο]Δ[ΙΚ]ΟΥ»—կաթողիկոսի, հակառակ կողմի
վրայ դարձեալ խաչ: Ինչպէս առաջուց արդէն պ. Սարիժիգոսկին
արդարացի որոշել էր. մակագրութիւնները հաստատում են, այդ
եկեղեցին «Ներսէսի կաթողիկոսի է» չինեալ: (Տախտ. X, 2, 3):

բ. Եւ, եթէ գտնւէին կասկածողներ, այդպիսիներին կարող
ենք ցոյց տալ յունարէն երկրորդ արձանագրութիւն ի լոյս հան-
ւած փլատակների տակից և որը դարձեալ յունարէն լեզուով գը-
րում է. «ΝΑΡΧΗΣ ΕΠΟΙΗΣΕ ΜΝΗΜΟΝΕΥΣΑ[ΤΕ]», որ
թարգմանում է—«Ներսէսի է չինեալ յիշեցէք»: (Տախտ. XI, 7):

Երկար քառանկիւնի քար է 0,88×0,36 մետր մեծութեամբ,
չրջանակի պէս եզերած և ամենագեղեցիկ յունարէն գլխագրերով
փորագրած: Մի աննշան պատուածք մի անկիւնումն է, աւելի չո-
շափելի մշտա վերջի ծայրում, որ պայմանական է դարձնում վերջի
բառի ընթերցումը: Քարի հետ մէջտեղից մեր պատրաստած կլիշի
վրայ միացած է մի քառակուսի խաչ, որը հին արձանագրութիւն-

ների մէջ սկիզբն է գտնուում, այն էլ ոչ առանձին քարով, այլ նոյն քարի վրայ, փոքր զիրքով փորագրած¹⁾։

Համարել միայն այդքանը շինութեան վրայ եղած արձանագրութիւն, դժւար է. նրա մէջ չկայ շինութեան տարէթիւ, և այլ մանրամասնութիւններ, որ սովորական են VII դարու եկեղեցիներում։ Հաւանական նա պատուհանի կամ դռներից մէկն ու մէկի վրայի գրութիւնն է։ Ուշադրութեան արժանի է, որ արձանագրութիւնը գրւած է անսխալ, գեղեցիկ և կանոնաւոր տառերով. կամ այն է, որ գրողը լաւ իմացել է յունարէն, կամ թէ նոյն իսկ ազգով յոյն էր։ Սերէոսի ասելով կաթուղիկոսը մեծացած էր յունական կրթութեամբ, համակրութեամբ հակւած էր դէպի բիւզանդական քաղաքակրթութիւնը և յունարէն արձանագրութիւնը միմիայն հաստատում է պատմագրի վկայութիւնը։ Հայաստանի սրտում կանգնեցրած եկեղեցու յունարէն գրութիւնը անձանօթ և անհասկանալի էին հայ ժողովրդին, հայ կաթուղիկոսը անհասկանալի լեզուն գործ է ածել միայն իւր ներքին տրամադրութեան հետեւելով։

Բայց նա մտածել է նաև հայերի համար և ունեցել է հայերէն արձանագրութիւններ։ Դոցանից երկուսը գտնւած են, մէկը պատի ժամացոյցի վրայ, միւսը միայն բեկոր է մի քանի տառերով։

գ. Ժամացոյցը մի մեծ քառակուսի սալ է, $1,26 \times 1,26$ մետր մեծութեամբ, մէջը չրջանաձև փորւած և տրամագծով երկու, վերևի և ներքևի մասերի բաժանւած։ Ներքևի մասում անցրած են տասներկու շառաւիղներ, ծայրերին չրջանաձև փորւածներով, որոնց հանդէպ փորագրւած են ա. բ. գ մինչև ժբ համարներ։ Ժամացոյցի երկրորդ՝ վերևի կիսում գրւած է Սաղմոսի հետեւեալ տունը²⁾։ (ԱՂ)ԱԽԹԵ(Ս)ՅԵՆ Ա(Ռ ՏԷ)Ր Ա(ՄԵ)Ն | ԱՅՆ ՍՈՒ(ՐԲ)³⁾ Ի (ԺԱՄ) ԸՆԴՈՒՆԵ(ԼԻ)։ Ով եկեղեցու մօտով անցնելիս դիտէր ժամերը, այդ գեղեցիկ խօսքերը նրան կյիշեցնէին քրիստոնէի պարտքը. ամեն ժամ յիշել Աստուծոյ անունը։ Եւ յունասէր կաթուղիկոսը լաւ խրատ էր տալիս իւր հօտին, նրան հասկանալի մայրենի լեզուով։ (Տախտ. XIV, 13)։

1) Այդ խաչը կայ Հ. Խաչիկի լուսանկարի մէջ. իսկ այժմ արձանագրութեան քարի վրայ չկայ Արդեօ՞ք նա է յարմացրել. թէ պեղման ժամանակ միացած էր։

2) Սաղ. ԼԱ. 7. փոքր ինչ տարբեր է. «Յաղօթս կացցեն առ Տէր ամենայն սուրբք ի ժամ ընդունելի»։

3) Ի նկատի ունեցած բեկորի տարածութիւնը կարելի է նաեւ սուրբք կարդալ։

դ. Միւս արձանագրութիւնը գրւած է համանման տառերով. առաջի տողում կան ՈՍ, երկրորդում Յ տառերը, երրորդ տողում Շ, որից որեւիցէ բան հասկանալ չի կարելի, այլ ծառայում են իբրեւ ապացոյց, որ յունարէն արձանագրութիւններին կից եղել են հայերէն գրւածքներ: Եթէ յունարէն գրող վարպետը հմուտ էր և քաջ գիտէր իւր արեւստը և լեզուն, բառացի նոյնը պիտի ասել նաև հայերէն արձանագրութիւն գրողի մասին:

ե. Մարդակերպ բարձրաքանդակներից մէկի վրայ, ինչպէս յիշել է, կայ «Յոհանա» անունը: Յունարէն և այս երկու հայերէն արձանագրութեան քարերի վրայ պահւած են կարմիր ներկի և տառերի փորւածքներում՝ սպիտակ գոյնի հետքեր. ասել է դժբա ներկւած էին, թէև անկասկած եկեղեցու դրսի պատի վրայ էին. ժամացոյցի տեղը հարաւային պատն է:

Այս հինգ արձանագրութիւնները հին, եկեղեցու շինութեան ժամանակից են և նոցա շնորհիւ մենք իմանում ենք հաստատապէս Շինող Ներսէս կաթողիկոսի և ոմն Յոհան վարդապետի անունը, իմանում ենք, որ շինող վարպետները հաւասար հմտութեամբ կարողացել են փորագրել հայերէն և յունարէն լեզուներով գրութիւններ: Անցնենք ուրիշ արձանագրութիւնների:

Սոքա գրւել են եկեղեցին աւերելուց յետոյ, ամեն ազգի պատահական այցելուներից, որոնք ներկայիս սովորութեամբ պատերի ձեւերը ծածկել են իրենց անյայտ անուններով: Այդ տեսակ ձեւերով քարեր Խաչիկ վարդապետը հաւաքել է և պահում է արեւմտեան կամարի բեկորի տակ. մի քանի գրութիւններ հարաւային կանգուն սեան վրայ են:

Ա. Դրսի հարաւային սեան վրայ եղածները անձրեւի աղդեցութիւնից մաշւում են, կոտրւում և չուտով անհետ կլինին: Դոցա լուսանկարները պահւած են:

ա. 1. «Ես Զարեհ Փոսոսին|որդի Վասպորակ|նեցի զիս յաղաւթս յիշեցէկ ես մեղաւոր եմ» (Նկար XIV, 12):

2. Սորա տակը կար յունարէն գժւար ընթեռնելի գրութիւն, որը կոտրւել, եղծւել է: (Նկար XIV, 10):

3. «Յովանէս»:

4. Արաբերէն գրութիւն, որ կոտրւում է:

5. Հայերէն գրւածք, որ եղծւել, անընթեռնելի է դարձել:

բ. Երեք քառորդ սեան բեկորների վրայ:

1. «Ես չուշա» (Նկար XII, 9):

2. «ԾԾԵ ես . . » (Նկար XII, 9):

3. Վրացերէն գրութիւն, բաւական անորոշ. պրոֆ. Մառը կարդում է. «Ես քրիստոնեայ եմ» դարձւածը: (Նկար XII, 9):

4. Յունարէն կամ լատիններէն «PAT»:
 գ. Երեք քառորդ սեան բեկորների վրայ:
 1. «... թեամբ սրբոյ Գրի . . Բարսղին վաստ քահանի»:
 2. «Ես թողորո(ս) | իղի. որդիք.—յամամ¹⁾ . . նից»:
 3. «Ես Սամել մատռակ (կամ մատռակ) զծառայ սրբոյ Գրի-
 գորի»:

4. «Սարգիս»:
 5. «Ողոր Դաթա»:
 6. «Ես սիմոն քահանա | սիմա քհանա սերգիս | ես եմ ծա-
 ռայ տանարիս (?)»:

7. «Թողորոս քահան|որ կազմն . . » ? 8. ՃԾ :

9. Սորա վրայ կան երկու արաբերէն գրութիւն եւ, որ չը
 կարդացուց, լեզուն չիմանալու պատճառով: (Նկար XII, 8, բո-
 վանդակում է 1—9 գրութիւնները):

դ. Մի տափակ քար է, վրան հայերէն, արաբերէն և ասորե-
 րէն գրութիւններ, երբեմն իրար վրայ գրւած:

1. «Որք ընթեռնոյք զտիրուկ անարժան | ծառայ սուրբ եկե-
 ղեցւոյս յաղաւթս յիշեցէք»:

2. «Զամբատ ծառա . . | Աստուծոյ»: (Նկար XIII, 11, ունի 1, 2
 արձանագրութիւնը):

ե. Դարձեալ սեան կտորի վրայ կայ արաբերէն գրութիւն:
 (Նկար XIII, 12):

Արաբերէն և ասորերէն գրութիւնները Պետերբուրգում պրոֆ.
 Մառն ու Բարտոլոյք կարդացին: Ասորերէնի վրայ միայն արեգա-
 կի յիշատակութիւնն է որոշուում (Նկար XII, 8), արաբերէնի մէկի
 մէջ. «Գրեց Իլվաս, Եախի որդին, ալ-Վերաքի թող Աստուած
 ների (նրա մեղքերը)»: Սորա տակը («գրեցի» Եախի, իլ Արտեր
 «թող Աստուած մեղքերին թողութիւն տայ» (Նկար XIII, 11): Երկ-
 րորդը. «Մուհամեդ (թող Աստուած խնայի նորան և նորա ընտա-
 նիքին) գրեցի այս 259 թուին (872—3 Ք. յետոյ): Էմիր խա . . »
 (Նկար XIII, 11):

Այստեղ յիշատակւած անունները կարող են պատմական որեւէ
 արժէք ունենալ, բայց գրութիւնները խիստ համառօտ են և ընդհան-
 րապէս աննշանակ: Մեզ շփոթեցնում են տարբերակը և գ, 1, 3, 6, դ,
 1 գրութիւնները: Եթէ ընդունելու լինինք, որ «ՃԾ» (150) և «ՃԾԵ»
 (155) հայոց թուական է, այն ժամանակ կստանանք 701 և 706 տարե-
 թիւ, որ յիշեալ արաբական 872/3 թուականի հետ արդարացի կասկած

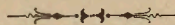
1) Կարող է կարդացուել նաեւ «յատատ»:

պիտի յարուցանի, թէ ինչպէս թոյլ կտային չէն և կանգուն եկեղեցում պատահական այցելուներին պատերի վրայ իրենց ուղածը խազխզել: Միւս կողմից տեսնում ենք, որ նոյն իսկ եկեղեցու պաշտօնեաները, օրինակ Սամել ծառայ սրբոյ Գրիգորի, Սիմէոն և Սարգիս քահանայք տաճարին և Տիրուկ ծառայ սուրբ եկեղեցւոյ ամենայն հանգստութեամբ պատահական մարդկանց մօտ գրել են իրենց անունները: Մեզ չփոթեցնում է նաև ուրիշ հանգամանք և այդ գրերի ձևերն են: Մեր հասկացողութեամբ տառնումէկերորդ դարուց առաջ բոլորգիրը հայերին անծանօթ էր և յետոյ ստեղծւեց, իսկ այստեղ, ուղիղ ընդունելով յիշած տարէթւերը, գտնում ենք մի քանի գրեր բոլորգրով գրած ութերորդի սկզբում և իններորդ դարում:

Այս էլ պէտք է ասեմ, որ գրութիւններ միայն մեր առաջ բերածները չեն, այլ անհամեմատ շատ են գտնւել, մանաւանդ սեղանի գզրոցի վրայ, բայց խիստ փնտրած լինելով անընթեռնելի են:

Ռուսերէն մեր աշխատութեան մէջ տարէթւերը համարել էինք անվիճելի. լաւ մտածելով և քննելով խնդիրը, տարակուսանքի մէջ ենք ընկել, և բարեոք ենք համարում հարցը թէական թողնել: Մեր հասկացողութեամբ կանգուն չէնքերի վրայ չէին թոյլ տալ այլևայլ գրութիւններ գրելու, հակառակը ապացուցանելու համար Զուարթնոցի օրինակը բաւական չէ:

Ուշագրութեան արժանի են տառերի ձևերը. տարէթւերով գրերը անպայման աւելի հին են, օրինակ, քան XIV տախտակի հ. 12-ի՝ Զարեհի գրութիւնը: Առաջիններում անցողական տառեր համարեա չկան, այլ հնագոյն երկաթագրեր են, թէև գեղագրութեամբ գրւած, իսկ վերջինում անցողական ժամանակի գրեր են:



ԺԲ.

ՊԵՂՄԱՄԲ ԵՐԵՒԱՆ ԵԿԱԾ ԶԱՆԱԶԱՆ ԻՐԵՐ.

1. Կաթուղիկոսական շինութեան, յատկապէս ամբարնե-
րում, գտնուել են մեծ թւով հորեր, հորած կարասներ, մեծ և փոքր,
որոնցից չորսը հանուել են անվնաս: Սոցա մէջ գտնուել են հացա-
հատիկներ, աւազ կտրած և մի զանգւած, որ Հայր Խաչիկի մեկ-
նութեամբ ձէթ է: Այդ զանգւածը վառուում է և անուշ հոտ ունի:

Ճարտարապետ Բ. Տէր Սարգսեանը ի նկատի առնելով զան-
գուածի անուշահոտութիւնը, ենթադրեց, որ կարող է պնդացած
մարմինը մեռնի իւղ լինել: Նա մի փոքր մաս տարաւ Թիֆլիզ
անալիզի ենթարկելու և իսկապէս հետաքրքիր էր ստուգել այդ
կարծիքը:

2. Կաւեայ բազմաթիւ և բազմատեսակ ամաններ: ա. Ապա-
կեածածկ անոթներ, որոնց նմանը մինչև հիմա էլ Պարսկաստա-
նում կան առօրեայ գործածութեան մէջ: բ. Ապակեայ բազմա-
թիւ կտորտանք, սրածայր կանթեղանման կերպաւորութեամբ:
գ. Զանազան տեսակի ճրագներ: դ. Խուշկ ծխելու փոքրիկ ա-
նոթներ, մի քանիսի վրայ կան գրութիւններ. «Զայասլ(ղ) ապս?»:
ե. Զանազան երկաթի մնացորդներ, որ իբրեւ կապոցներ սիւների,
կամ գուցէ իրերը կախելու են ծառայել: զ. Խաչքարեր, գեղե-
ցիկ փորւածներով:

3. Երբ պեղել են արեալա-հարաւային անկիւնը, մայր սեան
բեկորի մէջ երևացել է մի բաց տարածութեան մէջ լիքը փոշիա-
ցած զգեստների մնացորդներ, կանթեղներ և աննշան անոթներ:
Այս մնացորդներն էլ, կարծում եմ, աւելորդ ապացոյց են, որ եկե-
ղեցին իսկապէս երկրաշարժից է կործանուել, այլապէս այդ զգեստ-
ները և անոթները կողոպտած կլինէին:

4. Կաթուղիկոսական տան ամենավերջի, դէպի եկեղեցին
դարձած ներքնայարկ սենեակի մէջ, Խաչիկ վարդապետը ի մի է

հաւաքել վերոյիշեալ բոլոր բեկորները, հետոն էլ աւելացնելով շինութեան ամենանշանաւոր քանդակներից մասեր: Այդ սենեակը այժմ ժամանակաւոր թանգարանի դեր է կատարում: Ի միջի այլոց այդտեղ կան երկու մեծ խարիսխ: Դռքա սովորական հրաբխային քարից են, տաշած են ոչ այնքան մաքուր, սակայն ձեւ խիստ կանոնաւոր է և ըստ ամենայնի բուն բիւզանդական: Այդ խարիսխները եղել են կրակում. հրդեհի աղդեցութեան ակնյայտնի հետքեր կան վրան: Թէ շինութեան որ մասում են գտնուել դռքա հ. ինչիկը չէր ասում: Նոցա բարձրութիւնն է 0,82 մետր, լայնութիւնը 1,6 մետր:

Ի վերջոյ հարկ ենք համարում նկատել, որ մեր ծրագրից դուրս համարելով գտնւած իրերի մանրամասն նկարագրութիւնը, բաւականացանք ընդհանուր նկատողութիւններով:

Թէն ոչ այնքան յարմար տեղում, աւելորդ չեմ նկատում ամբողջ շինութեան մի մասն էլ այստեղ յիշատակել: Խօսելով եկեղեցու ընդհանուր յատակագծի մասին ասել էինք, որ շինութեան խարիսխը կազմում են բլուրի հիմքից սկսած ընդարձակ աստիճանները և անուշադիր էինք թողել այն նշանաւոր շրջապարիսպը, որ շրջափակում էր եկեղեցին իւր յարակից շինութիւններով: Այդ պարիսպը շինւած էր հասարակ անտաշ քարերով, չափազանց լայն նստւածքով և, միանգամայն համապատասխան եկեղեցու բաղմանկիւն կողմերին, ներկայացնում է կանոնաւոր շրջանի մէջ անցրած բաղմանկիւն: Անկիւնների կամ կողմերի թիւը որոշել դեռ չենք կարող, որովհետեւ հ. ինչիկը այդ պարիսպը դեռ նոր է բանում, առ այժմ երևում են միայն նրա երեք անկիւնը: Պարսպի և աստիճանների միջի շրջանաձև տարածութիւնը, մօտ 20 արշին լայնութեամբ, կազմել է եկեղեցու բակը, կամ գուցէ նրա ներսի պարտէզը: Պարսպի միջով անցրած են քարից շինած ջրախողովակներ, իսկ բաց տարածութեան մէջ կան մի շարք հորերի հետքեր: Հիմքից սկսւում է վեց արշին հաստութեամբ, ապա նեղանում է մինչև հինգ արշին և, մինչդեռ դրսից ամբողջովին քարից է, դէպի եկեղեցին նայող մասով՝ հիմքից երկու արշին բարձր, շարւած է հում աղիւտից: Ուշադրութեան արժանի են մանաւանդ անկիւնների ժանիքաւոր դուրս ցցւած մասերը:

ՍԿԶԲՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԻ
ՀԱՅԵՐԻ ՄԷՁ.

Հայոց ճարտարապետութեան տեսակէտից Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների նշանակութիւնը շատ մեծ է: Մենք տեսանք, որ չնայած քարերի յափշտակութեան, շինութեան ամբողջութիւնը կազմող ամենաէական մասերը անկորուստ են և փոքր աշխատութեամբ կարելի է շինութեան ներսը թէ դուրսը՝ մինչև զմբէթը վերականգնել: Ստորև առաջ բերելիք ցուցակից կտեսնենք, որ եօթներորդ դարուց, Զուարթնոցին ժամանակով շատ մօտ, բազմաթիւ չէն և անչէն եկեղեցիներ ունենք: Բայց մինչդեռ դոցա մեծ մասի սկզբնական և ներկայ պատկերի համանմանութեան վերաբերմամբ կարող են կասկածներ ծագել, Զուարթնոցի նիւթը, թէև բեկորներով, փշրած ու ջարդւած, մեր առաջն է միանգամայն անաղարտ, այնպէս ինչպէս շինող վարպետն է նրան պատրաստել. կեղծիք և փոփոխութիւն չկայ:

Եթէ ուշադրութեամբ դիտենք եկեղեցու յատկագիծը, ներքևի աստիճաններից սկսած, զուգորդենք նրա հետ կաթողիկոսական տան շինութիւնները, դիտենք մէկի և միւսի պատերի, սիւնազարդերի, բազմազան քանդակների կատարեալ համաչափութիւնն ու համերաշխութիւնը, կնկատենք գրչի մի շարժում, ստեղծագործող մի միտք: Երբ դրա հանդէպ մտաբերենք պատմութիւնը, յիշենք, որ շինութիւնը ընդհատումներով տեսել է ոչ պակաս քան տասնութհինգ տարի, որ Հայաստանում, յատկապէս Արարատեան դաշտում, չէր մոռացւած արարների առաջի արշաւանքից տարածւած սարսափը, որ շինարար կաթողիկոսը չստիպւած էր ապաստան և ապահովութիւն որոնել Պոլսում և իւր հայրենիքի ամբողջութիւններում, շինութեան գործը ուրիշներին թողնելով, այն ժամանակ միայն պիտի զարմանալ, թէ ինչպէս է պահպանւել մեր շէտած և հաստատած միատեսակութիւնն ու համաչափութիւնը գործի սկսածքի և վերջաւորութեան մէջ: Հին ճարտարապետները ամենից առաջ հասարակ արհեստաւորներ էին, և միմիայն գործնական աշխատութեամբ և սեփական տաղանդով էին ընկերներից

առաջ անցնում՝ և պատասխանատու գործեր ձեռք բերում։ Նոքա մի բարդ շինութիւն կառուցանելիս յատակագծեր, ֆասադներ, կամարների, պատերի կայունութեան և անկայունութեան հաշիւներ կ'ընեն, նախապէս չէին կազմում։ այդպիսի աշխատութեան մեծագոյն մասը կենդրոնացած էր շինող ճարտարապետի մտքում, նա էր հրահանգում աշխատաւորներին և մշակներին։ Ուղիղ այդպէս են գործում ներկայումս էլ, եթէ շատերից օրինակ յիշելու լինինք, Ալէքսանդրապոլ և Շուշի քաղաքների հմուտ վարպետները, որոնք սակայն, դպրոցական վկայական չունենալով ձեռնարկում, յայտնի օրէնքներով կաշկանդւած և սահմանափակւած են, մեծ պատասխանատու չէնքեր կառուցանելու իրաւունքից զուրկ են և չեն կարողանում արտայայտել իրենց բնական ձիրքը։ Զուարթնոցի ճարտարապետը ինքնաբոլս քանքար էր. նրա մտքի թռիչքը ոչնչով կաշկանդւած չէր, նա արտօնւած էր և կաթուղիկոսից պատուէր ընդունւած ոչ մի դժւարութեան, ոչ մի ծախքի առաջ կանգ չառնել, շտապ և փութով չվերջացնել սկսւածքը, միայն թէ չինւած եկեղեցին կատարեալ լինի։

Ի նկատի առած մեր ակնարկւած քաղաքական պայմաններն ու շինութեան տնտեսութիւնը, թէական պիտի թողնենք այն հարցը, թէ արդեօք շինութեան սկզբից մինչև վերջը նոյն ճարտարապետն է հսկել, թէ, եթէ անձինք փոփոխւել են, զույցէ փոփոխողներին ուղղութիւն և հրահանգ տւողը ինքը Շինող կաթուղիկոսն էր։ Այդ հարցը այնքան էլ կարեւոր չէ. հիմնական է հետեւել խնդրը, առաջին՝ թէ որտեղից են վերցրել չէնքի հիմնական ծրագիրը և երկրորդ, ովքեր են եղել գլխաւոր և երկրորդական ճարտարապետները, արդեօք հայ մարդիկ, թէ Բիւզանդիոնից կամ հարևան երկիրներից հրաւիրւած օտարազգիներ։ Այդ հարցին պատասխանելու համար ամենից առաջ կարող ենք մատնանիչ անել հայերէն և յունարէն անսխալ և միատեսակ գեղեցկութեամբ փորագրւած արձանագրութիւնների վրայ, տաճարի յատակագծի առանձնապատկութիւնների վրայ, նրա զարդերի և ընդհանուր ոճի վրայ, բաղդատելով այդ ամենը բիւզանդական ոճի հետ՝ լայն մտքով առած։ Եւ եթէ դրա հետ միասին ծանօթանանք հայկական ճարտարապետութեան հետ այդ դարում, ի մի հաւաքելով այն չափազանց հարուստ նիւթի գոնէ մի մասը, որ ճշտւած և հնարաւոր է, այն ժամանակ ոչ միայն բաւականաչափ մօտեցած կլինենք մեր առաջադրած խնդրի լուծմանը, այլ ընդհանրապէս կընդլայնենք մեր գիտելիքը այդ շրջանի հայկական ճարտարապետութեան արւեստի մասին։

Հայաստանը իւր աշխարհագրական դիրքի հնորհիւ մեծ դեր

է կատարել հին ազգերի պատմութեան մէջ և այժմ էլ ներկայացնում է չափազանց հետաքրքիր ասպարէզ հնագիտական հետախուզութիւնների տեսակէտից: Անցել են դարեր և ամենատարբեր ժողովուրդներ այդ երկրի վրայով, անհետ չեն կորել վերջինների քաղաքակրթական արտայայտութիւնների նշանները: Երկրի ամենազանազան մասերում սփռած են մեծ և փոքր բլուրներ, ամենահին, նախապատմական ժողովրդի գերեզմաններով, երբ մեռելներին թաղելիս նոցա զարդարում էին բրոնզեայ և ոսկեայ ամենալաւ դարձերով, զրահներով, ուլունքի շարաններով և հեռները գերեզման դնում տեսակ տեսակ կաւեայ անօթներ: Ուրարտեան, Տուսպիան կամ Բիայնայի բնական ժայռերի կամ ամուր որձաքարերի վրայ գրած սեպածե արձանագրութիւնները տարածուում են վանայ լճից մինչև Սեանայ լիճը, Ուրմիայի լճից մինչև Սասուն՝ Խոյթ¹⁾ լեռը և հանճարեղ ուսումնականների շնորհիւ օրէցօր աւելի և աւելի բացայայտելով իրենց գաղտնիքները, պատմում են այն զօրեղ ցեղի և թագաւորների մեծագործութիւնները, որոնք հարաւում կոիւ մղելով ասորական մեծագոր աշխարհակալների դէմ, պաշտպանել են հայրենի երկիրը և միւս կողմից սփռելով դէպի հիւսիս, նւաճել, ընկճել են այնտեղի ցարեցրիւ փոքր ցեղերին, ամրոցներ, տաճարներ, դղեակեր շինել, երկրի մշակութեան համար ջրանցքներ անցրել, օրինական կարգերի գիտակցութիւն մտցրել: Հայաստանի արևմտա-հարաւում ապրել է այժմ անհետ կորած հետիտական մեծ ցեղը, որ երբեմն կուր էր դուրս գալիս Եգիպտոսի թագաւորների դէմ և որի թողած հիւրողլիֆանման արձանագրութիւններն ու այլ և այլ արձանները միայն ամենավերջի ժամանակներս են սկսել ուշադրութեան առնել, ուսումնասիրել և նոցա բովանդակութեան ու գործածած լեզուի մասին հնարաւոր ենթադրութիւններ անել:

Այս անհետ կորած, և, միմիայն մարդկային խորաթափանց մտքի ոյժով պատմական յիշատակարաններով վերակենդանացած ժողովուրդներին Հայաստան հողի վրայ յաջորդում են ուրիշ մեծ աշխարհակալ ազգեր, որոնց կեանքն ու պատմութիւնը մեզ քաջածանօթ է, որովհետև նոքա նոր են, նոցա գործերը գրի են առնւել և ապրում են մինչև այժմ: Դոքա են՝ պարսիկներ, յոյներ, պարթևներ, հռովմայեցիներ, արաբներ և Միջին Ասիայի կիսա-

1) Ամենավերջի ժամանակներս է գտնւել Սասունի եկեղեցիներից մէկի որմի մէջ մի սեպածե արձանագրութիւն, որը արտանկարած է եւ ուղարկւած Եւրոպա ի քննութիւն:

վայրենի ցեղեր: Սոքա բոլորը, որոնց յաջողուել է ոչ միայն տիրել երկրին այլ և ժամանակաւորապէս հաստատուել այնտեղ, թողել են Հայաստանում իրենց քաղաքակրթութեան հետքերը: Մեր տեղեկութիւնները դոցանից իւրաքանչիւրի ընդհանուր քաղաքակրթական և մասնաւորապէս ճարտարապետական արւեստում ցոյց տւած դերի նկատմամբ խիստ ցանցաւ են և ցանկալի հետախուզութեան չեն ենթարկւած: Նոյնպէս պարզաբանութեան կարօտ է, թէ ինքը հայ ժողովուրդը ինչ դեր է կատարել այդ աղգերի ներմուծող քաղաքակրթական խնդրում՝ իբրև ընդօրինակող և թէ իբրև իւրացնող: Օրինակ, մենք ունենք հայ Արշակունի թագաւորների դրամներ, յար և նման պարսիկ Արշակունիների դրամներին, կտրւած յունական փողերի հետնողութեամբ թագաւորների անւան և կոչման յունարէն գրութիւնով: Մենք գիտենք, որ Տիգրան Մեծի արքունիքում յոյն դերասանները ներկայացումներ էին տալիս և յոյն ճարտարապետներ էին հրաւիրւում շէնքեր շինելու: Իսկ Արտաւազդ Առաջինը ինքն էր յունարէն դրամներ գրում: Նախաքրիստոնէական ժամանակայ, մի կողմ թողած Ուրարտեան չրջանի ոչ այնքան լաւ ուսումնասիրւած զղեակների աւերակները, Հայաստանում գտնւած յիշելու արժանի միակ ճարտարապետական շինութիւնը, Երևանից ոչ հեռու, հին Գառնի քաղաքի տեղում պահւած այսպէս կոչւած Տրդատի, կամ նրա քոյր Խոսրովադուխտի պալատի աւերակներն են, որ իւր արտաքին քանդակներով, շինութեան ընդհանուր պատկերով ներկայացնում է հին Հռովմի ժամանակակից շինութիւնների կատարեալ ընդօրինակութիւն:

Ինչ խօսք, այս յիշատակած և ոչ մի դէպքում հայկական արւեստի արտայտութեան մասին խօսք լինել չի կարող: Դոքա բոլորը ընդօրինակութիւն են օտար գեղարւեստի, փոխ առնւած, ըստ ամենայնի բնատիպի համանմանութեամբ և ամենայն հաւանականութեամբ գլխաւոր աշխատողները հէնց իրենք օտարներն են եղել: Գոնէ մինչև այժմ մեզ յայտնի և երևան հանած փաստերի հիման վրայ, հայկական քաղաքակրթութեան ինքնուրոյն գոյութիւնը, գեղարւեստի ասպարիզում, չորրորդ դարուց առաջ տանել չենք կարող, որը որոշ, չօշափելի և ամբողջական պատկեր է ընդունում միայն հինգերորդ դարում. և այնուհետև դանդաղ ընթացքով, երբեմն ընդհատուելով կամ խիստ դանդաղելով, երբեմն էլ համարձակ թռիչքով ծաղկելով և գեղեցիկ պտուղներ տալով, շարունակում է մինչև տասնուհինգ, տասնութերորդ դարի ըսկիզբները: Այնուհետև սաստիկ խաւար է պատում հայ հողի վրայ. բռնի գաղթականութիւնները, տաճիկների հակաքաղաքա-

կրթական տէրութիւնը իւր անլուր բռնութիւններով ճնշում, ոչնչացնում է գեղեցկի ազատ արւեստը և հայ լաւագոյն ոյժերը օտարին ծառայելով կորցնում են ինքնուրոյնութիւն և կորչում են մայր երկրի համար, զուրկ լինելով ազատ աշխատելու հնարաւորութիւնից:

Որովհետեւ յիշած դարաշրջանում հայ, ինչպէս և ընդհանրապէս նրան հարեան միւս ազգերի մէջ չեշտում է մտաւորական շարժման մէջ յատկապէս կրօնական կեանքը, ուստի գեղեցիկ արւեստներն էլ ծառայում են ամենից առաջ եկեղեցուն. գրականութիւնը, բանաստեղծութիւնը, երաժշտութիւնը, նկարչութիւնը, մանրանկարչութիւնը և ճարտարապետութիւնը բոլորն էլ հայերի մէջ կրօնական-եկեղեցական են թէ բովանդակութեամբ և թէ արտաքին ձևով: Դարերի ոգին այդ էր. ուրիշ պահանջներ կամ չըկային կամ շատ թույլ էին. հայերը, ինչպէս նկատուեց, բացառութիւն չէին կազմում: Չորրորդ դարու սկզբում Հայաստանում հաստատւած քրիստոնէայ եկեղեցին հայերի համար դարձաւ այն միացնող և ի մի ձուլող շաղախը, որ գաւառներով՝ աշխարհներով, բարբառներով, ըստ մեծի մասին կիսանկախ մեծ և փոքր իշխանութիւններով բաժան-բաժան հայ ժողովրդի տարրերին ի մի ձուլեց: Ընդհանուր ազգային եկեղեցին իւր զօրեղ կազմակերպութեամբ, ժողովրդին ցաւակից և ըստ ամենայնի բարձր բարոյական եկեղեցական վարչութեամբ ազգի միացման և այդ գաղափարի ամեն կերպ ընդհանրացման խնդրում այն դերը կատարեց, ինչ որ չէր կարողացել նոյն չափով կատարել երկրի թագաւորական իշխանութիւնը: Եկեղեցու ամենազլխաւոր զէնքը այդ խընդրում քաղաքակրթութիւնն էր:

Հայ եկեղեցու սկզբնական կազմակերպութեան մէջ մեծ դեր են կատարել յոյներ և ասորիներ, հայերը նոցանից են փոխ առել վարչական ձևերը, եկեղեցու պաշտամունքի արտաքին շատ կարգեր, զգեստներ, անօթներ ¹⁾: Վերջապէս նոցանից են սովորել եկե-

1. Յայտնի է Ղ. Փարպեցու գրածը Գիւտ կաթողիկոսի մասին: Սրան պարսից արքունիքում մեղադրում էին, որ կապ ունի յունաց հետ. կաթողիկոսը չի ժխտում, այլ բացատրում է այդ կապի ունիւթեղծութիւնը. «Վասն զի զգալունքին գիտութեանս մերոյ եւ զմաստ բանաւոր ուսմանց յաշխարհին Հռոմոց ուսեալ եմ. եւ են իմ անդ ծանօթք բազում եւ ուսումնակիցք, այլ եւ զկերպարան հանդերձիցս զոր ունիմք մեք՝ անքի գնեմք: Վասն զի եւ ոչ յայլ աշխարհի գտանի սա ուրեք բայց անդ հարկաւորեմք անտի գնել զայս ըստ ժամանակին պիտոյից» (Փարպեցի, Վերնետիկ, 1894. էջ 589, 590):

զեցիներ չինելը, հետեապէս եկեղեցական ճարտարապետութիւնը Ասորիքից և Յունաստանից է մտել Հայաստան: Զուտ գրական խնդիրներում այդ փոխադարձ յարաբերութիւնների հարցերը արդէն ենթարկւած են բազմակողմանի քննութեան և մշակման. եթէ կան չլուծւած կնճիռներ, բազմաթիւ մասնագէտներ զբաղւած են նոցանով. նոյնը ամենահեռաւոր չափով ճարտարապետութեան մասին ասել չենք կարող: Իրաւ է, ճարտարապետութիւնը այն չափով չի արտայայտում ժողովրդի մտաւոր կեանքը, ինչպէս գրականութիւնը, բայց միթէ ճարտարապետութեան զարգացումը, նրա զօրեղ ու թոյլ կողմերը ուղղակի հետեանք չեն ժողովրդի զարգացմանը, այդ ժողովրդի նուրբ կամ անկիրթ ճաշակի չափը չեն ցոյց տալիս: Այդ մտքով որքան հետաքրքրական կլինէր, այս կամ այն շրջանի գրական շարժման հետ զուգահեռաբար ուսումնասիրել նոյն շրջանի ճարտարապետութիւնը, որով, անկասկած, աւելի կատարեալ կլինէր ժողովրդի քաղաքակրթական աստիճանի պատկերացումը: Այդպիսի աշխատանքներ մինչև օրս չեն կատարւած և առ հասարակ հայ ճարտարապետութեան մասին շատ քիչ բան է գրւած:

Մենք այսքանը գիտենք, որ ինչպէս եկեղեցու ժամասացութիւնը ժողովրդին հասկանալի կացուցանելու և քրիստոնէական վարդապետութեան ամենագլխաւոր աղբիւրը՝ Ս. Գիրքը նրա ձեռքը տալու կարիքը ստիպեցին հայ լաւագոյն մտքերին ստեղծել հայերէն այբուբեն, թարգմանել թէ Ս. Գիրքը և թէ ծիսարաններ, ապա թարգմանականից գրական սեփական ստեղծագործութեան անցնել, այնպէս էլ իւրաքանչիւր քրիստոնեայ համայնք պէտք է ունենար ընդհանուր աղօթատուն: Աղօթատան յատակագիծը, յարմարեցրած ժամկարգութեան պահանջներին, պատրաստւած և մշակւած էր Ասորիքում և Յունաստանում, հայերին մնում էր ծիսարանների հետ չինութեան ձևերն էլ փոխ առնել: Քանի որ, ինչպէս նկատեցինք, մինչ այդ Հայաստանում չի հաստատուում հեթանոսական ժամանակւայ շինարարական ինքնուրոյն գործունէութիւն, հարկաւոր դէպքում էլ ճարտարապետներ դրսից էին հրաւիրուում, ուստի պիտի ընդունել, որ ոչ միայն ձևը, այլ նաև առաջի եկեղեցի շինողներն էլ յոյներ էին կամ ասորիներ: Այդ բանը գրականապէս հաստատում է Փաւստոսը իւր մի գեղեցիկ վկայութեամբ (Ե, դ, էջ 162): Պարսիկները Աղուանից Ուռնայր թագաւորի հետ միացած պատերազմ են դուրս գալիս հայոց և յունաց դէմ: Ուռնայրը իւր զօրագնդին պատւիրում է յոյներից աշխատել շատ գերիներ բռնել, որ տանեն «ի գործ կաւագործութեան զաղաքոս որմաշէնս պիտոյից մերոց քաղաքաց ապարանից

և այլոց պիտոյից»։ Հին գրական զաղասոս, ժողովրդական կալասոզ յունական բառը աւելի է հաստատում այդ միտքը։ Ապա հայերը փոքր առ փոքր աշակերտելով նոցա մօտ, ձեռք բերին ինքնուրոյնութիւն և զարդացրին բիւզանդական, լայն մտքով առած, ճարտարապետութեան արւեստի մի ճիւղը, որ մասնագիտական գրականութեան մէջ յայտնի է հայկական ոճ անունով։

Պեղումներ և հնագիտական հետախուզութիւններ ժամանակին շատ բան կարող են երևան հանել. այժմ ճարտարապետութեան սկզբնաւորութեան մասին պէտք է մեր ասելիքը սահմանափակենք գրականութեան մէջ պահպանւած ցանցառ տեղեկութիւններով։

Ընդհանրապէս հինգերորդ դարու պատմագիրները եկեղեցու շինութիւններ շատ քիչ են յիշատակում։ Բիւզանդը ամենից յաճախ յիշում է միայն Տարօնի Աշտիշատ քաղաքի մայր եկեղեցին, որի մասին համարեա միշտ գրում է «մայր եկեղեցեաց հայոց»¹⁾. ապա նոյն տեղի՝ Մարգարէանոց կամ մատուռ Յովհաննու, և առաքեալների հանգիստը, կամ առաքելարանը²⁾։ Նա յիշում է նաև եկեղեցի Աղուանքի Հաբանդ գաւառի Ամարազ գիւղում³⁾, որ շինել էր Լուսաւորիչը և ուր թաղեցին նրա թոռ Գրիգորիսին⁴⁾, ապա Աղբրիանոսի եկեղեցին⁵⁾. Դարանաղեաց գաւառի Թորդան գիւղի եկեղեցին, որտեղ թաղել էին Լուսաւորիչին և նրա յաջորդներին⁶⁾, կաթուղիկէն՝ Վաղարշապատի մայր եկեղեցին և նրա մօտի Գայրանէի և Հոփոսիմէի վկայարանները և Ագարակի եկեղեցին, որի մէջ կայծակնաւոր եղան Յուսիկի անարժան որդիքը՝ Պապ և Աթանազիւսէ։ Յիշում է վկայարաններ (187), կուսանոցներ (192) եւն., սակայն դոցանից ոչ մէկի շինութեան կամ ձևի մասին ոչ մի մանրամասնութիւն չի տալիս։ Նրա մի դարձեաժը՝ «սիւնք եկեղեցեաց» (էջ 10), եթէ այն էլ կեանքից փոխ առած է, կարող է եզրակացնել տալ, թէ եկեղեցիք սիւներ ունէին։ Աւելին չեն տալիս Ղ. Փարպեցին, որը յաճախ յիշելով Վաղարշապատի կաթուղիկէն⁷⁾, և Ագաթանգեղոսը—որը պատմելով Լուսաւորիչի

1) Փաւստոս Բիւզանդ, ՄՊԲ, 1885, էջ 7, 9, 52, 57, 41, 65 եւլն։

2) էջ 7, 52, 58, 59։

3) Սորա մասին տես Ճռաբաղ, 1859, էջ 558—542։

4) էջ 15, 5) էջ 9, 6) էջ 52։

7) Պատմագիրք Հայոց, Ա, Դ, էջ 11, 28, 29, 64, 122 եւլն։
մանաւանդ 157 եւ 196 երբ խօսք կաւ կաթուղիկէի վերանորոգման մասին Վահան Մամիկոնեանի ձեռքով։

հրաշալի տեսիլը և նկարագրելով տեսիլքում ցոյց տւած յայտնա-
գիծը եւ Ֆասագը, աւելացնում է միայն, որ թագաւորը, թագու-
հին, իշխանները, արք և կանայք բոլորը միացած բերել են քար,
վէժ, աղիւս, մայր փայտ¹⁾, ոչնչով չի բացատրում, թէ այդ հա-
ւաքւած նիւթից ինչպիսի շինութիւն կառուցին: Առաջի որոշ տե-
ղեկութիւնը գտնում ենք Կորիւնի մօտ: Վահան Ամատունին, նրա
պատմելով, Օշականում, Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանի վրայ եկե-
ղեցի է կառուցանում, տեսքով սքանչելի, տաշած քարերով քան-
դակւած—տաշածոյ վիմօք քանդակելով, և ի ներքնագոյն խորանին
գտնուող հանգիստն յօրինեալ:—Այդ հանգիստը աւագ սեղանի տակ
կամարակերպ ծածկոցով պահւած է մինչև այսօր, թէև եկեղեցին
դժբախտաբար հնացած լինելով, 1874 թ. Գէորգ կաթողիկոսը
հիմքից նորոգել է, առանց հնութեան ձեւ պահպանելու:

Աւելի որոշ է գրում Սերէոս պատմագիրը. նրա ժամանակ
Կոմիտաս, Եղր, Ներսէս կաթողիկոսները, նոյն իսկ մասնաւոր
անձինք, կառուցանում են Հայաստանի ամենափառահեղ տաճար-
ները և պատմագիրը սոցա շինութիւնները համեմատելով հների
հետ վկայում է, որ, օրինակ, Գայիանէի և Հռիփսիմէի հին շի-
նութիւնները «կարի ցած և մթին—կամ—խրթին և մթին» էին:
Նոյն իսկ էջմիածինը, թէև չորրորդ դարում պարսիկներից կոր-
ծանւելով, նորոգւել էր Ներսէս (Փաւստոս), Սահակ (Եղնակ երէց)
կաթողիկոսներից և աւելի փառահեղ Վահան Մամիկոնեանի ձեռ-
քով (Ղ. Փարպ.), սակայն առանձին շքեղութիւն չունէր, զուրկ էր
գմբէթից և ծածկւած էր փայտեայ ծածկով, ինչ որ այժմ
ամենազքատ դիւղերում կարելի է տեսնել: Հինգերորդ դարում
մինչև իսկ Դուին աթոռանիստ քաղաքում եկեղեցիներ էին շի-
նում փայտեայ ծածկով և թշնամիները երկիրն աւերելիս, հրդե-
հում էին եկեղեցիները:

Պատմական այս բոլոր տեղեկութիւնները միայն մի բան են
ապացուցանում, որ քրիստոնէական առաջի երկու դարում հայոց
նոյն իսկ նշանաւոր քաղաքներում եկեղեցիները ամենապարզ շինու-
թիւններ էին, — մեծաւ մասամբ անտաշ քարից և փայտով ծածկւած:
Պատմութեան վկայութիւնը հաստատում են Հայաստանի մասին
մինչև այժմ մեզ յայտնի հնագիտական հետախուզութիւնները: Այդ
երեսոյթը կարող է միայն այսպիսի բացատրութիւն ունենալ, որ,
նախ, փառայեղ տաճարներ կառուցանելու պահանջ չկար. և երկ-
րորդ, երկրի մէջ պատրաստւած, հմուտ ճարտարապետներ

1) Ազատանդեղոս. Թիֆլիզ. 1882. էջ 440.

չկային: Վերջապէս, որովհետեւ արուեստի այդ ճիւղը առանձնապէս զարգացած չէր հարեան երկիրներում ևս: Ուստի, երբ Հայաստանն անկախ էր և հարուստ, ունէր իւր թագաւորներն կամ հայազգի մարզպաններ, չթողեց իշխելու արժանի յիշատակարաններ, բաղդատելու ոչ միայն եօթից մինչև տասնմէկերորդ դարու շինութիւնների հետ, այլ մինչև անգամ հետեւալ դարերի եկեղեցիների և վանքերի հետ, երբ Հայաստանը կորցրել էր ամեն մի անկախութիւն և շարունակ կնթակայ էր ամենատեսակ հալածանքների և աւարառութիւնների:

Այդ դրութիւնը երկար չտևեց. գրականութեան զարգացման հետ աճեց և զարգացաւ հայերի գեղագիտական ճաշակը: Բազմաթիւ հայ երիտասարդներ ուսումնական նպատակով ճանապարհորդելով Ասորիք, Բիւզանդիոն մինչև Աղէքսանդրիա, հայ իշխանները շարունակ շփուելով Բիւզանդիոնի հետ, մինչև Իտալիա հասնելով, շատ բան էին տեսնում և սովորում և ըստ յարմարութեան աշխատում ինչ հնար է տեղափոխել հայրենի հողի վրայ: Վահան Մամիկանեանը էջմիածնի կաթողիկէն հիմքից նորոգում է և նրա մէջ վանահայր կարգում Ղազար Փարպեցուն: Միթէ կարելի է կասկածել, որ իշխանին մղողը յունական կրթութեամբ սնւած Ղազարն էր: Երբ եօթներորդ դարու պատմագիրը մի տեսակ արհամարհանքով միջին և խրթին է կոչում Գայիանէի և Հռիփսիմէի նախկին շինութիւնները, որտեղ աղօթել էին հայ թագաւորները և մեծանուն կաթողիկոսները, այդ միայն ապացոյց է, թէ որ աստիճանի նրբացել էին ժամանակակայ հայի ճաշակը և մեծացել նրա պահանջները:

Եթէ նիւթեր շատ ժողովէին, գուցէ յաջողւի տալ հայ ճարտարապետութեան աւելի ամփոփ նկարագիրը, այժմ մենք կբաւականանանք շօշափել միայն այն եկեղեցիները, որոնք կապ ունին մեր առաջագրած մասնակի խնդրի հետ: Աւելորդ չեմ համարում յիշատակել, որ մի քանի մասնագէտներ հայ ճարտարապետութեան, յատկապէս նրա ծաղկման շրջանների մասին այս տեսակ կարծիքներ ունին յայտնած:

Հայաստանը շատ ճանապարհորդներ են հետախուզել, բայց երկար ժամանակ ուսումնականների քննութեան նիւթ ծառայել են գլխաւորապէս ֆրանսիացի Դիւբուայի և Տեքսիէի հրատարակութիւնները¹⁾ և դոցա տւած հնացած, ցանցառ և թերութիւններով լի

1) Dubois de Montpereux, Voyage aux tour du Caucase (1833—34), Paris, 1839—43, վեց հատոր եւ մի ատլաս. Texier,

տեղեկութիւնների վրայ հիմնած եզրակացութիւններ են արել
Եւրոպայի ականաւոր ուսումնականներ: Այդպէս, օրինակ, գեր-
մանացի Շնազէն¹⁾ միանգամայն համաձայնելով երկու ֆրանսիա-
ցիների հետ, ընդունում է, որ հայ ճարտարապետութիւնը սկիզբն
է առել եօթներորդ դարում և իւր կատարեալ ծաղկման հասել է
տասներորդում, Բագրատունի թագաւորների օրով: Երկար ժամա-
նակ իշխում էր այդ կարծիքը, մինչև որ և մասնագէտ Կոնդակովը
առանց որևէ հիմքի, սկսեց կասկածի ենթարկել հայոց հին եկեղե-
ցիների թւականները և Յ. Ստրիժիգովսկին ճարտարապետութեան
ծաղկման գագաթնակէտը յայտարարեց իններորդ դարը: Աւելի
նիւթեր ունենալով մեր տրամադրութեան տակ և ուշադրութեամբ
քննելով մասնագէտների առարկութիւնները, կարող ենք մեր կող-
մից միայն այս ասել, որ չափազանց վաղաժամ է դրական կար-
ծիքներ յայտնելը: Հռիփսիմէի շինութիւնը շատերի համար հայկա-
կան արւեստի կատարելատիպն է, ուրիշները առաջնութիւն են
տալիս Անիի Մայր եկեղեցուն կամ Տիկոսին: Հողի տակից հրա-
պարակ հանւեց Զուարթնոցը և նա բնականաբար կարծիքների
մէջ պէտք է որ յեղաշրջում առաջ բերի:



description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie (1839). Paris, 1842, 2 հատոր. եւ նորա Renseignements archéol. et géographique sur quelques points de l'Asie Mineur, de l'Arménie et de la Perse, sér. 2, XV, 26—38, 1841:

1) Schnaase, Geschichte der bildenden Künste III, էջ 553 եւլն. Համեմատիւ նաեւ անգղիացի Fergusson, A history of architecture, London, 1893, I էջ 472 եւլն.

ԵՅԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵԼԵՑԻՆԵՐ.

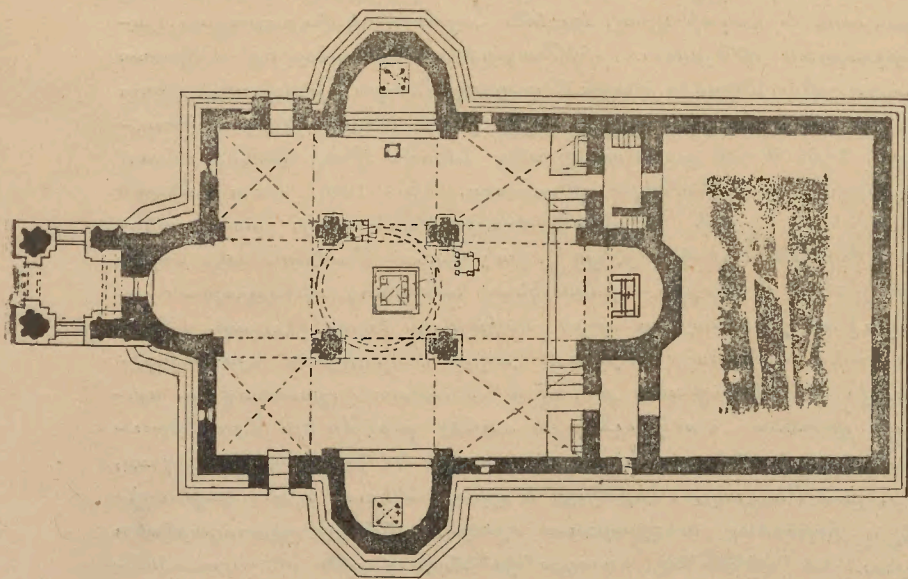
Կփորձենք մի տեսակ ցուցակ կազմել այն եկեղեցիների, որոնք անպայման շինվել են կամ այդ դարում, կամ աւելի շուտ, կտանք նոցա մասին մեր ունեցած պատմական և հնագիտական տեղեկութիւնների համառոտութիւնը և գլխաւորների նկարները: Զուարթնոցի շինող վարպետների մասին հարց էինք դրել. այդ հարցի պարզաբանման տեսակէտից անհրաժեշտ է լաւ ծանօթանալ ժամանակակից շինարարական գործունէութեան հետ:

1. Կաթողիկէ Վաղարշապատի—Էջմիածինը կառուցւած է Արարատեան դաշտի վրայ, երբեմն Հայաստանի մայրաքաղաք Վաղարշապատի կենդրոնում, հիմնարկւելով Լուաւորչից և Տրդատ Թագաւորից: Զորրորդ դարում պարսից Շապուհ Թագաւորի զօրքը կործանում է Վաղարշապատը, միջի բոլոր շինութիւններով (Փաւստոս, 146) և մի քանի տարի անց Ներսէս Մեծը հիմքից շինում է քանդւած եկեղեցիները (Փաւստոս, 157, 158): Շատ չանցած ս. Սահակ Աբղլտի երէցի վանահայրութեան օրով, հարկ է տեսնում նորոգել Ներսէսի շէնքը¹⁾, իսկ Վահան Մամիկոնեանը նորից վերաշինում է հիմքից—հիմնարկեալ նորոգեաց մեծապայծառ չքքեղութեամբ զհնացեալ գործ նախնեացն իւրոց (Ղազար, 157)—և այնտեղ վանահայր կարգում Ղազար Փարպեցուն: Վահանի շինութիւնը թէև կոփածոյ քարով և հաստատուն պատերով էր, սակայն փայտեայ ծածկ ունէր և առանց զմբէթի էր: Այդ թերութիւնները եօթներորդ դարում լրացրեց Կոմիտաս կաթողիկոսը, որը, ըստ Սեբէոսի, «Վերացոյց և զփայտակերտս որբոյ կաթողիկէին, նորոգեաց և զխախուտ որմոյն, շինեաց զքարայարկան»: Այնուհետև Էջմիածնի նորոգութիւնների մասին մինչև տասնութ հինգերորդ դարը, կաթողիկոսութեան այդտեղ վերահաստատուիլը.

1) Այդ տեղեկութիւնը տալիս է Եզնակ երէցը հայոց կաթողիկոսների անւանց ցանկին ներկած մի փոքրիկ աշխատութեան մէջ. տես, Սամուէլ երէցի Ժամանակագրութիւնը, Վաղարշապատ, 1893, էջ 267:

չատ բան չենք իմանում: Ստ. Օրբելեանի¹⁾ Ողբը կամ Անանիա Նարեկացու Ներբողեանը²⁾ հնագիտական տեղեկութիւններով հարուստ չեն:

Ինչ որ ամենավերջին դարերումն են աւելացել, բացի զանգակաւորից, եկեղեցու արեւմտեան կողմում, ոչ միայն ի փնաս հրնութեան են ծառայել, այլ ցաւալի ապացոյց են «Եփնաւար» կաթողիկոսների ճաշակից զուրկ լինելուն: Յիշենք արեւելքից 1879 թ. յաւելեալ «Թանգարանը», 1886 թ. եկեղեցու հին աստիճանների փոխելը, որից յետոյ շինութեան հիմքը չրջափակել են ինչ որ տգեղ և անճաշակ պատնէշով: Աւելի հին, 1682 թւին են պատկանում եկեղեցու հարաւ-հիւսիսում և աւագ սեղանի վրայ աւելացրած փոքրիկ գմբէթները: Պակաս ողբալի չէ ներսի անփառունակ վիճակը: Որքան գեղեցիկ կլինէր, եթէ եկեղեցին մնացած լինէր իւր սկզբնական վիճակում, ինչպէս Վահան Մամիկոնեանն էր հիմնարկել և Կոմիտաս կաթողիկոսը լրացրել:



1) Ողբ ի ս. Կաթողիկէն. Թիֆլիս. 1885:

2) Ներբողեան ի ս. Կաթողիկէ եկեղեցի. Ճաքաղ. 1854. Թիւ Ը-ԺԲ.

Իսկ այդ ձևը, մեծ հիմք ունինք այսպէս երեակայելու խա-
չածն յատակագիծ, արեւելքից արեւմուտք աւելի երկար ձգւած,
քան հարաւ-հիւսիս, նման Հռիփսիմէին: Խաչի թեկերը կազմել են
քառանկիւնի տարածութիւնից դուրս ընկած կիսաբոլորակները,
ասպիս կոչւած, որոնցից արեւելեանը դրսից աւելի քիչ է երեա-
ցել, որովհետեւ խորանների պատերը ծածկել են նրա մասերը: Ար-
դեօք Վահանի օրով եղել են միջի հաստ սիւները, թէ Կոմիտասն
է քարեայ կտրի պատճառով աւելացրել, դժւար է ասել: Դրսից
պատերի ֆասագները աչքի ընկնող զանազանութիւն չեն ունե-
ցել, միայն խարսխի մօտ գտնւել են դուրս ցցւած երեք աստի-
ճանները և վերեի անկիւնում եղբւրւած էր միատեսակ պարզ կար-
նեղով: Ամեն մի պատի մէջ բացւած էին երեքական պատուհան՝
մի տեսակ պատկերացումն Երրորդութեան գաղափարի: Մայր
գմբէթը հին լինել չի կարող, եօթներորդ դարում այդքան բարձր
թմբուկով և սրածայր վեղարով գմբէթներ չէին չինում: Նրա ըս-
կընական ձևը պէտք է մօտաւորապէս Հռիփսիմէի գմբէթի պէս
երեակայենք:

Այսքան համառօտ անցնելով Հայոց Մայր եկեղեցու նկարա-
գրութիւնը, հետաքրքրողներին կարող ենք մատնանիչ անել էջ-
միածնի մասին եղած բազմաթիւ համառօտ և ընդարձակ նկարա-
գրութիւններից Շահխաթունեանի, Ալիշանի, Գրիմի և մանաւանդ
Լինչի աշխատութիւնների վրայ ¹⁾:

Անգ յաջողեց ձեռք բերել պ. Թումանեանի մի խիստ յաջող
լուսանկարը, որից և կլիշէ պատրաստել տւինք ²⁾: (Տես տախ-
տակ XV):

Ս. Հռիփսիմի եկեղեցին հիմնարկել է դարձեալ Գրիգոր Լու-
սաւորիչը Վաղարշապատ քաղաքի հիւսիս-արեւելեան կողմում (Ա-
գաթանգեղոս 441), կոյսի և նորա երեսուն երեք ընկերուհիների
նահատակութեան տեղում: Գտնւելով էջմիածնի տաճարի համե-
մատութեամբ արեւելահիւսիսում, մօտ վերստ ու կէս հեռաւորու-
թեամբ, իւր դարևոր գոյութեան ընթացքում ըստ ամենայնի վի-
ճակակից է եղել Մայր տաճարին: Նրան էլ չորրորդ դարում քան-
դել են պարսիկները և նորոգել է Մեծն Ներսէսը և ապա սուրբ
Սահակը: Սակայն եզնակ երէցի վկայութեամբ Սահակը այս և

1) Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, 1842, Ա, էջ 44—235.
Այրարատ, 209—229. Византийскія древности էջ 42 եւ I, II, III
նկարներ. Armenia, I, էջ 228—544.

2) Պ. Թումանեանը պատրաստել է բազմաթիւ նկարներ եւ մտա-
դիր է Էջմիածնի յատուկ ալբոմ հրատարակել:

Գայիանէի շէնքերը աւելի հիմնաւոր է շինել, քան Կաթողիկէն: Նա տեղից հանել է Գայիանէի, Հռիփսիմէի և միւս կոյսերի Լուսաւորչի ձեռքով ամփոփած նշխարները—«և շինեաց զվկայարանսն վրմատաշ, կոփածոյ քարամբք»: Ինչպէս քանիցս յիշեցինք, սուրբ Սահակի շինած վկայարանները եօթներորդ դարում Կոմիտաս Կաթողիկոսին դուր չեն եկել, որովհետեւ ցած և մթին էին և նա պարսից Ապրուէզ-Սոսրով թագաւորի օրով, 618 թւին շինեց այն գեղեցիկ տաճարը, որ արդարացի կերպով ամեն մի այցելուի ուշադրութիւնն է գրաւում: Մեր յիշած օտարազգի մասնագէտներից առաջինը Ն. Պ. Կոնզակովը հնագիտական տեսակէտով, ընդդէմ պատմական փաստերի և եւրոպացի մասնագէտների կարծիքի, փորձում է մերժել եկեղեցու հնութիւնը¹⁾: Կոնզակովը տեղեակ չէր որ շինութեան վրայ կան Կոմիտաս Կաթողիկոսի երկու արձանագրութիւնները, մէկը արեւմտեան պատի տակ դրօշ ճակատի վրայ, զիւսւոր դռան վերիւր, քաջածանօթ Շահխաթունեանցի, Ալիշանի և ուրիշ հրատարակութիւններից, միւսը արեւելեան պատի վրայ, ներսի կողմից, սեղանի կիսաբոլորակ պատի մէջտեղում: Վերջի արձանագրութիւնը նախկին նորոգողները կրածեփի տակ ծածկել էին և նորից բացեց 1898 թւի վերանորոգութեան ժամանակ:

Առաջի արձանագրութիւնն է. «Եւ Կոմիտաս եկեղեցապանս սրբոյ Հռիփսիմէի կոչեցայ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի շինեցի զսահար սրբոց վկայիցն Քրիստոսի»²⁾:

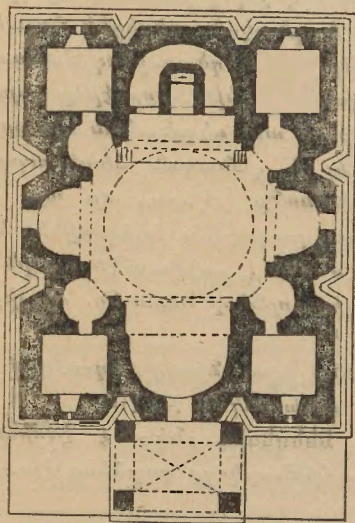
Երկրորդն է. «Քրիստոս Աստուած յիշեալ զԿոմիտաս շինող սրբոյ Հռիփսիմէի»³⁾: Եկեղեցին թեթև նորոգութիւնների է ենթարկւել 1653 թ. Փիլիպպոս Կաթողիկոսի ձեռքով. 1898 թ. ներկայ Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսի օրով, իսկ 1790 թւին Ղուկաս Կաթողիկոսը արեւմտեան կողմից աւելացրել է զանգակատունը, որ միմիայն եկեղեցու ագեղութեանն է ծառայում:

1) См Русскія древности, IV, էջ 56—57 եւ Древняя архитектура Грузинъ էջ 7. ա. Կոնզակովը գրում է. «Հռիփսիմէի եկեղեցին չի կարող պատկանել այնպիսի հին ժամանակի, ինչպէս գրում է Դիւրուան», իսկ Դիւրուան պատմութեան վրայ հիմնւած նրան վերադրել է եօթներորդ դարուն:

2) Շահխաթունեան. Ա. 264. Արարատ 238. Երկուսի մէջ էլ կան աննշան թերութիւններ, որ սրբազրուել է Արարատ Թերթի մէջ 1898. էջ 442.

3) Արարատ. 1898. էջ 444.

Պատմագիրների միաձայն վկայութիւնը՝ Սեբէոս, Յովհաննէս Կաթողիկոս, Ասողիկ, Վարդան երն., Կրկնակի արձանագրութիւնները, չինութեան ոճի հնութիւնը, որ միաձայն ընդունուած է եւրոպացի մասնագէտներից, միանգամայն անզօր են կաղուցանում չինութեան հնութեան դէմ յարուցած ամեն մի կասկած:



Հոփսիմէի չէնքը ընդունուած է հայկական ճարտարապետութեան տիպիքական արտայայտութիւն, որովհետեւ նա գաղափար է ծառայել Հայաստանի և Վրաստանի մի շարք նշանաւոր եկեղեցիների համար: Նրա առանձնայատկութիւնները կայանում են հետեւեալում. եկեղեցին դրսի կողմից ներկայացնում է փոքր ինչ արեւմուտքից արեւելք երկարացրած քառանկիւնի, ուղիղ, տափակ պատերով, համարեա թէ զուրկ է որեւէ զարդից, եթէ ներքեի աստիճանները և վերեւի բարակ պսակները չհաշւենք: Բայց այդ թւացող միատեսակութիւնը ամենագեղեցիկ կերպով ձևաւորւած է, նախ զոյգ զոյգ, ամեն մի պատի մէջ, ներս ընկած խոռոչներով-նիշերով, որոնք պատի մէջ մի տեսակ եռանկիւնիներ են կազմում, վերեւի մասում աղեղնաձև վերջաւորութեամբ և, երկրորդ, ամեն մի կողմի պատը մէջտեղից աւելի է բարձրանում, և վերջանում սրածայր անկիւնով թեք կտուրով, հակառակ

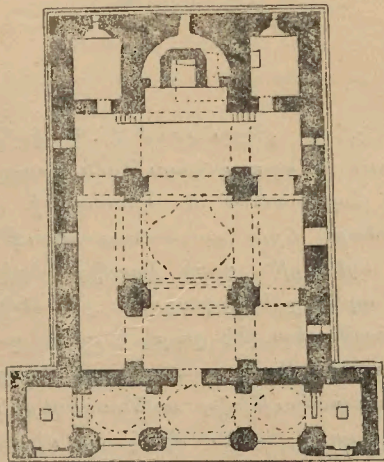
կողմից ևս դարձեալ թեք կտուրներով է բաժանւած միջի բարձրացող անկիւնաւոր պատը: Այդպիսով, առանց որևէ զարդի, միմիայն ուղիղ կամ թեք զծերի խաղերով, ստացւում է ճարտարապետական ամենալաւ կերտւածքի զօրեղ տպաւորութիւն: Եթէ ի նկատի առնենք նաև այն հանգամանքը, որ նիշերի ներս ընկած մասերը եկեղեցու գմբէթի յենարան սիւներն են փոխարինում, որ դրանով պատից սիւն ներս առնելով, հնար է գտնել պատը անշնորհ և ապարդիւն կերպով չհաստացնել, լիւրի կմբռնենք թէ որքան առողջամիտ և բնական գեղեցիկ ճաշակով օժտւած մարդիկ էին այդ շինութիւնը ստեղծագործող ճարտարապետները:

Մեզ հեռուն կտանէր, եթէ փորձէինք ցոյց տալ, թէ ինչպէս ժամանակի ընթացքում այդ սկզբնական միտքը հայ եկեղեցիների շէնքերում փոփոխւել և զանազան ձեակերպութիւնների է ենթարկւել: Բաւականանա՞նք յիշելու, որ այդ եկեղեցու նմանութեամբ Հայաստանում բազմաթիւ եկեղեցիներ են շինւել:

Էջմիածնի պէս մեծ է Հոփսիսիմէի մասին եղած գրականութիւնը, դարձեալ գլխաւորները նոքա են, որ յիշատակեցինք առաջինի վերաբերմամբ ¹⁾:

Մենք տալիս ենք նրա նկարը, օգտւելով Վահան Խրիմեանի լուսանկարից: (Տես տախտակ հ. XVI):

3. Գայիանէի եկեղեցին ընկած է Էջմիածնից հարաւ, կէս վերստ հեռու: Նրա հիմնարկողը դարձեալ Լուսաւորիչն էր, նորո-



1) Schnaase, յ. տեղում, III, էջ 328—329. Lynch, I էջ 269, 270, Гриммъ, բարտէզ III, Ալիբան, 236—241. Շահխաբունեան, Ա. 236—273.

գողները Մեծն Ներսէս և ս. Սահակ, իսկ ներկայ շինութիւնը, չը հաշւած 1688 թւին Եղիազար կաթողիկոսի շինած գաւիթը, կամ ժամատունը, ծագում է 630 թւից, հարկաւ ոչ առանց կարկատանների: Օրինակի համար գիտենք, որ 1652 թւին Փիլիպպոս կաթողիկոսն է շինել եկեղեցու խոնարհած դմբէթը և ամբողջ տանիքը:

Նրա յատակագիծը ներկայացնում է բիւզանդական բազիլիկ կոչւած ձևը, երկար քառանկիւնի, ուղիղ պատերով, արեւելեան կողմում ապսիսը, կամ կիսաբոլորակ խորութիւնը, սեղանի համար: Գմբէթը բարձրանում է ուղիղ կենդրոնում, քառակուսի տարածութեամբ չորս անկիւններում բարձրացող չորս հաստ սիւնների վրայ: Այս եկեղեցին էլ միշտ յիշատակում է Էջմիածնի և Հռիփսիմէի հետ, հետեապէս գրական աղբիւրները նոյնն են ¹⁾:

Սորա նկարը մենք տալիս ենք, օգտուելով մի ոչ այնքան յաջող լուսանկարից: (Տես տախտակ XVII):

Ռուսերէն աշխատութեան մէջ այս երեք եկեղեցիների նկարները չէինք տւել, ի նկատի ունենալով աշխատանքի մասնագիտական բնաւորութիւնը, իսկ իւրաքանչիւր մասնագէտի համար դժւար չէր գրական ցուցմունքով գտնել իւր ցանկացածը: Հարցը բնականաբար փոխում է, երբ ի նկատի է առնւել հայերի աւելի մեծ ընթերցողների շրջան:

4. Առթեաթի կամ Հայաստանի «Մայր» եկեղեցին Մշոյ դաշտում, նախկին Աշտիշատ քաղաքում, այժմ Տէրքը գիւղ, Լուսաւորչի շինած ամենաառաջին եկեղեցին էր: «Եդ անդ զհիմունս եկեղեցւոյն և ուղղեաց սեղան փառաց Բրիտտոսի: Զի նախ անդ արար սկիզբն շինելոյ եկեղեցեաց, և ուղղել սեղան յանուն սուրբ Երրորդութեանն» (Ագաթ. 472): Իբրև նախահիմն եկեղեցի Փաւստոսը յիշելիս, միշտ գործ է դնում «Մայր եկեղեցեացն Հայոց» դարձւածը: Այդ հանգամանքը, միացած Աթանազինէ հայրապետի և Յովհաննու Մկրտչի նշխարների նոյն տեղում ամփոփման հետ, պատճառ է եղել, որ այդ եկեղեցին ամենահին ժամանակներից հայ ժողովրդի ամենամեծ ուխտատեղին է եղել: Սակայն որոշել այդ մեծ սրբավայրի գլխով անցածները դարերի ընթացքում, թէ նա ինչ վերաշինութիւնների և վերանորոգութիւնների է ենթարկւել, դժւարանում ենք: Պատրաստի աշխատանք ձեռքի տակ

1) ГРИММЪ, քարտ. VI, 2. Lynch, 270. 274. Ալիբան, 244—244. Շահխաթունեան, Ա. 275—280.

չունէինք, առանձին ուսումնասիրութիւն կատարելը մեզ հեռուն կտանէր¹⁾։

Լուսաւորիչը չինել է և ուրիշ եկեղեցիներ — վերև մենք յիշատակեցինք Ամարասի վանքը, որը հիմնովին վերաշինւել է անցեալ դարու ութսունական թւականներում, շատ պատմագիրներ միայն ընդհանուր խօսքերով են յիշում։ Նոյնպէս անորոշ և ընդհանուր առմամբ են յիշատակած Ներսէս Մեծի շինւածները չորրորդ դարում։

5. Ս. Մեսրոպի եկեղեցին Օսական գիւղում, Վահան Ամատունին շինեց յատկապէս սրբի նշխարները նրա մէջ ամփոփելու համար։ Այդ առաջի եկեղեցին է, որի մասին հաստատապէս լսում ենք, որ հէնց սկզբից սրբատաշ քարով է շինւել (Կորիւն, 46)։ Այժմ նրա տեղը բարձրանում է 1879 թ. Գէորգ կաթողիկոսի կանգնեցրած շինութիւնը և միայն պիտի ցաւել, որ նորը շինւելուց առաջ հնի յատակագիծը և այլ մանրամասնութիւններ չեն պահպանել։ Մեզ մօտ կայ այժմ հին աւերակի ջրաներկ մի էսկիզ, որ 1868 թ. Հոկտ. 11 նկարել է Խ. Յուսիկեանը, և 1903 թ. մեր Նոր-Նախիջևանում գտնւած ժամանակ, մի շարք ուրիշ եկեղեցիների էսկիզների և յատակագծերի հետ մեզ տւեց ի պահանջել հարկին օգտւելու։ Նկարից դժբախտաբար շատ բան հասկանալ չի կարելի։ Նրա վրայ կան միայն պատերը, առանց կտուրի, հարւից երկու պատուհանով։ Իսկ արեւելեան ծայրում բարձրանում է աշտարականման մի շինութիւն, միջից երկու մասի պատուած։ Պատի շարւածքը այնքան էլ կանոնաւոր չէ եղել, այն էլ ոչ խոշոր այլ մանր քարերով շարւած։

6. Դուիճի ս. Գրիգոր եկեղեցին ըստ վկայութեան Թովմայ Արծրունու շինել է Վարդան երկրորդ Մամիկոնեանը²⁾ քանդելով հին կրակատունը և զործածելով նրա քարերը։— «քանդելն, աւերեն, զմեհեանն և յատակեալ զտեղին, շինեն նորին քարամբք զմեծ եկեղեցին զսուրբ Գրիգորն ի Բլուր տեղւոյն և փոխեն անդ զկա-

1) Հ. Ս. Էֆրիկեան, Բնաշխարհի մէջ Ասեթեասի նկարագրում հաղորդում է, որ է. դարու կիսում Մահմեդի քեռորդի Արդուաշիմը կործանել է այդ եկեղեցին, յետոյ Մամիկոնեաները վերաշինել են. բայց կրկին անգամ կործանել է Լէնկթէմուրը։ Աւերակներն ունին 38×34 ոտք մեծութիւն, 8 ոտ հաստ պատերով։

2) Թովման այս դէպքում իսկապէս շփոթել է առաջին եւ երկրորդ Վարդաններին։

Թուղիկոսն Հայոց զԳիւտ»... 1)։ Այդ ապստամբութիւնը տեղի է ունեցել 571 թւականին 2)։ Սակայն պարսիկները նորից տիրեցին Հայաստանին և պատերազմի մէջ մտան յոյների հետ, որոնց հովանաւորութեան էին դիմել հայերը։ Հայ և յոյն միացեալ զօրքը պաշարեց Դուին քաղաքը, յաղթեց և առաւ քաղաքը, բայց հայերը փոխանակ ուրախանալու տրտմութեան մէջ ընկան։ «զի զեկեղեցի սրբոյն Գրիգորի, որ շինեալ էր մերձ ի քաղաքն, էին արաքեալ համբարանոցս պարսիկքն, հարին հուր և այրեցին» 3)։ Եկեղեցին այդպէս աւերակ վիճակում մնաց նաև երկիրը խաղաղութիւնը յետոյ, որովհետև պարսիկները արգելք էին դառնում նրա վերաշինութեանը։ Մինչև անգամ երբ Սմբատ Վրկան մարզպանը Աբրահամ կաթողիկոսի օրով պարսից թագաւորից հրաման ստացաւ եկեղեցին վերաշինելու, պարսիկ բերդակալը խանդաւրում էր առարկելով։ «Կարի մերձ է առ բերդն և մնասակար առ թշնամին»։ Առ այդ թագաւորը այսպիսի վճիռ է տալիս. «Բերդն քակեսցի և եկեղեցին անդրէն ի նմին տեղւոջն շինեսցի» 4)։ Եկեղեցին վերաշինում են հիմքից, քարաշէն—«Ժողովեաց ճարտարապետս բարի»— և կարողանում են վերջացնել միայն Կոմիտաս կաթողիկոսի օրով 5)։ Այդ եկեղեցին մօտաւորապէս Զուարթնոցի չափ տեղութիւն ունեցաւ և կործանուեց նոյնպիսի պատճառով։ Ինններորդ դարու վերջում, երբ կաթողիկոս էր Գէորգ Երկրորդը, սաստիկ երկրաշարժը հիմնայատակ տապալեց այն շինութիւնը, որի վրայ աշխատել էին հայադգի ամենահռչակեալ մարզպանը և երկու կաթողիկոս 6)։ Իշխանանիստ քաղաքի և հայոց կաթողիկոսարանի եկեղեցին երեք Հայաստանի անդրանիկ փառայեղ շինութիւնն էր և ամենայն հաւանականութեամբ մի օր եթէ կատարեն պեղումներ՝ գեղեցիկ արդիւնք կտան։

7. Տեկուրի եկեղեցին գտնւում է Կարսի նահանգում և Հայաստանում պահւած հնագոյն, եթէ ոչ ամենահին շինութիւնների կարգին է պատկանում։ Առաջին անգամ այդ եկեղեցու նկարագրութիւնն ու նկարը աւել է Տեքսիէն 7), բայց անկարող լինելով

1) Թովմա Արծրունի, էջ 78, 79.

2) Տես Չամչեան, Բ. 284 եւլն.

3) Սեբէոս, Գ. գլ. Ա.

4) Սեբէոս, Գ. գլ. Ժէ.

5) Սեբէոս, Ա. գլ. ԻԳ. «Առ սովաւ (Կոմիտասիւ) կատարի շինւած եկեղեցւոյն սրբոյն Գրիգորի».

6) Թովմա Արծրունի, Գ. գլ. 22, էջ 254.

7) Description de l'Arménie etc. I, էջ 420 եւ հետ.

արձանագրութիւնները կարդալու. դժւարացել է շինութեան ճիշտ-
ժամանակը որոշելու: Ամենահին թւականը, որ նա կարողացել էր
գտնել իւր հայ թարգմանի օգնութեամբ 1243-ն էր: Սակայն յե-
տոյ Տեքսիէն քննելով շինութեան ճարտարապետական առանձնա-
յատկութիւնները, նրա ծագումը աւելի կանուխ է համարել, ինն,
մինչև անգամ եօթներորդ դար տանելով¹⁾: Դրա փոխարէն հ. Ալի-
շանին յաջողել է ձեռք բերել շինութեան բազմաթիւ արձանա-
գրութիւնները, ի լոյս ածել իւր Շիրակ և Այրարատ գործերում²⁾
և դոցա մէջ հիմնարկութեան արձանագրութիւնը: Ալիշանի աշ-
խատութիւնները եւրոպացի մասնագէտներին դիւրամատչելի չլի-
նելով, դժբախտաբար անծանօթ են մնացել և սոքա շարունակում
են օգտուել միայն հին նիւթով: Այդպէս անգղիացի Ֆիրգուսոնը ևս
իւր հոշակաւոր «Ճարտարապետութեան պատմութիւն» գրքի մէջ
կանգ առնելով Տեկորի եկեղեցու վրայ, միմիայն հնագիտական
հիմունքներով եկեղեցին համարում է եօթներորդ դարու շէնք և
դրան է յայտարարում հայ ճարտարապետական ոճի տիպիքական
արտայայտիչը³⁾: Ալիշանի մօտ հրատարակած թւականներով արձա-
նագրութիւնները պատկանում են 971—1042 թւերին, իսկ շինու-
թեան արձանագրութիւնը անթւական է:

«Ուրանայ եւ Հոռո... եպիսկոպոսի եւ Տ... յոռնի Տեկորոյ վա-
նաց երիցու եւ Մանանայ հազարապետի հիմնադրեցաւ տեղիս ի
ձեռն Յոհանու հայոց կաթողիկոսի եւ Յոհանու Արշաւունեաց
յիւր բարեխաւսութիւն եւ բոլոր ազգիս եւ ամուսնի եւ որդեկաց
եւ սիրելեաց եւ սրբոյ Սարգսի. Սահակ Կամսարական շինեաց
զայս վկայաւան»⁴⁾:

Ալիշանն ընդունում է, որ Սահակը Ներսէս և Հրահատ Կամ-
սարականների, Վահան Մամիկոնեանի քաջ ընկերակիցների երէց
եղբայրն է և Յոհան կաթողիկոսը Մանդակունին է, հետեապէս շի-
նութիւնը պատկանում է հինգերորդ դարու վերջին: Նա կարծում
է, որ Մանան-ի փոխարէն Վահան (այսինքն Վահան Մամիկոնեան)
պիտի կարդալ: Գալուստ Տէր Մկրտչեանը Սահակի անւան վերա-
բերմամբ համաձայն է հ. Ալիշանի մեկնութեան հետ, միայն սխալ
է համարում Վահան և Մանան անունների նոյնացումը, որովհետեւ
Վահանը Հայաստանի հազարապետ չի եղել: Դրա փոխարէն Վա-

1) Architecture Byzantine, էջ 174.

2) Շիրակ, էջ 126. 131—133 եւ Այրարատ. 128.

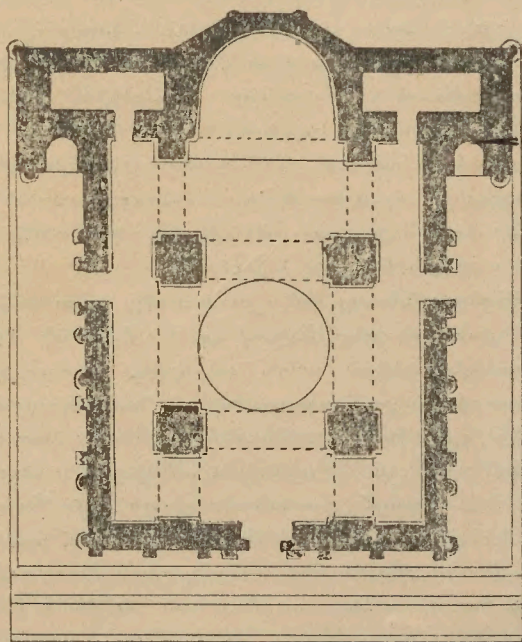
3) A history of Architecture, I, 466—468.

4) Շիրակ 132.

հանի ապստամբութեան ժամանակ Հայաստանում մարզպան էր պարսիկ Վեհնամը և ապստամբութիւնից առաջ բնակւում էր Շիրակում, ուրեմն Տեկորի մօտ Ահա այդ Վեհնամը կարող է Մանան անւան տակ թագնւած լինել¹⁾:

Ինչպէս հ. Ալիշանն ու Տէր Մկրտչեանը, մենք էլ այն կարծիքի ենք, որ այդքան խիստ կարևոր արձանագրութիւնը—որ ճշտուելու դէպքում մեր ձեռքը հասած ամենահին հայ գրերը կլինին, անհրաժեշտ է անպատճառ լուսանկարով հրատարակել:

Եկեղեցու յատակագիծը, որ հ. Ալիշանը տպել է Այրարատի մէջ (128) և եկեղեցու մի քանի տեսարանների հետ նաև Շիրա-



1) Գ. Տէր Մկրտչեան. Անանիա Շիրակացի. Յաղագս հարցման եւ լուծման, Յառաջ. էջ 16. 17 ծանոթ. Վեհնամի մասին տես Ղ. Փարպեցի. 118. 164. որի անւան ձեւը նոր հրատարակիչները մի անգամ Վեհվեճամ են կարդում, միւս անգամ Վեհ-վեճամ, առանց որեւէ բացատրութեան:

կում, ներկայացնում է երկար քառանկիւնի բազիլիկ ձևը, արեւելեան դուռն ընկած կիսաբոլոր մասով: Բացի այդ եկեղեցու երկու աւանդատները կամ խորանները, հարաւ և հիւսիս պատից դուռն են ցցւած և միացնում են եկեղեցին երեք կողմից շրջափակող գալերիայի հետ, ուղիղ այնպէս, ինչպէս Օձունի եկեղեցին է: Միջում բարձրանում են չորս չափազանց հաստ սիւներ:

Մենք տալիս ենք եկեղեցու նկարը, օգտւելով հ. Գարրիէլ Նահապետեանի լուսանկարից¹⁾: (Տես տախտակ XXIII):

8. Բագարանի եկեղեցին, որին տեղացի բնակիչները անւանում են Թէոդորոսի եկեղեցի «գտնւում է Ախուրեան կամ Արփաչայ գետի աջ ափին, Արաքսի խառնարանից մօտ երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ»²⁾: Դորա վրայի գլխաւոր արձանագրութիւնը առաջին անգամ հրատարակեց պրոֆ. Մառը: Արձանագրութիւնը գոտիի պէս շրջափակում է եկեղեցու վերեւի մասը, երբեմն մի, երբեմն երկու սողով: Թէև արձանագրութիւնը վիսակւած է, բայց պահւած է թւականը: Եկեղեցին հիմնել է Բուզը, Արովեղեանի մեծ իշխանը, որը չվերջացրած մեռնում է, իսկ նրա կին Աննան գլուխ է հանում շինութիւնը: Եկեղեցու հիմքը ձգւել է խորով Փարվեզի թագաւորութեան 34-երորդ տարում, իսկ վերջաւորութիւնը եղել է Վարազ-Տիրոցի մարզպանութեան օրով Հայաստանում, այսինքն 624—631 թւերին:

Այդ եկեղեցու նկարը մենք տալիս ենք օգտւելով պ. Կ. Օհանջանեանի լուսանկարից: Լսելով որ նա Շիրակի հնագոյն եկեղեցիների լուսանկարներն ունի, դիմեցինք նորան Քիչին (պարոնը կոնսիստորիայի քարտուղարն է) և նա սիրայօժարութեամբ մեզ ուղարկեց իւր ունեցած օրինակները: (Տես տախտակ հ. XVIII):

9. Նախնավանի ս. Սեփաննոս եկեղեցին գտնւում է դարձեալ Կարսի նահանգում, համանուն գիւղի մէջ: Պատմական տեղեկութիւն եկեղեցու շինութեան մասին չկայ պահւած. միայն պատերի վրայ կարդացւում են երեք արձանագրութիւն, մէկը 1035 թւականից, միւս երկուսը թւական չունին և թերի են: Դոցանից մէկի մէջ կան միայն Ստեփաննոս նախասարկաւագի և

1) Ն. Նահապետեանը Кавказские Видѣи անւամբ հրատարակել է երկու հատորում 80 հատ Հայաստանի հին եկեղեցիների խիստ յաջող լուսանկարներ, որից օգտւել ենք մեր ռուսերէն աշխատութեան մէջ, բայց սխալմամբ նրա անունը Պօղոս ենք գրել:

2) Տես Марръ, Имя Бутъ или Будъ. Записки Вост. Отд. Имп. Арх. Общ. т. VII, էջ 322—325:

«ԳԴՐԻԳՐԻ ծնաւոյն ... Հիպատո ...» անունները, հնագոյն ձևի գրեթէ զրւած: Բայց անցեալ դարու եօթնամեակն թւերին եկեղեցուն կից գտնել է գետնափոր, քարէ աստիճաններով դրսի հետ միացած մի դամբարան հետեւեալ արձանագրութեամբ.

«Աստուծոյ հրաման և քրիստոսակոչ հրաժարման ... մամբ ... իւր ի սա է հանգուցեալ ընդ հարս իւր ... երանելի Տէր Արտաւազգ Կամսարական ապուհիւպատ պատրիկ ... և իշխան հայոց, որդի Հրահատա պատրիկ Շիրակա և Աշարունեաց և ... ամուսին Շուշանա Մամիկոնենի»¹⁾:

Որովհետև Արտաւազգ Կամսարականի անունը պատմութեան մէջ չէ յիշուած, ուստի հ: Ալիշանը կարծել է, որ դա կարող է վահան Մամիկոնեանի զինակից-ընկեր Հրահատի որդին լինել²⁾: Դրա դէմ մենք պէտք է առարկենք, որ հինգերորդ դարում Կամսարականները չունէին ապիհիւպատ պատուոյ անունը, որ դործ են ածուած եօթներորդ, զուցէ նաև վեցերորդ դարու Կամսարականները, բայց դրա փոխարէն ունինք բազմիցս յիշուած Ներսէս³⁾ ապիհիւպատ Կամսարական որդի Հրահատին, որի անունը կայ Թալինի մատուռի յիշատակարանի մէջ: Մենք աւելի հաւանական ենք համարում Արտաւազգին սորա որդի համարել: Ներսէսը ապրում էր եօթներորդ դարու առաջի կիսում, նրա թոռան մահը կարող ենք ութերորդ դարը տանել, թէև հարկ չկայ եկեղեցու ժամանակին էլ այդ դարն իջեցնելու, որովհետև եկեղեցու մէջ պատահած գերեզմանը կարող է յետոյ լինել, իսկ եկեղեցին կարող էր աւելի շուտ չինուած լինել:

Մեզ չյաջողեց ձեռք բերել այդ եկեղեցու լուսանկարը. ըստուգութեան կարօտ է նաև արձանագրութիւնների ընթերցումը:

10. ՄԵԵՆԻ եկեղեցին, դարձեալ Կարսի նահանգում, չինել է Դաւիթ կիւրապաղատ Սահառունին, որ իշխան էր կարգուած Հայաստանում եօթներորդ դարի սկզբին (600—625): Հայ պատմագիրներից այդ եկեղեցին յիշատակում են Յովհաննէս Կաթողիկոսը, Սամուէլ Անեցին և Վարդան պատմագիրը: Նրա պատերը մինչև այժմ էլ պահուած են լաւ վիճակում և լի են բազմաթիւ արձանագրութիւններով 992—1295 թւականներից: Շինութեան

1) Շիրակ. 436. Արժանապատիւներ սրբազրիւ եմ Լէօյի մեռապրից:

2) Շիրակ. 436:

3) Մ. վ. Տէր Մովսէսեան. Սոկրատ սրբաւստիկոս, Պատմ. եկեղ. յառաջ. էջ 28—29. որ ի մի ենք հաւարել Ներսէսի մասին եղած տեղեկութիւնները:

արձանագրութիւնը թէն կայ, բայց դժբախտաբար թերութիւններով է. նրա մէջ յիշում են Հերակլ թագաւորը, Պատրիկ կիւրապաղատ, Թէոփիլոս եպիսկոպոս, «ի տանուտէրութեան Ներսէհի Շիրակայ և Արշարունեաց Տեառն շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս»¹⁾: Եկեղեցու նկարը մենք տալիս ենք պ. Օհանջանեանի լուսանկարից, իսկ յատկազեծը կարելի է տեսնել Հ. Ալիշանի՝ Շիրակի 137 երեսում: Այս եկեղեցին նշանաւոր է նրանով, որ գլխաւոր մուտքի ճակատին բարձրաքանդակի մի պատկեր ունի, ուր ներկայացրած է վերեւում երկու հրեշտակ, ներքեւում վեց մարդիկ զանազան դիրքերով: Արտանկարած է Ալիշանի մօտ²⁾, սակայն այնքան էլ պարզ չէ. Ալիշանի բացատրութեամբ այդտեղ կայ նաեւ Սահառունու պատկերը: (Տես տախտակ հ. XXIV):

11. Ս. Անանիայի եկեղեցին գտնւում է Կարսի նահանգի Ալաման կամ Ալեմ գիւղում, որի գմբէթի և տանիքի ծածկերն են քանդւած, իսկ ընդհանրապէս լաւ վիճակում է: Բարեբախտաբար չինութեան արձանագրութիւնը պահւած է անմլաս և նորանից տեղեկանում ենք, որ եկեղեցին շինել են ոմն Գրիգոր մականւանեալ եղուտորիս (illustis—հռչակաւոր) և իւր Մարիամ ամուսինը, Հերակլի թագաւորութեան 27-երորդ տարին, այսինքն 636—637 թ.³⁾: Հայ պատմագիրները այդ եկեղեցին չեն յիշատակւած. նախ, որովհետեւ նա իբրեւ չինութիւն այնքան էլ աչքի չի ընկնում, երկրորդ, երեւի Գրիգոր իլուտորը պատմութեան մէջ առանձին դեր չի կատարել:

Այդ եկեղեցու նկարը մենք տալիս ենք օգտւելով հայր Նահապետեանի լուսանկարից: (Տես տախտակ հ. XXV):

12. Մասաւրա գիւղի եկեղեցին, որ գտնւում է պատմական Արագածոտն գաւառում, Արագածի արեւմտ-հարաւային փեշերի վրայ, Երեանեան նահանգում, հարկաւ ոչ առանց նորոգութեան պահւած է շատ լաւ վիճակում և մինչև այժմ էլ ծառայում է իբրեւ ծխական եկեղեցի: Դորա մասին էլ է պատմութիւնը լսում, երկու

1) Այրարատ. 445. 444 եւ Շիրակ, 456—442:

2) Այրարատ. էջ 444. 455 եւ Շիրակ. 458:

3) Տես Շիրակ. էջ 425. «Քսան եւ եւթնամոյ Հերակլի-բարեպաշտ թագաւորի. Ներսէհի Շիրակա եւ Արշարունեաց տեառն եւ Թէոփիլոսի Արշարունեաց եպիսկոպոսի. ես Գրիգոր եղուտար եւ Մարիամ իմ կին շինեցաք զսուրբ եկեղեցիս...» Սորա մէջ յիշած Ներսէհ, Հերակլ եւ Թէոփիլոս անունները գտնում ենք նաեւ Մրենի արձանագրութեան մէջ. (Տես Շիրակ. էջ 404):

Թւականով արձանագրութիւնը պատկանում են 1010 և 1015 տարիներին, իսկ երկուսը, առանց թւականի անպայման հին են ¹⁾։ Դոցա մէջ յիշած անունների վրայ հիմնւած հ. Ալիշանը արդարացի կերպով շինութեան ժամանակը համարում է եօթներորդ դար։

Մենք տալիս ենք նկարը հ. Նահապետեանի լուսանկարից (Տես տախտակ հ. XXII)։

13, 14. Մայր եկեղեցի եւ մատուռ Թալինում, գտնւում են Մաստարի մօտ, ոչ աւելի քան 3—4 վերստ սրանից դէպի արեւելք ընկած։ Մատուռը խիստ փոքր է, պահւած է անհամեմատ լաւ վիճակում և քանի գիւղի ժողովուրդը քիչ էր, այդ էր նրա ծխական եկեղեցին։ Նրա ճակատի մասամբ մնացած արձանագրութիւնից տեղեկանում ենք, որ մատուռը շինել է Ներսէհ ապիհիւպատ Կամսարականը ի յիշատակ իւր, իւր կին Շուշանի և որդի Հրահատի ²⁾։

Նկարը տալիս ենք համեմատ հ. Նահապետեանի լուսանկարին։ (Տես տախտակ հ. XX)։

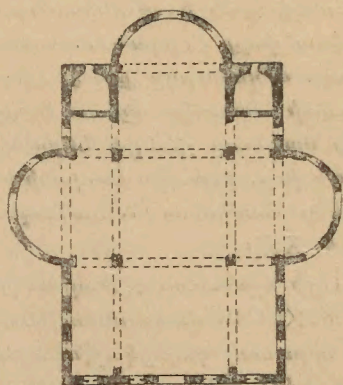
Անհամեմատ աւելի նշանաւոր է Թալինի մեծ Մայր եկեղեցին ³⁾, որը իւր 25,82×24,45 մետր մեծութեամբ, խաչաձև յատակագծով, մաքուր սրբատաշ գեղեցկաշէն պատերով, արկաղներով և գեղեցիկ քանդակներով, որ ըստ ամենայնի յիշեցնում են Զուարթնոցի և Արուճի ս. Գրիգոր եկեղեցու քանդակները, պատկանում է ժամանակակից լաւագոյն շինութիւնների թւին։ Դժբախտաբար սաստիկ կործանւած է և ընկած կտուրի մեծագոյն մասը, գմբէթից բեկորներ են պահւած, ինչպէս նաեւ արեւմտեան և հիւսիսային պատերից։ Կանգուն են միջի չորս սիւները, սեղանի գլխի ծածկը մի կտոր գմբէթով և հարաւային ու արեւելեան պատերը։ Չկայ շինութեան թւականը, ընկել է, գուցէ գտնւի փլատակների տակ. պատմագիրներն էլ, զարմանալի է, լուռ են և ոչինչ չեն հաղորդել նորա մասին։ Մենք Սոկրատի եկեղեցական Պատմութեան յառաջաբանի մէջ ցոյց ենք տւել, որ ամենայն հաւանականութեամբ այդ եկեղեցին շինել է Շիրակայ և Արշարունեաց տէր Ներսէհ ապիհիւպատ պատրիկը, յայտնի Համառօտ Սոկրատի յի-

1) Տես Ա. յրարատ, 154—157. անյաջող նկարով։

2) Տես Ա. յրարատ, 157, 158 եւ յառաջաբան Սոկրատի եկեղ. Պատմ. էջ ԴԱ, ԴԳ։

3) Նկարի մէջ Թալինի Մայր եկեղեցու պատկերի տակ գրւած է. «Ս. Աստուածածին», սխալ է. այդ անունը փոքր մատուռինն է, որ պահւած է յիշատակարանում։

շատակարանի մէջ «եկեղեցեաց շինող» տիտղոսով ¹⁾։ Եկեղեցու սրահներից մէկի վրայ մի արձանագրութիւն կայ, 783 թւականից թալին գիւղը ջուր բերելու համար, երբ եկեղեցին վաղուց գոյութիւն ունէր։ Այժմ, երբ մեր առաջ դրած է եօթներորդ դարու եկեղեցիների շէնքերի շարքը, աւելի ենք համոզուում մեր մի անգամ յայտնած կարծիքի մէջ։



թալին

Հ. Ալիշանի տւած նկարը ²⁾ յաջող չէ. ըստ ամենայնի բաւարար է Լինչի երկու ընդհանուր և մասնաւոր զարդերը պարզաբանող տեսարանները ³⁾։ Մենք նկարը տալիս ենք հ. Նահապետեանի լուսանկարից։ Աւելորդ չենք համարում կցել նաև պ. Խ. Յուսէկեանի նկարած յատակագիծը թէև դժբախտաբար, պարոնը մասշտաբ չէ տուել։ (Տես տախտակ հ. XXJ)։

15. Յովհաննու կամ ս. Դրիգոր եկեղեցի, այժմ յայտնի Ուշ-փիլիսէ անուանով, գտնւում է Տաճկահայաստանում, Ալաշկերտ գաւառում։ Այդ եկեղեցու հիմնարկութիւնը, Ագաթանգեղոսի ցուցմամբ, Լուսաւորչի ժամանակից է, միայն թէ նրա հիմնարկած ուրիշ եկեղեցիների պէս հիմքից ի վեր վերաշինել է եօթներորդ դարում՝ իսկ այդ վկայում է շինութեան արձանագրութիւնը։ Ինչպէս Բագարանի եկեղեցում, այդ արձանագրութիւնը՝ փորագրւած

1) Սոկրատ. յառաջաբան, ՂԱ.—ՂԳ.

2) Այրարատ, 137—140, Սոկրատ. էջ ՂԱ.

3) Armenia, I, 322—324 եւ Fig. 62, 63.

խոշոր տառերով չրջափակում է եկեղեցու վերևի մասը և ծագում է 634—640 թվականից: Եկեղեցու պատերի վրայ կան երեք արձանագրութիւն ասորերէն լեզուով: Արձանագրութիւնների առաջի հրատարակողը եղել է Բրոսէն և յետոյ Ալիշանն ու ուրիշները¹⁾:

16. Յովհաննա-վանք, Կարբի գիւղում, Էջմիածնից մօտ 25 վերստ հեռու, Արագածի հարաւային փեշերի վրայ: Այդ եկեղեցու ներկայ հոյակապ շէնքը պատկանում է տաճնեակներորդ դարուն, բայց նրա հիմնարկութիւնը անհամեմատ հին է, որովհետեւ Զաքարիա սարկաւազի պատմելով եկեղեցին հիմնել է չորրորդ դարում, յետոյ Աշոտ ոմն Դվին քաղաքից 573—4 թւին վերաշինել է, մանաւանդ կտուրը քարով ծածկելով:

Մենք աւելորդ համարեցինք նրա նկարը տալ, որովհետեւ, ինչպէս նկատւեց, ներկայ վիճակով նոր է²⁾:

17. Ակոռիի եկեղեցին, Արարատ լեռան վրայ, Յովհաննէս կաթողիկոս և Վարդան պատմագիրների վկայութեամբ շինել է Ներսէս Շինողի յաջորդ Անաստաս կաթողիկոսը: 1840 թ. երկրաշարժը անհետ կորցրել է նրա հետքերը, բայց բարերախտաբար մի քանի մասի նկարներ կանխապէս վերցրել էր Դիւբուան³⁾:

18, 19. Եղուարդի եւ Արուծի եկեղեցիները, գտնւում են զարձեւալ ոչ հեռու Էջմիածնից, համանուն գիւղերում, միայն թէ Արուծը այժմ կոչւում է Թալիշ: Այդ երկուսն էլ շինել է Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանը, Ներսէս Շինողի կրտսեր ժամանակակիցը, որի իշխանութեան օրով տեղի ունեցաւ Լուսաւորչի մասունքների տեղափոխութիւնը Զուարթնոց եկեղեցին:

Եղուարդի եկեղեցին, որ երբեմն նաեւ իբրեւ վանք է ծառայել, կիսաւեր է. ունի չինութեան արձանագրութիւնը եկեղեցու պատի շուրջը. սակայն ձեռքի տակ չունինք: Բայց մենք Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմելով գիտենք, որ նրա չինողը Գրիգոր,

1) Brosset, Notes sur la plus ancienne inscription arménienne connue, Mélanges Asiatiques, V. III (1857) էջ 4—11 եւ Այրարատ. 163—177. Հ. Ս. Էֆրէկեան, Նկարագիր ընաշխարհի Բագաւան:

2) Մանրամասն, նաեւ ճարտարապետական տեսակէտով նկարւած է Գրիմի մօտ. տես նաեւ Այրարատ. էջ 163—177. Նորա յաջող լուսատիպը կարելի է գտնել Մարի-Գնունի ալբոմում:

3) Dubois de Montpereux. Voyage, III, էջ 463. եւ, ատլաս 3. տախտակ XX, Fig. 8. Այրարատ. էջ 471—474:

Մամիկոնեանն էր: Հնագոյն այժմ հրատարակած արձանագրութիւնը 1191 թւականիցն է¹⁾:

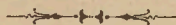
Այդ դժբախտ վիճակից ազատել է Արուծի եկեղեցին, որը իւր գեղեցկութեամբ և զարդերով շատ մօտ է Զուարթնոցին և Թալինի եկեղեցուն: Չնայած աչքի ընկնող մեծութեան, սրւաներ չունի և այնու ամենայնիւ մինչև այսօր էլ համարեա թէ կանգուն մնացել է. խոնարհել է միայն գմբէթը, իսկ պատերի վրածքները շատ հեշտ կարելի է կարկատել:

Շինութեան արձանագրութիւնը պահւած է արեւելեան պատի վրայ, դրսի կողմից, պատուհանից բարձր և տարիներ առաջ մեր յիշատեարում արձանագրած լինելով, առաջին անգամ ի լոյս ածեցինք²⁾:

«Ի ևւ Թ ամի Կոստանդնի մարերի ամսոյ որ աւ(ր) Ժ և Ե հիմնարկեցաւ սուրբ կաթողիկէս | ի ձեռն Գրիգորի Մամիկոնեանի | հայւոց իշխանի և Հեղինէ|ի նորին զուգակցի | ի բարեխաւսութիւն շինաւդաց զսա | — Գրիստոս Աստուած»:

Այս արձանագրութիւնից տեղեկանում ենք, որ Կոստանդնի 29-րդ թւականին, այսինքն 669 թւին, Գրիգոր Մամիկոնեանը շինել է այս եկեղեցին, ինչպէս արդէն պատմել են Յովհաննէս կաթողիկոսը և նրանից առաջ Ղեոնդ պատմագիրը: Պատերի վրայ կան ուրիշ արձանագրութիւններ ևս, 869, 987 և 1285 թւերից³⁾:

Նկարը տալիս ենք համեմատ հ. Նահապետեանի լուսանկարի: (Տես տախտակ հ. XIX):



1) Այրարատ. 143.

2) Համարեա մեզ հետ միաժամանակ հրատարակեց Մխիթար վարդապետի Ընթերցմունքը. Zeitschrift der armen. Philologie, 1905. էջ 40. 41.

3) Այրարատ. 142 եւ Lynch, Armenia, I, 143.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՀՆԱԳՈՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ

ՎՐԱՅ.

Մեր առաջ բերած ցուցակը 20 եկեղեցիներին—Ձուարթնոցի հետ միասին ամենեին չեն լրացնում հայոց հնագոյն եկեղեցիների թիւը. դոքա հայ մասնագէտներին քաջածանօթ են, իսկ եւրոպացի ճարտարապետ մասնագէտներին՝ շատ քչերը, այն էլ ոչ պատմական ճիշտ տեղեկութիւններով, ոչ էլ անթերի նկարներով և նկարագրութիւնով: Սակայն մինչև օրս մեր ճարտարապետական արւեստի մասին կարծիք յայտնողներ նոքա են եղել: Գրականութեան մէջ վիճելու խնդիր չէ թէ ինչպէս պիտի վարւել, երբ հարց կայ ազգերի փոխադարձ յարաբերութիւնը և գրական ազդեցութեան չափը որոշելու: Քննում և ստուգում են այդ ազդեցութեան չափը ոչ միայն ակնյայտնի թարգմանական գործերով, այլ նոյնը վերստուգում են նաև ինքնուրոյն ճանաչւած երկերով: Որովհետև հայոց ճարտարապետութիւնը շատ քիչ է ուսումնասիրութեան առարկայ ծառայել, ուստի չափազանց վերիվերոյ են դրւել և լուծւել նրա թէ ինքնուրոյնութեան և թէ հարևան ազգերի արւեստների փոխադարձ ազդեցութեան խնդիրը: Շատ սովորական է լսել, որ հայոց ճարտարապետութիւնը ծաղկել և զարգացել է բիւզանդականի ազդեցութեամբ, բայց ինչ մասեր են հայերը ինքնուրոյն աւելացրել և ինչ մասեր փոխ առել, այդ կարելի է միայն ընդհանուր գծերով որոշել: Օրինակի համար մենք նախընթացում ընդգծեցինք Հռիփսիմէի չինութեան առանձնայատկութիւնները, որոնք հայկական են ճանաչւած ¹⁾: Սակայն ֆրանսիացի Վօգիւէի Ասո-

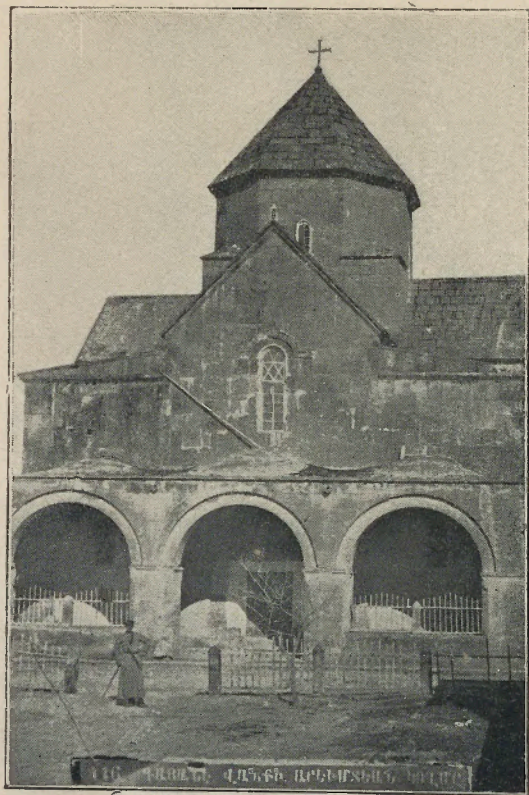
1) Խաչիկ վարդապետի վկայութեամբ Երեւան քաղաքից ոչ հեռու Քանաքեռ գիւղի մօտ, գտնուում են Յոհան Աւանցի կաթողիկոսի շինել տւած եկեղեցու աւերակները, որ աբտաքին ճարտարապետութեամբ ըստ ամենայնի յիշեցնում են Հռիփսիմէի եկեղեցին: Եթէ այդպէս է, ասել է, Կոմիտաս կաթողիկոսը ընդօրինակութեան համար հեռու գնալու կարիք չուներ:

րիքի ուսումնասիրութեան գեղեցիկ հրատարակութեան մէջ առաջ են բերած մի շարք ասորական եկեղեցիներ, որոնք ունին նոյնպիսի ուղիղ պատեր, ներս ընկած նիւերով, և կտրի կտրտւած գծերով:

Աւելի կարեւոր է հայ վրացական ճարտարապետութեան կապը. թէ նորա շատ սերտ միացած են իրար հետ և շատ անգամ մի կամ միւս երկրի շինութիւնների ընդօրինակութիւն են ներկայացնում, այդ խիստ ակներև է: Հարցը նրանումն է, թէ որին պիտի առաջնութիւն տալ. և ովքեր են նախաձեռնողներ և ուսուցիչներ եղել՝ վրացիներ թէ հայեր: Այդ հարցը գրականութեան վերաբերմամբ չնորհիւ պրոֆեսոր Մառի լուրջ ուսումնասիրութիւններին, այժմ աւելի և աւելի է պարզւում. Հայաստանն է եղել այն կամուրջը, որի վրայից ասորական և յունական քրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը տարածւել է Վրաստանում: Ճարտարապետութեան վերաբերմամբ եւրոպացիները նոյնպէս առաջնութիւնը տալիս են հայերին: Սակայն, որքան մենք կարողացանք եզրակացնել, այդ կարծիքը չի հիմնւած իրական ուսումնասիրութեան վրայ, այլ, կարծում եմ, սխալւած չեմ լինիլ, եթէ ասելու լինիմ, թէ ինչպէս հին ժամանակները ներկայումս էլ Արեւմուտքում առաջ հայերին են ճանաչել և յետոյ վրացիներին և ըստ այնմ էլ գերադասութիւնը տւել հայերին: Ռուս ակադեմիկ Կոնդակովը հակառակ կարծիքի է, բայց վարւում է խիստ վերիվերոյ և պատճառաբանում իսախուտ հիմունքներով: Նա երկու անգամ մշակել է նոյն հարցը. նախ՝ «Վրաստանի հին ճարտարապետութիւնը» աշխատութեան մէջ, ապա Ռուսաստանի հնութիւններ հրատարակութեան չորրորդ պարակի մէջ ¹⁾:

Նախ ամբողջութեամբ առաջ բերենք նրա հիմնական միտքը իւր խօսքերով. «Վրաստանում և Հայաստանում արւեստը սկիզբն է առնում արդէն քրիստոնէական շրջանում և եօթներորդ դարից ոչ վաղ: Մինչև այդ Անդրկովկասի սահմանների բոլոր հոյակապ շէնքերը ամբողջապէս պարտական են Հռոմին և Բիւզանդիոնին: Էջմիածնի եկեղեցիների հնութիւնը, մինչև անգամ այն եկեղեցիներին, որոնք աւերակ վիճակում են պահպանւած, հասնում են միայն մինչև Ներսէս երրորդ կաթողիկոսի (+661) ժամանակը, որը Շինող անունն է ստացել և արւեստի ու ճարտարապետու-

1) Древняя архитектура Грузии, Москва, 1876 г. и Русскія Древности въ памятникахъ искусства, СПб, 1891, выпускъ, IV, էջ 56—76.



Церковь въ Багаранѣ.
Св. Гайанэ.



Բաղարանի եկեղեցի.
Ս. Գայանէ.
626-631

Die Kirche in Bagaran.
Das Kloster Gaiane.



Церковь въ Аручѣ.

Արուշի Ա. Գրիգոր.
669

Die Kirche zu Arutsch.



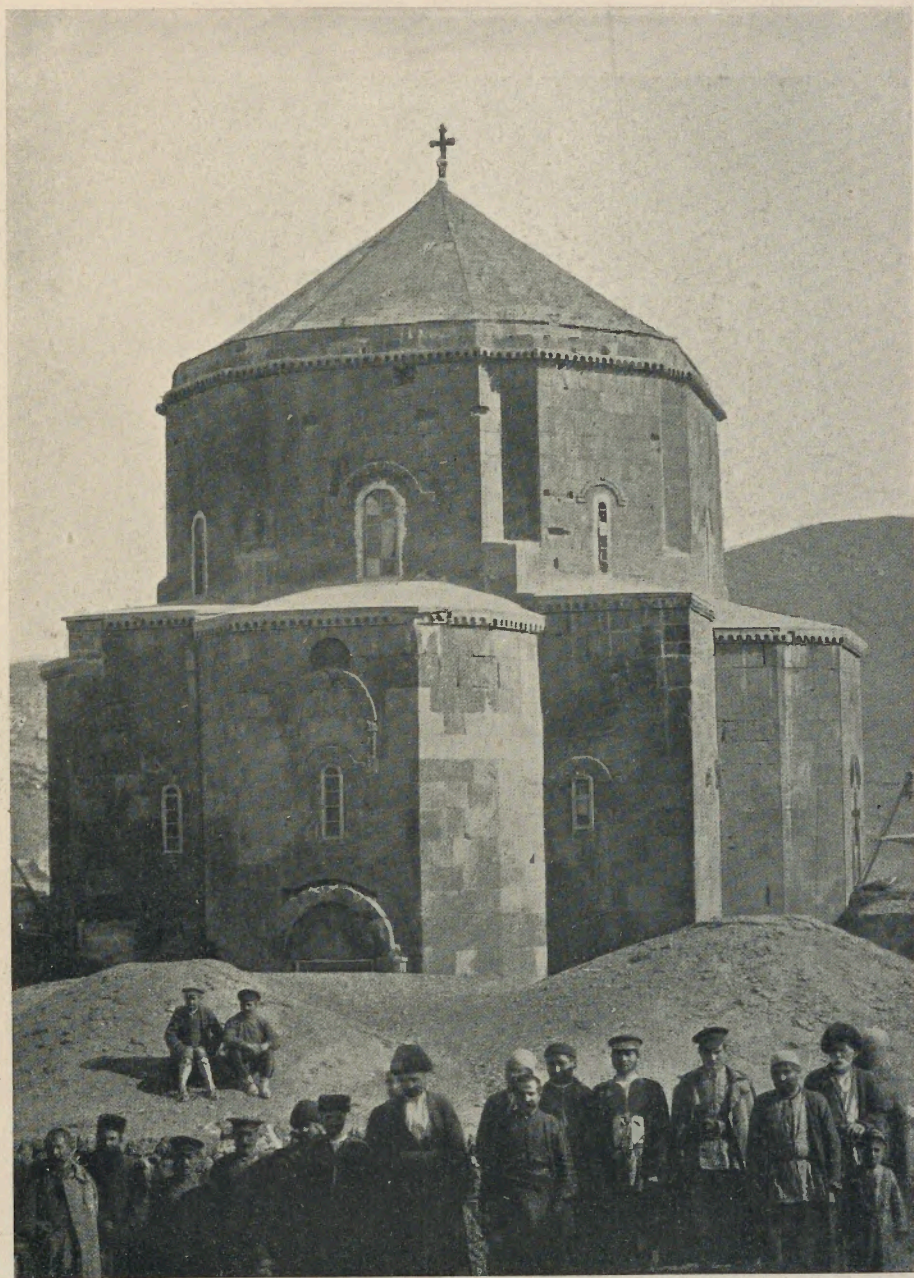
Часовня въ Талинѣ.

Թալինի եկեղեցի.
erste Hälfte d. 7. Jahrh.

Die Kapelle zu Thalín.



Главная церковь въ Талинѣ. Թալինի Ս. Աստուածածին. Die Haupt-Kirche in Thalin.



Մաստարայի եկեղեցի.
Церковь въ Мастарѣ. Die Kirche in Mastara.

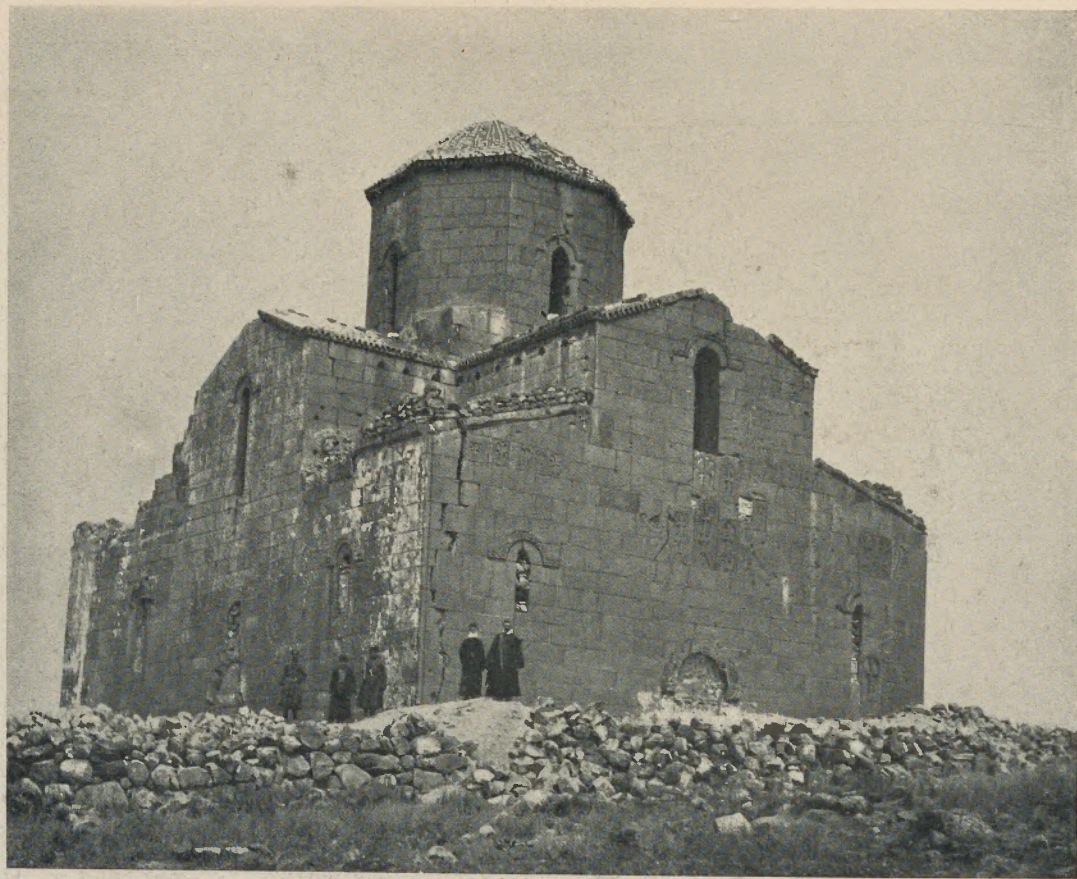
7. 1901.



Церковь въ Текорѣ.

Տեկորի Ս. Երրորդ. Կեղեցի.

Die Kirche in Tekor.



Церковь въ Мренѣ.

Մրենու եկեղեցի.
600-625

Die Kirche in Mren.



Սյամանի Ս. Անանիոս.

Die Kirche in Alaman.

Церковь въ Аламанѣ.

636-637

Թեան սէրը հետը բերել է Բիւզանդիոնից ... Ուստի եօթներորդ դարուց առաջ հարց անգամ չի կարող լինել վրա-հայկական բնութոյ ճարտարապետական ոճի մասին և նմանապէս հերքել պէտք է այն բոլոր ձգտումները, որոնք վերաբերում են հայ եկեղեցիների հնութեանը՝ Հռիփսիմէի (618?), Գայիանէի (630?), Վաղարշապատում և Օձունի (718—729?): Նոցա մէջ վերջնականապէս մշակւած հայկական ոճը կարող է պատկանել միմիայն ամենավերջի չրջանին, ԺԵ—ԺԶ դարերին: Մօտաւորապէս հարցի դրութիւնը նոյնն է և Վրաստանի վերաբերմամբ, որտեղ ճարտարապետութիւնը Ժ—ԺԱ դարում դեռ ևս զուտ բիւզանդական բնաւորութիւն ունի, իսկ ինքնուրոյն գեղարւեստական գործունէութեան չրջանը ընկնում է ԺԲ—ԺԳ դարերը: Յետոյ յայտնի է, թէ երկրի քաղաքակրթութիւնը ինչպիսի անկեալ վիճակի մէջ էր տասնհինգերորդ դարում»¹⁾:

Հռչակաւոր ակադեմիկը այդպիսով հերքում է, կամ հարց դնելով, կասկածի է ենթարկում հայոց հնագոյն եկեղեցիների թւականը. չպիտի զարմանալ, որովհետեւ նա հայոց պատմութիւն երեի չգիտէ. այլապէս ծանօթ լինելով Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական սոսկալի վիճակի հետ, ԺԵ և ԺԶ դարերում, չէր յայտարարիլ, որ հայերը այդ դարում ընդունակ էին յատուկ գեղարւեստական ոճ ստեղծելու²⁾:

Բայց կասկածի ենթարկելով հայոց հնագոյն եկեղեցիների թւականները, նա ամենայն հանդարտութեամբ գրում է. «Հնա-

1) Русскія Древности, էջ 37. 38.

2) Նա չեղած է յայտարարում. օրինակ. Բագրատունեաց չրջանի Հայաստանի համարեա ամեն անկիւններում կենդանի եւ վառ շինարարական գործունէութիւնը, որովհետեւ նրա կարծիքով, Անիի Մայր եկեղեցին թէեւ ունի Կատրամիղէ Թալուհու 1010. Թւականի արձանագրութիւնը (նա լուծեամբ է անցնում 1042. 1059—1067. 1085. 1243. 1245. 1284 թւերի արձանագրութիւնները) պատկանում է ԺԲ. ԺԳ—ԺԴ դարերին. «այդ եկեղեցու ճարտարապետական ոճը եւ նրա մանրամասնութիւնների յատկապէս վրացական բնաւորութիւնը, իսկ ամենից առաջ նրա զանազան ճարտարապետական եւ զարդերի ձեւերի նմանութիւնը Արեւմուտքի ԺԴ—ԺԵ դարերի շինութիւնների հետ. ցոյց են տալիս, որ նա ծագել է աւելի ուշ ժամանակում». Իսկ արձանագրութիւնը, իսկ Ասողիկ պատմադրի վկայութիւնը, նա այդ բաները հեշտ է բացատրում. ԺԳ—ԺԴ դարերի վերաշինողները հին արձանագրութեան քարերը ամրացրել են նոր պատերի մէջ:

դոյն չըջանից, է—ժ դարը շատ քիչ շինութիւններ են մնացել. Ատենի եկեղեցին (վրացական), ս. Հովհաննէի եկեղեցին, Էջմիածնի վանքի եկեղեցին, Օձունի եկեղեցին և մի քանի ուրիշները»¹⁾։

Վրաց Ատենի ս. Սիոն եկեղեցին գտնուում է 14 վերստ Գորի քաղաքից հեռու. նրան շինել է հայազգի Բ. Ն. Թողոսա ...²⁾ ճարտարապետը ժ դարում, շատ թեթև փոփոխութեամբ ընդօրինակելով ս. Հովհաննէի եկեղեցին և իւր անունը փորագրել է եկեղեցու պատի վրայ³⁾։

Երբ մէկը կամենայ առանց կանխակալ կարծիքների ազդերի ազդեցութիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնների մասին խօսել, երբէք իրան չպիտի թոյլ տայ բնագիւղը պատճէնից գերադաս համարելու։ Իսկ թէ Կոնդակովը կանխակալ դիտաւորութիւն ունի երևում է հէնց նրանից, որ առաջ հեքքում է հայ եկեղեցիների հնութիւնը, յետոյ մոռանալով իր հերքածը, դարձեալ յայտարարում է, որ կան եօթից—տաս դարու շինութիւններ, բայց ցանկի մէջ առաջի տեղը տալիս է տասներորդ (վրացական) և ոչ թէ, բնական մտածմամբ, հայ հնագոյն եկեղեցուն։

Նա այդպիսի թույցներ իրեն թոյլ է տալիս, ինչպէս ինքն է վկայում, կասկածի ենթարկելով արձանագրութիւնների ճշտութիւնը և գերադասում է գեղարեստական-հնադիտական ձևերի համեմատութիւնը՝ արդէն յայտնի օրինակների հետ։ Մենք մի օրինակով ցոյց կտանք, թէ լոկ այդպէս դատելով, ինչպէս կարելի է սխալւել։ Առ այժմ այս կասե՛նք, որ նրա աշխատութիւններով ոչ միայն չի պարզւել հայոց և վրաց ճարտարապետութեան փոխադարձ ազդեցութիւնների ինչիւրը, այլ շատ անտեղեակներ կարող են նոյն իսկ շփոթութեան մէջ ընկնել։ Իսկ մեզ համար այդ հարցը այնքան էլ կարեւորութիւն չունի, որովհետև վրաց ճարտարապետութիւն մեր ուսումնասիրած շրջանում չկար. նա սկիզբն է առնում,

1) Русскія Древности, էջ 48.

2) Brosset, Voyage Archéologique, Sixième Rapport, 1849, էջ 24.

3) Պր. Մաւր Պետերբուրգում ինձ յայտնել էր, որ Օլթիում կայ Բանայի եկեղեցին շինւած, ինչպէս Գաղիկի եկեղեցին, Զուարթնոցի հետեւողութեամբ. Վերջերս Տակալշիլին Քիթիլովում դրա մասին մի գեղուցում կարդաց եւ մենք տեսնք եկեղեցու մի լուսանկարը. Թէև այդ եկեղեցին էլ կործանւել է, բայց մնում են սեղանի մասը, կտուրի ծածկի մի մասը. կանգուն են սիւնազարդերը եւ հետեւապէս դիւրին է թէ նրա վերականգնւմը եւ թէ նրա օգնութեամբ միւսներինը, ենթադրում են, որ Բանայի ընդօրինակութիւնը աւելի առաջ էր քան Գաղիկի եկեղեցին։

Գրիգորի և Կոնստանդինի վկայութեամբ, միմիայն ժ.րդ. դարում, երբ հայերը շատ առաջ էին և կարող էին վրացիների համար այնպիսի ուսուցիչներ լինել, ինչպիսին մի ժամանակ էին հայերի համար յոյներն ու ասորիները:

Պակաս հետաքրքրական չեն նաև այն հարցերը, որոնք երբեմն հարեանցի կերպով իբրև լոկ ենթադրութիւն, երբեմն փոքր ինչ աւելի պարզաբանւած արւել են այս կամ այն մասնագէտի կողմից հայոց ճարտարապետութեան ազդեցութեան մասին ոչ միայն հարեան փոքր ազգերի այլ նաև հեռււոր մեծ ազգերի վրայ: Օրինակ, Տեքսիէն գտել է, որ արաբական ճարտարապետութեան մէջ խիստ բնորոշ պայտաձև կամարը առաջին անգամ պատահում է Տեկորի տաճարի մէջ, հետեապէս շատ աւելի վաղ, քան արաբների ասպարէզ գալը և զարգանալը. նշանաւոր հնագէտ Շնադէն գտել է ակնյայտի ազդեցութիւն ուսական հին ճարտարապետութեան վրայ, մանաւանդ Կիւի Սոփիայի եկեղեցում և այդ առիթ բռնելով, երկար կանգ է առնում երկու ցեղերի բնաւորութեան, նոցա կրօնական աշխարհայեցողութեան, ճաշակների և դեղագիտական բժրոնման յատկութիւնների մասին: Անգղիացի ֆերգիւսոնը նոյն ազդեցութիւնը որոնում և գտնում է հեռււոր Իռլանդիայում և վերջապէս ամենավերջին ժամանակներս գերմանացի Ստրիփֆոսկին ուզեց այդպիսի ազդեցութիւն ցոյց տալ նաև գերմանական ճարտարապետութեան վրայ, իրար հետ համեմատելով Զուարթնոց եկեղեցին և Ատենի եկեղեցին:

Մենք շատ հեռու ենք համանման ենթադրութիւնները ճշմարտութիւն հրատարակելու. մեզ քաջ ծանօթ է, որ ամենանշանաւոր գիտնականներն էլ երբեմն մոլորութիւնների մէջ են ընկնում, սակայն հայ մասնագէտների պարտքն է ուսումնասիրել այն ինչ որ կայ, որպէս զի կարելի լինի փոքր ինչ հիմնաւոր վճիռ արձակել համանման ենթադրութիւնների առթիւ: Եթէ մասնական աշխատութիւններ կատարեն, շատ կգիւրանայ և հնարաւոր կդառնայ ապագայի ստեղծագործող ոյժի երևան գալը: Որպէս զի այդպիսի աշխատանք արդիւնաւէտ լինի, որպէս զի ստացած եզրակացութիւնները անվիճելի լինին, պէտք է ամեն մի խնդրական դէպքում միաժամանակ օգտուել երեք մասնագիտութիւնից. պատմութիւնից, արձանագրագիտութիւնից և հնագիտութիւնից: Մի կամ միւս ասպարիզի թուլութիւնը կամ պակաս ծանօթութիւնը խիստ զգալի է դառնում ընդհանրացումներ և վերջնական եզրակացութիւններ անելիս: Օրինակ փնտռելու համար հեռուն գնալու հարկ չկայ: Մենք տեսնք, որ հայկական ճարտարապետութեան լաւագոյն օրինակներ ոմանք Հոփսիմէն են համարում, ուրիշները Տեկորը:

Հռիփսիմէն առաջին անգամ հրատարակել է Դիւքուան և ժամանակը որոշել միմիայն պատմութիւնով. Տեկորը հրատարակել է Տեքսիէն և թւականը որոշել սխալ արձանագրութիւնով: Հռիփսիմէի նկարի հնագիտական ուսումնասիրութիւնը Շնաղէին համոզեց, որ պատմական թւականը ուղիղ է, իսկ Կոնդակովը հակառակ եղբակացութեան եկաւ և կասկածի ենթարկեց այդ թւականը: Այժմ մենք ունենք արձանագրութիւն տաճարի երկու հակադիր պատերի վրայ, ունենք պատմական տեղեկութիւն և ժամանակի մի շարք շինութիւնների ժողոված նիւթը և հետեւապէս կարող ենք ամենայն վստահութեամբ Շնաղէի կողմը բռնել: Աւելի հետաքրքրական է Տեկորի գէպքը: Տեքսիէն իւր հետ ունէր հայ թարգման, որը բաղմաթիւ արձանագրութիւնների մէջ կարդացել է ամենից նորը, 1243 թ., այն էլ ոչ ուղիղ, որովհետև այդ թւականի արձանագրութիւն իսկապէս չկայ: Բայց յետոյ նոյն Տեքսիէն զուտ հնագիտական դատողութիւններով, եկեղեցու ժամանակը յետ յետ տանելով, տարաւ իններորդ յետոյ հօթներորդ դարը: Փերգիւսոնը այդ քայլն անում է առանց կասկածի. նա ուղղակի եկեղեցին յայտարարում է հօթներորդ դարու շէնք: Խիստ խրատական են այդ առթիւ Փերգիւսոնի հետեւիւ խօսքերը. «Այստեղ ոչ աւանդութիւն կայ և ոչ էլ արձանագրութիւն եկեղեցու թւականը որոշելու համար, սակայն, հիմնւելով նրա ձևերի պարզութեան և նրա այսպէս ասած դասական պատկերի վրայ, այդ եկեղեցին ակնհերե կերպով աւելի հին է քան թէ մինչև այժմ ճանաչած որեւիցէ ուրիշ (հայկական) եկեղեցի. և հիմնւելով այն տեղեկութիւնների վրայ, որ գտնում ենք Վոգուէի վերջի հրատարակութիւններում, մենք ամենափոքր չափով կասկածել չենք կարող, որ նա պատկանում է հօթներորդ դարուն»¹⁾

Այժմ մենք ունենք հնագոյն արձանագրութիւն և գիտենք, որ եկեղեցին իսկապէս իւր պարզ ձևերով ոչ թէ հօթներորդ դարու է, այլ էլ աւելի հին է:

Առ այժմ սահմանափակւել ենք միմիայն հայոց հնագոյն եկեղեցիների ցանկը տալով, որովհետև նոքա են, որ ցոյց են տալիս թէ ինչ ձևով և երբ Հայաստանում սկիզբն առաւ ճարտարապետութիւնը և սկզբում ինչպիսի զարգացում ունեցաւ:

Բայց որպէս զի մեր առաջ բերած ցանկից կարողանանք մի քանի ընդհանուր եղբակացութիւն հանել, կասենք հետեւալը: Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում հաստատուելուց յետոյ, այսինքն չոր-

1) Fergusson. A history of architecture, I, 468.

րորդ դարուց, սկիզբն է առնում նաև քրիստոնէական ճարտարապետութիւնը, արտայայտելով եկեղեցիների շինութիւններում: Առաջի եկեղեցիները, մինչև անգամ վերաշինութիւնից յետոյ անփառունակ էին, ցած և մութ: Պատերը շարում էին հասարակ, անտաշ քարերից, կտուրները փայտածածկ: Հինգերորդ դարում հանգամանքները դէպի լաւն են փոխուում, յոյն կողոսոսները փոքր առ փոքր պատրաստում են աշակերտներ, զարգանում է ժողովրդի ճաշակը և սկսում են տալած քարեր գործ ածել, փառաւոր կերպով վերաշինում են Մայր եկեղեցին, Էջմիածնի կաթողիկէն, որի էական մասերը՝ մինչև օրս պահւած, փայլուն ապացոյց է թէ որքան արդէն արուեստը առաջ էր գնացել: Ոչ մի շինող վարպետի անուն պահւած չէ, դրա փոխարէն աչքի են ընկնում շինել տուողները՝ իշխաններ, երկրի կառավարիչներ և կաթողիկոսներ: Վեցերորդ դարում, հարկաւ, սկսուած շարժումը կանգ չի առել. մեր թուած եկեղեցիներից մէկն ու միւսը այդ թւակաւնում են հիմնարկւել, բայց ընդհանրապէս այդ դարը աղքատ է: Մենք գիտենք, որ գրական տեսակէտից ևս այդ դարը առանձնապէս աչքի չի ընկնում: Դրա փոխարէն շատ նշանաւոր և փայլուն է եօթներորդ դարը իւր մի շարք փառայեղ յիշատակներով: Արւեստի մէջ այնպիսի թոխչք կայ, ճարտարապետութեան ձևերի մէջ այնպիսի հարստութիւն և զանազանատեսակութիւն, որ առանց տատանուելու ճարտարապետական տեսակէտից այդ դարը ամենափայլուն շրջաններից պիտի համարենք: Մենք արդէն խոստովանել ենք, որ այդ դարի կանգուն եկեղեցիները, մանաւանդ կտուրների և զմբէթների մասերով ենթարկուել են փոփոխութեան: Բայց երբ համեմատում ենք Չուարթնոցի վրատակների տակ դարերով անաղարտ պահպանւած նոսնու, խաղողի քանդակները, դրսի արկաղների շուշանածն զոյգ խոյակները, կոլոր և երկարածիգ պատուհանները և դեռ ևս ուրիշ մանրամասնութիւններ, Թալինի մայր եկեղեցու, Արուծի (Թալիշի) ս. Գրիգոր եկեղեցու, Բագարանի ս. Ստեփաննոս եկեղեցիների պատերի վրայ յար և նման քանդակների հետ, միթէ կասկած կարող է ծագել, որ այդ բոլորը նոյն արւեստի, նոյն ժամանակայ վարպետների գործն է, և որ այդ մասերին ոչ մի փոփոխող ձեռք չի դիպել: Անիում Ժ. րդ դարում ընդօրինակում են Չուարթնոցը, բայց որքան փոխւած են Չուարթնոցի գեղեցիկքանդակ խոյակները, որովհետև ժամանակի ճաշակը փոխւել էր: Այդ տարբերութիւնը չկայ մեր թւած եկեղեցիների մէջ: Հետեապէս մենք իրաւունք ունինք պնդելու, որ և օթներորդ դարում բարձր զարգացման էր հասել հայ ճարտարապետութիւնը:

Մեր տւած ցանկից ստացած առաջի օգուտն այս է:

Միւս օգուտը աւելի ընդհանուր է և խիստ կարեւոր երկրի պատմութեան համար: Մտաբերեալ մեր թւած և կեղեցիները, դոքա մեծամասնութեամբ ընկած են աշխարհագրական մի գիրքի վրայ՝ Արարատեան դաշտը իւր անմիջական հարեան գաւառներով և հնար ունինք Հայաստանի այդ մասի դարգացման պատմութեան մէջ նոր էջ աւելացնել: Կոնգակովը վիճելով Դիւրուայի հետ, հայերի ճարտարապետութեան վրացիների վերաբերմամբ առաջնութիւն տալու խնդրում ի միջի այլոց այսպիսի մի միտք է թեթիւ կերպով ասում և անցնում. «Վրաստանի լեռնոտ երկիրը աւելի նպաստաւոր էր ճարտարապետութեան զարգացման համար, քան Հայաստանի տափարակները»: Մի կողմ թողնենք Հայաստանի և Վրաստանի համեմատութիւնը. վերցնենք Հայաստանի լեռնոտ և տափարակ նահանգները, կտեսնենք, որ այդ միտքը ոչ միայն չի հաստատուում, այլ միանգամայն հակառակ եղբակացութեան է հասցնում: Հետեւապէս, բացի այն, որ հիմնովին սխալ է Վրաստանն ու Հայաստանը իրար հետ համեմատելիս մէկը լեռնոտ միւսը տափարակ կոչել, Հայաստանումն էլ ճարտարապետութեան զարգացման նպաստել են ոչ թէ Սիւնիքի, Արցախի, Վասպուրականի, Բարձր Հայքի ելն. լեռնաշատ երկիրները, այլ ամենից առաջ Արարատի և Շիրակի բարձրաւանդակները, այն ժամանակ կհամոզուենք, որ լեռները գուցէ օգտակար են, բայց առանձին վերցրած բաւական չեն ճարտարապետութիւն վարգացնելու: Հարկաւոր է ուշադրութեան առնել նաև այն հանգամանքը, որ գուցէ Հայաստանի ոչ մի մասում չկայ շինութեան այնպիսի յարմար նիւթ ինչպէս Արարատեան դաշտում և չրջակայքում: Այդ երկիրը սկսած Երևանից մինչև Աղէքսանդրապոլ և Կարս քաղաքները, յատկապէս իւր դաշտային մասերով, ներկայացնում է մի ընդհանուր երկրաբանական համանման կազմ, ուր ընկած են հրաբխային ահուելի, անվերջ, իրար հետ միացած քարի շերտեր, մոյգ կարմիր և մոյգ սև և այդ ծայրերի մէջ ընկնող ամեն տեսակ գոյներով: Ամենախոշոր սալերով, առանց մեծ դժւարութեան, այդ տեսակ քարեր հնարաւոր է երկրի ամեն մի անկիւնում հանել և այն էլ շինութեան տեղից հինգ-տաս վերստ հեռուն գնալու հարկաւորութիւն չկայ: Առատ է նաև կիրը: Բնութիւնը այդ կողմից չափազանց նպաստաւոր է:

Եւ մենք տեսնում ենք քնութեան պայմանները զօրաւոր կերպով նպաստում են եօթներորդ դարու հայերին ճարտարապետական արւեստի մէջ խիստ յաջող և կենսունակ քայլեր անել, և յաղթելով ամեն տեսակ արգելքներ, առաջ բերել ինքնուրոյն արւեստ: Բնորոշ է այն հանգամանքը, որ հինգերորդ դարուց սկսած թէև

մարմնաւոր և հագեւոր իշխանութեան կեդրոնը տեղափոխուում է Դվին քաղաքը, բայց Վաղարշապատը պահպանուում է իւր նշանակութիւնը, շնորհիւ իւր ընդհանուր ազդային մեծ սրբավայրերի: Այդտեղ են ամենահոյակապ շէնքեր կառուցւած և այդ տեղից այդ գործունէութիւնը շառաւիղներով տարածւում է Դվին, Արարատի և Արագածի փէշերով ուղղւում դէպի Շիրակի պաղաւէտ դաշտը: Այդ տարածութիւնը ընական սահմաններով իսկապէս մի ամբողջութիւն է ներկայացնում, միացած հաղորդակցութեան դիւրին ճանապարհներով, առանց մեծ գետերի և լեռնաշղթաների:

Չորրորդ դարում Փաւստոսի վկայութեամբ եկեղեցիների շինարարական կեդրոնը Տարօնն էր, Հայոց եկեղեցիների մայրը Աշտիշատումն էր: Կուսանաց վկայարանները և Կաթողիկէն Արարատեան դաշտում, աւելի նշանակութիւն են ստանում հինգերորդ մանաւանդ եօթներորդ դարում: Բարձրանում է Կաթողիկէի նշանակութիւնը, հայ հեղինակաւոր կաթողիկոսները իրենց շինարարական գործունէութիւնը կեդրոնացնում են այդտեղ և նրապատում հայկական ճարտարապետութեան զարգացմանը: Այդ գործունէութիւնը սկսւում է Կաթողիկէի վերաշինութեամբ Վահանի օրով և իւր ծաղկման հասնում Զուարթնոցի շինութեամբ Ներսէս երրորդի օրով: Մենք կարող ենք ամենայն իրաւամբ այդ համարել հայկական ճարտարապետական ինքնուրոյնութեան առաջի շրջանը և, որովհետեւ գլխաւոր դեր է կատարել էջմիածնի Կաթողիկէն, ուստի նպատակայարմար գտանք այդ անւան շուրջը համալսմբել հայոց հնագոյն եկեղեցիները:

Մնում է որոշել թէ կայ արդեօք յայտնի մերձաւորութիւն մեր թւած եկեղեցիների և Զուարթնոցի մէջ: Վերջինիս յատակագիծը Հայաստանում անպայման բացառիկ երևոյթ է, կոլոր եկեղեցիներ հետեւալ զարերից կարելի է մի քանիսը թւել, բայց Զուարթնոցի սրւնազարդը գեղեցիկ խոյակներով բացառիկ է: Հաստատապէս չգիտենք ինչպէս է եղել նորա ձևը, որքան թմբուկի և վեղարի բարձրութիւն, թէ և այդ անորոշութիւնը որոշ չափով վերաբերում է նաև միւս եկեղեցիներին, դրա փոխաբէն զարդերի մեծագոյն մասը կրկնւում են ժամանակաւ շէնքերի վրայ: Սակայն համանման զարդեր կան նաև ասորական եկեղեցիների մէջ, խոյակների ձևի ու փորագրութեան համանմանութիւնը կը գտնենք դարձեալ ասորական և Խալդայի ռավիննական եկեղեցիներում, իսկ նոյնութիւնը ոչ մի տեղ: Ո՞րքան քիչ բան գիտենք հնագոյն ժամանակների վերաբերմամբ թէ հայերը ունէին արդեօք սերտ յարաբերութիւն Խալդայի հետ և ինչ չափով: Վեցերորդ դարում հայերը Հռովմում Վեստին — ծնեալներ

(Regenerati) վանքը ունէին, յատկապէս Ռավեննայում մի ամբողջ թաղ կոչւում էր Armenia—Հայաստան և այդ քաղաքի էքսարխներին մէկը ազգաւ հայ էր՝ Իսահակ անունով։ Ուշադրութեան արժանիք Կաղանկատացու առապելանման պատմութիւնը՝ թէ Կոստանդինը հաւանելով եկեղեցու շինութիւնը, Հայաստանից հետը վերցրեց ճարտարապետին, որ Բիւզանդիոնում նոյնպիսի շինութիւն չինել տայ։ Ասել է պատմագէտի հասկացողութեամբ Հայաստանում այնպիսի ճարտարապետներ կային, որ գերազանցում էին բիւզանդացիներին և նա այդ լուրը շատ սովորական եղանակով է հաղորդում։

Կշռելով այս բոլոր փաստերը, իրաւ է, բացարձակապէս չենք կարող ասել թէ Զուարթնոցի շինողը հայ որմնադիր թէ յոյն կաղատոս էր, փաստերը յամենայն դէպս աւելի յօգուտ հայի են քան յոյնի։ Զուարթնոց եկեղեցին իւր ինքնատիպ պատկերով Հայաստանում չինւել է այն ժամանակ, երբ երկրի աշխատաւորների ձեռքով հնաւուր եր այդպիսի ձեռնարկութիւն։ Հայաստանում այդպիսի երկրորդ շինութիւն չկայ, նմանը չկայ նաև Յունաստանում, ժամանակէկայ հայ շինութիւնների տարրերը նորա մէջ գերակշռում են և այդ խօսում է յօգուտ հայ ստեղծագործութեան։



ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՅՈՒՂԱՐԿԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԹԱՂՈՒՄ

Մեր մատենագրութեան մէջ պրպտել և հանել այս նիւթի վերաբերեալ նոյն իսկ կցկտուր տեղեկութիւնները՝ արժանի է հետաքրքրութեան նաև ազգագրական տեսակէտով, բայց ժամանակի սղութիւնը չի ներում հեռաւոր անցեալով զբաղուելու: Ընէք կրօնականանք միայն այն աւանդութեան նկարագրութեամբ, ինչ որ գործածական է այժմ էջմիածնում:

Կաթողիկոսի հոգեւորքին, եթէ յանկարծամահ չի եղել, ներկայ են լինում Սինոդի բոլոր անդամները և միաբաններից աւագագոյնները: Հոգին աւանդելուց յետոյ՝ աւագագոյն անդամը «հոգւոց» է ասում և անմիջապէս բժշկի և Սինոդի պրովուրորի ներկայութեամբ արձանագրութիւն կազմում ու ստորագրում մահուան մասին: Ապա հանգուցեալի մարմինը հանում են հանգստեան ներքին սենեակներից և մահճակալով դնում Վեհաբանի արտաքին դահլիճներից մէկում: Միև բոլոր սենեակների դռները կնքում են Սինոդի անդամների և պրովուրորի ներկայութեամբ, որպէսզի հայրապետի գոյքը, կտակը, եթէ ունի, անփնառ պահուին:

Այնուհետև Մ. Տաճարի լուսարարապետի կարգադրութեամբ երեք անգամ, ծանր հնչեցնում են մեծ զանգը, որով միաբանութեան և ժողովրդին յայտարարւում է կաթողիկոսի մահուան մասին:

Սինոդի անդամներն անմիջապէս խորհրդել են հաւաքւում, նախ օրագրութեամբ նախանշամին տեղակալ են նշանակում, եթէ հանգուցեալ կաթողիկոսը իւր կենդանութեան ժամանակ յատուկ կոնդակով չէ հոգացել այդ մասին և կայսերական հպատառութիւն ստացել: Ապա օրագրութիւն են կազմում հեռագրով յայտնելու կառավարութեան և ազգին՝ կատարուած իրողութիւնը: Հեռագրւում է Կովկասի փոխարքային, Ստոյ կաթողիկոսին, Երուսաղէմի և Կ. Պօլսոյ պատրիարքներին, Մուսաստանի, Պարսկաստանի, Եւրոպայի և Ամերիկայի բոլոր առաջնորդներին, որպէս զի սրանք էլ հաղորդեն իրենց ստորագրեալ վարչութիւններին: Կարգադրւում է ամենայն օր հոգեհանգիստ կատարել

Հայոց բոլոր եկեղեցիներում, ուր որ կան. իսկ թաղման օրը նաեւ հանգիստաւոր պատարագ մատուցանել հանգուցեալ կաթողիկոսի հոգու փրկութեան համար: Մայր Աթոռում ևս ամենայն օր երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ՝ ամբողջ միաբանութեամբ հոգեհանգստեան կարգ է կատարուում հանգուցեալի երկրաւոր նշխարների վերայ, իսկ մի վարդապետ նշանակուում է հսկող մինչև եկեղեցի բերելը: Իւրաքանչիւր օր երկու հոգի էլ սաղմոս են բաղում մինչև հետգհետէ լրանայ ութ կանոնը:

Եկեղեցի իջեցնելու օրը երկու վարդապետ և մի եպիսկոպոս լուանում են հանգուցեալին և պատանում ներսում. իսկ դուրսը միաբանութիւնը լուացման կարգն է կատարում: Լուանալուց յետոյ՝ մարմինը դնում են կրկին իւր մահճի մէջ, երեսը դէպի արևելք: Նախ հագցնում են շապիկ և անդրաժարտիկ, ապա դրանց վրայ մաքուր, նոր քաթանից սպիտակ պարեգօտ, թեւոցներ, գլխին կնգուղ, ուսերին փակեղ, մէջքին գօտի են կապում. ոտքերին մաշիկներ նոյն կտորից, և ապա սպիտակ քաթանից շուրջառ: Այս բոլորը ներքին պատանն է: Այնուհետև զգեստաւորում են նրան հայրապետական զգեստով, ինչպէս պատարագելիս: Հագցնում են փորուրար յարմարութեան համար, փոխանակ եմիփորոնի, բաղպաններ, գօտի, հայրապետական կոնքիռ (մախաղ). շուրջառ, պարանոցին վակառ, գլխին թագ, ձեռքին մատանի, ոտներին գուլպայ և ոսկեթել հողաթափներ: Հայրապետական այն քօղը, որ ձգել է օծման ժամանակ, ձգուում է դարձեալ երեսին: Ափի մէջ թղթի վերայ գրուած՝ դրում է աւետարանից հետևեալ հատուածը. «Ելի ի Հօրէ և եկի յաշխարհ, դուրձեալ թողում զաշխարհ և երթամ առ Հայր», դորա հետ նաև մի նշխար, իսկ ծոցում փոքր ինչ խունկ կամ կնտրուկ: Ապա դնում են դագաղի մէջ:

Ամէն ինչ այսպէս պատրաստելուց յետոյ՝ միաբանութիւնը խմբուում է դագաղի շուրջը և դրան կարգը կատարում: Այնուհետև սկսում է յուղարկաւորութեան թափօրը դէպի այն եկեղեցին, ուր պիտի ամփոփուի հանգուցեալի նշխարները: Մեր հայրապետները միշտ ունեցել են իրենց դամբարան վանքերը, մանաւանդ հնագոյն ժամանակները, աստանդական շրջաններում, բնակոնաբար այդ կարգը պահուել չէր կարող: Բայց ԺԸ. և մասամբ ԺԹ. դարերում կաթողիկոսական դամբարան էր Ս. Գայիանէի վանքը, եթէ անհատներ յատուկ ցանկութիւն չեն յայտնել իրենց ձեռակերտ կամ նորոգած վանքերում թաղուելու, ինչպէս Փիլիպպոս Աղբակեցին Ս. Հռիփսիմէում և Նահապետ Ուռուայեցին Շողակաթում: Միայն վերջին ժամանակներս՝ ԺԹ. դարում սովորու-

թիւն է դարձել Մ. Տաճարի գանգակատան կողքերին թողել հանգուցեալ կաթողիկոսներին:

Յուդարկաւորութեան թափօրի կարգաւորութիւնն այս է: Դագաղը կրում են լիակատար զգեստաւորութեամբ քահանաներ կամ երիտասարդ վարդապետներ: Զգեստաւորւում է նոյնպէս հանդիսապետ եպիսկոպոսը մի քանի եպիսկոպոսներով, որոնց թիւը կարող է մինչև 12 լինել, ինչպէս հայրապետական օծման ժամանակ: Սովորաբար զգեստաւորւում են միայն թաղման օրը: Դագաղը շրջապատում են նախ եպիսկոպոսները ըստ աւագութեան, հանդիսապետը գլխի կողմը, կեդրոն կազմելով ամբողջ հոգևորականութեան: Եպիսկոպոսների առաջ դարձեալ ըստ աւագութեան շուրջառ ձգած՝ շարւում են միւս միաբանները: Չորս հոգի դագաղի վերայ ամպհովանի են բռնում. չորս քշոցակակիր առանց քշոցները շարժելու հետևում են դագաղին: Երկու վարդապետ դագաղի առաջից տանում են հայրապետական սևաթոզ խաչն ու գաւազանը, իսկ գաւազանակիրը դագաղի յետևից՝ հանդիսապետին մօտ՝ կրում է հայրապետական սևաթոզ ցուպը: Դագաղի առաջից չորս հոգի խնկարկում են յետ յետ գնալով, երեսները՝ դէպի դագաղը: Նրանցից յետոյ շարուած են խաչ ու խաչվառ, կերոններ և լապտերներ կրողները, ապա երգիչների դասերը: Թափօրն առաջնորդում են երկու սևազգեստ շաթիրներ, արծաթի գնդապետի գաւազանները ձեռքներին: Նրանց առաջից երկվարդ շարւում Մ. Աթոռի ժառանգաւորները՝ ներկայ դէպքում ճեմարանի աշակերտներն ու ուսանողները՝ սև վերակոններ հագած: Իսկ դագաղի և հոգևորականութեան յետևից երկվարդ շարւում են հայ հասարակութիւնների և հաստատութիւնների պատգամաւորներն ու կառավարութեան ներկայացուցիչը:

Յուդարկաւորութեան ընթացքում չորս անգամ հանգիստ է կատարւում Մաշտոցի ցուցման համաձայն, հինգերորդը կատարւում է եկեղեցու սրահում, վեցերորդը ժամատանը կամ գաւթում (այս մասը հայոց եկեղ. ճարտարապետութեան վերայ աւելացել է ԺԳ. դարում), իսկ եօթերորդը բուն տաճարի դրան առաջ: «Բացէք ինձ զղրունս» սաղմոսից յետոյ՝ բացւում է դուռը և թափօրը մտնում է տաճարի մէջ: Դագաղը դրւում է իջման սեղանի և զանգակատան մէջ տեղ նախօրօք պատրաստուած, աստիճանաւոր, բարձր, սև թաւշապատ սեղանի վերայ, ամպհովանին էլ յարմարեցնում են գլխին: Երկու կողմից դրւում են արծաթի մեծ և բարձր աշտանակներ կերոններով, որոնք վառ են մնում, իսկ կրծքին աւետարան են դնում:

Նոյն երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ՝ կրկին հոգեհան

գիտ է կատարուում և չորս վարդապետ կարգուում են չորս աւետարանները, որ պէտք է աւարտուած լինին մինչև թաղման օրը:

Գերեզմանի պատրաստութիւնն ևս ունի իւր որոշ արարողութիւնը Մաշտոցի համաձայն: Միաբաններից մէկը, սովորաբար լուսարարապետը, կարգուում է որոշեալ աղօթքները և ապա բրիչն առնելով՝ խաչաձև գրոշմում է այն տեղը, ուր պիտի փորուի գերեզմանը: Գերեզմանը լինում է կամարակապ, նախօրօք պատրաստուում են պատերը, որպէս ղի դագաղը մէջն ամփոփելուց յետոյ՝ կարելի լինի անմիջապէս կամարը կապել և ծածկել:

Թաղման օրը դին թաւշապատ սեղանի հետ փոխադրուում է Իջման սեղանի առաջ: Հանգիսաւոր պատարագ է մատուցանուում տեղակալի կամ աւագագոյն արքեպիսկոպոսի ձեռքով աւագ սեղանի վերայ: Ժողովրդի ու հաստատութեանց ներկայացուցիչներն իրենց պսակներով կանգնում են պատշաճ տեղերում, իսկ զգեստաւորուած եպիսկոպոսները՝ մինչև 12 հոգի՝ շարուում են դագաղի շուրջը: Ողջունից սուաջ պատարագիչ արքեպիսկոպոսը գալիս է Իջման սեղանն է բարձրանում և միւս եպիսկոպոսների հետ կատարում է օծման կարգը: Ամբողջ միաբանութիւնը շուրջառ աւաճ և ձեռքօրին մոմեր բոնած շարուում են Իջման սեղանի առաջ: Սաչ, խաչվառ և կերտնակիրները կանգնում են սեղանի երկու կողմից: Ընդհատուում է պատարագը և պատարագիչ արքեպիսկոպոսը միւս եպիսկոպոսների աջակցութեամբ օծում է ճակատը և աջ ձեռքը: Ապա սկսում է հանդուցեալի հրաժարականը: Շատ սրտաշարժ է այս տեսարանը: Ննջեցեալին զգեստաւորուած քահանաները ուսերին դրած շրջեցնում են Իջման սեղանի շուրջը երեք անգամ, իսկ դպիրները ողբաձայն հանգուցեալի բերանից վերջին ողջոյնն են երգում, ուղղւած եկեղեցուն, հոգեւորականութեան և ժողովրդին:

«Ողջոյն քեզ, սուրբ եկեղեցի: Ողջոյն քեզ, սեղան սրբութեան: Ողջոյն ձեզ, դասք քահանայութեան. ևս ճանապարհորդեցի առ արարիչն իմ»:

«Ողջոյն ձեզ, մանկունք եկեղեցւոյ: Ողջոյն ձեզ, հաւատացեալ եղբարք իմ ի Քրիստոս: Ողջոյն ձեզ, համօրէն ժողովրդականք, ևս ճանապարհորդեցի առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն»:

«Ահա հրաժարիմ ի քէն, սուրբ եկեղեցի: Ահա մեկնիմ ի ձէնջ, սիրելի եղբարք, ի կոչումն վերանորոգողին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»:

«Աղօթ» արարէք վասն իմ, հարք իմ, եղբարք և որդիք. և օրհնեցէ զձեզ Քրիստոս փրկիչ մեր. պահեցէ հաստատուն ի հաւատս իւր, մինչև ի սահմանեալ կէտ կոչմանս այսորիկ. և

խաղաղութիւն Տեառն եղիցի ընդ ձեզ յաւիտենից յաւիտեանս ամէն»:

Այնուհետեւ դադարը բազմեցնում են դարձեալ դիասպորանի վրայ և «ուղջոյն» են տալիս: Հոգեւորականութիւնը մի առ մի համբուրում է աջը կամ աւետարանը, նոյնպէս և ժողովուրդը: Իսկ պատարագը շարունակւում է մինչև վերջ:

Պատարագից յետոյ սկսւում է ժամատան կարգը. բայց որովհետեւ Մայր Տաճարը ժամատուն չունի և կաթողիկոսական թաղման պատճառով մեծ բազմութիւն է լինում և անկարելի է դադարը յետին դասի չորս կողմերը պարտեցնել, ուստի նոյն կարգը կատարւում է տեղի ու տեղը տաճարի մէջ, միայն ննջեցեալի երեսը դէպք արեւմուտք, արեւելք, հիւսիս և հարաւ դարձնելով:

Ապա սկսւում է յուղարկաւորութիւնը գէպի գերեզմանը, թափօրն ընթանում է ճիշդ նոյն կարգով, ինչպէս եկեղեցի իջեցնելիս նկարագրեցինք: Ծանապարհին չորս անգամ հանգիստ է լինում. էջմիածնում թաղելիս եկեղեցու չորս կողմը: Գերեզմանի ափին կատարւում է թաղման կարգը: Դադարը դամբարանի մէջ իջեցնելուց առաջ՝ երեք անգամ հանդիսապետը հող է օրհնում, որ ձգւում է խաչաձև գերեզմանի մէջ. իսկ ներսը գնելուց յետոյ՝ կարգում է Յովհաննէս առաքելի Հանգիստը՝ «էր ընդ եղբարս»... Ապա նորից երեք անգամ հող է օրհնում և խաչաձև ձգում է ննջեցեալի մարմնի վերայ, որից յետոյ փակւում է դադարը: Մինչ հոգեւորականութիւնը շարունակում է թաղման կարգը, որմնագիրը վարպետները փակում են դամբարանի կամարը և ապա հող լցնում: Գերեզմանի թումբը կապելուց յետոյ՝ հանդիսապետը երեք անգամ օրհնում և խաչի նշանով կնքում է գերեզմանը:

Փոքր ինչ հանգստանալուց յետոյ՝ միաբանութիւնը, պատգամաւորները, հիւրերը հաւաքւում են սեղանատուն ճաշ վայելելու, որը վերջանում է հանգստեան շարականով և «հոգւոցով»: Թաղումից անմիջապէս յետոյ՝ հայրապետական աթոռը ծածկւում է սև նափորտով, ինչպէս թագը, խաչն ու գաւազանը սևասքող, դրւում է աւազ սեղանի բեմի վերայ, ինչան աթոռի թափուր լինելուն:

Թաղման օրից սկսած եօթ օր ժամը 11-ին իւրաքանչիւր օր Մաշտոցի ցուցման համաձայն որոշ կարգ է կատարւում, հող են լցնում գերեզմանի վերայ և խաչաձև կնքում: Իսկ երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ՝ հանգստեան կարգ է կատարւում եկեղեցում: Գերեզմանի վերայ կարգ է կատարւում նոյնպէս տաան և հինգերորդ և քառասուն օրերը և տարելիցին, որից յետոյ և քառ են գնում գերեզմանի վերայ:

Գ. Վ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ ԲԵՒԵՌԱԳՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

Տ. Մեսրոպ վարդապետ «Ազգագրական Հանդէսի» XV գրքում (1907 թ. Յունուար) խօսելով ի միջի այլոց՝ Զուարթնոց եկեղեցու աւերակներից դուրս բերուած բեկուագիր արձանագրութեան մասին, ասում է (եր. 124), թէ «բեկուագրագէտներից միայն պ. Բասմաճեանն է դժուար վերծանելին վերծանելի համարել և արձանագրութիւնը ծայրէ ի ծայր կարգացել, միայն մի տեղ հարցական նշան դնելով (Արարատ, էջ 225, 226) միւսները խիստ զգուշաւոր՝ առ այժմ տուել են արձանագրութեան ընդհանուր միտքը»:

Էրեւի թէ Տ. Մեսրոպ վ. կամ միայն «Արարատ» ամսագրի մէջ տուած մեկնութիւնս է ի նկատի ունեցել, և կամ պ. Լեմանի իմ մեկնութեանս մասին արած քննադատութիւնից ազդուել:

«Արարատ»-ի մէջ տուած մեկնութիւնս գրի առել եմ նոյն Զուարթնոց աւերակներում, առանց ձեռքի տակ ունենալու այդ նիւթի վերաբերեալ զրքերս ու տետրակներս, ուրեմն առանց գործիքի. իսկ երբ Պարիզ վերադարձել եմ, «Բանասէր» հանդէսին մէջ հրատարակած եմ նոյն արձանագրութեան մասին պատմական և լեզուաբանական տեղեկութիւններով նանդերձ մի նոր թարգմանութիւն ¹⁾, որ առանձին ալ լոյս տեսած է: Այս երկրորդ թարգմանութեանս մէջ հարկ եմ համարած հարցական նշաններով, թուով ութ ²⁾, որոշել բնագրի այն մասերը՝ որոնք մեր ունեցած աղբատ բառամթերքի շնորհիւ կարելի չէ բացատրակ երգով մեկնել, այլ կարելի է տալ մօտաւոր իմաստ մը. նայած քովի պարբերութեան պահանջման: Այսպէս մեկնուած են բոլոր հին ազգերի վերաբերեալ անծանօթ արձանագրութիւնները:

Փալով պ. Լեմանի քննադատութեան, որ լոյս է տեսել ZDMG թերթում (1902, եր. 101), իր արժանի պատասխանն ստացել է իր ժամանակին թէ հռչակաւոր բեկուագէտ Պայզէրից (F. E. Peiser) և թէ ինձանից: Դոկտ. Պայզէրի քննադատութիւնը պ. Լեմանի քննադատութեան մասին՝ լոյս է տեսել Ori-entalische Litteratur Zeitung հանդէսի 1902 թ. մարտի 15 համարում (եր. 131). իսկ

¹⁾ Տես «Բանասէր» 1901, հատոր Գ եր. 33—40:

²⁾ Տեսնել նոյն տեղում, տողեր 9, 12, 17, 21, 22, 25, 45, և 46: Մի և նոյն արձանագրութեան Ֆրանսերէն մեկնութեանս մէջ (La stèle de Zouarthnotz. Paris 1901), որ գիտնական հասարակութեան ուղղուած է, հարցական նշաններու թիւը բարձրացրել եմ աստուծոյ, ինչպէս կարելի է ստուգել այս Ֆրանսերէն հրատարակութիւնս աչքի առջև առնելով:

իմ պատասխան-քննադատութիւնս լոյս է տեսել աշխարհահռչակ հեփտարան և իմ ուսուցիչ Մասպերօի (G. Maspero) տնօրինութեամբ հրատարակուող Recueil de Travaux relatifs à la Philologie et à l'Archéologie égyptiennes et assyriennes հանդէսի 1902 թ. 3-4 միացեալ համարում (եր. 197—198):

Ունգրում եմ, որ այս նիւթով հետաքրքրողները նեղութիւն յանձն առնեն դիմել ցոյց տւած աղբիւրներին, որոնք որոշ կերպով կը պարզեն թէ ի՞նչ արժէք ունի պ. Լէմանի քննադատութիւնը:

Կ. Յ. Բաւմաշեան

Պարիզ.



ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊՌՕՇԵԱՆ

Ազգագրութիւնը և ցեղագրութիւնը կոչումն ունին ոչ միայն վերաբառէրել նկարագրելի ազգի բնիկ դրոշմը, որով նախնին և տարբեր է միւսներէց, այլ և նա այդ դրոշմը իւր այսու այն դժերով պատկերացնելով՝ առատ և ճշգրիտ նիւթ է մատակարարում գրչի արուեստով պարապուողներին, գեղարուեստի մշակներին՝ իրենց մրցանքի ասպարէզում:

Այդպէս, ազգագրութիւնը խուզարկութեամբ և քննական հետազօտութեամբ որոնում ու որոշում է ազգերի ազգակցութիւնը, ազգակցութեան հեռաւոր ու մերձաւոր աստիճանները. քաղաքակրթական յարաբերութիւնները, քաղաքակրթութեան ընթացքը՝ ազգից դէպի ազգ անցած, մի ազգի առաջնութիւնը բոնի միւսը, մէկի միւսից սերունդը, կեանքի յառաջխաղացութեան ընթացքում նոցա քաղաքակրթական մրցանքը, ազգագրութիւնն յառաջ է բերում այդ բոլորը և ձգտում է այդ բոլորի վրայից փչել թանձր դարերի փոշին:

Եւ երբ նա միանգամ այդպէս կը շողացնէ այդ բոլորը, այն ժամանակ միայն թերևս կարելի կը լինի ճշտիւ իմանալ բնիկ արմատն ազգագրական բազմազարուստեան ծառի, ծագումն ու տեղը նախնական մարդու, սերունդն ու ազգանալը, ցրիւ գնալ՝ և այս ու այն տեղ գաղութ գնելով բազմազգանալը, այդ ցրիւ գնալու ճիւղաւորուելու շաւիղները մինչև բնակելի երկրի ծայրա-

սահմանները, ապա յետագարձ շարժումը նման ծովածփանքին, որ գալով ու բախուելով անխորտակելի ժայռափերին ընկերկվում է և իջնում, հարթվում, անդորրանում, նորից ուռչելու, նորից լցուելու, նորից շահատակելու ու խօշիւն հանելով նորից բաղ-խելու ընդդիմադիր ժայռափը: Յարատե բախումն և յարատե փըշ-րումն և նորից վերակազմումն և այդպէս անվերջ:

Ազգերի ծագումը, յարաճուն շարժումը, զարգացումը—գիւ-տերով, արուեստներով, շինողական ճարտարագործութեամբ, տարաջներով, կենցաղավարական նիստ ու կացով, օրէնքնե-րով, սովորութիւններով, մտքի իմաստասիրական ուղղութեամբ, —կեանքն ու կեանքի իմաստը, նորա ձգտման վախճանակէտերը, հոգեկան սլացքները, կրօնը, երեւելայական անդրաշխարհը, հաւա-տայիքները, նախապաշարժունքները, աւանդութիւնները՝ բանա-ւոր ու պատմական զրոյցները, երգերը՝ առածներն ու առակ-ները, խողերը, հանդէսները, ծէսերը, տօնակատարութիւնները, բառերն ու լեզուակերտութիւնը և այլն, և այլն, կազմում են ազգա-գրական ուսումնասիրութեան նիւթ:

Արդ՝ որքան ճոխ ամբարնում են այդ բոլորը մի ազգի գրա-կան գանձարանի մէջ, այնքան էլ գրական մշակները՝ որոնք գեղեցկում են գիտութեան ու գեղարուեստի անդաստանի վրայ, առատ նիւթ կունենան լմելու և ճախարակելու իրենց կերպա-գործող մասների մէջ, գտելու և ճշգրտելու և լայն ու բաւարար եզրակացութիւններ հանելու ազգերի որը որից սերուելու, որը որի հետ և ինչ ու ինչով շաղկապում լինելու մասին:

Արեւելահայ հոր գրականութեան մէջ Պերճ Պօշեանը, որ իւր բազմաշխատ մահկանացուն կնքեց Բագու քաղաքում անցած նոյեմբերի 23 ին և որի թաղման սգահանդէսը կատարեցին այս գեկտեմբերի 2-ին Թիֆլիսում՝ Սօջիվանքի գերեզմանոցում, ազգա-գրական նիւթ մատակարարողների մէջ երիցազոյներից մէկն էր: Իւր վէպերը պատկերացնում են յատկապէս Այրարատեան հայի նիստ ու կացից, սովորութիւններից, բարքերից, հանդէսներից, ծէսերից, նախապաշարժումներից և այլն՝ բաւական բան: Արարա-տեան բարբառով, Աշտարակցու (Աշտարակցի ինքն էլ) լեզուին յատուկ սուգորով է գրում Սօս և Վարդիթերը:

Ուստի վիշտ ի սիրտ է արձանագրում Ազգապրական Հան-դէսը ընդհանրապէս հայ վիպագրողի և առանձնապէս հայ քաջ ժողովրդագէտի մահը: Կորուստը շատ աւելի ափսոսալի է մեր աչքին մանաւանդ այնու, որ անցեալ դարի երկրագոյն աշխատա-ւորների, նոր գրականութեան խոշոր հիմնադիրների, ժողովրդա-

գէտ գործիչների և ժողովրդի հոգու և էութեան խորքից դրող-ների, ժողովրդի իսկական տիպն ու տիպարը ճշգրիտ դրոշմով պատկերացնողների խոշոր գէտերը Կլբ մէկը միւսի հետից վի-րանում են մեզանից՝ տեղիքը մնում են դատարկ:

Սակայն անյոյս չենք, թէ ազգագրութեան կարեւոր նշանա-կութիւնը աչքի առաջ ունենալով, ունենալով նաեւ սրտի այն բնական թրթիռը, որ զգում ենք՝ երբ մի գիտնական կամ մի շնորհալի ժողովող հանդիսացնում է մեք տեսութեան հանդէպ մեր պապերի յիշատակարաններից մի նշխար, չեն երևիլ մեզանում նոր ոյժեր՝ ազգագրականին նուիրուելու, որոնք, ամենայն յուսով հաւատում ենք, որ նախանձելով իրենց նախորդներին՝ կը մտնեն այս ու այն կողմ ժողովրդի մէջ, կը ժողովեն այն ամենը՝ նշմար ու նշխար հնութեան, հին արուեստի, հին բանահիւսութեան, հին քաղաքակրթութեան, որոնք ժամանակիս ամենափոխ հոսան-րի տակ, զրահ խուռն գրոհ տուող ազդեցութիւնների ուժգնու-թիւնից, անհետ կորչելու են դատապարտուած, բացի նոցանից՝ որոնք արդէն գրի են առնուած և նոցանից՝ որոնք գետնի խոր-քերում են մնում թաղուած:

Նոցա ջանագործութեան նիւթ կը լինի այն, որ մեր նախնիք-ների ոգին շարահիւսել է, այն որ մեր ժողովուրդը կարողացել է բերնէ բերան աւանդելով իւր ծոցում ցայսօր պահպանել, և այն անգամ, որ մագաղաթների վրայ թէև գրի առնուած՝ բայց ո՞վ գիտէ ինչ խորշերում ու խրճիթներում խաւարի մէջ թաղուած և խոնաւից, փոշուց ու ցեցից եղծուելու է մատնուած. հուսկ այն ամէնը, որ մեր պապերը ճարտարակերտել են իրենց բներկրի ոճով ու դրոշմով և այժմ աւերակեալ մնացորդներ են դուռ ևս երկնքի տակ կանգուն և կամ փուլքերում անթեղուած դանձ:

Ա. Մ. ԵԶԵԿԵԱՆ



ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻԻՆ

Ժողովրդական առակներ. Ա. գրքոյկ. Կենդանական վէպեր. Ս. Հայկունի. Վաղարշապատ. 1907 թ. ա. 16^o. 92 էրես. գինը 30 կ:

Ս. Հայկունին, այս ժողովրդական բանահիւսութեան բեղմնավոր բանահաւաքը, սկսել է «Ժողովրդական առակներ» ընդհանուր խորագրով լոյս ածել մի շարք գլխոյկներ՝ որոնցից առաջինը կազմում են «Կենդանական վէպերը»:

Դեռ սրանից առաջ տարի առաջ, Ազգապրական Հանգիսի երկրորդ գրքում մենք տուինք «Կենդանական վէպ» խորագրով առանձնապէս Ալուէսին վերաբերեալ առակներ, և հրաւիրեցինք մեր բանահաւաքներին ուշադրութիւնը ժողովրդական բանահիւսութեան այս խիստ կարեւոր մասի վրայ, ուր ցոլանում է ժողովրդի բարոյական փիլիսոփայութիւնը, նրա աշխարհահայեացքը և այն ընդհանուր կապը, որ կայ ցեղակից ազգերի մէջ, այն բնական, հասարակական ուղղեցութիւնների կնիքը, որի համեմատ նախնական ընդհանուր առակը զանազան ազգերի մէջ փոփոխութիւնների է ենթարկուել:

Տաննեակ տարիների ընթացքում ոչ մեզ յաջողուց այդպիսի բուականաչափ նիւթեր հաւաքել և ոչ էլ ուրիշները հրատարակեցին: Այժմ պ. Հայկունին որոշեալ չափով լրացնում է այս սրկասը, սակայն սա մի կաթիլ է հայկական հարուստ բանահիւսութեան մէջ: Բայց և այնպէս՝ մենք սիրով ողջունում ենք այս պեղեցիկ գործը և կատարեալ յաջողութիւն ցանկանում:

Դործի ապագայ կատարելութեան համար թերևս աւելորդ չլինէր մի երկունկատողութիւններ:

Պ. Հայկունին մի նախաբանով գիմում է հայ պատկերներին, և նրանց է բացատրում թէ իւր հաւաքած առակները ինչպէս է դասակարգելու և այլն:

Այսպիսի, բազմաթիւ բարբառներով զրուած առակները պատանիների համար չեն հրատարակուած, այլ՝ ազգագիրների, լեզուաբանների, ազգերի հոգեբանների, ինչպէս և բանաստեղծների, որոնք սրանցից յատկապէս այդ պատանիների համար վերատրին հիւսում են գրական լեզուով, բայց ժողովրդական հա-

մով ու հոտով առական, ինչպէս արել են Յ. Թումանեան և ուրիշներ:

Ապա խօսելով գաւառաբարբառները հարազատութեամբ արտայայտելու վերաբերութեամբ, պ. Հայկունին ասում է, թէ «այդ ինձ չէ յաջողուած՝ պատճառը գլխաւորապէս այն է, որ առտանդական հայ ժողովուրդը ընդմիշտ տեղափոխուելով կորուսած են ընթիկ բարբառի մի մասն և կամ ենթարկուած են տարբեր գաւառաբարբառի ազդեցութեան»: Այսպէս տեղափոխուած և տարբեր գաւառաբարբառի ազդեցութեան ենթարկուած բարբառներն էլ կազմում են բարբառների սոսնձին ստորաբաժանում և պահանջւում է, որ բանահաւաքը միանգամայն հաւատարիմ մնայ նրա հարազատութեան: Այսպէս, օրինակ, բաւական տարբերութիւն կայ բուն էրզրումի և Ախալքալաքի, Աղէքսանդրապօլի բարբառների մէջ, չնայելով որ վերջիններս ծագած են առաջինից: Այս պատճառով էլ բանահիւսութիւնը գրի պիտի առնել հէնց իւր տեղում, պահպանելով իւր տեղի բոլոր լեզուաբանական առանձնայատկութիւնները, և ոչ թէ պատահական գաղթականներից, որի ոճի անհատապէս կրօն ազդեցութիւնները իրաւունք չունենք վերագրելու ամբոյսի ոճին. հետևապէս և՛ լեզուաբանական մեծ արժէք չունին պ. Հայկունու հեքիաթներից և առակներից նրանք՝ որոնք թէև Խոյի, Ալաշկերտի բարբառով են, բայց գրի են առնուած էջմիածնում մի որևէ պատահական գաղթականի բերանից: Պէտք է գրի առնել բուն Ալաշկերտինը՝ Ալաշկերտում, Ալաշկերտի Ապարանի գաղթականներինը Ապարանում, Նոր-Բայազէտի Ալաշկերտինը Նոր-Բայազէտում և այն ժամանակ գեղեցիկ կերպով երևան կը գան թէ շրջապատող բարբառների և թէ սրանց բնական և հասարակական զարգացման ազդեցութիւնները: Դասակարգութեան և դասաւորութեան մէջ ևս կան թերութիւններ, սակայն սրանք չեն պակասեցնիլ նիւթի արժանաւորութիւնը. կան նաև մի քանի առակներ, որ միանգամայն կենդանական վէպին չեն վերաբերում, ինչպէս օրինակ «Դովլաթն ու խելքը» և այլն: Բառարան թէև ունի, բայց այս գրքոյկում գործածուած բոլոր անծանօթ և օտար բառերը չկան:

Ե. Լ.

**ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՆՆԵՐԻՑ**

Ապաստարան եւ կամուրջ Անիում.—Սորհրդի և նմապրական Մասնաժողովի 1907 թ. Ապրիլի 5-ին կայացած խառը ժողովը իսկապես առնելով այն մեծ նշանակութիւնը, որ ունի Անին հնագիտական—ազգագրական տեսակէտից, որոշեց ամէն ջանք դործ դնել նրա պահպանութեան և ուսումնասիրութեան համար, միանգամայն աշխատելով որոշ յարմարութիւններ ստեղծել Անին այցելողների և ուսումնասիրողների համար: Երկար խորհրդակցութիւնից յետոյ ժողովը որոշեց խնդրել իւր Ազգասիրտապօլի և Ղարսի ճիւղերին, որ իրենց անմիջական հսկողութեան տակ վերցնեն Անին և նրա պահպանութեան խնդիրը իրենց գործունէութեան առաջնակարգ տարկան դարձնեն: Միևնոյն ժամանակ ժողովը որոշեց իւր և այլ միջոցներով կառուցանել Ախուրեանի վրայ մի կամուրջ, որպէսզի հնարաւոր լինի երկաթուղու համանուն կայարանից գնալ Անի, և երկրորդ՝ Անիում մի ապաստանարան կառուցանել, այցելուներին դիշերելու համար փոքրիշատէ յարմարութիւն տալու համար: Մինչ այս՝ Ախուրեանի վրայ մի նաւակ յարմարեցնել և Անիում մի քանի վրաններ խփել՝ այս ամառս օգտուելու համար, և կազմել մի խմբարշաւ:

Մի այլ, մայիսի 10-ի ժողովում, նոյն խառն ժողովը կրկին զբաղուելով Անիի խնդրով, որոշեց խնդրել Ե. Լալայեանին գնալ Անի և պրօֆ. Մարրի հետ որոշել թէ՛ կամուրջի և թէ՛ ապաստանարանի տեղը, միանգամայն հաշուելով թէ՛ մօտաւորապէս որքան ծախս կը գնայ:

Ե. Լալայեան կատարեց ժողովի խնդիրը, մայիսի 17-ին գնաց Անի և վերադարձին ղեկուցեց ժողովին, որ պրօֆ. Մարրի և ճարտարապետ Թորոմանեանի հետ երկար խորհրդակցելուց յետո՛շատ յարմար գտան ճարտարապետ Թորոմանեանի առաջարկը՝ կամուրջ շինել ոչ թէ՛ Անիում, այլ Ղոշավանքում, հին կամուրջի տեղը, որովհետև եթէ Անիում շինուի կամուրջը՝ Ախուրեանի վրայ ուրիշ կամուրջ չլինելու պատճառով, նրա աջ ափի գիւղացիները երկաթուղու կայարան գնալու համար կը գան այդ կամուրջով անցնելու՝ և ալսալիսով Անին, որ մինչև այժմ պահպան-

ուել է մեկուսացած լինելու պատճառով, ոտնատակ կը լինի և կաւերուի, մինչդեռ եթէ Ղոշավանքում լինի կամուրջը, նախ Անին այդ վտանգից կազատուի, երկրորդ՝ անհամեմատ աւելի արժան կը նստի, երրորդ՝ նոյն գիւղի բնակիչները կը նպաստեն շինութեան և պահպանութեան և չորրորդ՝ քանի որ Ղոշավանքը իւր պատմական անցեալով չափազանց կապուած է Անիի հետ, այստեղ է գտնուում հռչակաւոր կաթողիկոսարանը, Աշոտ Թագաւորի գերեզմանը և այլ հուսթիաններ, անկարելի է, որ Անի այցելողը չայցելէ և Ղոշավանք, որ նրանից մի միայն չորս վերստ հեռու է գտնուում, հետևապէս և ոչ մի տարբերութիւն չի լինիլ, որ փոխանակ նախ Անի և ապա Ղոշավանք այցելելու, նախ Ղոշավանք և ապա Անի այցելին: Հէնց այս վերջին պատճառաւորանութեամբ էլ՝ աւելի լաւ կը լինի փոխանակ Անիում ապաստարանի և Թանգարանի համար նոր շէնք կառուցանելու՝ վերանորոգել Ղոշավանքի կաթողիկոսարանի ընդարձակ դահլիճները և յարմարացնել այդ նպատակներին, այսպիսով նաև այս սքանչելի շէնքը կազատուի վերջնականապէս քանդուելուց: Միևնոյն ժամանակ Թանգարանը այստեղ լինելով՝ կը պահպանուի նոյն հայ գիւղի բնակիչներից, մինչդեռ անմարդաբնակ Անիում, մահաւանդ ձգմեղը, նա շարունակ ենթակայ է մօտակայ քիւրդ գիւղի բնակիչների կողոպտման վտանգին: Մի հանրակառք կէս ժամում անցնելով Ղոշավանքից Անի՝ կարող է այցելուներին հեշտութեամբ տեղափոխել մի տեղից միւսը: Այս կամուրջի և կաթողիկոսարանի վերանորոգման համար կը հարկաւորուի մօտաւորապէս 5—6000 ռ:

Ժողովը լսելով Ե. Լալայեանի զեկուցումը՝ ինքը ևս տուեց իւր հաւանութիւնը և որոշեց դիմել «Արամազդ» նաւթարդիւնաբերական ընկերութեան, խնդրելով նպաստել: Սակայն դեռ մինչև այժմ պատասխան չէ ստացել: Նոյեմբերի 10-ի ժողովումն էլ որոշեց յատկապէս այդ նպատակի համար առաջիկայ փետրուարի 17-ին մի երեկոյթ կազմակերպել, ուր ի միջի այլոց, նաև ցուցադրել Անիի ընդհանուր տեսարանը՝ մեծ իւզաներկ պատկերով:

Խորհուրդը որոշեց խորին շնորհակալութիւն յայտնել իւր նախագահ պ. Ա. Մելիք—Աղաբեանին, որ հաճեց 1906 թ. յունիսի 13-ին, անցեալ տարիների նման, 200 բուրլի նուիրել յօգուտ ընկերութեան և «Արամազդ» նաւթարդիւնաբերական ընկերութեան, որ Խորհրդիս անդամ պ. Մնացական Խուսնունցի միջոցով 1907 թ. Մայիսի 18-ին 150 ռ. նուիրեց և բացի սրանից՝ ընկերութեանս մշտական անդամ դրուեց՝ վճարելով 50 բուրլի:

Պ. Ա. Եզեկեան վերահաստատուելով Թիֆլիսում, կրկին ստանձնեց Խմբագրական Մասնաժողովի փոխ-նախագահի պաշտօնը:

Ընկերութեան 83 մշտական անդամների վրայ աւելացան հետևեալ չորսը ևս, որոնցից իւրաքանչիւրը վճարեց 50 ռուբլի.

պ. Մկրտիչ Քալանթարեան.

պ. Գրիգոր Բայենդուրեան.

պ. Մարտիրոս Վարդանեան.

«Արամազդ» ընկերութիւն:

Նոյեմբերի 10-ի Խորհրդի և Խմբագրական Մասնաժողովի խառն ժողովում Խորհրդի նախագահ պ. Ա. Մելիք-Աղաբեան խոստացաւ ընկերութեան տրամագրութեան տակ զինել իւր բնակարանի սենեակներից մինը թէ՛ ընկերութեան հրատարակութիւնները և գոյքը պահելու և թէ՛ ձեռք բերուած ազգագրական և հնագիտական իրերը ցուցադրելու: Ժողովը խորին շնորհակալութիւն յայտնեց իւր նախագահին:

Լսելով ընկերութեան Աղեքսանդրապօլի ճիւղի վարչութեան գեկուցումը, որ պ. պ. Բազրատ Խալաթեան և բժշկատու Աւետիք Բարայեան տեղական վարչութեան խնդրով դասախօսութիւններ են կարգացել Աղեքսանդրապօլում ընկերութեան անդամների և հասարակութեան համար՝ որոշեց այդ առթիւ իւր գոհունակութիւնը յայտնել իւր ճիւղի վարչութեան, և շնորհակալութիւն վերոյիշեալ դասախօսներին:

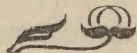
Խմբագրական Մասնաժողովը որոշեց.

Ե. Լալայեանի «Նոր-Քայազէտի դաւառ» աշխատութեան այն մասի շարունակութիւնը, որ վերաբերում է այդ գաւառում նրա կատարած պեղումներին՝ տպագրել միայն այն ժամանակ, երբ նրա գեկուցումը կըսպուի Մոսկուայի Հնագիտական ընկերութեան «Материалы для археологии Кавказа» հրատարակութեան մէջ, որպէսզի յետոյ կարելի լինի թերևս ձրիաբար օգտուել դրա միջանի հարիւր նկարների քիչանքից. իսկ գաւառի տեղագրութիւնը հրատարակել այն ժամանակ, երբ ընկերութեան միջոցները թոյլ կըտան պատրաստել տալ գաւառի հինգ վերստանոց գունաւոր քարտէզը:

Ընկերութիւնս փետրուարի 18-ին Արախտիքական ընկերութեան դահլիճներում կազմակերպեց մի չքնդ պարերեկոյթ՝ Բարեկենդանը Վենետիկում Ընդարձակ դահլիճի ամբողջ պատը ծածկուած էր նկարիչ պ. Ֆէզվէճեանի մի գեղեցիկ իւղաներկ պատկերով, որ ներկայացնում էր Վենետիկի ու Մարկոսի հրապարակը: Պարերեկոյթի ծրագիրն էր. 1) Պօլսնէզ, 2) Նէպօլիտանական բնորոշ եղանակներ, որ կատարեց Նէպօլիտանական նուագախումբը. 3) Պարեր. 4) Սիրերգ. 5) Տօմբալա. 6) Պարեր՝ Մաչետ և ալլոն. 7) Հարսանեաց հանդէսը Վենետիկում. 8) Corrido a) Ծաղկամարտ, b) Օձամարտ. 9) Կոսմոպօլիտանա՝ միջազգային բալետ, որ կատարեց բալետային խումբը պ. Ստեփանովի ղեկավարութեամբ. 10) Պարեր՝ Կօտիլլօն, 11) Մոմանանգէս կամ Carso mocula. Տեղի ունեցաւ նաև պարզեւարաշխութիւն զգեստների համար, Ընկերութեան խորհրդանիշ (emblem) ակնանկուռ սվաստիկաներ տրուեցան օր. Թումասին (ներկայացնում էր Ոգի Հայաստանի), օր. Աթաբէկեանին (ամբողջ հանդերձը ներկայացնում էր Լօտօի թերթերը) և օր. Կաջարին (պարսկական տիպական հանդերձ): Սեղանատանը պատրաստուած էին յատուկ իտալական կերակուրներ և քաղցրաւէնիք:

Էրագիրների վկայութեամբ այս պարերեկոյթը Թիֆլիսի այս տարուայ բոլոր երեկոյթներից շքեղն ու հետաքրքրականն էր:

Նոյեմբերի 1-ին խորհուրդը Վեհափառ Մկրտիչ Ա. ամենայն հայոց կաթողիկոսի մահուան առիթով ժողովի գումարուելով որոշեց իւր անդամ Ե. Լալայեանին պատգամաւոր ուղարկել Էջմիածին թաղման սպանդիտին ներկայ լինելու և թարածադիրներէց պսակ դնելու: Պսակը ներկայացնում էր ընկերութեան խորհրդանիշ սվաստիկան՝ որի կենտրոնի ծաղկափնջի միջով անցնում էր մի մեծ տրմաւենու տերեւից գրիչ:



Մ Շ Ա Կ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐ

Կը հրատարակուի նոյն պըրոգրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Բաժանորդագիրնր. «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուպլի է, տասնեմէկ ամսանը նոյնպէս 10 ռ., տասն ամսանը՝ 9 ռ., ինն եւ ութ ամսանը՝ 8 ռ., եօթն ամսանը՝ 7 ռ., վեց ամսանը՝ 6 ռ., հինգ ամսանը՝ 5 ռ., չորս ամսանը՝ 4 ռ., երեք ամսանը՝ 3 ռ., երկու ամսանը՝ 2 ռ., եւ մի ամսանը՝ 1 ռուպլի:

Արտասահմանեան բաժանորդագրութիւնը. Ամերիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 6 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռ:

«Մշակին» գրուել կարելի է Խմբագրատանը (Բազարնայա եւ Բարոնսկայա փողոցների անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար եւ առհասարակ նախակներ եւ ծրարներ ուղարկելիս՝ պէտք է գիմել հետեւեալ հասցեով. Тифлисъ Редакція «МШАК», իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal «MSCHAK».

Յայտարարութիւնները ընդունուում են բոլոր լեզուներով:

Աւագուիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

ՔԱՉՄԱՎԷՊ⁶⁶

ԱՄՍԱԳԻՐ

Կանխիկ բաժանորդագիրն է ֆր. 10.

Հասցէն Rédaction de la Revue «Bazmavep» Venise (Italie), St. Lazar

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ա յ ս ա գ ի Ր

Բաժանորդագ. է 4 Ր. Հասցէն Редакція «Арапатъ» Вагаршапатъ.

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՈՒՍՈՒՄՆԵԹԵՐԹ

Ցարեկան բաժնեգինն է 10 Փր.—4 ըրլ.—Կանխիկ:
Հասցեն A la Rédaction de la Revue «Handess», Vienne
(Autriche) VII/2, Mechitharistengasse 4.

ԱՆԿԱԽ ՄԱՄՈՒԼ

Ժողովրդական, հասարակական, տնտեսական, քաղաքա-
կան և գրական

Օ Ր Ա Թ Ե Ր Թ

որ լսյս է տեսնում Թիֆլիսում.

«ԱՆԿԱԽ ՄԱՄՈՒԼ» ներկայ քաղաքական կուսակցու-
թիւններէց զուրս է

Ունի մեծ թերթերի բոլոր բա-
ժինները:

Սեփական հեռագիրներ և
թղթակցութիւններ:

Իւրաքանչիւր բաժին ձեռնհաս
անձի խմբագրութեամբ:

Բ Ա Ժ Ն Ե Ք Ի Ն Ը

Ռուսաստան	տարեկան 7 ը.	Արտասահ.	տարեկան 35 Ֆ.
	կէս տարին 4 ը.	Պարսկաստ.	կէս տարին 18 »
	երեք ամիսը 2 ը.		տարեկան 9 ը.
	ամսական —	75 կ.	կէս տարին 5 ը.

Դիմել հետեւեալ հասցէով՝ Тифлисъ, контора и редакция «Ан-
кахъ Мамуль», Эриванская пл., № 7 կամ Tiflis Rédac-
tion du journal «Ankach Mamoul».

Բաժանորդագրութիւնն «Փարոս» կիսուում—Эриванская пл. և
Գոլտտենբերգ գրավաճառանոցում—Эрив. пл.

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:
Յայտարարութիւններ ամեն լեզուներով և մասշիֆ գներով:

ՎՏԱԿ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԿԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՕՐԱԹԵՐԹԻ

	1 տ.	11 ամ.	10 ամ.	9 ամ.	8 ամ.	7 ամ.	6 ամ.	5 ամ.	4 ամ.	3 ամ.	2 ամ.	1 ամ.
ԽՈՒՍԱՍՏԱՆ	8 ռ.	7,50	7 ռ.	6,50	5,50	4,50	4 ռ.	3,50	3 ռ.	2,25	1,50	80 կ.
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ	12 ռ.	11 ռ.	10 ռ.	9 ռ.	8 ռ.	7 ռ.	6 ռ.	5 ռ.	4 ռ.	3,50	2,40	1.20
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ	9 ռ.	8,50	8 ռ.	7,50	7 ռ.	6 ռ.	5 ռ.	4,50	4 ռ.	3 ռ.	2 ռ.	1 ռ.

Տարեկան բաժանորդները կարող են, վճարել մաս-մաս յուրաքանչյուրին 4 ռ., մարտին 2 ռուբ. և յունիսին 2 ռուբլի:

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԸ բացի օրաթերթից կը ստանան նաև մի ՁՐԻ յաւելում— (200—300 մեծագիր երես):

Գրական-գիտական ժողովածու,

որ լոյս է տեսնելու յուրաքանչյուր ամսին, աշխատակցութեամբ՝ Ա. Ահարոնեանի, Ա. Արեղեանի, Ե. Թովչեանի, Յով. Թումանեանի, Յ. Թադէոսեանի, Ա. Իսահակեանի, Գ. Խաժակի, Սիմ. Յակոբեանի, Միք. Յովհաննիսեանի, Լ. Նազարեանի, Գ. Ղազարեանի, Յ. Շահապեանի, Ս. Շիսեանի և ուրիշների:

Բաժանորդագրութիւնն ընդունուած է խմբագրատանը—Ванкская, № 6.

» » «Փարոս» Կիսկովում—Эриванская пл.

» » «Դուռտներբերգ» գրաւաճ.—Эрив. пл.

Այլ տեղեցից գրամ փոխադրել աճպոյման հետեւեալ հասցէով. Тифлисъ, почтов. ящ. № 23. Левону В.Абовьяну.

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Շաբաթաթերթ

Բաժանորդագրիւր՝ 10 ֆր. Հասցէն The «Hayrenik» Pub. Co.» Boston, Mass 27. Beach. St.

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ «ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԳԵՍԻ»

Ծ Ր Ա Գ Ի Ր

Հ Ա Յ Ո Յ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ

Հ Ա Մ Ա Ր

ՆԻԻԹԵՐ ՀԱՒԱՔԵԼՈՒ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՅ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Ելեքտրաչարժ տպարան. «Հերմես» Ընկ. Մաղաթ. փող. № 5-

1907

(249)

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

Ի նկատ առնելով այն անագին նշանակութիւնը, որ ազգագրական քանգարանը ունի թէ՛ մի ազգի ինքնուրոյն զարգացումը եւ թէ ընդհանրապէս մարդկութեան էվոլիւցիան բնորոշելու համար՝ անհրաժեշտ է որ հայերս էլ ունենանք մի այդպիսին, եւ այն կարելոյն չափ շուտ, որովհետեւ այժմ չափազանց արագ կերպով փոխում է հայկական կեանքը եւ կորչում են ազգագրական իրերը:

Այսպիսի մի պատուաբեր պարտականութիւն, բնականաբար, ընկնում է Հայոց Ազգագրական ընկերութեան վրայ, ուսի եւ վերջինս՝ չալով ներկայ ծրագիրը, որ Ա. Տէր Գրիգորեանը փոխադրել է Պետերբուրգի Աղէքսանդր Գ-ի Ազգագրական քանգարանի համար կազմած ծրագրից, խնդրում է առանձնապէս իւր տեղական նիւղերին եւ ընդհանրապէս ամէն մի հայի՝ նպաստել իրեն այս պարտականութիւնը կատարելու:

Անհրաժեշտ է, որ Ընկերութեան ամէն մի նիւղը հիմնէ մի պահեստարան, ուր ամենայն խնամով հաւաքէ իւր շրջանի ազգագրական եւ հնագիտական իրերը, մինչեւ որ ամբողջ Ընկերութեան ջանքով ու միջոցներով կը հիմնուի մի հայկական ազգագրական քանգարան, ուր յետոյ կը տեղափոխուեն բոլոր նիւղերի հաւաքած իրերը:

Հ. Ա. Ը. ԽՄԲ. ՄԱՍ.

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ ՀԱՒԱ- ՔԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

Ազգագրական ժողովածուներ կազմելու սոյն ընդհանուր նկատողութիւնը վերաբերում է գլխաւորապէս այդ գործի տեսնիկային բոլորովին անծանօթ մարդկանց:

Կարելի է որպէս ընդհանուր կանոն ընդունել՝ որ պէտք է հաւաքել թէ՛ նիւթական և թէ՛ հոգեկան կեանքի ու նիստ ու կացի բոլոր պիտոյքները—չէ՞ որ հոգեկանն էլ յաճախ արտացոլում է նիւթական իրերի վրայ: Ժողովրդական շատ սովորութիւններ ու արարողութիւններ այնքան սերտ կերպով կապւած են քաղաքակրթութեան նիւթական յիշատակարաններին—իրերի հետ՝ որ նրանց նշանակութիւնը բացատրելու համար անհրաժեշտ է գիտենալ թէ ժողովուրդն ինչպէս է նայում այդ բանի վրայ և թէ ժողովրդական ստեղծագործութեան մէջ ինչ հայեացք է պահպանուել այս կամ այն իրի մասին: Ուստի՝ խիստ ցանկալի է, որ զրի առնուեն ժողովրդական ստեղծագործութեան փացորդները—հեքիաթները, երգերը, աւանդութիւնները, առակները, հանելուկները և աղօթքները:

Թանգարանի համար ձեռք բերած ամեն մի իր մի դոկումենտ է, որը կարող է բնորոշել մեկ հետաքրքրող ժողովուրդն ու նրա ստեղծագործութիւնն այս կամ այն կողմից: Պէտք է սակայն գիտենալ՝ որ ժողովրդի ձեռակերտ ամեն մի իրն էլ անպայման ազգագրական նշանակութիւն չունի, այլ՝ միայն նրանք՝ որոնք ծառայում են հէնց իւր, ժողովրդի կարիքներին: Օրինակ՝ գիւղացու՝ յատուկ պատուէրով պատրաստած ուսսօրի կտուքը կամ մարմարոնեայ վազը չեն կարող ազգագրական թանգարանի նիւթ ծառայել: Այդ տեսակ իրերը նշանակութիւն ունեն արդիւնագործական մուգէի համար, ուր գլխաւոր դերը խաղում է մթերքների արտադրումն ու նրա զարգացումը: Ահա թէ ինչո՞ւ ամեն մի իրի համար պէտք է ցոյց տուած լինի թէ՛ սրտեղ է գտնւած (գիւղը, գաւառը, նահանգը): Եթէ հնարաւոր է՝ պէտք է նոյնիսկ յիշել թէ՛ ո՞ւմ է պատկանել այդ իրը, ո՞վ է նրան շինող վարպետը: Իսկ եթէ իրը բերած է գըր-

սից՝ անհրաժեշտ է յիշել այդ տեղի անունը: Անհրաժեշտ է նույնպէս նշանակել թէ իրը պատրաստուում է միայն սեփական գործածութեան համար, որնէ մէկի պատուէրով, թէ՛ շուկայի համար: Անհրաժեշտ է ճշտութեամբ հաղորդել ամեն մի իրի իսկական տեղական անունը, կամ եթէ իրը բարդ է՝ նշանակել նրա ամեն մի առանձին մասի անունը:

Գնելու ժամանակ միշտ պէտք է գերադասութիւն տալ արդէն գործածութեան մէջ եղած առարկային նորից, կամ մանաւանդ՝ հաւաքողի յատուկ պատուէրով պատրաստածից, թէ՛ն ի հարկէ՝ բոլորովին խուսափել այդ բանից անկարելի է: Մի քանի իրեր, ինչպէս օր. բնակարանների, կառքերի, նաւակների և այլ մօտէջներ, միայն յատուկ պատուէրով կարելի է պատրաստել տալ: Ժողովրդի ձեռակերտի նմուշներ, օր. թաղիք, մահուդ, փայտի կերտըւածներ, ասեղնագործեր, ժանեակներ ցուցադրելիս՝ պէտք է ցուցադրել նաև նմուշներ այն հում նիւթերից ու գործիքներից, որոնք գործածւում են արտադրութեան միջոցին, նաև՝ օժանդակիչ իրեր՝ ներկեր և այլն:

Ժողովածուներ (կոլլեկցիաներ) կազմելիս՝ պէտք է ըստ կարելւոյն նրանց կցել իրերի մանրամասն ցուցակը համարներով, ըստ որում ամեն մի առարկայի վրայ պիտի նշանակւած լինի համապատասխան համարը, (կամ ամեն մի առարկային կպցրած լինի համարանշանը):

Եթէ մի առարկայի վրայ չէ նշանակւած նրա ծագումը՝ չի կարող ազգագրական դօկումենտ լինել, որովհետև այդ դէպքում ստիպւած կլինենք ուրիշ առարկաների օգնութեանը դիմել, որոնց ծագումը պէտք է անպայման ճիշտ որոշած լինի:

Ի վերջոյ՝ մնում է ցանկութիւն յայտնել՝ որ ամեն մէկն՝ ով որ նպատակ ունի պարբերաբար կօլլեկցիաներ կազմել կամ առհասարակ՝ ազգագրական նիւթեր հաւաքել՝ իր աշխատանքների համար օրատետր ունենայ՝ ուր մտցնէ որոշ տեղի կեանքի մասին ունեցած բոլոր ցուցմունքներն ու տեղեկութիւնները՝ որոնք կը լաջողովի հաւաքել դիտողութիւնների կամ հարցուփորձի միջոցով, որովհետև այդպիսի մի յուշատետր մեծ ծառայութիւն կարող է մատուցել ապագայ ուսումնասիրողներին:

1.

Շէնեֆ, Շիւնոթիսենեֆ, ԲնԱԿԱՐԱՆ ԵՒ ՆՐԱ ՊԱ- ՐԱԳԱՆԵՐԸ

Այս բաժանմունքի մէջ կը մտնի, ըստ կարելւոյն, մարդկային

քնակատեղիների տիպերի մանրամասն նկարագրութիւնը, որոնք կը պատահին մեզ հետաքրքրող տեղում, ինչպէս օր. տունը, խրճիթը, հիւղը և այլն. նաեւ՝ տնտեսութեան համար անհրաժեշտ և անասուններ կամ կենսական մթերքներ, կամ մարդու զանազան ունեցուածքները պահելու համար կառուցած գոմը, պարիսպը (աղբը), ամբարը, մարանը, սառցարանը, կալը, խոտնոցը, մարագը, հացի հորը և այլն, և այլն: Պէտք է նկարագրել նաեւ՝ զանազան մթերքների ու նիւթերի մշակութեան համար կառուցած յատուկ շինութիւնները—ջրաղացը, ձիթահանքը, դինգը... Բացի այդ, այս բաժնում կլինի նաեւ բաղանիքի, ջրհորի, բակի, ցանկապատի, այգու, գերեզմանի շէնքսի և մահարձանի տիպերի նկարագրութիւնը:

Ծանօթութիւն. Այս բաժանմունքի նիւթերին որպէս իլլիւստրացիա ցանկալի է ունենալ 1) խոշոր շինութիւնների՝ խրճիթի և այլն մէկ տասնեորդի մեծութեամբ պատրաստած մօդէլները, 2) լուսանկարներ, 3) մակարդակներ, պլաններ և նկարներ՝ հէնց թէկուզ՝ ձեռքով պատրաստած: Ցանկալի է ունենալ ընտանեկան տնտեսութեան համար հարկաւոր իրերի լիակատար ժողովածուն:

1. Ինչպէս է ապրում որոշ տեղի ազգաբնակչութիւնը.—մեծ գիւղերով, փոքր գաղութներով, թէ՛ առանձին ագարակներով:

2. Գիւղի արտաքին տեսքը (լուսանկար)—կազմել աչքի չափով գիւղի պլանը հետեւեալ ցուցմունքներով.—գլխաւոր փողոցների ուղղութիւնը, հրապարակների դիրքը, աչքի ընկնող շինութիւնները՝ հասարակական ամբարը և այլն: Յոյց տալ կալերի, այգիների, պարտէզների տեղն ու դիրքը:

3. Ունեւոր, միջակ և չքաւոր տան պլանը, այդ տանը պատկանող միւս շինութիւնների փոխադարձ դիրքը և մօտաւորական չափը:

4. Եթէ միւնոյն տեղում (գիւղում և այլն) զանազան տիպի շինութիւններ կան,—այդ ինչով պիտի բացատրուի: Արդեօք դա տանտիրոջ հարստութեան հետեւանքն է, թէ՛ բնակչութեան՝ տարբեր ցեղերի պատկանելու հետեւանքը: Արդեօք հրքան է նկատելի մի ժողովրդի միւսից կիրառած բնորոշ գծերը՝ բնակարանի վերաբերմամբ (լուսանկար):

5. Բնակարան, նրա չափերը, (ամենամեծ և ամենափոքրը) նրա շէնքսը: Ձանազան բնակարանների լուսանկարները, պլանը և մօտաւորական կամ ճիշտ չափը: Արդեօք խրճիթների զանազան տիպերի համար յատուկ անուններ չկան:

Խրճիթի դիրքը փողոցի և հորիզոնի կողմերի նկատմամբ:

Արդեօք բնակարանի պատուհանները դէպի փողոցը կամ ընդհակառակը՝ (ինչպէս յաճախ նկատուում է մալօրօսսիայում և արևելքում)՝ բնակարանը ամբողջովին բակում, իսկ միւս շինութիւնները փողոցի կողմը տեղաւորելու ձգտում չի նկատուում, այնպէս որ՝ փողոցը ծայրից-ծայր անցնելով չը պատահենք և ոչ մի շինութեան՝ ուր մարդ ապրէր։ Արդեօք ձգտում չկայ շինութեան պատուհանները դէպի հարաւ անելու։

Ինչպէս և երբ (ամենալաւ ժամանակը-զանազան նշաններից՝ իմանալով) է շինուում բնակարանը և ո՞վ է շինում։ Նա, ով պէտք է ապրի այդ բնակարանում իր համագիւղացի հարեանների օգնութեամբ, թէ՛ վարձկան բանւորների օգնութեամբ։ Ինչպէս են ընտրում բնակարանի տեղը, ինչպէս են սկսում, ինչպէս են շարունակում և ինչպէս վերջացնում—մի խօսքով՝ բնակարանի շինութեան համար անհրաժեշտ բոլոր աշխատանքների նկարագրութիւնը։ Շինութեան ժամանակ գործ դրած տեխնիքական ձևերը։ Նշանակել աշխատանքի առանձին մօմենտների ժողովրդական անունը (տաշել և այլն), նաև՝ շինութեան միջոցին գործածուող գործիքները, ու հնարները։ Շինութեան նիւթը։ Ուշադրութիւն դարձնել սիւնների բարձրութեան վրայ՝ եթէ շինութիւնը սիւնների վրայ է հաստատուում, սիւնների ինչ խորութեամբ թաղւած լինելը, նրանց փթելուց ազատ պահելու միջոցները։ Պատուհանների բարձրութիւնը գետնից։ Ինչպէս է շինուում խրճիթ յօտակը՝ եթէ տախտակից՝ արդեօք յատակի և գետնի մէջ եղած տարածութիւնը տնտեսութեան կարիքների համար չի գործածւում։ Արդեօք մի շրջանակի վրայ է ամրացուում խրճիթը (խրճիթ կտուրը) թէ միքանի կցուած շրջանակների։ Ձմեռւայ և ամառւայ խրճիթներ—նրանց տարբերութիւնը։ Արդեօք խրճիթների համար չկան յատուկ անուններ և այդ անունները կախուած չեն նրանց մէջ տեղաւորւած բնակարանների ու որոշ կարիքների համար յատկացւած մասերի այս կամ այն դերից։

Պատուհանների, դռների, սանդուխտների շինութիւնը, լիակատար տեղեկութիւններ՝ նրանց չափի, ձևի, դիրքի, դերի և այլ մասին։ Փակիչների, աղիների, չըխկերի շէնքսը։ Ինչպէս են շինուում առաստաղն ու կտուրը.—նիւթը, ձևը, թեքութեան չափը—նայելով նիւթին, բոլոր մասերի անունները, ծածքի ձևերը և տարբերութիւնը՝ տեղական պայմանների համեմատ։ Արդեօք առաստաղի և կտուրի մէջ եղած տարածութիւնը, «առիքը» տընտեսական զանազան նպատակների չի՞ ծառայում։ Կտուրին կից արդեօք ուրիշ շինուածքներ չկան, ինչպէս օր. աղաւնիներին բներ և այլն։

Խրճիթը տաքացնելու և խոնաւութիւնից ազատ պահելու միջոցները: Այդ նպատակի համար մամուռի գործածութիւնը: Արդեօք ճեղքերը կաւով չե՞ն ծեփում (դրսից ու ներսից ծեփած ու չը ծեփած խրճիթներ): Փեղկեր, ծղօտի վարագոյրներ պատուհանի համար, վարագոյրներ՝ քամու կողմի պատերի համար:

Օջախի կամ վառարանի ձևեր: Խրճիթ՝ առանց ծխնելոյզի— ծխով տաքացող: Վառարանի և նրա մասերի մանրամասն նկարագրութիւնը՝ առանձին անուններով: Վառարանի չափը, մեծութիւնը, յատակագիծը (պլանը): Վառարանի տակ դատարկ մնացած տարածութեան դերը և գործածութիւնը: Ծխնելոյզ: Խողովակ (труба) և նրա ձևը: Կրակ. կրակ անելու և պահելու ձևը: Վառարանը վառելու ձևը: Վառելիք՝ փայտ, ծղօտ, աթար և այլն:

Ծանօթութիւն. Էտնօգրաֆի (ազգագրագէտի) համար խիստ կարևոր է իմանալ՝ թէ ի՞նչպէս է անւում կրակը և ի՞նչպէս է պահւում նա: Ուստի՝ խիստ կարևոր է ճիշտ ցուցմունքներ՝ ա) կրակ անելու միջոցները (փայտերն իրար քսելով, կայծաքարերով, լուցկիով և այլն), բ) կրակը պահելու (տան հէջ, դուրսը, դաշտում) և նրանից օգտւելու ձևերը (թոնիրներ, պղնձի համար եռօտանիւններ և այլն), գ) արդեօք այնպիսի դէպքեր չկան, երբ անհրաժեշտ է համարւում կենդանի (այսինքն՝ քսելու միջոցով) կրակ անելը: դ) Կայծակի կրակը և վերաբերմունքը դէպի նա: Կրակ անելու համար գործածւող հնարներն ու գործիքները: Կըրակ անելու համար ի՞նչպիսի փայտ է գործածւում, ի՞նչ ձևի և այլն: Ծծումբ և այլն:

6. Բնակարանը դրսից զարդարելու ձգտում: Սպիտակեցնում են կաւիճով: Ներկում զանազան գոյնի կաւով: Փեղկերի և դռների ներկը: Քանդակած զարդեր—աքաղաղներ, փոքրիկ ձիեր, պատուհանների, դռների, կարնիզների քանդակը:

Ծանօթ. Զարդարանքների ու քանդակների ըստ կարելւոյն լիակատար օրինակներ հաւաքել:

7. Խրճիթի ներքին կազմը, խրճիթի և նրա զանազան անկիւնների ներքին տեսքը (լուսանկար): Պատկերներ (հին, նոր) զարդեր: Կարողաւոր, միջակ և չքաւոր ընտանիքի կարասիքը, սեղաններ, աթոռներ, նստարաններ, յարմարութիւններ՝ քնելու համար—մահճակալներ, թախտեր, «տառապաններ» (полати): Պահարաններ, դարակներ և այլն:

8. Ընտանեկան պիտոյքներ—տակաւ, վեղբօ, ճակկալ, թի, մաշա, և այլն: Ամաններ՝ գուշ, քարղան (քրեղան), «մօրջօրա», մաղ, գդալ, դանակ, գդալնոց, պատառաքաղ և այլն:

9. Խրճիթի լուսաւորութիւնը: Լուսաւորութեան միջոցներ,

սրանց պատրաստութիւնը և գործիքներ (մարխը և նրա գործածութեան ձևը):

10. Տնտեսութեան շինութիւններ և նրանց մօզէլները (լուսանկարներ) մարագ, աղըլ և այլն: Բաղանիք և նրա կազմութիւնը—արտաքին և գլխաւորապէս՝ ներքին: Կալը և նրա դիրքը միւս շինութիւնների վերաբերմամբ: Նրա մասերի դիրքը, կալի պատրաստելը—լճնչպէս և լճնչ նիւթերից (ջուր ցանել, դարման շաղ տալ և այլն): Կալ բանալու գործիքներ: Ամբարը և նրա ձևը, բարձրութիւնը: Խոտնոց: Գոմ և նրա շէնքը: Խողանոց: Թռչունների համար յատուկ շինութիւններ—հաւնոց և այլն: Յատուկ շինութիւններ ու յարմարութիւններ—օր. ջրաղաց և հողմաղաց, փեթկընոց, ծխախոտ, կաւ և այլն չորացնելու յարմարութիւններ: Ներքնատուն (նկուղ) և սառցարան, սրանց մեծութիւնը, խորութիւնը և ներքին կազմը: Հացի հորեր և նրանց շէնքը—լնչպէս են շինում պատերը և այլն:

11. Յանկապատ փողոցի վրայ: Դարպաս, նրա մասերը, շինութեան ձևը և նիւթը: Պարխպների զանազան տեսակներն ու ձևերը: Այս նիւթերին վերաբերեալ նկարներ անուններով, և այլն:

II

ՀԱԳՈՒՍՏ ԵՒ ԶԱՐԴԵՐ

Այս բաժնի մէջ կը մտնի բոլոր այն առարկաները՝ որոնց մարդը գործածում է իր մարմնի բոլոր մասերը ծածկելու համար գլխից սկսած մինչև ոտքերը և մանկան աշխարհ գալուց մինչև մեռելի թաղումը, նաև՝ այն իրերը՝ որոնք որոշ բանի համար նշանակւած չլինելով զարդի տեղ են ծառայում: Այստեղ կարող են մտնել նաև այն առարկաները, որոնք մարդու համար պէտքական են այս կամ այն կերպով—հիւանդութիւններից պահելու, չար աչքից ազատելու, երջանկութիւն բերելու, որսի ժամանակ՝ յաջողութիւն, կռուի ժամանակ՝ ոյժ տալու, դժբախտութիւններից փրկելու և այլն, և այլն:

1) Խնչպէս են հագցնում երեխին ծնուելուց անմիջապէս յետոյ: Խնչ են ծածկում նրա գլխին, լճնչ են հագցնում մարմնին, փաթաթում են և այլն և այլն (երեխի հագուստների ձևերը):

2) Յետագայում լճնչ բաներ են աւելանում մանկան հագուստներին և ռը հասակում: Մանկական հասակի զարդերը: Երեխաներն ինչից են պատրաստում իրանց ձեռքով շինած խաղալիքները:

3) Տղամարդոց հագուստը: Շապիկ, վարտիք, սրա ձեռք, կոճակներ կամ նրանց փոխարինող յարմարութիւններ: Ամառայ հագուստ, գլխարկ, (ծղօտի և այլն), քէշա: Ի՞նչ են փաթաթում վիզը: Ի՞նչպէս են հագնում շապիկը (շալարի մէջ դրած թէ՛ արձակ): Զանազան տեսակ գօտիներ՝ սկսած թոկից մինչև լայն՝ գունաւոր գօտիները. դրանց անունները: Ժիլետ: Վերևի հագուստը և նրա անունը—չուխա, արխալուխ, Ֆէրէճիկ և այլն: Ոտնաման.—գուլպա, չուստ, տրեխ, կօշիկ, և այլն: Զմեռայ հագուստ.—գլխարկ, շարֆ, քուրք, եափունջի, և այլն: Զարդեր: Ամենագործածական գոյները—շապիկների, հագուստների, գլխարկի և այլն:

4) Կանացի հագուստ: Գլխարկներ և զարդեր, մագերի սանրուածք: Աղլուխներ և նրանցով գլուխը կապելու ձեւերը—տօներին ու լի օրերին.—(Լուսանկարներ.): Թարմ ծաղիկներով գլուխ զարդարելը (ի՞նչ ձեւերն են գերադասուում), պտուղներով, տրեխներով և պսակներով գլուխ զարդարելը, ձեւերը: Առանձին ուշադրութիւն դարձնել՝ թէ՛ ի՞նչ տեսակ պսակներ են շինուում հունձի ժամանակ: Պսակներ՝ արհեստական ծաղիկներից: Ժապաւէշներ և այլն: Տօնային գլխարկ: Նորահարսի գլխարկը: Գլխարկներ՝ նայելով թէ՛ կինն ի՞նչ հասարակական դիրք ունի,—աղջիկ, ամուսնացած կին, պառաւ: Երեսը ներկելու դեղեր և ներանց պատրաստութիւնը: Ե՞րբ, ի՞նչ դէպքերում են երեսները կամ մարմնի որեւէ մասը ներկում: Գիւղական կոսմետիկան,—սիւրմա, երեսի բծերը վերացնելու դեղեր, մագ երկարացնելու կամ ամրացնելու միջոցներ: Մանեակ և օղ.—ինչի՞ց են պատրաստուում սրանք: Մատանի և յալարանջան: Շապիկ, նրա ձեռք և զարդարանքները, վիշիվկաներ և այլն: Վերևի հագուստ: Կանացի բաճկոն—նրա տեսակները և ամեն մի տեսակի անունը, միւսներից տարբերող նշանը: Հագուստների ամենագործածական գոյները: Գոգնոց, քուրք և այլն: Զանազան տեսակ գօտիներ, նրանց գործածութիւնը և անունը: Զմեռայ հագուստ: Ոտնամաններ.—տրեխ (կաշուց, ծառի կճեպից և այլն) կօշիկներ, չուստեր և այլն:

(Առհասարակ աւելի լաւ է հագուստները հաւաքել այսպէս, լի օրուանը, տօն օրուանը, ամառուանը, ձմեռուանը, աղջկայ հագուստը, նորահարսի հագուստը, ամուսնացած կնոջ հագուստը):

Ամեն մի իրի հետ՝ ցոյց տալ նրա նիւթը (աւելի լաւ է՝ կցել նաև նմուշներ), գոյնը, ընդունւած գոյների միաւորումը և եթէ հնարաւոր է՝ նշանակել թէ՛ ամեն մի հագուստեղէնը աշխարհագրական որ տեղերում է տարածւած:

Առհասարակ՝ ցանկալի է որքան հնար է շատ նկարներ, պատկերներ, օրինակներ, նախշեր և լուսանկարներ ունենալ:

5) Պրօֆեսսիօնալ հագուստներ.—ձկնորսի, որսորդի, դարբնի, պայտառի,—դրանց գործիքները: Հաւաքել հագուստների, զարդարանքների և առհասարակ հագնելիքների իսկական նմուշներ:

Մանօրութիւն. Յոյց տալ հագուստի մօզայի յատկանիշը.—նշանակել հին մօզայի ու նորի տարբերութիւնը ձևի և զարդարանքների վերաբերմամբ: Յատուկ ուշադրութիւն դարձնել հագուստի ձևի վրայ: Լայն և նեղ կտորից արւած ձևերը տարբեր են: Ձևելու ժամանակ գլխաւոր նպատակը—որքան կարելի է քիչ նիւթ կորցնել և մանր կտորներ չանել:

III

ՏԵԽՆԻԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿԵՆՑԱՂԻ ՄԷՁ

Տեղական արտադրութեան տեսակներն ու հում նիւթի մշակութեան ձևերը: (Այս բաժանմունքի շատ մասերը մտել են միւս բաժանմունքները, ինչպէս օր. «շինութիւնների» բաժանմունքը: Այս բաժանմունքում սակայն՝ մի քանի մասերն աւելի մանրամասն են մշակւած, քան միւս բաժանմունքների համապատասխան տեղերում):

Նկատողութիւն. Բացի գործիքներից և զանազան տիւնիքական յարմարութիւններից՝ պէտք է հաւաքել թէ հէնց կերտուածների նմուշները և թէ հում նիւթի նմուշները մշակութեան զանազան աստիճաններում, ի հարկէ՝ ըստ կարելւոյն:

1. Քարի մշակութիւնը: Արդեօք մեզ հետաքրքրող տեղում քարից շինում են զանազան իրեր թէ ոչ: Քարի ի՞նչ տեսակներ կան և ինչի՞ համար են գործածւում: Ո՞րտեղ և ի՞նչպէս են հանում քարը: Արդեօք քարը մշակում են տեղնուտեղը թէ՞ դրա համար տանում են յատուկ նշանակւած տեղեր: Քարը կրելու ի՞նչ ձևեր ու յարմարութիւններ կան: Մշակութեան ժամանակ ի՞նչ գործիքներ են բանեցնում: Տալ այդ գործիքների նմուշները կամ գոնէ նրանց մօզէլը (նկարը, լուսանկարը, ճիշտ նկարագրութիւնը՝ չափի և անուան ցուցմունքներով՝ եթէ անհնար է իսկական գործիքը տալ): Ամբողջ տեխնիկայի ճիշտ նկարագրութիւնը: Քարից պատրաստւող իրեր.—ջրաղացքար, յետան, սանդ և այլն:

2. Ոսկորի եւ եղջիւրի մշակութիւնը: Նախնական մշակութիւն.—ոսկորը մաքրել—դրա համար ի՞նչ միջոցներ են գործադրւում: Մշակութեան ժամանակ գործածւող գործիքները: Ի՞նչ

իրեր են շինում եղջիւրներից.—սանր և այլն: Ի՞նչ իրեր են շինում ոսկորից.—կոճակ, գդալ, արկղիկներ, խաղալիքներ և այլն: Ոսկորն ու եղջիւրն արդեօք նաշխեր շինելու համար գործածուած են թէ ոչ:

3. Փայտի մշակութիւնը: Զանազան նպատակների համար գործածւող փայտի տեսակները: Ի՞նչպէս են որոշում ծառի բարձրութիւնը և առհասարակ նրա որակը: Ի՞նչպէս են կտրում ծառը, ի՞նչպէս են մշակում հէնց տեղում և ի՞նչպէս են տեղափոխում: Տարւայ ռը ժամանակը: Ի՞նչպէս են կտրում ծառը, ի՞նչպէս են մշակում հէնց տեղում և ի՞նչպէս են տեղափոխում: Տարւայ ռը ժամանակը: Ի՞նչպէս են տաշում և սղոցում շինութիւնների համար գործածւելիք փայտը: Փայտի մշակութեան մէջ գործածւող գործիքները,—կացին, պուրդի, դուր, սղոց, չիվի և այլն: Գործիքների նմուշներ կամ մօզէշներ—ի՞նչ չափ ունեն և ի՞նչպէս են կոչւում: Անիւի կամ տակառի շրջապատի պատրաստութիւնը:

Տակառագործութիւնը իբրև յատուկ արհեստ: Տակառագործի գործիքները: Տակառագործութեան համար անհրաժեշտ փայտի ընտրութիւնը: Խօի գործելը (խօի գործելու դազգահը կամ նըրա մօզէլը): Տրեխ, տրեխ գործելն ու կարելը: Կուպրի և ձիւթի պատրաստութիւնը: Ածուխ և նրա պատրաստութիւնը:—Մանրամասնօրէն նկարագրել աշխատանքի ընթացքը:

Փայտից պատրաստւող իրեր: Տալ գործիքները և տեխնիկայի մանրամասն նկարագրութիւնը:

Ծանօթութիւն. Գործիք պէտք է համարել հէնց թէկուզ ամենասովորական փայտի կտորը, եթէ գործ է ածւում աշխատանքի ժամանակ:

Քանդակների համար գլխաւորապէս ի՞նչ փայտ է գործածւում:

Անիւների պատրաստութիւնը: Այս աշխատանքի մէջ գործածւող յարմարութիւններն ու գործիքները: Ծակել և տաշելը: Շըրջանակների (ободы) պատրաստութիւնը.—նիւթը, փայտի փափկացնելը (գրա համար շինւած յատուկ յարմարութիւնները. ճիշտ նկարագրութիւնը լուսանկարներով, նկարներով և ուրուագծերով, պղնձի տեղը, տաքացնելը, աշխատանքի ընթացքը): Շրջանակները ճաղերի վրայ քաշելը (որքան հնարաւոր է՝ շատ տալ լուսանկարներ, նկարներ, պատկերներ,—որոնք կարողանային լուսարանել արտագրութեան զանազան մօձենաները):

Խառատի (ճախարակագործի) գործիքները, դազգահը, անիւներ, ճախարակի պատրաստութիւնը, զարդարանքներ: Ծամ (աղեղ) և նրա պատրաստութիւնը: Ծամի ներկելը և զարդարանքները:

Կառու մեակութիւն: Մեզ հետաքրքրող տեղում թնչ կենդանիների կաշիներ ու մորթիներ են գործածւում և ինչի համար: Մորթին հանելու ձեւեր ու գործիքներ: Մորթին՝ մաքրելու եղանակը և գործիքներ.— ցամաքեցնելը, թրջելը և այլն: Աշխատանքի ընթացքի նկարագրութիւնը, այդ դէպքում գործածող նիւթերը (թթուեցրած կաթի, ծառի կեղևի գործածութիւնը): Բոլոր աշխատանքների ժողովրդական անուններն ու գործ դրող գործիքները: Կաշու ներկելը: Կաշու մշակութիւնը զանազան նպատակների համար: Հաւաքել նմուշներ: Առանձին արհեստների մանրամասն նկարագրութիւն, օր. կօշկակարութեան և այլն:

5. Մետաղների մեակութիւնը: Տեղական դարբիններն ի՞նչ իրեր են շինում, ի՞նչ իրեր են գնում և ձրտեղ: Դարբնութիւնը: Դարբնանոցը— սրա լուսանկարը, ուրուագիծը և ներքին կազմութիւնը.— վառարան, փուքս, զնդան և այլն: Մանրամասն նկարագրել դարբնութեան տեխնիկայի բոլոր առանձին մասերը— (սառեցնելը, տաքացնելը, հարթելը և այլն): Գործիքներն ու յարմարութիւնները: Այս նիւթին վերաբերող բոլոր անունները թուել: Դարբնանոցի մօտի տեսարանների լուսանկարները— ձիու պայտելը, դադգահի մօղելը— եթէ այդպիսին գործ է ածւում, գործիքներ, պիտոյքներ, իրանց ձիշտ անուններով (մեխերի անունները): Կացնի, գերանդու, անիւի պատրաստութիւնը:

Համագիւղացիների վերաբերմունքը դէպի դադբինն ու նրա արհեստը: Ուրիշ մետաղների մշակութիւնը: Մետաղներից իրեր ձուլում են թէ՞ ոչ: Ինչպէ՞ս են գործածւում հանքերը և ի՞նչ հանքեր: Ոսկերչութիւն: Ոսկու և արծաթի իրերի պատրաստութիւնը: Գործիքներ ու տեխնիկայի եղանակը: Արդեօք չկան աչքի ընկնող երեւոյթներ, օր. փայտը ոսկեջրելու ժամանակ չէ՞ն գործածում հօտած ձու: Նաշխր և նրա տեխնիկան:

6. Կաւի եւ ուրիշ հաճախյիւն նիւթերի մեակութիւնը: Բրուտը և նրա արհեստը: Կաւ հանելը: Կաւի տեսակներն ու տեղական անունները: Կաւի հասըլեցնելը, արդեօք կաւը մաքրում են թէ՞ առանց մաքրելու են գործածում: Գործիքներ: Էրուտութեան տեխնիկան և գործիքները— մանրամասնօրէն թուել ամեն մէկը առանձին մասերի անուններով: (Լուսանկար) բրուդի հնոցը— սրա լուսանկարը, ուրուագիծը, մեծութիւնը և ամաններ թրծելու ձևը (այդ գործողութեան ժամանակ փչացած ամանների օ/օ-ը ցոյց տալ): Աղիւս. սրա պատրաստութիւնը, ձևն ու գործիքները: Ջնարակի (փայլաներկի) պատրաստութիւնը, դրա ղեցեպտը, (գրել ճշտութեամբ՝ նշանակելով՝ թէ նիւթերը ձրտեղից են ձեռք բերում): Ապակեփայլ աղիւս (изразцы): Ամանեղէնների պատրաստութիւնը,

ամանների նմուշները, անունները, չափը, նշանակութիւնը (ինչի՞ համար է գործածւում): Ամանի նախշելը (ինչո՞վ և ի՞նչպէս): Նախշերի նմուշներ հաւաքելը: Շուկայ և այլ տեղեր տանելու համար ի՞նչպէս են դարսում ամանները: Կաւեայ մանր կերտուածներ—խաղալիքներ և այլն: Ներկի համար կաւի ի՞նչ տեսակներն են գործածւում:

7. Բրդի եւ բելաւաս (белая шерсть) նիւթերի մշակութիւնը ա) բրդի մշակութիւնը: Սուղելը, սանրելը, գգելը (գործիքները թուել) թակելը, լմելը, քէչա լմելը և այլն: Թաւամազ քէչա: Քէչայ թափելու գործիքները: բ) Վուշի և կանեփի մշակութիւնը: ի՞նչպէս են հաւաքում, ցամաքեցնում, թրջում, եփում (սրտեղ և ի՞նչ յարմարութիւններով), թակելը և մաքրելը (գործիքները): Մանելը և գործելը: Գործիքներ ու յարմարութիւններ. — թեշիկ, ճախարակ, դազգահ: Դազգահի մօղելը, նրա լուսանկարը՝ աշխատանքի ժամանակ: Դազգահի մասերը՝ անուններով: Յոյց տալ՝ թէ դազգահը ի՞նչ նիւթից է պատրաստած, նոյնը և նրա մասերի վերաբերմամբ: բ) Արգեօք նոյն կարիքների համար չէ՞ն գործածւում ուրիշ նիւթեր, ինչպէս օր. դժտիկ, բանջարեղէններ, բոյսեր և այլն:

Պանօրութիւն: Ցանկալի է՝ հաւաքել գործուածքների նմուշները և նշանակել տեղական անունները:

8. Տեղափոխութեան ձևերն ու յարմարութիւնները: Լծու և բխւի կենդանիներ: Թամք և սէմար (вьюк): Մեզ հետաքրքրող տեղում արդէօք քարշակներ (волокуши) չկան: Ցանկալի է նմուշներն ունենալ՝ իսկականը: Սահնակ, սայլ, նրանց տիպերը, (ծիու, եզի և այլն): Զիու սարք, թամք, աղեղ, (նախշած, ներկած), լուծ և այլն: Լծու պիտոյքներ: Սայլ, սահնակ և այլն շինելը: Ինչի՞ համար է գործածւում դրանցից ամեն մէկը: Զարդարանքները (ներկ. փորագրութիւն): Արգեօք ամառը քարշակներ կամ սահնակներ չէ՞ն գործածւում (ինչպէս օրինակ՝ մեռելի թաղման ժամանակ): Որսորդական սահնակներ: Շան միջոցով փոխադրութիւններ անելը:

Փայտ և այլ մթերքներ փոխադրելու համար սօփերի շինելը: Նաւակներ, մակոյկներ և նրանց շինութիւնը: Մօղէլներ: Նոյն նպատակի համար ծառեր փորելը: Դրանց գործածութեան ձևը, թիակներ, ղեկ և առանձին մասերի անունները:

Նաւերի տիպեր.—դրանց անունները և գործածութիւնը: Բարկանաւ (барка), բեռնակիր նաւ, առագաստանաւ, նաւակ և այլն: Այդ բոլորը պէտք է մօղելներով ներկայացւի: Նաւաշինութեան պիտոյքները:

Հոգատարութիւն՝ հաղորդակցութեան ճանապարհներէ մասին: Կամուրջներ, հողաթումբեր, մանաւանդ անտառներում), ցախից շինած ուղի կամ կամուրջ, ճանապարհներ՝ զանազան տեսակ—այդ բոլորի շինութեան ձեռք կազմող մասերի ժողովրդական անունները: Կանաւներ (խանդակ) փորելը, ինչպէս են փորում տեղացիները, ինչպէս են դուրս հանում հողը, սայլակներ և այլն: Գետերից անցնելու յարմարութիւններ:

Մանօրութիւն: Խիստ ցանկալի է որ ցոյց տրւի թէ այս կամ այն արտադրութիւնը կամ մթերքը ինչ ուսումնական է տարածւած:

IV.

ՈՒՏԵԼԻՔ ԵՒ ԽՄԵԼԻՔ

Չնայելով այն հանգամանքին՝ որ կերակուրը ազգագրական տեսակէտից մեծ հետաքրքրութեան արժանի է՝ այնուամենայնիւ՝ նա, որպէս ամեն օր գործածւող նիւթ, միայն հազագիշտ ղէպքերում կարող է թանկարանում պահւել: Ուստի՝ անհրաժեշտ է ուտելիքը նկարագրել ամենայն մանրամասնութեամբ, նկարագրել նրա պատրաստութիւնը տեղում, հաւաքել բոլոր այն պիտոյքները՝ որ հարկաւոր են դրա համար:

1. Հում ուտելիք: Առանց եփելու ինչ վայրի բոյսեր են գործածւում իբրեւ ուտելիք: Օրինակ՝ թրթնջուկը: Հաւաքել այդ բոյսերը կանաչ-կանաչ և չորացնել թղթի թերթերի մէջ: Ուտուելիք արմատները կոխել եփ ջրի մէջ և թելով կախել:

Նկատողութիւն: Բոյսերի ցողուններն ու տերեւները նոյնպէս և արմատները մեծ մասամբ երեխաներն են ուտում, հէնց նրանցից էլ պէտք է տեղեկութիւններ ու հում ուտելիքների նմուշներ հաւաքել:

Միւրգ, ընկոյզ, վայրի պտուղներ: Նշանակել՝ թէ դրանցից ո՞րը և ինչ համեմունքների հետ է գործածւում առանց եփելու և որո՞նք են չորացւում ապագայ գործածութեան համար:

Ինչ խոտեր, ծաղիկներ ու տերեւներ են գործածւում թէյի փոխարէն: (Նշանակել թէ որո՞նք են գործածւում իբրեւ զեղ և որո՞նք են պատրաստւում իբրեւ պաղ ու տաք խմիչք):

Թուէլ՝ թէ ինչ բանջարիկներն ու պտուղներ գործածւում են հում-հում:

Հում մսի և ձկան գործածութիւն: Իբրեւ կերակուր և համեմ գործածւող չորացրած ձուկ: Ձկան ո՞ր մասերն են գործած-

ւում առանց եփելու (խաւիար, ձկնկիթ): Հում մօլիւսկների գործածութիւնը կերակրի մէջ:

Ի՞նչպէս են նայում այն մարդոց, որոնք հում միս են գործածում: Հում և սառեցրած ճարպի գործածութիւնը: Արդեօք արիւնը կերակրի մէջ չեն գործածում:

2. Առանց կրակի պատրաստած կերակուր: Չորացրած պտուղներ, սունկեր, մրգեր և բանջարեղէններ: Հաւաքել նմուշներ, նշանակել անունները և չորացնելու գործիքներն ու յարմարութիւնները՝ նոյնպէս իրանց տեղական անուններով: Թէև վառարանով չորացնելու համար վառարանը պէտք է տաքացնեն, այսինքն՝ դիմեն արհեստական կրակի օգնութիւնը, սակայն աչքի առաջ ունենալով՝ որ այդ միջոցը արեւով չորացնելու կատարելագործւած ձևն է՝ այն ևս պէտք է մտցնել վերջին կատէգորիայի մէջ: Պէտք է յիշել իհարկէ՝ որ չորացնում են նաև վառարանով: Միս և ձուկ չորացնելը: Ձկնի ձր տեսակներն են չորացնում:

Ձկան և մսի ապխտելը (ծխով չորացնելը) թէև կրակի օգնութեամբ է կատարւում, բայց աւելի լաւ է մտցնել նոյնպէս այս կատէգորիայի մէջ:

Ի՞նչ դէպքերում է գործածւում չորացրած կամ ապխտած միսը (ճամբրի պաշար):

Աղ դնելը (աղելը), նրա ձևերը: Բացի աղից այդ դէպքերում ուրիշ ի՞նչ նիւթեր են գործածւում: Աղը պակասած ժամանակ՝ նրա փոխարէն ի՞նչ են գործածում (մոխիր, ածուխ): Հաւաքել աղը փոխարինող նիւթերից նմուշներ:

3. Կրակի օգնութեամբ պատրաստող կերակուր: Հացը եւ ցրս պատրաստութիւնը: Այս բաժինն այնքան մեծ է որ հնարաւորութիւն չկայ սպառելու մի ծրագրով՝ որը զուտ գործնական նպատակ ունի—թանգարանի համար նիւթեր հաւաքողին գործնական ցուցմունքներ տալ: Այստեղ մենք միայն ընդհանուր ցուցմունքներ ենք տալիս:

Անեկ հացի (չը թթուեցրած) զանազան տեսակները—գաթա, բաղարջ, պէկսիմատ և այլն: Պատրաստելու ձևը, նմուշներ: Գոլորշիով եփած կամ խաշած հացի տեսակները: (Կարելի է հաւաքել զանազան տեսակ հացի նմուշներ, բայց պէտք է լաք քսել որ չը փչանան): Խմորեղէններ, նրանց տեսակները, անունը և պատրաստելու եղանակը:

Ալիւրի այն տեսակների նմուշները, որոնցից հաց են պատրաստում: Մաքուր ալիւրի հաց և խառնուրդով (թեփի և այլն) պատրաստած հաց:

(Այն տեղերում՝ ուր չկայ ցորենի ալիւր, գործածում են

գարի, վարսակ... Այդպիսի տեղերում յաճախ պահպանում է հաց թխելու և հացի ձևերի ամենահին եղանակը):

Ձկան արգեօք զանազան հացահատիկներից սլատրաստած հացեր: Ի՞նչ դէպքերում և ինչի՞ համար են գործածում դրանք:

Կերակուր՝ զանազան ալիւրանման ու ալիւրաշատ նիւթերից: Կորկոտ, փոխինձ և այլն: Դրանցից ձրից են ալիւր աղում և ձրը գործածում են հատիկներով: Արգեօք չկան երկանքներ:

Բանջարեղէններ, որ եփում են և գործածում իբրեւ տոք կերակուր: Բանջարեղէններ, որ գործածում են իբրեւ համեմունք կերակրի մէջ:

Միսը և նրա պատրաստութիւնը:

Հաց թխելու պիտոյքները.— կաղապարներ, տերէններ և այլն: Նկարագրել հաց թխելու ամբողջ գործողութիւնը, թոնիր և փռիի ձևը, շէնքը և գործածութիւնը:

4. Տօնային ուսելիք: Միսը պատմութիւն և պատելին: Մեզ հետաքրքրող տեղում ի՞նչ տեսակ միս է գործածում ամենրից շատ և յաճախ: Մսի թր տեղերն են համարում ամենից լաւը և համեղը: Ուտելու համար մսի ի՞նչ տեղերն են արգելւած համարում: Միսը տապակելու և կարմրցնելու եղանակները:

Ձկնեղէն կերակուրներ: Սաշած և տապակած ձուկ:

Ձուրի գործածութիւնը: Ձուածեղով հիւրասիրելն արգեօք մի առանձին նշանակութիւն չունի (նորափեսայ և այլն): Ապրուստի մէջ զանազան ժամանակ ձու գործածելը: Նախշած և ներկած ձուերը զեղարեւստական տեսակէտից մեծ նշանակութիւն ունին. ձու ներկելու՝ ժողովրդի մէջ ընդունւած եղանակները կարևոր են ներկարարութեան ուսումնասիրութեան համար, ուստի զատկական ձուերի բոլոր տեսակների ժողովածուն պէտք է ըստ կարելոյն լրիւ կազմել:

5. Ուսելիքը հանդեսների եւ արարողութիւնների ժամանակ: Այլաբանական միտք ունեցող ուսելիք: Արարողական պէտք է համարել այն կերակուրը, որը յայտնի անցքի, արարողութեան կամ տօնի անհրաժեշտ պայմաններից է համարւում—ինչպէս օրինակ՝ հարսանիքի գաթա, կարմրցրած հաւ, երկուշաբթւայ (պսակից յետոյ) խաշ և այլն:

Արգեօք յատուկ կերակուրներ չկան միացած—ընկերական աշխատանքի ժամանակ, ինչպէս օրինակ՝ գութնոցին, մօտկամութեան մէջ, շալ լըմելիս, «հող ձգելիս», «մէջիի» ժամանակ, և այլն:

Բացի ուտելու համար պատրաստած կերակուրներից կան նաեւ այնպիսի ուտելեղէններ, որոնք համարեա չեն գործածւում որպէս

ուտելիք, այլ պատրաստում են որոշ նպատակներով, ինչպէս օրինակ՝ զոհ բերելու կամ թռչուններին տալու, ինչպէս՝ հաց թրխելիս՝ առաջին լաւաշը՝ թռչուններին և այլն: Մի քանի տեղերում որոշ ուտելիքներ տալիս են աղքատներին: Յատկապէս երեխաների համար պատրաստւած ուտելիքներ:

Չատկական ձուն մասամբ այդ երկու տեսակին էլ պատկանում է: Օրհնած ձուն մի քանի տեղերում հրդեհից ու դժբախտութիւններից պահող միջոց է համարւում:

Յօրեն գործածւող տեղերում հաց թխելու զանազան եղանակները: Արդեօք բացի հաւի ձուից գործածւում են նաև ուրիշ թռչունների ձուեր: Գործածւում են արդեօք վայրենի թռչունների ձուերը:

Արարողական նշանակութիւն ունեցող կարկանդակներ. նըրանց նախշերը, ձևը, ինչպէս «տարի» և այլն:

Կաթնեղէն կերակուր: Թարմ, կաթի, թթուեցրած կաթի և մածնի գործածութիւնը: Իւղի և պանրի պատրաստութեան զանազան եղանակները: Կաթնատնտեսութեան պետոյքները: Ուշադրութիւն դարձնել կաթնեղէն ուտելիքների վրայ՝ որ պատրաստւում են իբրև ապագայի համար պաշար:

Տնային փաղցաւեցիքներ: Քաղցրեղէններ, ընկոյզ, քաղցր խմորեղէններ և դրանց ձևերը:

Կերակրի դաստաւորութիւնը բոս սեզօնի: Կերակուր՝ պասւայ և ուտիսւայ, ամառւայ, աշնան, գարնան և ձմեռւայ:

Միջանի մենիւններ կազմել պասւայ և ուտիսւայ, տօնային և սովորական, հարուստ և աղքատ ընտանիքների: «Հաց դներ» և նրա նկարագրութիւնը. ամանեղէնը, (ուշադրութիւն դարձնել աղածանի վրայ, գրել բոլոր այն աւանդութիւնները, սովորութիւններն ու նախապաշարմունքները, որ կապւած են աղի հետ): Արարողութիւններն ու սովորութիւնները դիտել առանձին հանդիսաւոր դէպքերի ժամանակ, որովհետև սովորական կեանքում, առօրեայ ապրուստի մէջ, երբ օտար մարդիկ չկան, շատ անգամ անհնար է լինում նկատել զանազան սովորութիւններ ու աւանդական նախապաշարմունքներ, որոնք ամենօրեայ «հաց ուտելու» ժամանակ չեն պահւում:

Կերակրի սուբբոգաւները: Ուտելիքի պակասութեան ժամանակ ժողովուրդը նրա փոխարէն գործածում է այլ նիւթեր, կամ հացը պատրաստում է զանազան խառնուրդներով: Այդ փոխանիւթերը պէտք է հաւաքել նմուշներով, որովհետև նրանք ցոյց են տալիս ժողովրդի հին կենցաղը, նաև նրա՝ կեանքի զանազան պայմաններին յարմարելու եղանակն ու միջոցները:

7. Արգելած ուսելեղեցներ: Ի՞նչ կենդանիների միսը համարուում է անմաքուր և չի գործածուում իբրև ուտելիք: Կան և այս ու այն ուտելիքի արգելման ուրիշ պատճառներ.—օր. Ռուսաստանում որոշ տեսակի ձկներ չեն ուտուում, որովհետև նրանց գլխի կոճիկները խաչի ձև ունին: Գնդաձև իրեր ուտելու արգելքը (գետնախնձոր, խնձոր, բողկ, ձմերուկ և այլն) Յովհաննէս Մկրտչի ծննդեան օրը: Միքանի տեղերում անմաքար է համարուում աքաղաղի, նապաստակի միսը:

Խմիչեցներ: Արաղի, կվասի, գարեջրի, շէրբաթի պատրաստութեան եղանակը:

Թէյի և նրան փոխարինող նիւթերի գործածութիւնը:

Շէրբաթի տեսակները: Նշանակել թէ նրացից որն է գործածուում ամեն օր և որը՝ հիւանդութիւնների ժամանակ իբրև դեղ:

Այդ խմիչքների համար ի՞նչ ամաններ են գործածուում և ի՞նչ յարմարութիւններ են հնարած. նոյնպէս և խմիչքների պատրաստութեան համար անհրաժեշտ նիւթերը—եթէ կարելի է նմուշներով:

Ծափօրութիւն: Ուշադրութիւն դարձնել ծխախոտագործութեան վրայ, նշանակել՝ թէ ծխախոտն ի՞նչպէս են գործածում—ծխում են, ծամում են... ծխածորջների նմուշներ հաւաքել: Ծխախոտին փոխարինող նիւթեր: Ի՞նչ նիւթեր են գործածուում իբրև ծամոններ:

Պտուղներ և սունկ հաւաքելը. ամաններ ու գործիքներ—որոնք գործածում են այդ ժամանակ:

Ձկնորսութիւն: Նշանակել՝ թէ արդեօք ձուկ որսալու ի՞նչ միջոցներ կան: Արդեօք ձեռքով կամ կողովով չէ՞ն բռնում քարերի տակից, բներից: Թուէլ ձկնորսութեան ամենահասարակ յարմարութիւնները:

Ձկնորսութիւնը՝ կարթով: Ինքնագործ կարթերի, «չանկալների» զանազան տեսակները: Կարթերի այս ու այն ձևը ի՞նչ տեսակ ձկներ որսալու համար է գործածուում: Ձկնորսութեան բարդ գործիքները: Ի՞նչպէս են ձկներին գրաւում՝ մի որոշ տեղ հաւաքելու համար,—չորացրած հաց և այլն: Նոյն նպատակի համար ճիճուների, ճանճերի, մանր ձկների գործածութիւնը: Ձուկ զարնելը սաթըրով, թրով, փայտով, նետով: Ձկնորսութիւնը գիշերը—արհեստական լուսով նաւակից կամ ափից: Ձուկ որսալը սառցի տակից.— զանազան գործիքներ ու յարմարութիւններ՝ այդ նպատակով շինւած:

Ձկան թունաւորելը: Ի՞նչ տեսակ թոյներ են գործածուում այդ նպատակով:

Ձկնորսական մակոյկներ. եղեգնից և ուռերից շինած մակոյկներ: Որոշ տեղում ամրացնելու ցանցեր: «Թարփ»:

Ձուկ տեղափոխելու յարմարութիւններ,—ցանցեր, կողովներ և այլն:

Երեք սաժէնից աւելի երկարութիւն չունեցող ցանցերի նըմուշը կարելի է իսկականով վերցնել, իսկ կարճը՝ աւելի լաւ է մօզելով, ըստ որում՝ հարկաւոր է մանր մասերը իսկականով հաւաքել: Պէտք է հաւաքել նաև այն գործիքները, մաքուր և այլն որոնցով գործում են ուռկաններ, ցանցեր:

Որսած ձուկը հաւաքելու, պահելու յարմարութիւններ: Ձրկնորսների բնակարանները.—խուղ, «խիւլակ» և այլն.—բնակարանի բոլոր ձևից վերցնել ժօտելը իսկականի $\frac{1}{10}$ մեծութեամբ և հանել լուսանկարը: Մակոյկներ, «տօփ»-եր—որոնք գործածւում են ձուկ որսալիս. թէ՛ ուռկանով, թէ՛ կարթով.—վերցնել դրանց մօզելը ($\frac{1}{10}$ -ի մեծութեամբ) և լուսանկարը:

Ձկնորսութեան վերաբերեալ նիւքեր հաւաքելու մասին ընդհանուր նկատողութիւններ: Ձկնորսութեան համար նիւթեր հաւաքելիս ամեն մի պիտոյքի վերաբերմամբ պէտք է ցոյց տալ ի՞նչ տեսակի ձուկ որսալու համար է գործածւում, արդեօք լճից, գետից թէ՛ ծովից ձուկ որսալու համար է յարմարացրած, երբ է գործածւում՝ ամառը, զարնանը, թէ՛ աշնանը: Այն դէպքում, երբ ձրկնորսութեան համար յատուկ արշաւանքներ են անում, պէտք է մանրամասնութեամբ նկարագրել բոլոր պայմանները, գործի կազմակերպութեան բոլոր ժօմենտները, գործածող անհրաժեշտ պիտոյքները, որը կարելի է՝ իսկական նմուշով, որը նմուշով անկարելի է՝ մօզելով: Ձկնորսութեան հետ մօտիկ կապ ունի ծովային կենդանիների որսը: Այն տեղերում՝ ուր վերջինս գոյութիւն ունի՝ առաջնորդւել արդէն մեր արած ցուցմունքներով թէ ձկնորսութեան վերաբերմամբ և թէ այլ բաժնի ցուցմունքներով ուր խօսել ենք որսորդութեան մասին:

Հասարակ ձկնորսները մի ամբողջ շարք հաւատալիքներ, նախապաշարմունքներ, արարողութիւններ, աղօթքներ ու գուշակութեան զանազան միջոցներ գիտեն՝ որոնցով կարելի է ձկնորսին գրաւել, փոթորիկը զսպել կամ սաստկացնել և այլն, և այլն: Այդ բոլոր տեղեկութիւնները պէտք է հաւաքել և գրի առնել:

Ձկնորսութեան համար կան առանձնապէս յարմարաւոր տեղեր այս ու այն գիւղի, լիւան, բլրակի մօտ, գետի այս ու այն մասում: Ցանկալի է ունենալ այդպիսի տեղերի լուսանկարը և բացատրութիւն՝ թէ ինչո՞ւ այդ տեղերը համարւում են առանձնապէս յարմար: Պէտք է տեղեկանալ թէ որ ձուկն է գլխաւորա-

պէս գործածուած և չկան արդեօք ձկան այնպիսի տեսակներ՝ որոնք ամենեւին չեն գործածուած և եթէ կան՝ նշանակել զրա պատճառը:

Արսորդութիւն: Որսորդութիւնը նշանակութիւն ունի գլխաւորապէս այն տեղերում՝ ուր դրանով զբաղուած է ընակչութեան մեծամասնութիւնը, ուր որսորդութիւնը ոչ թէ ժամանցի զուարճութեան միջոց է, այլ ապրուստի միջոց:

Ամենից առաջ պէտք է ուշադրութիւն դարձնել որսորդութեան այն ձևերի վրայ, որոնց ժամանակ հրազէն չեն գործածուած: Թռչունների որսն՝ առանց թակարդների ու ցանցերի: (Այս նիւթի մասին կարեւոր տեղեկութիւններ կարող են տալ երիւսաները): Բազերի և սագերի որսը փետրափոխութեան ժամանակ: Կաքաւների և այլ թռչունների որսն օղակներով: Որսորդութեան այդ տեսակի պիտոյքները, թռչուններ գրաւելու միջոցները—փողեր (շւի) և այլն:

Գազանների որսը թակարդներով, օղակներով, ցանցերով և այլն: Որսորդութիւնը շան օգնութեամբ: Որսորդութիւնը սովորեցրած թռչունի օգնութեամբ (բազէ և այլն): Խնամքով հաւաքել այդպիսի թռչուններ վարժեցնելու և նրանցով որսորդութիւն անելու պիտոյքները:

Որսորդութիւն՝ հրացանով ու շնով սկիւռի, արջի... վրայ: Իսկական որսորդի պիտոյքները: Գազաններ որսալու թակարդների մօզէլներ:

Հրազէններից պէտք է այնպիսիք ուշադրութեան առարկայ դարձնել, որոնք տարածւած են մեզ հետաքրքրող տեղում և ընդհանուր գործածութեան մէջ են, (իհարկէ՝ ոչ գործարանային հրազէնների): Լեւելի լաւ է հաւաքել հին տեսակները, իսկ նորերից՝ տեղացիների ձեռքով շինածները:

Որսորդական խրճիթներ, խուղեր հեռաւոր որսատեղերում:

Ծովային կենդանիների որսը: Այդ ժամանակ գործածող գէնքերն ու յարմարութիւնները: (Պարապմունքով որսորդի պիտոյքները—հագուստ, գէնք և այլն):

Որսորդութիւն—ամբողջ հասարակութեամբ, ընկերութիւններով, խմբերով: Ի՞նչ տ. սակ կենդանիներ է արգելուած սպանել (աղաւնի, կարապ, արագիլ):

Մեղուաբուծութիւն: Փեթկնոցի, կուռի... շէնքը (հաւաքել մօզէլները): Մեղուանոցների, փեթկնոցների տեսակները: Տեղացիներն արդեօք վայրի մեղուներ որսալու սովորութիւն ունեն: Դրա համար գործածող յարմարութիւնները: Փեթակների ինսուֆը: Մեղուաբուծութեան մէջ գործածող յարմարութիւններն ու գործիքները:

Անասնապահութիւն: Մեզ հետաքրքրող տեղում եղած կենդանիների տեսակները: Կենդանիների ուսելիքն ամառն ու ձմեռը:

Ձի.—Ձի վարժեցնելը, կրտելը (միւս կենդանիների կրտելը, ի՞նչ ժամանակ են կրտում և ի՞նչպէս): Դեղեր հիւանդութիւնների դէմ. չար աչքից ազատ պահելու հուշումներ, համայնիւններ, լըծան և նստելու պարագաներ:

Կով.—Ի՞նչպէս են պահում կովին ամառն ու ձմեռը: Նրան «հոգալու» պարագաները: Եզան լուծ: Ժամանակաւոր կամ մշտական բնակատեղի (խուղ, խուլակ) վար անողի, հերկողների համար (վրան կայն): Դեղեր ու միջոցներ հիւանդութիւնների դէմ: Կաշին բերթելը և պահելու միջոցները (աղելը կայն): Եղջիւրների գործածութիւնն այս կամ այն նպատակով (աղածան, ջուր խըմելու՝ հովիւների համար սանր կայն):

Ոչխար.—Տալ նոյն տեղեկութիւնները ինչ որ կովի մասին: Առանձին ուշադրութիւն դարձնել բրդի վրայ: Ի՞նչ գործիքներով են խուզում, երբ են խուզում, ի՞նչպէս են լուանում և չորացնում բուրդը, ի՞նչպէս են գզում, մանում, գործում: Գուլպա, ոտնաման, քէչա կայն: Բուրդն ի՞նչպէս են ներկում. ներկելու նիւթերը: Այդ աշխատանքների ժամանակ գործածուող բոլոր գործիքները:

Ընտանի կենդանիների միւս տեսակները—եղջերուն, ուղտը, գոմէշը, էշը—ամեն տեղերում չկան և նրանց վերաբերմամբ էլ պէտք է հաւաքել բոլոր վերոյիշեալ տեղեկութիւնները: Պէտք է հաւաքել նաև նմուշներ ու գործիքներ:

Հովիւներ.—Ձանազան տեսակի անասունների հովիւներ.—Հովիւների հագուստը, դակնակը, մտրակը, շըւին, փողը կայն:

Ընդհանուր նկատողութիւններ անասնապահութեան մասին: Այն տեղերում՝ ուր անասնապահութիւնը շատ է զարգացած՝ տեղական բնակիչների մէջ գոյութիւն ունեն թափառական կեանքի մնացորդները—անասուններ «ըշելը» հեռաւոր արօտատեղիները, յատուկ բնակատեղիներ շինելը, հաւաքել դրանց մօզէլներն ու նմուշները:

Խօսեալ.—Պէտք է տարբերել խոտհարքի զանազան տեսակները զանազան տեղերում—«չայիրներում», անտառում, ճահիճներում, «սարերում»:

Ինչո՞վ են քաղում խոտը—գրա համար գոյութիւն ունեցող զանազան գործիքներ: Արդեօք մանգաղով խոտ չէ՞ն հնձում: Գերանդին ծեծելու, սրելու պարագաները (խարտոց, աւաղ և այլն): Նշանակել թէ այդ տեղում ի՞նչ գերանդիներ են ընդունւած և ի՞նչ տեսակներն են գերադասում: Եթէ կան քաղելու ուրիշ գործիք-

ներ— շանակել, նկարագրել այդ գործիքը և լուսանկարել՝ թէ ինչպէս են աշխատում այդ գործիքով:

Փոցի, եղան— խոտը վերցնելու, հաւաքելու, փոցխելու: Եղէններ ու դէզեր «բանալու» յատուկ եղանակներ. (եթէ սրանք շատ մեծ են՝ վերցնել միայն գլուխը և կոթից մի մասը— մօտաւորապէս մէկ ֆուտ երկարութեամբ— այնպէս որ յետոյ կարելի լինի նոր կոթ ամրացնել):

Հուսանկարել խոտի դէզեր, բլուրներ, եղէններ, թափուներ: Ինչ միջոցների են դիմում խոտը թրջելուց, փթելուց ապահովելու համար (ծածք կային):

Նկարել խոտհարքի գործողութիւնը (քաղը, փոցխը, բլուր, եղէն՝ անելը, սայլ «բանալը»):

Ինչո՞վ են կրում խոտը— շամբերից, աւազուտներից. եթէ քաշան են անում՝ նկարագրել այդ գործողութիւնը և անհրաժեշտ պիտոյքները:

Պոտատեղիների բաժանումը, — ինչպէս են բաժանում. նկարագրել այդ գործողութիւնը: Եթէ «չօփ» են դրում, չօփերի նըմուշները հաւաքել:

Նկատողութիւն. — Առհասարակ պէտք է հաւաքել գիւղական տնտեսութեան մէջ գործածւող բոլոր չափերի ըստ կարելւոյն լիակատար կօլէկցիան— ծանրութեան, հատիկների, հեղուկների չափը, տարածութեան կային: Յիշել թէ ինչ միջոցներ կան չափերը միտքը պահելու. հաշիւներ պահելու— գիծ, «քառթ», կային:

Խոտ ցանկը: Թէև այս շարքը հողի մշակութեան հետ է կապուած, բայց քանի որ նա անմիջական կապ ունի խոտհարքի հետ, այս բաժնում միքանի տեղեկութիւններ պէտք է տալ: Անասուններ կերակրելու համար խոտի ինչ տեսակներ են ցանում: Նրանց հաւաքելու ձևերը (գերանդով են քաղում թէ՛ մանգաղով): Ինչպէս են չորացնում. դէզն ինչպէս են կտրում: Գործիքներ ու յարմարութիւններ:

Երկրագործութիւն: Հողի մշակութիւնը ձեռքով: Բահ, «չազմա», փոցի, թի— հողը փորելու ու փափկացնելու համար: Այդ գործիքների տեսակները, նրանց անունը, առանձին մասերն իրանց անուններով: Տնկած բոյսերի մշակութիւնն այդ գործիքներով և մշակութեան եղանակը (թուել այն բոյսերը՝ որոնք մշակում են ձեռքով):

Ջամբիւղներ, հիւսած գոգնոցներ կային, որոնք գործածում են ցանքի ժամանակ: Տնկարանները ջրելու, բոյսերի «բուկը տալու», տնկելու գործիքները:

Բտնջարեղէնների հաւաքելու և պահելու գործիքներ ու

յարմարութիւններ: (Կարտոֆիլի, դադարի հորեր, մոխրի մէջ թաղել և այլն):

Գործիքներից գերազատութիւն տալ նրանց՝ որոնք շինւած են տեղացիների ձեռքով, փայտից են և արդէն գործածւած են. նորերին ու երկաթից շինուածներին—երկրորդական տեղ տալ:

Եթէ կան առանձին ժամագիտական պարապմունքներ—ինչպէս օրինակ՝ ծխախոտի, մանանեխի, արեածաղկի մշակութիւն—տեղեկութիւններ տալ դրանց մասին և նշանակել թէ ի՞նչպէս են սկսւել այդ պարապմունքները և ի՞նչպիսի գործիքներ են գործածուած:

Պլան հանել բանջարանոցներից և առհասարակ այն հողաբաժիններից՝ որոնք ձեռքով են մշակուած: Ցանկալի է ունենալ լուսանկարներ այն տեսարանների՝ թէ ինչպէս են աշխատում ու բանեցնում զանազան գործիքներ հողը ձեռքով մշակելիս:

Հողի մեակութիւնն անասունների օգնութեամբ: Գլխաւորապէս և յատկապէս մեզ հետաքրքրող տեղում պատրաստած արօրների, կռնալների, գութանների, տափանների մօդելներ:

Մանրամասն ցուցակագրել այդ գործիքների զանազան մասերի անունները:

Յոյց տալ թէ ի՞նչ տեսակ հողի և հացի ի՞նչ տեսակի համար ի՞նչ գործիք են բանեցնում և քանի անասունների օգնութեամբ: Գործիքները պէտք է լծելու բոլոր պարագաներով յիշել:

Եթէ տեղում երկրագործական գործիքների երկաթէ մասերը չեն շինում—հապա ռրտեղից են ստանում—նշանակել այդ:

Ե՞րբ է սկսւում ցանք: Ցանկալի է վար անողի լուսանկարն ունենալ՝ աշխատելիս:

Ցանքն ու նրա պիտոյքները:

Հացը հաւաքելու գործիքներ.—գերանդի, ժանգաղ, փոցիս, կամ, թի և հիւսելի թեղն էրնելու համար:

Ուրճ: Ուրճ կապելն ու դէպ շարելը: Եղէն: Օրան չորացնելու յարմարութիւններ—կալ և այլն:

Ցանկալի է ունենալ մօդէլներ բոլոր գործիքներից:

Մշակող հացահատիկների ու բոլոր բոյսերի տեսակները թրւելիս՝ պէտք է ցոյց տալ թէ այս ու այն տեսակի մշակութիւնն ի՞նչ առանձնայատկութիւններ ունի: Նշանակել թէ ռորոնք են մանգաղով հնձուած:

Հողի հետ կապւած սովորութիւնները, նախապաշարմունքները, հաւատալիքները:

Ի՞նչ միջոցներով են պաշտպանում տրտերը, գաշտերը,

պարտէզները, բանջարանոցները երկրագործութեան թշնամիներից — միջատներից, թռչուններից, կենդանիներից: Նմուշներ:

Բայց տնկելու ու ցանելու ժամանակ գործ դրուող նախապատրաստական ու նախագգուշական միջոցներ: Միջոցներ՝ վնասակար միջատների դէմ, ի՞նչ միջոցներ են գործ դրուում այգիներն ու բանջարանոցները ցրտից պահելու:

Հողաշտփութեան համար ի՞նչ միջոցներ, յարմարութիւններ ու գործիքներ կան:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵՆՅԱՂԸ

1. Մեռուկ: Նշանակել թէ ի՞նչ միջոցներ կան կնոջն յղութիւնից ազատ պահելու և սաղմը մեռցնելու համար. — նաև՝ թէ ի՞նչ միջոցներ են գործ դրուում ծնունդն շտապեցնելու և թեթեւացնելու համար: Դաշտանը և այն բոլորը՝ ինչ որ վերաբերում է նրան: Հաւաքել այն իրերը՝ որոնք գործ են դրուում ծնունդի ժամանակ կատարուող արարողութիւնների մէջ (օրինակ՝ չար աչքից հեռու պահելու, չար ոգիներին հալածելու հայլն): Ի՞նչ ընծաներ է ստանում տղոցկանը: Օրօրոցը և նրա պիտոյքները: Եկեղեցական բնոյթ ունեցող իրերը, որոնք պործածուում են անուն դնելիս և մկրտելիս:

Մկրտութիւն: Յոյց տալ կնքահօր և կնքակնոջ նշանակութիւնն ու դերը — զանազան կրօնների ու դաւանանքների ժողովրդների մէջ ծնունդի և մկրտութեան ժամանակ: Նոյնը նշանակել նաև «դահեկի» վերաբերմամբ: Կնքահօր ու կնքակնոջ տուած նուէրների նմուշները հաւաքել:

Եթէ կան յատուկ անուաններ ու մականուններ յղի կանանց կամ մինչև ամուսնութիւնը տղամարդու հետ յարաբերութեան մէջ մտած աղջիկների համար՝ նշանակել: Եթէ այդպիսի կանայք ու աղջիկներն ունին առանձին հագուստներ որոշ ձևով, որ ուրիշները չեն հագնում՝ նշանակել անուանները և հաւաքել նմուշներ: Ապօրինի զաւակների ծննդեան ժամանակ կատարուող արարողութիւնների առանձնայատուկ կողմերը նշանակել: Նոյնը նշանակել նաև ապօրինի ծնուածի մկրտութեան ժամանակ և գրի առնել կնքահօր պարտականութիւնները երեխայի վերաբերմամբ:

2. Երեխաների կրթութիւնը: Տալ մանկական կեանքի և նրա պայմանների լիակատար պատկերը: Օրօրոցը խրճիթում և դաշտում: Պտուկ, «համդիւկ», երեխի կերակուրը: Մանուկների պարագմունքն ու ձեռագործը:

3. Երեսաս արդների ու աղօթիկների կեանքը մինչև ետանկելն ու պսակելը: Յիշել, եթէ կան, երիտասարդների ու աղջիկների ա-

ռանձին ընկերութիւններ. («եղբայր դառնալ», «քոյր դառնալ»): Խմբակցութիւններ՝ զուարճութեան համար («մէանի ասել» կայլն): «Ուզող տղի» ու «աղջկայ» համար «Փալ» բանալը, («համայնիկներ», հլուներ, գունաւոր թելեր, արմտենիք, պտուղներ կայլն): Յիշել եթէ կան աղջիկների համար յատուկ տօների (առանձին հագուստներով), տալ նմուշներ ու պատկերներ դրանց վերաբերեալ:

Հարսնացուի ու փեսացուի փոխադարձ նուէրների նմուշներ: Հարսնակոնների ու առհասարակ հարսանիքին որեւէ կերպով մասնակցողների ստացած նուէրների նմուշը: Օժիտը: Միջոցներ (նախապաշարմունք, հմայքներ) երիտասարդներին ու աղջիկներին փշանալուց հետո պահելու համար: Հարսանեկան արարողութեա՝ մէջ գործածուող ոչ—եկեղեցական իրերը: Յուցմունքներ տալ այն աղջիկների մասին՝ որոնք «տանն են մնում»: Նկարագրել և պատկերներ ու նմուշներ տալ երկրորդ, երրորդ անգամ ամուսնացողների վերաբերմամբ (հագուստը, սովորոյթները, կայլն):

Լիակատար տեղեկութիւններ տալ հարսնախօսութեան, նշանք գրէքի, նշանօրհնէքի, և հարսանիքի վերաբերմամբ: Օժիտ տրուող իրերի ցուցակը: «Թագւորցիների», ծաղկոց՝ երի, հարսեղբօր հագուստը, զարդարանքը, զէնքը (խէնչար, թուր կայլն):

Երիտասարդ ամուսիններին փշանալուց հետո պահելու հմայքներ, «թալիսմաններ»:

4. Խաղեր. խաղալիքներ գուսրնութիւններ, ժամանցի գրադմունք—երեսխանների եւ հասակաւորների համար:

Մանկական խաղեր: Նկարագրել մանկական զխաւոր խաղերը և խաղալիքների նմուշներ հաւաքել (տիկնիկներ, ուսելու խաղալիքներ, գնդակ, հոլ կայլն): Անհրաժեշտ է հին տիպի խաղալիքները տարբերել նորերից: Մանկական խաղերը նկարագրել ամենայն մանրամասնութեամբ և այն իրերի նմուշները տալ, որոնք գործածուում են թէ՛ մանուկների, թէ՛ երիտասարդների և թէ՛ հասակաւորների խաղի ժամանակ:

Երիտասարդների ու հասակաւորների խաղերը:

Երաժշտական գործիքների նմուշները հաւաքել (եթէ հնարաւորութիւն լինի, գրի առնել երգերի ու խաղերի բառերը): Հեքեթ ասողներ, աշուղներ, նրանց գործիքները: Նշանակել և նկարագրել հասակաւորների զուարճութիւնները ու խաղերը (նշանակել՝ եթէ որոշ խաղեր որոշ ժամանակ են լինում, բարեկենդանին, կադանդին, վարդավառին և այլն). խաղերի մէջ յաճախ են պատահում հին սովորութիւնների մնացորդները: Բարեկենդանի զուարճութիւնները—նկարագրել բոլորը՝ ինչ որ վերաբերում է դրանց: Հաւաքել իրերի նմուշներ:

Երգերով խաղացող խաղեր: Երգեր՝ որոնց ժամանակ փոփոխում են ասողի դիմագծերը, որոնց ժամանակ ասողը պեղծ է և միաժամանակ ներկայացնէ իր երգածը, միմիկայ:

5. Մահ եւ թողում: Նկարագրել ու նմուշներ տալ—դաճող-ների ձեռք, հանգուցեալի հագուստը, թաղման ժամանակ հանդուցեալի հետ թողնող իրերի նմուշներ, թաղման ժամանակ գործածող իրերի ու պիտոյքների նկարագրութիւնը, ցուցակը (ոչ եկեղեցական իրերի): Նկարագրել՝ հանգուցեալի դիրքը թաղման կամ այրելու ժամանակ (շատ տեղերում հանգուցեալի դիակն այրում են): Գերեզմանաքարի շէնքը—մօզէլ: Ուրոշ անհատներ (վհուկների, ինքնասպանութիւն գործողների) թաղման միջոցին կատարող ոչ—եկեղեցական արարողութիւնները և դրանց վերաբերեալ իրերը: Նկարագրել և օրինակներ տալ բոլոր այն իրերի, որոնք գործ են ածւում «հոգեհացի» (քեւեխի) հոգեհանգստի, տարելիցի ժամանակ—նոյնպէս և հագուստներն ու սգի նշանները:

6. Նախապաշարմունքներ ու գուռակութիւններ: Ապագան իմանալու, դժբախտութիւնների աւաջն առնելու, փորձանքները կասեցնելու, վարակելուց հեռու մնալու, կարկառից ու այլ պատահարներից անփնաւ ազատւելու դոնազան միջոցները:

Ջոնազան նշաններ:

Սիրահարեցնելու, սրտեր կապելու միջոցներ:

Ջանազան տօների ժամանակ Աստուածածնին, վարդավառին, ծննդեան գործ դրող գուշակութեան միջոցները:

Աղօթքներ ու համայնիներ (իրեր, որոնց կրելը այս կամ այն դէպքում կարող է աղատ պահել չար աչքից, դժբախտութիւնից, որսի ժամանակ յաջողութիւն տալ կային): Չար աչքից ազատ պահելու այլ միջոցներ: Կախարդներ, գուշակներ, «ֆալ» բացողներ: Խնչ նշաններից կարելի է ճանաչել վհուկին կամ կախարդին:

Կերպարանափոխող մարդիկ, «խորթլաղներ»:

Տան «դօվլաթ»: օձ, գորտ:

VIII. Ժողովրդակրօն բժեկութիւն:

Ջանազան հիւանդութիւնների ժամանակ գործածող դեղեր: Հիւանդութիւնների ժողովրդական անուշն ու նրանց նշանները: Հիւանդութիւնների պատճառ՝ ժողովրդական հասկացողութեամբ: Հիւանդութիւնները կանխելու, հեռացնելու միջոցներ: Հիւանդների խնամքը: Առողջապահութիւն: Խնչ միջոցների են դիմում բնակարանն ու մարմինը մաքուր պահելու: Սապոն: Բաղնիքի պարազաններ:

Գրապիտոյքների (դասական պիտոյքների) նմուշներ հաւաքել (ի հարկէ՝ ոչ—գործարանական—թուղթ, գրիչ, այլ՝ լնփնա-գործ «ղալամ» «միրաքար» կային):

Բ Ա Յ Ի Ա Մ Է Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ա հ ա ջ Ի կ ա յ

908 թ-ի

» Խ Ա Թ Ա Ր Ա Ն Լ Ա ⁶⁶

Երրորդ տարի

Էրզիմարանական, սասիրական եւ զուլասիայ պատկերազարդ

Շ Ա Բ Ա Թ Ա Թ Ե Ր Թ Ի

Տարեկան գինը ամեն տեղ	5 ռուբ.—
Կէս տարվանը	3 ռուբ.—
Երեք ամսվանը	1 ռ. 50 կ.
Արտասահման	6 ռուբ.—

Կարելի է վճարել կ մաս մաս՝ յունվարին 3 ռ. և մայիսին 2 ռ.

Հասցէն՝ Тифлисъ, редакция „Хатабала“ Արտասահման՝ Ré-daction «Chatabala» Tiflis (Caucase):

Այն անձինք, որոնք կը տարածեն իրանց շրջանում 10 օրի-նակ «Սաթարալա», իրանք կը ստանան մի օրինակ ձրի ամբողջ տարի:

Տ Ա Ս Ն Ե Ր Ե Ք Ե Ր Ո Ր Դ Տ Ա Ր Ի

Բացված է բաժանորդագրութիւն

Լ Ո Ւ Մ Ա Յ

Գրական Պատմական և Հանրային

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

Վերսկսելով «Լուսայ»-ի կանոնաւոր հրատարակութիւն՝ խմբագրութիւնը յայտնում է իր ընթերցողներին. որ

1. Բաժնեգիրն իջեցնում է 6 ռուբլու, աւելի լայն խաւերին մատչելի անելու համար:

2. Անպայման ընդունում է միայն կանխիկ բաժանորդագրութիւն, որովհետեւ մենք բարւոք ենք համարում թէկուզ 100 բաժանորդ ունենալ և վճարած, քան 1000 և ապառիկ՝ երկար տարիների ընթացքում: Ոչ մի ապառիկ պահանջ չի կարող կատարել խմբագրութեանս կողմից, ում կողմից էլ լինի այդ:

3. Երբ բաժանորդների թիւը 500-ից անցնի՝ խմբագրութիւնս կը ձեռնարկէ Խաչատուր Խրովեանի «Վերջ Հայաստանի»-ի ապագրութեան, որ և ձրի կուղարկւի բոլոր վճարող բաժանորդներին:

4. Խնդրում ենք մեր թերթի ուղղութեան բոլոր համակրողներին տարածել «Լուսան» և մեզ միջոց առաւ, աւելի ընդարձակել հրատարակութեան գործը:

Խմբ. Հրատ. Ա. Ք. Աղանեան

Մեր հասցէն՝ Թիֆլիս, Պօլիցէյսկահա 7, «Լուսայի» խմբագրութեան

Բ Ա Յ ՈՒ Ա Մ Է

Հայոց Ազգագրական ընկերութեան հրատարակութեամբ լոյս տեսնող

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԵՌԱՄՍԵՍՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

1908 թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԾՐԱԳԻՐ. 1. Տեղագրութիւն. 2 Պատմական տեսութիւն. 3. Մարդաբանական հետազոտութիւններ 4. Վիճակագրական տեղեկութիւններ. 5. Հնագիտական հետազոտութիւններ. 6. Ազգագրական, ցեղագրական և հառարակագիտական հետազոտութիւններ. 7. Տնայնագործութեան, պարագմունքի և գիւղացիների տնտեսական գրութեան մասին ուսումնասիրութիւններ. 8. Ժողովրդական հաւատք. 9. Սովորութեան իրաւունք. 10. Բանաւոր գրականութիւն. 11. Ժողովրդական երաժշտութիւն. 12. Մատենախօսութիւն և 13. Յայտարարութիւններ:

Իւրաքանչիւր գիրքը բաղկանում է 10—14 տպագրական թերթից:

Աշխատակիցներն անպայման վարձատրւում են:

Բաժանորդս գին՝ է Ռուսաս. տ. 5 ռ. կէս տ. 3 ռ. 3 ամիս 1 50 Արտասահմ. 13 ֆ. » 7 ֆ. » 4 ֆ.

Ազգագրական Հանդէսի I—XVI գրքերը վաճառւում են խճճաւորաբար 24 ռուբ. մի գիրքը՝ 1 ռ. 50 կ. ճանապարհածախսով:

1907 թ. տարեկան սակաւաթիւ բաժանորդները կը ստանան այս 1908 թ. առաջին կիսամեակի գրքերը, որովհետեւ դեֆիցիտը մեծ լինելու պատճառով հնարաւոր չեղաւ այդ 1907 թ. երկրորդ կիսամեակի գրքերը հրատարակելու:

Թիֆլիզում բաժանորդ կարելի է գրուել խմբագրատանը, Սապօրնայա 5. Դիմել՝ Вь Редакцію журнала «Азгграканъ Андесъ», Тифлисъ կամ Rédaction de la revue «Azgagrakan Handess» Tiflis.

